NEAGU

DJUVARA

AMINTIRI DIN PRIBEGIE

book
HUMANITAS

Neagu M. Djuvara s-a născut la București în 1916, într-o familie de origine aromână așezată aici la sfârșitul secolului al XVIII-lea, care a dat țării mai mulți oameni de seamă.

Licențiat la Sorbona (istorie, 1937) și doctor în drept (Paris, 1940). Participă la campania din Basarabia și Transnistria (iunie–noiembrie 1941); rănit în apropiere de Odessa. Intrat prin concurs la Ministerul de Externe în 1943, este trimis curier diplomatic la Stockholm în dimineața zilei de 23 august 1944, în legătură cu negocierile de pace cu Uniunea Sovietică. Numit secretar de legație la Stockholm, va rămâne aici până în septembrie 1947, când comuniștii preiau și Externele. Implicat în procesele politice din toamna anului 1947, rămâne în exil, militând până în 1961 în diverse organizații ale diasporei românești. În 1961 pleacă în Republica Niger, unde va sta 23 de ani în calitate de consilier diplomatic și juridic al Ministerului nige-rian al Afacerilor Străine și, concomitent, profesor de drept internațional și de istorie economică la Universitatea din Niamey. Între timp, reia stu-diile de filozofie la Sorbona. În 1972, obține doctoratul de stat la Sorbona cu o teză de filozofie a istoriei; mai târziu, obține și o diplomă a Institutului Național de Limbi și Civilizații Orientale de la Paris. Din 1984 este secretar general al Casei Românești de la Paris, până după revoluția din decembrie 1989, când se întoarce în țară. Din 1991 este profesor-asociat la Universitatea din București și membru de onoare al Institutului de Istorie „A.D. Xenopol“ din Iași și al Institutului de Istorie „N. Iorga“ din București.

Principalele publicații: *Le droit roumain en matière de nationalité* (teză de doctorat); *Civilisations et lois historiques. Essai d'étude comparée des civilisations* (carte premiată de Academia Franceză); în românește, *Civilizații și tipare istorice. Un studiu comparat al civilizațiilor*; *Le pays roumain entre Orient et Occident. Les Principautés danubiennes dans la première moitié du XIXe siècle*; în românește, *Între Orient și Occident. Țările române la începutul epocii moderne*; *O scurtă istorie a românilor povestită celor tineri*; *Cum s-a născut poporul român*; *Mircea cel Bătrân și luptele cu turcii*; *De la Vlad Țepeș la Dracula Vampirul*; *Însemnările lui Gheorghe Milescu* (roman); *Amintiri din pribegie*; versiune franceză: *Bucarest–Paris–Niamey et retour ou Souvenirs de 42 ans d'exil (1948–1990)*; *Există istorie adevărată?*; *Thocomerius–Negru Vodă, un voivod de*

origine cumană la începuturile țării românești; Războiul de șaptezeci și șapte de ani (1914–1991) și premisele hegemoniei americane. Eseu de istorie-politologie; *Ce au fost „boierii mari“ în Țara Românească? Saga Grădiștenilor (secolele XVI–XX)*.

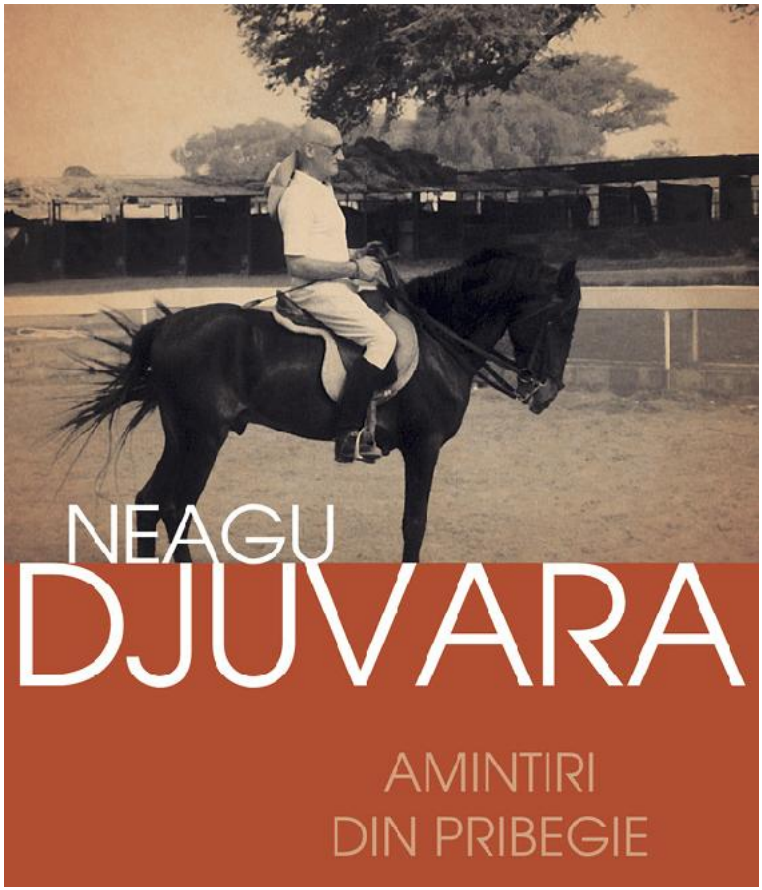

(1948–1990)

Ediția a VIII-a

Prefață

Nu sunt adept al genului „Memorii“. De aceea, nu m-am pregătit câtuși de puțin la un asemenea exercițiu — de n-ar fi decât fiindcă eram conștient că participarea mea ocazională la evenimentele din veacul meu se situa la un nivel atât de modest, încât nu prezenta interes pentru istorici și, cu atât mai puțin, pentru marele public.

Originea acestei scrieri e, așadar, accidentală. În primăvara 1995, istoricul Ştefan Andreescu, care asigura la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga“ apariția anuală a unei reviste în limba franceză, *Revue roumaine d'histoire*, m-a rugat insistent să dau câteva pagini despre exilul românesc de după al doilea război mondial, ca să putem participa și noi în acea vară, în Canada, la un colocviu internațional pe tema exilului. M-am lăsat înduplecat, și astfel a apărut în zisa revistă (*Revue roumaine d'histoire*, XXXIV, 1–2, pp. 17–53, București, 1995) o scurtă evocare a exilului românesc, așa cum îl trăisem eu în Franța și Germania între 1947 și 1961.

Luând cunoștință de acest articol, direcția Editurii Albatros m-a îndemnat să transcriu în românește acele pagini — amplificate, dacă se putea — și să adaug și evocări din lunga mea ședere în Africa tropicală. Prins de alte ocupații, n-am dat urmare îndată acestei invitații și a trebuit o tristă împrejurare (lunga boală și decesul fratelui meu) care să mă țină luni de zile departe de biblioteci și de lucrările mele în curs, ca să mă apuc, în sfârșit, de lucru. Manuscrisul a fost gata abia în mai 2001. Prima ediție a cărții a văzut lumina tiparului la Editura Albatros, în anul 2002.

Repet, nu sunt memorii construite, chibzuite, cizelate, logic organizate, ci doar amintiri răzlețe, impresii fugare, mărturii și mărturisiri. Să rămână numai ca o oglindă — oglindă spartă, oglindă tulbure, brumată — a unei îndelungi trăiri departe de țară.

Când citesc însă amintirile foștilor deținuți politici, ca admirabila carte a lui Ion Ioanid *Închisoarea noastră cea de toate zilele*, sau ale luptătorilor din munți ori zguduitoarea reconstituire a „cazului“ Arnăuțoiu, realizată de Raluca Voicu, „miraculoasa“ fiică a acestui erou, mă întreb cum pot eu avea obrazul să vin cu povești din lumea liberă, unde am fost catapultat de o providență ocrotitoare? Cum pot să îndrăznesc? Argumentul celor care m-au îndemnat e că cei ocrotiți de soartă au și ei datoria să mărturisească — altfel viitorimea ar fi lipsită de prea multe piese când va încerca să reconstituie puzzle-ul prezentului. M-am lăsat astfel tentat să înșir fărâme de amintiri din cei patruzeci și doi de ani cât am pribegit prin străinătăți, între 1948 și 1990.

Mai aveam și alt motiv de reținere: în acest lung răstimp, n-am ținut

nici un „jurnal intim“, nu mi-am constituit nici o arhivă personală, păstrând doar la întâmplare câte o scrisoare, ici-colo, ba n-am păstrat nici măcar agendele anuale care mi-ar permite măcar să situez cu certitudine evenimentele în timp, de unde riscul de a fi „telescopat“ anumite fapte și de a fi uitat multe altele.

Cititorul va fi recunoscut în titlul meu o pastișă a titlului cărții lui Ion Ghica *Amintiri din pribegia după 1848*, care evocă cealaltă emigrație, cea care a urmat înăbușirii revoluției din 1848. Tinerețea-mi fusese plină de aceste amintiri, nu numai „din carte“, ci și „din gură“, deoarece era opera unui unchi al mamei (fratele bunicii ei); iar alt unchi al ei, Grigore Grădișteanu, se aflase și el printre marii exilați din 1848. La un nivel mai modest, străbunicul patern, Iorgu Djuvara, și cei doi frați ai lui, Trandafir și Tache, luaseră și ei parte la acea revoluție și la refugiul de la Paris (de unde se întorseseră cu această ortografie franco-turcească a numelui Giuvara, la o vreme când țara noastră nu înlocuise încă întru totul alfabetul chirilic cu cel latin). Nu puteam bănui pe atunci că-mi va fi dat și mie să iau aceeași cale cu un veac mai târziu.

Cititorule! Nu aștepta de la mine un studiu istoric despre diaspora pricinuită de al doilea război mondial și de instalarea regimului comunist în România! O asemenea lucrare ar cere o trudă de ani de zile și poate chiar o muncă de echipă, dată fiind lunga durată și amploarea acestei noi „băjenii“ — de n-ar fi decât pentru consultarea nenumăratelor publicații, mai mult sau mai puțin efemere, care au luat naștere în sânul acestei diaspore. N-am avut nici răgazul și — mărturisesc — nici dorința de a mă apuca de asemenea muncă. Vei fi poate dezamăgit, așadar, să găsești în aceste rânduri mai puține fapte istorice (dar ce-i un „fapt istoric“?) decât întâmplări mărunte și stări sufletești care pot stârni, ici-colo, vreun zâmbet indiferent.

Partea întâi
Refugiat politic în apus (1948–1961)

Point n'est besoin d'espérer pour entreprendre,
Ni de réussir pour persévérer.
„Nu e nevoie să ai nădejde pentru a porni,
nici să izbutești pentru a stărui.“

Gând atribuit lui Wilhelm I de Orania-Nassau,
zis Taciturnul (1533–1584), întemeietorul,
în 1572, al dinastiei olandeze (de Orania).

De la Stockholm la Paris

M-am aflat la Stockholm printr-o întâmplare extraordinară, a doua zi după lovitura de la 23 august 1944. Fusesem trimis curier diplomatic de către Mihai Antonescu în chiar dimineața zilei de 23 august, cu instrucțiuni către ministrul nostru în Suedia, Frederic Nanu, de a relua negocierile cu ambasadoarea sovietică, Aleksandra Kollontay. Negocierile (demarate — amănunt important — de sovietici în decembrie 1943, cu interdicția de a le divulga anglo-americanilor) rămăseseră în suspensie de mai bine de două luni și jumătate, fiindcă mareșalul Antonescu nu se hotărâse, înainte de spargerea frontului, la 19–20 august, să accepte propunerile sovietice de la Stockholm, cu toate că erau, printr-o dibăcie machiavelică a sovieticilor, aparent mai favorabile decât condițiile convenite, cu reprezentanții opoziției, de către cele trei puteri întrunite la Cairo — Uniunea Sovietică, Statele Unite și Marea Britanie —, condiții de altfel doar propuse, și nu definitiv acceptate de Uniunea Sovietică. Prin urmare, guvernul Antonescu s-a decis să reia contactul cu Stockholm abia în ziua de 21 sau de 22 august. Din acel mesaj verbal, am realizat dramatica urgență a misiunii care mi se încredințase în dimineața de 23 august 1944. „Numărul doi“ al regimului, Mihai Antonescu — care avea, întâmplător, același patronimic cu al mareșalului —, m-a chemat la el în noaptea de 22 spre 23 august și, la cererea mea, mi-a explicat îndelung motivele întârzierii răspunsului nostru la propunerile sovieticilor[1]. Însă lovitura de teatru din după-amiaza zilei de 23 august (arestarea Antoneștilor la Palatul Regal și inversarea alianțelor) avea să anuleze obiectul misiunii mele.

În momentul acelor dramatice evenimente de la Palatul Regal, mă aflam, în zbor, pe undeva între București și Berlin.

Trec repede peste amănuntele tragicomice ale nopții petrecute la Berlin, în acel Berlin care, văzut din avion, apărea ca o uriașă grămadă de ruine. O clipă, am văzut sub mine, prin lucarna avionului, ceva ca o masă de măsele cariate. La aeroportul Tempelhof din mijlocul orașului, nu mă aștepta nimeni. Probabil, ambasada română, evacuată la câteva zeci de kilometri de Berlin, nu primise telegrama cifrată care anunța sosirea mea. Ce mă fac? Îmi iau inima în dinți și, cu nemțeasca mea stâlcită, telefonez la Auswärtiges Amt (Ministerul de Externe german), să le cer o mașină să mă ducă la hotel. Cred că n-a trecut o jumătate de ceas și a tras la scară o limuzină camuflată militărește:

Domnul curier român?… Poftiți! Unde vă duc?

Cunoșteam, dintr-o precedentă misiune de curier la Stockholm, Hotel Adlon — Athénée Palace-ul berlinez —, locul de întâlnire al

diplomaților și spionilor din lumea întreagă. Cer să fiu dus acolo. La recepție, nici să n-audă de mine. O cameră liberă la Hotel Adlon? Chiar că eram căzut din cer…

Iată-mă, în mijlocul valizelor de curier (câte erau? cinci? șase? Nu mai țin minte), planton lângă ușa turnantă a hotelului, năucit, disperat, așteptând vreo minune. După un ceas de așteptare, minunea s-a înfăptuit, odată cu intrarea zgomotoasă a trei tineri vorbind românește. M-am repezit la ei; le-am expus situația; m-au luat imediat în brațe. Unul era militar, însărcinat cu recepționare de armament, ceilalți doi, cred, studenți. M-au luat în Volkswagenul lor, mi-au găsit un loc în alt hotel, pe jumătate dărâmat și — mai cu voie, mai cu sila — m-au dus din nou la Hotel Adlon, ca să luăm masa de seară cu fiica dirijorului Hans von Benda, sosită între timp, ca apoi, zor nevoie, să mergem la un *dancing*!…

Nedormit de treizeci și șase de ore, cu urechile încă șuierând de zbârnâitul avionului, cu mintea numai și numai la situația dramatică din țară și la misiunea copleșitoare ce-mi fusese încredințată, trăncăneala pe nemțește a celor patru tovarăși mă ameța supărător. Mă simțeam în plină tragedie, mesagerul țării în pragul dezastrului. Lor le ardea de dans. Scena avea ceva ireal, suprarealist.

Am refuzat să-i urmez, bineînțeles, și i-am pus să se jure că la cinci și jumătate dimineața vor veni să mă ia de la hotel, ca să mă ducă la aeroport. Minunați, totuși, românașii mei inconștienți: cu doar vreo cinci-șase minute întârziere, care-mi păruseră o veșnicie, au venit să mă ia după o noapte de chef. Ne-am îngrămădit câteșipatru în Volkswagen, cu geamantanele pe genunchi, pe acoperiș, pe capotă și cu o sută pe oră spre Tempelhof. O sută pe oră numai câte un minut, că nu prea mai aveam benzină, deci la maximum de viteză, șoferul stingea motorul și continua, cu motorul stins, slalomul său printre grămezile de moloz. La vreo două-trei sute de metri de aeroport, pana de benzină a fost totală. Înșfăcând fiecare câte unul sau două geamantane, am alergat până la aeroport. Am găsit un ultim loc liber în avionul de Stockholm.

Atmosferă ce-mi părea iarăși ireală în micul avion: pasageri, toți în civil, eleganți, liniștiți — probabil mai toți suedezi. Intrasem într-o lume de pace, deci, pentru mine, de ani de zile, anormală.

La Stockholm, la aeroport, nu mă aștepta nimeni, nici aici. Am luat un taxi și, pe la zece dimineața, sunam la primul etaj al imobilului din Drottninggatan, care adăpostea Legația României[2], cu grămada de geamantane. Stupefacția colegilor:

Tu, aici?…

Abia atunci am aflat despre lovitura de teatru ce avusese loc la Palatul Regal, cu optsprezece ore mai devreme, proclamația regelui, reacția germană… Misiunea mea devenise fără obiect.

Chiar în ziua aceea, o telegramă cifrată a noului ministru de externe, Grigore Niculescu-Buzești, fostul meu director la minister, rechema tot personalul, pletoric, al legației — cu solda redusă la o treime, căci repatrierea nu era deocamdată cu putință; și, pentru a nu mă lăsa fără mijloace, mă numea ca singur personal diplomatic pe lângă însărcinatul cu afaceri, Gheorghe Duca — fiul lui I.G. Duca, asasinat de membri ai Gărzii de Fier în decembrie 1933 —, ministrul Fred Nanu fiind și el rechemat. Voi spune mai departe ce interpretare frauduloasă vor da acestei numiri viitoarele autorități comuniste.

Câteva zile mai târziu, mă aflam la o masă oficială — de împăcare! — așezat alături de Aleksandra Kollontay, celebra revoluționară, acum o bătrânică scofâlcită și pipernicită, adusă în scaunul ei rulant de paralitică. Într-o clipită, am revăzut în gând șirul de întâmplări care-l adusese pe pifanul din noroaiele transnistrene până la acea masă simandicoasă, într-o capitală neutră, în conversație mondenă cu reprezentanta inamicului… Era îmbrăcată într-o rochie demodată sau mai curând nedefinită — nu-i mai văd culoarea, dar revăd danteluța de la gât, ca de pe vremea „când era bunica fată“. Arăta ca o femeie de lume din epoca țaristă și se exprima într-o franceză excelentă. La un moment dat, privind spre Duca de cealaltă parte a mesei și punându-și un deget pe frunte, mi-a spus:

— *Il a une bonne tête, vous savez!*[3]

Timp de trei ani, Duca și eu însumi am fost lăsați în acel post comod, devenit neînsemnat după 23 august 1944. Urmăream de acolo, neputincioși și cu îngrijorare crescândă, cum, în țară, puneau comuniștii mâna pe toate pârghiile puterii.

Pe lângă munca de rutină a unei ambasade, avurăm deodată, cu câteva săptămâni înainte de sfârșitul războiului, o sarcină neprevăzută: aceea de a ne îngriji din punct de vedere consular de patru sute de tinere evreice din Transilvania de nord, predate de unguri nemților cu un an înainte pentru a fi trimise în lagăre de muncă și de exterminare. Erau eliberate acum grație eforturilor președintelui Crucii Roșii Suedeze, contele Bernadotte, nepotul regelui Suediei[4]. Am văzut coborând din vapor, la Malmö, patru sute de stafii, fete care aparent nu mai aveau vârstă, dar pe care tinerețea le salvase totuși de la moarte, pe când mai toți apropiații dispăruseră sub ochii lor. De-abia atunci am avut cu adevărat conștiința monstruozităților ce putuseră avea loc într-una dintre țările cele mai civilizate ale Europei occidentale. Am început să-mi revizuiesc multe concepte, să-mi schimb multe păreri, primite sau autoconstruite. Această învățătură venea după acele cincisprezece luni petrecute la Ministerul Afacerilor Externe alături de omul pe care l-am admirat cel mai mult în viața mea, Victor Rădulescu-Pogoneanu, director adjunct al Cifrului și Cabinetului[5]. Mai mare ca mine cu doar șase ani, atins de o paralizie

progresivă, mă fascinase prin inteligență, prin autoritatea înnăscută și prin curaj. El a fost cel care m-a convins pentru totdeauna de superioritatea regimului democratic și parlamentar, precum și de dominația, în secolul nostru, a modelului anglo-saxon.

Autoritățile suedeze le-au luat în primire pe toate aceste fete, repartizându-le, după caz, prin spitale, sanatorii sau cămine și le-am văzut încet-încet cum se întremau.

Problemele pe care ni le puneau nouă aceste sute de tinere cetățence române care, în general, nu vorbeau decât ungurește, care-și căutau cu disperare rudele ce ar fi rămas în viață, în țară ori în străinătate, depășeau cu mult capacitățile micii noastre echipe. Duca și-a luat deci răspunderea, până a primi dezlegare, de a prelua dintr-un fond, inițial destinat cumpărării de armament, pentru a constitui un mic birou consular cu angajați temporar. Printre aceștia, s-a aflat o tânără deportată, Eva Semlyén, care s-a întors după un an în țară și s-a căsătorit cu un ardelean, Gabriel Pamfil, fratele unui renumit psihiatru, el însuși farmacist de meserie, dar de vocație poet. Căsătorie tumultuoasă, care a integrat-o însă definitiv în mediul românesc. Am rămas prieteni până când s-a stins, la Cluj, în ianuarie 2003.

Te poți întreba cum se face că, după 6 martie 1945, un guvern aproape total sub control comunist a lăsat acolo în post doi funcționari, pe Duca și pe mine, ale căror sentimente anticomuniste erau bine cunoscute. Explicația e simplă: externele rămăseseră pe seama liberalului colaboraționist Gheorghe Tătărăscu, și acesta — am aflat-o ulterior — avea nevoie de aprobarea ministrului de interne, Teohari Georgescu, pentru orice nouă afectare în străinătate. Decât să fie silit să numească oameni de-ai comuniștilor, a preferat să ne lase uitați în acest post periferic. Ba avusei încă norocul ca, în octombrie 1945, când circulația internațională a devenit aproape normală, soția și fata mea, rămase în țară, să fie lăsate să vină și ele la Stockholm. Pentru a părăsi țara, soția mea avusese nevoie de un permis al ambasadei sovietice, cu cerere scrisă dinainte și interviu personal la ambasadă. Mi-a povestit de groaza care o cuprinsese pătrunzând în citadela sovietică și așteptând să fie primită. Groază care s-a preschimbat în panică atunci când a aflat de la funcționarul sovietic că în dosarul lor eram clasat ca legionar! A primit totuși viza de ieșire.

Puțin înainte de înlăturarea definitivă a lui Tătărăscu, am fost rechemați, și Duca, și eu, la un interval de câteva săptămâni. Duca a fost înlocuit cu un ministru plenipotențiar destul de neașteptat, generalul Radu Rusescu, model perfect al colaboratorului naiv sau interesat (sau amândouă!) — pe deasupra și puțin ridicol: singurul om pe care l-am văzut purtând două monocluri, unul la fiecare ochi! Când, peste câteva luni, va fi devenit reprezentantul unei republici populare, această extravaganță „mondenă“ trebuie să fi apărut și mai

insolită.

Pe la mijlocul lui septembrie, eram rechemat și, la 20 septembrie 1947, luam cu ai mei trenul spre Paris — cale normală pe atunci pentru a merge de la Stockholm la București.

> Trecusem o dată prin Germania, cu un an înainte, cu mașina unui prieten. Spectacolul halucinant al orașelor distruse de bombe! Hamburg!… Grămezi de moloz pe maidane de asfalt deșert; ziduri afumate, aparent fără acoperișuri, dar cu uși de lemn proaspăt, arătând o locuință improvizată; șiruri de femei în doliu mergând cu coșnița într-un *no man's land*; bărbați invalizi — ciunți sau cu un picior de lemn; copii cu fața trasă, cu ochi mari și triști, întinzând mâna pentru un colț de pâine sau o bucățică de ciocolată… Iată ce rămăsese din marele Reich care urma să stăpânească Europa pentru o mie de ani!

1. O copie a dării de seamă a acestei audiențe, redactată de mine la Stockholm pe 24 august 1944, poate fi consultată la Fondul Român al Universității din Stanford (California).

2. Aș vrea să amintesc aici — fiindcă acest detaliu este din ce în ce mai puțin cunoscut astăzi — că, în conformitate cu un aranjament făcut la Congresul de la Viena din 1815, numai marile puteri aveau dreptul de a schimba între ele ambasadori (Statele Unite n-au făcut parte din acest club select decât după primul război mondial!). Celelalte țări nu puteau schimba între ele sau cu marile puteri decât miniștri plenipotențiari, în cadrul legațiilor. Această diferență antrena subtile distincții protocolare. România, printr-un gest de bunăvoință din partea Franței, n-a făcut schimb de ambasadori decât începând din anii 1930, mai întâi cu Franța, apoi cu Polonia și cu Grecia. După încheierea celui de al doilea război mondial, vechea diferență, deloc egalitară, a dispărut, iar Albania, Gabonul sau insulele Fiji au de acum ambasadori, la fel ca Statele Unite sau Rusia. Dar, fiindcă totuși vorbim de trecut, cred că e bine să păstrăm terminologia corespunzătoare epocii.

3. Are cap bun, să știți! (*lb. fr.*)

4. Asasinat în Palestina, puțin timp înainte de nașterea Statului Israel, pe când reprezenta Secretariatul Națiunilor Unite.

5. Victor (Piki) Rădulescu-Pogoneanu a fost judecat în toamna anului 1947, în același timp cu Maniu, președintele Partidului Național-Țărănesc; a avut în timpul procesului — după părerea tuturor — atitudinea cea mai curajoasă, chiar temerară și a supraviețuit timp de cincisprezece ani, în ciuda paraliziei, purtat fiind prin cele mai înspăimântătoare închisori ale României comuniste. (Pogoneanu era văr primar cu tatăl lui Eugen Ionescu — „Geniul ereditar" al lui sir Francis Galton?)

Începuturile la Paris

La Paris, mă aștepta un mesaj de la mama, transmis pe căi ocolite, în care erau următoarele cuvinte: „Mai bine te faci hamal la Paris, decât să te întorci în țară“… Peste câțiva ani, voi primi, pe aceeași cale, un document care explica gestul mamei: un extras din actul de acuzare a lui Iuliu Maniu și a „complicilor“ săi.

> Iată cum puteau minciuna și „limba de lemn“ să te bage la ocnă fără apel: în loc de a fi fost trimis la Stockholm la 23 august de guvernul Antonescu pentru reactivarea negocierilor cu URSS, se făcea că am fost trimis a doua zi, de noul ministru Niculescu-Buzești și adjunctul său, Rădulescu-Pogoneanu, bineînțeles în cadrul unui sumbru „complot antidemocratic“… Pe asemenea temeiuri închipuite aș fi fost condamnat odată cu toți foștii mei colegi de birou (învinuiți nu de colaborare cu germanii, ci cu anglo-americanii!), durata condamnării lor măsurându-se după cât se arătaseră mai dârzi sau mai slabi de înger… În ce categorie m-aș fi găsit? Cine s-ar încumeta să spună?

Din pricina „dezertării“ mele, mama a avut de a face cu poliția. A declarat că nu știa de hotărârea mea de a nu mă întoarce și, în orice caz, că dezaproba asemenea atitudine. Eu nu i-am mai scris vreme de șaisprezece ani. Nici ei, nici fratelui meu. Abia în 1964, când fiica mea s-a măritat cu un diplomat american, am îndrăznit să-i trimit anunțul de căsătorie. Până atunci, corespondența dintre noi a fost indirectă, prin câțiva prieteni, impersonală, sporadică — uneori cu totul neașteptată.

> Să fi fost oare în iarna 1948–1949? Sau, mai curând, 1949–1950? Am vizitat un lagăr de refugiați în Austria în numele Comitetului Român de Asistență. În gara Innsbruck, noaptea, pe un frig țeapăn, cu un compatriot întâlnit în lagăr. Un șuierat în noapte. A tras trenul. Pe peronul gării, la lumina plăpândă a felinarelor în brumă, tovarășul de o zi ar vrea să mă convingă să duc cuiva la Paris un aparat fotografic. Refuz, neștiind dacă am voie la vamă, și mi-e teamă, cu pașaportul meu de refugiat. Mă urc, trenul șuieră și se urnește. Intru în al doilea compartiment, unde e un singur călător, un preot cu barbă cărunță. Iau loc în fața lui. Cu toate că lanterna e slabă, văd că pelerina-i e roasă și decolorată. Mi se adresează în românește cu un vădit accent francez:
>
> — Sunteți român? — mă auzise vorbind românește pe peron. Îi răspund pe franțuzește:
>
> — Da.
>
> — Pot să știu cum vă cheamă?
>
> — Neagu Djuvara.
>
> Bătrânul bagă mâna sub manta și scoate o scrisoare.
>
> — Am pentru mata o scrisoare de la mama dumitale…
>
> Era părintele Schorung, preot al comunității franceze din București, expulzat din țară cu câteva zile mai înainte.

*

La Paris, începutul a fost greu. Aveam cu ce trăi o lună-două. Familia soției mele, care e franțuzoaică, era împrăștiată și fusese greu încercată în timpul războiului. Socrul meu, fost ofițer, era în Indochina.

Un unchi matern al soției mele, călugăr dominican și aviator de rezervă, fusese doborât cu avionul său în 1939, din chiar primele zile ale războiului. Altul, tot aviator, avea să moară puțin după război, de pe urma unei boli căpătate ca pilot de vânătoare. Un al treilea, ofițer de cavalerie, deportat pentru fapte de rezistență, murise la Buchenwald. Un al patrulea, tot ofițer, se întorsese după cinci ani de captivitate în Germania, iar soția îi murise în Franța de tuberculoză, lăsând doi copii încă mici… Se înțelege că, în asemenea împrejurări, problemele „verișorilor refugiați din România" își găseau cu greu locul între preocupările familiei.

Am tras la cel mai bun prieten din vremea liceului, Antoine de Beaufort. Locuia într-un apartament spațios — dar avea soție și patru copii. Să nu uităm că în 1947–1948, în Franța, urmările războiului se făceau încă simțite în toate domeniile: în țara care are astăzi agricultura cea mai înfloritoare din Europa, produsele alimentare de bază se mai dădeau pe cartelă — pâinea, carnea, untdelemnul… De unt și brânză, nici pomeneală. Soacra mea, refugiată într-un sat de munte în Savoia, ne trimitea o dată pe lună o bucată de brânză *reblochon*, primită de toată familia ca un produs de mare lux. Apa și electricitatea lipseau mai multe ore pe zi și încălzirea centrală era aproape inexistentă. Contrastul cu facilitățile pe care le avuseserăm în Suedia era izbitor și ne dădea și mai mult impresia că eram o povară în casa prietenilor noștri. Când a apărut și al cincilea copil, câteva luni mai târziu, a trebuit să ne căutăm alt adăpost. Ne-am mutat atunci pentru câteva luni în două odăi din spațiosul apartament al bunicii materne a soției mele, retrasă, de la începutul războiului, la țară, la fiica ei cea mai mică, acum văduva ofițerului deportat la Buchenwald.

Din prima clipă, avusesem două preocupări, greu compatibile: să-mi găsesc un mijloc de trai și să văd, cu românii de la Paris, ce se putea face de acolo pentru țară.

Parisul era pe atunci — nu numai prin tradiție, ci și prin faptul că găzduise recenta conferință de pace unde se hotărâse soarta țării — principalul centru politic al refugiaților români. În timpul Conferinței de pace, câțiva foști miniștri sau diplomați din exilul românesc încercaseră, în culisele conferinței, să influențeze reprezentanții puterilor aliate într-un sens favorabil intereselor românești. Printre ei, cel mai mare prestigiu îl avea Grigore Gafencu, fost ministru de externe al regelui Carol al II-lea și fost ministru plenipotențiar la Moscova, până la intrarea noastră în război. Două cărți recent apărute (*Préliminaires de la guerre à l'Est* și *Les derniers jours de l'Europe*) îi asigurau o notorietate internațională. Cel mai pragmatic era probabil

Alexandru Cretzianu, fost secretar general al Ministerului de Externe și fost ministru plenipotențiar la Ankara, unde jucase un rol de seamă în pregătirea negocierilor secrete cu Aliații pentru ieșirea României din război. Nepot și ginere al lui Barbu Ştirbei, chipeș și de mare distincție în maniere, avea cu totul aparența unui aristocrat de stil occidental — dar, mai cu seamă, reputația lui profesională făcea ca noi, tinerii de la Externe, să-l considerăm ca un fel de „patron“. În ultimele momente ale guvernului Rădescu, în primele zile ale lui martie 1945, când era clar că regele va fi silit să cedeze în fața amenințărilor lui Vâșinski, Constantin Vișoianu, ministru de externe în guvernul Rădescu, transferase pe numele lui Cretzianu, prin intermediul consilierului legației noastre de la Berna, George Anastasiu, o sumă de șase milioane de franci elvețieni, ca un fel de „tezaur de război“ pentru un eventual guvern național ce s-ar fi constituit în exil.

> Ideea constituirii acestui fond fusese, pare-se, a Antoneștilor — nu știu dacă a mareșalului însuși sau a lui Mihai Antonescu. În orice caz, banii fuseseră scoși din țară în rate și neoficial.
>
> Eu fusesem însărcinat, în cursul unui curierat la Ankara, în iunie ’44, să transport două milioane de franci elvețieni într-un geamantănaș. Suma era constituită din diverse devize, dolari, franci elvețieni — și, din păcate, și dintr-o cantitate destul de mare de „cocoșei“, napoleoni de aur —, ceea ce o făcea grea ca o piatră de moară, și pe tot drumul, la gară la București, la transbordarea de la Giurgiu și de la Ruse (că nu era încă pod), la granița bulgaro–turcă, peste tot se repeziseră hamalii să-mi ia și geamantanul ăsta, iar eu „Nu, nu, ăsta e mic și-l țin eu!“, deși se vedea de la o poștă că-mi trage brațul de mă strâmbă până la pământ. Aveam mereu în minte drama recentă a unui tânăr ofițer român, căruia, în urma unei neglijențe, i se furase geanta de curier în Bulgaria.
>
> Eram însoțit de un tânăr agent al Serviciului Special Român — dar nici el nu știa ce car în geamantănașul acela. Şi iată că la granița spre Turcia — era seară — ni se spune că trenul nu merge mai departe în acea noapte… Am aflat, ajuns în Turcia, că avusese loc, nu departe, un sabotaj al unui grup de rezistenți greci. Am stat, așadar, toată noaptea, noi doi singuri, în sala de așteptare a gării — eu culcat pe o bancă cu capul pe gemantan și mâna trecută prin mâner. N-am ajuns la Ankara decât a doua zi, pe la prânz. Cretzianu îmi spune, arătându-mi un colț după ușă în birou:
>
> Lasă geamantanul aici și vino la masă, că-i târziu.
>
> Îi răspund:
>
> Domnule ministru, nu înainte să-mi fi iscălit de primire!…
>
> Mi-a semnat hârtia întinsă, fără să numere banii, și m-a luat la masă.

Acest tezaur, de fapt foarte modest, va deveni mărul discordiei în sânul exilului românesc. Cretzianu va înțelege să rămână singur mânuitor al acestor bani, ca nu cumva să fie cheltuiți fără rost, pentru scopuri neesențiale. Fondul era menit, în concepția lui, să asigure, la nevoie, un minimum de independență politică față de toată străinătatea, inclusiv față de pretinșii noștri prieteni, Aliații. Pentru toate celelalte nevoi, de pildă întreținerea personalităților politice sau ajutorarea refugiaților, se putea întotdeauna găsi vreun ajutor străin; pentru apărarea eventuală a unui punct de vedere politic, chiar împotriva voinței aliaților noștri, ne trebuia un fond național, gospodărit cu maximum de economie. Am păstrat o scrisoare a lui, în care apără această concepție, drept răspuns la o cerere de ajutor pe

care i-o adresasem în numele Comitetului nostru de Asistență pentru Refugiați. Mărturisesc că m-am lăsat convins de argumentele lui.

Mai târziu totuși, când un Comitet Național Român agreat de rege va funcționa oarecum normal, obstinația lui Cretzianu de a nu preda unei instituții sau unui „trust“ gestiunea fondului va fi din ce în ce mai puțin justificată și-l va depărta de el chiar și pe Constantin Vișoianu, ajuns între timp președinte al Comitetului Național și care trecuse până atunci drept cel mai apropiat aliat politic al său. Mai grav — dar aici vorbesc doar din auzite —, Cretzianu și-ar fi luat răspunderea de a investi banii în Elveția în niște plasamente financiare, dintre care unul s-ar fi dovedit falimentar, o parte din sumă fiind astfel pierdută. Iar când, după moartea sa, văduva lui va da publicității niște socoteli însoțite de insuficiente piese justificative, mulți vor considera că acele socoteli nu prezentau toate garanțiile unei contabilități riguroase.

Chestiunea „Fondului Cretzianu“ nu e nici azi pe deplin lămurită. Presupunerea mea, bizuită pe confidențele pe care mi le-a făcut la Washington, cu puțini ani înainte de moarte, Constantin Vișoianu, care avusese o gravă depresiune nervoasă după refuzul categoric al lui Cretzianu de a preda unui „trust“ restul banilor pe care-l mai deținea, precum și pe faptul — pe care l-am aflat de curând — că acesta, puțin înainte de moarte, ar fi avut o tentativă de sinucidere prin înec în Oceanul Atlantic, e următoarea: „plasamentul riscat“ pe care-l făcuse în scopul de a nu „mânca“ din capital, ci numai din dobânzi, îl făcuse în același timp pentru suma rămasă din fond după cheltuielile făcute cu prilejul Conferinței de Pace de la Paris și pentru sume aparținând moștenitorilor Ştirbei, adică familiei soției sale. Când, după câțiva ani, s-a putut recupera o parte din depuneri, Cretzianu, în acele momente de pesimism politic, poate și sub influența soției sale, Eliza Ştirbei, care avea copii de pe urma primei sale căsătorii cu britanicul Edy Boxshall, ar fi dat preferința fondurilor familiale asupra fondurilor naționale — ceea ce, cu maximum de indulgență, poate fi calificat cel puțin ca lipsă de sens civic. Desigur, importanța sumei care ar lipsi din „fondul național“ e cu totul neglijabilă în comparație cu bugetul actual al unui stat modern. Mă supără însă gândul că un om de calitatea lui Alexandru Cretzianu ar fi putut fi „nedelicat“. Aș vrea să se facă odată lumină.

La vremea când luam contact la Paris cu compatrioții mei care aleseseră aceeași cale (expresia „a alege libertatea“ se va răspândi odată cu succesul cărții lui Kravcenko *I Chose Liberty*), fondul Cretzianu îngăduise întreținerea, câțiva ani, a unei mici echipe de lucru, formată în cea mai mare parte din foști funcționari diplomatici, însărcinată să adune și să analizeze cât mai multe date privitoare la situația din țară și să publice rapoarte sau broșuri care erau împărțite delegațiilor occidentale la Conferința de Pace. O parte dintre aceste

documente și lucrări a fost ulterior folosită de Cretzianu într-o carte colectivă intitulată *Captive Romania. A Decade of Soviet Rule*[6].

După câte țin minte, din echipa lui Cretzianu făceau parte: în Statele Unite, Brutus Coste, fost consilier al legației române la Lisabona, și Titu Pogoneanu, de asemeni diplomat de carieră (frate mai mic al lui Victor Pogoneanu, pomenit mai sus, și a cărui atitudine eroică la procesul Maniu îi va atrage o condamnare la douăzeci de ani de închisoare, cu toate că era de pe atunci atins de paralizie progresivă — martiriul lui va ține cincisprezece ani); la Geneva, George (Gigi) Anastasiu, pomenit mai sus; la Paris, secretarul de ambasadă Aristide Burilianu, apoi Emil Ciurea, care plecase în misiune la 23 august '44 odată cu mine, el însă la Ankara; în fine, Radu Pleșia, fost consilier comercial la Vichy, economistul grupului. La nevoie, Cretzianu mai apela și la competențe din afară.

După încheierea păcii și isprăvirea ultimelor lucrări ale grupului, Cretzianu a tăiat subsidiile lui Gafencu — de unde o ceartă definitivă între cei doi —, dar și tinerilor săi colaboratori, care a trebuit să-și găsească, fiecare, câte un mijloc de trai. Țin minte că atunci Gigi Anastasiu s-a făcut un fel de *Fräulein* la copii într-o familie de emigrați români mai înstăriți. Ciurea și-a găsit de lucru într-un serviciu mai potrivit cu pregătirea sa de istoric și jurist, la o mare editură pariziană, dar a ieșit totodată, cu totul, din sfera preocupărilor naționale. Pleșia, mai întâi reprezentant al unei firme industriale pentru vânzări în străinătate, intră, printr-o fericită întâmplare, la o filială a Băncii Worms, specializată în *engineering* financiar pentru marile ansambluri industriale de construcții în străinătate. Acolo va urca repede toate treptele, ajungând director general după patru ani și, mai târziu, „președinte director general", coordonând instalarea unor mari ansambluri industriale prin „lumea a treia", din America de Sud până în Extremul Orient. Multă vreme l-am considerat pe Radu Pleșia ca pe acela dintre noi care dobândise cea mai frumoasă situație materială.

Burilianu, prevăzător, urmase cursurile renumitei școli de bucătărie *Le Cordon Bleu*, pe care le absolvise cu succes. „Nația" însă l-a chemat la alte sarcini, care au pus capăt ambițiilor sale de maestru bucătar: Cretzianu l-a însărcinat să scoată un periodic în limba franceză, *La Nation roumaine*, împreună cu Romulus Boilă, nepotul lui Maniu. Apărând lunar — cam până în 1957, dacă nu mă înșală memoria —, a fost o revistă de informații din țară, de foarte bună ținută ziaristică.

> Stranie pereche! Ardeleanul greco-catolic sobru și pasionat, și bucureșteanul franțuzit, subtil și sceptic, „corcitură grecească" prin maică-sa. Îi vedeam des, căci mă chemau, mai în fiecare lună, la imprimerie în momentul corecturilor. Buna înțelegere dintre ei și admirabila muncă de echipă pe care au realizat-o ilustrau, o dată mai mult, acea adevărată minune ce a fost simbioza dintre românii de dincolo de Carpați și cei din Vechiul Regat, de care erau despărțiți de veacuri. (Mă gândesc deodată la cazul Cioran: fiu de popă ardelean; asupra lui, la Sibiu, influența apuseană a fost aproape exclusiv

germană — dar a fost de ajuns să intre în contact cu „bulionul de cultură“ al lumii intelectuale bucureștene din perioada interbelică pentru ca să se molipsească de francofilia noastră devenită subconștientă și să ajungă în cele din urmă mare scriitor de limbă franceză de expresie clasică!)

Cu începutul, câteva personalități din viața politică românească izbutiseră să ajungă în Occident. Nici unul dintre șefii partidelor „istorice“ nu se afla printre ei. Maniu refuzase să părăsească patria în primejdie; Mihalache căzuse în cursa pe care i-au întins-o comuniștii la Tămădău; Brătienii, aproape toți în închisoare; asemenea, Titel Petrescu, șeful Partidului Social-Democrat. În schimb, au ieșit pe rând, de cele mai multe ori cu ajutor englez sau american, generalul Rădescu, ultimul prim-ministru numit constituțional de rege, și doi foști miniștri de externe, Grigore Niculescu-Buzești și Constantin Vișoianu. Cu câteva personalități aflătoare în Apus de mai înainte, exilul românesc poseda o echipă destul de reprezentativă — chiar dacă nu se putea compara numeric (și poate nici calitativ) cu cohorta marilor strămoși de la 1848, a căror acțiune pe lângă publiciștii și oamenii politici ai epocii a avut un impact atât de mare asupra evenimentelor ce au urmat.

Dar aici se cuvine să luăm în seamă și chiar să subliniem faptul că emigrațiile din 1948, în contrast cu cele de la 1848, par să nu fi avut nici o influență asupra politicii occidentale. Când zic „emigrațiile“, la plural, vreau să spun că observația e valabilă pentru toate țările din așa-zisul „bloc sovietic“, indiferent de lagărul în care s-ar fi aflat în timpul războiului. Pe când, în anii 1830, un Ion Câmpineanu, deputat dintr-o țărișoară privită atunci ca o simplă provincie otomană, putea, în cursul periplului său apusean, să fie primit de primii-miniștri ai Franței și Angliei, de Adolphe Thiers și de Lord Palmerston, oamenii politici refugiați după al doilea război mondial — polonezul Mikolajczyk, ca și foștii miniștri unguri sau români — n-au putut avea contact direct cu nici unul dintre șefii de stat sau de guvern ai marilor puteri! E drept că de la un veac la altul moravurile politice suferiseră adânci prefaceri. Aș sugera, între altele, următoarea observație: în anii 1830, Ion Câmpineanu, cu toată slăbiciunea și lipsa de pondere politică a țării ale cărei interese le apăra, beneficia, ca persoană, de sprijinul a două „internaționale“, discrete sau nemărturisite, dar foarte prezente și puternice: aristocrația și francmasoneria. Legăturile sale de prietenie cu prințul Czartoryski, fost sfetnic al țarului și șef al emigrației poloneze, care, fără îndoială, cunoștea rangul Câmpineanului în țară și rudenia lui cu Cantemireștii, cu Cantacuzinii, cu Ghiculeștii, i-au deschis multe porți în Occident; ca și apartenența lui la francmasonerie, care era în acel moment în plin avânt. E lucru astăzi pe deplin dovedit că aproape toți fruntașii mișcării noastre de la 1848 au fost afiliați la francmasonerie. Dar, în vremea noastră, prima „internațională“ era de mult eliminată de pe scena politică, iar

masoneria nu se mai bucura de aceeași favoare și nu mai deținea aceleași pârghii de putere ca înainte de primul război mondial sau chiar în perioada interbelică.

La aceasta, s-a adăugat, bineînțeles, slăbiciunea momentană a democrațiilor occidentale în fața agresivității sovietice. De teama izbucnirii unui al treilea război mondial, guvernele occidentale au avut lașitatea de a se preface a considera drept legal constituite guvernele impuse de sovietici în zona lor de influență — și termenul e impropriu, căci nu era vorba de o simplă „zonă de influență“, ci de o zonă de ocupație militară. În consecință, rezistenții, opozanții, exilații din acea arie „deranjau“. Nu li se acordau decât întrevederi discrete, în culise, parcă cu jenă.

Vreau totuși să deschid aici o paranteză, fiindcă, de când m-am întors în țară, am auzit de nenumărate ori — a devenit un fel de slogan, un mit considerat ca un adevăr indiscutabil — sentința: „Am fost vânduți la Ialta!“ Aș dori să găsesc argumentele, cuvintele potrivite ca să-i conving pe compatrioții mei — și știu dinainte că nu-i voi convinge pe toți — că, mai întâi, această afirmație nu corespunde adevărului istoric, în al doilea rând continuă pe nesimțite să ne demoralizeze și să ne „demobilizeze“ și de acum înainte. De când s-au deschis arhivele sovietice, s-a putut dovedi că n-au existat în tratatul de la Ialta clauze secrete care să dea mână liberă Uniunii Sovietice în Europa de Răsărit. Iar când cercetezi clauzele tratatului, nu găsești nimic care să implice o împărțire fățișă a Europei și a lumii în „zone de influență“. Dimpotrivă, apar angajamente specifice de a organiza alegeri libere în țările eliberate de sub ocupația germană. Împărțirea *de facto* a Europei s-a făcut pe linia unde s-au întâlnit în cele din urmă armatele care învinseseră Germania. Slăbiciunea Aliaților a apărut abia atunci când sovieticii au impus guverne nereprezentative în România și în Polonia, apoi alegeri măsluite, trucate și când anglo-americanii n-au avut curajul să pună piciorul în prag — cu riscul provocării unui al treilea război mondial. Dar noi trebuie să ne dăm seama că o asemenea slăbiciune este inerentă unor regimuri democratice, unde există un Parlament și o opinie publică. Cine-și poate închipui că după șase ani de război cumplit, cu milioane de morți, de invalizi și de văduve și cu pierderi materiale incalculabile, opiniile publice din Anglia și din America ar fi putut fi convinse că trebuia pornit război împotriva fostului aliat sovietic fiindcă nu făcuse alegeri libere în Polonia și în România? E de neconceput. Americanii n-au renunțat niciodată la ideea de a impune în lume *leadership*-ul lor și de a-i respinge pe sovietici până în granițele lor. Vor fi crezut că le vor trebui vreo patru-cinci ani. Le-au trebuit patruzeci și cinci! A fost desigur pentru noi o năpastă, un blestem istoric. Dar să nu mai repetăm orbește: „Am fost vânduți la Ialta!“, căci e un neadevăr — și

un neadevăr care ne roade moralul și în prezent, căci e folosit în mod viclean de foștii comuniști și de pretinșii patrioți de astăzi (adesea aceiași) ca să hrănească la noi un antioccidentalism latent. În ultimii ani, se mai născocise și o completare a sloganului (fiindcă era cu rimă!): aveam de acum Ialta și Malta! — când, de fapt, întâlnirea de la Malta a însemnat „începutul sfârșitului“ pentru Uniunea Sovietică!... Deștepții noștri mai insinuează și astăzi că „americanii ne-au lăsat pe seama rușilor“. Stranie logică: americanii caută să sustragă de la influența rusească Ucraina, Georgia, Azerbaidjanul, ba chiar Mongolia Exterioară, dar România ar fi lăsată pe seama rușilor. Să fim serioși! Cei care ar vrea să fim iar pe mâna rușilor sunt la noi, nu în America!

Privind în urmă, după o jumătate de veac și la lumina desfășurărilor din ultimii ani, mi se pare că, în fața insolentei agresivități sovietice, occidentalii s-au purtat ca și când ar fi fost paralizați de spaimă. Istoricii din veacurile viitoare se vor întreba desigur cum de s-a putut ca Uniunea Sovietică să-și întindă dominația militară și influența politică pe un sfert din globul pământesc, tocmai în cei șase ani când Statele Unite au deținut arma absolută, monopolul bombei atomice! Dar așa a fost să fie, pentru motivele expuse mai sus.

Refugiații politici de după sfârșitul războiului au resimțit din plin această slăbiciune a occidentalilor. Nu mă sfiesc s-o spun: ne era frică. În lagărele din Germania, Austria, Italia — și chiar în Franța —, un singur gând printre refugiați: să emigreze cât mai grabnic peste ocean, în Statele Unite, în Canada, în America de Sud, în Australia, să pună marea între ei și valul sovietic pe care credeau că nu l-ar opri decât Oceanul Atlantic. Cei siliți să rămână pe continent socoteau, în ascuns, cum ar face, la nevoie, ca să ajungă în fugă până la Pirinei. În ce mă privește, datorită prieteniei mele cu ambasadorul spaniol Prat y Soutzo, care fusese la noi în țară, apoi și în Suedia venind din Finlanda, aveam o viză de intrare pe pașaportul meu diplomatic; acesta a fost prelungit câțiva ani prin bunăvoința Ministerului de Externe francez; cu vremea însă, și viza, și pașaportul expiraseră, dar păstram speranța naivă că, în caz de nouă bâjenie, ar îndupleca eventual pe polițiștii spanioli de la graniță!

Deocamdată, în cancelariile occidentale cuvântul de ordine era *appeasement* (cum să traduc termenul englezesc? „împăciuire“? „domolire“? „conciliere“?). Cei de acolo își închipuiau că, prin vorbe bune și cu neîncetate concesiuni, vor izbuti să îmblânzească fiara. Pe deasupra, la timiditatea guvernanților, se mai adaugau, în special în Franța, simpatiile marxiste, fățișe sau nemărturisite, ale unei mari părți a inteligheței, în așa măsură, încât, în afara câtorva publicații de extremă dreaptă — care ne făceau mai mult rău decât bine apărând cauza noastră! —, generația mea de refugiați politici n-a avut acces la mass-media în Occident timp de zeci de ani. De abia mai târziu, prin

deceniul ’70, au putut câțiva din noul val de refugiați (de pildă, Sanda Stolojan, Radu Portocală, Mihnea Berindei) să pătrundă oarecum în mediul presei. Între timp, o seamă de foști comuniști sau filocomuniști occidentali se treziseră peste noapte. Publicații orientate spre stânga, precum *Libération* sau *Le Nouvel observateur*, deveniseră deodată instrumentele cele mai eficace de demascare a imposturii comuniste, dezvăluind adevărata față a regimurilor de dincolo de Cortina de Fier. Marea cotitură fusese luată după zdrobirea revoluției pașnice din Cehoslovacia, când o seamă de intelectuali cehi de stânga, printre care și evrei, fugiseră și puteau acum lumina mințile colegilor lor din Apus.

Comuniștii români găsiseră, de altfel, în perioada precedentă și alte mijloace foarte dibace și subtile de a înșela opinia publică occidentală. Cea mai folosită era trimiterea, printre adevărații refugiați, și falși refugiați sau semirefugiați, adică oameni care, pentru a așterne între ei și raiul comunist câteva mii de kilometri, acceptaseră să se pună în serviciul Securității — unii dintre ei închipuindu-și poate că vor izbuti să fie mai „șmecheri“ decât oamenii temutei instituții. Li se va da mai târziu o elegantă denumire: „agenți de influență“. Răul pe care această speță de indivizi l-a făcut țării e nemăsurat. Întrucât fapta lor, de cele mai multe ori, nu contravenea legilor țării-gazdă, ei se puteau mișca în țările democratice ca peștele în apă. Mă prind însă că unii dintre nou-naturalizații din țările apusene vor fi având din când în când coșmaruri la gândul că s-ar putea publica odată dosarele Securității. Deocamdată, aceste lighioane își pot duce mai departe scârboasa activitate. Aș putea cita câteva nume, dar mai aștept puțin. Pot fi ei siguri că le pregătesc ceva ca să nu scape de osânda posterității pentru ticăloșia lor.

> Iată o scenă pe care mi-a povestit-o Constantin Vișoianu — fapt în sine fără prea mare însemnătate, dar revelator. Trebuie să fi avut loc, dacă nu mă înșală memoria, prin anii 1963-’64, când voiau comuniștii români să dea dovadă, cu oarecare întârziere, că începuse și la noi destalinizarea. Vișoianu, însoțit de Raoul Bossy, fost ministru la Roma și la Berlin, unul dintre cei mai iscusiți diplomați din fostul nostru Minister de Externe, obține o audiență la secretarul general al Ministerului de Externe francez, pentru a-l informa despre situația de la noi din țară, după vești recente primite pe o cale sigură. Înaltul funcționar francez îi ascultă politicos pe amândoi, apoi le grăiește cam așa:
>
> — Domnilor, eu aș dori să vă cred, dar iată că chiar ieri, pe scaunul pe care ședeți dumneavoastră (îl arată pe Vișoianu) ședea domnul X.Y., ieșit de curând din România după mulți ani de închisoare și care mi-a dat despre situația din țara dumneavoastră o imagine cu totul diferită. Pe cine să cred? — și a continuat, din fotoliul lui, care-i dădea pasămite privilegiul obiectivității și perspectivelor înalte, să dea bieților „solicitanți“ o lecție despre mirajul pe care-l provoacă îndepărtarea, exilul și frustrarea... Interlocutorul lui din ajun era un fost diplomat român care jucase un rol de prima mână în pregătirea loviturii de la 23 august ’44, apoi „înfundase“ pușcăria ani de zile și căruia i se dăduse acum drumul ca să-și regăsească familia în Apus. În schimbul căror angajamente, pe baza căror compromisuri, sub apăsarea căror intolerabile presiuni venea el acum să recite, ascultător, lecția învățată de la agentul instructor al Securității? Înaltul funcționar al marii puteri „prietene“ să fi putut înțelege oare de pe atunci diabolicele mecanisme ale diplomației răsăritene pe care se obstina să le judece, naiv, după aceleași criterii ca ale lui?

Dar să ne întoarcem la 1948. Prezența în Occident a ultimului prim-ministru constituțional, generalul Rădescu, și a câtorva foști miniștri și parlamentari din diverse partide ne dădea speranța — după abdicarea forțată a regelui Mihai — că s-ar putea constitui un fel de guvern român în exil. Un „comitet național“, cam firav, funcționase de altfel și în timpul războiului pe lângă Aliați, ca opozant al guvernului progerman al mareșalului Antonescu. Fusese constituit din trei personalități: fostul ministru țărănist Viorel Tilea (la Londra), fostul ministru plenipotențiar în Statele Unite, Citta Davila (la Washington) și (la Lisabona) fostul ministru în Spania și Portugalia, Ion Pangal, care mai avea și calitatea de a fi fostul mare maestru al francmasoneriei române de rit scoțian. De fapt, aceste personalități nu fuseseră în măsură să joace un rol de oarecare însemnătate în timpul războiului, nici măcar în tatonările premergătoare negocierilor de pace. Cu atât mai vârtos, nu erau chemate să participe acum la formarea unui nou comitet național.

Mai multe obstacole se aflau în calea formării unui eventual „guvern în exil“. Întâi de toate, țările-gazdă, Franța, Statele Unite, Marea Britanie, nu se arătau dispuse să îngăduie constituirea pe teritoriul lor a unor așa-zise guverne care ar fi contestat legitimitatea guvernelor din „lagărul socialist“ de-abia legitimate prin semnarea tratatelor de pace. Singurele țări care mai puteau pretinde a avea guverne recunoscute în exil erau cele trei mici țări baltice, Lituania, Letonia și Estonia, din simplul motiv că Statele Unite nu recunoscuseră niciodată anexarea lor de către Uniunea Sovietică în 1940. În celelalte cazuri, nu putea fi deci vorba decât de niște „comitete naționale“ a căror activitate să fie tolerată în anumite limite.

Pe de altă parte, în chiar sânul exilului român, constituirea comitetului se izbea de o seamă de greutăți. Înainte de a le evoca, e poate nevoie să încerc să descriu pe scurt cam cum arăta diaspora română în 1948.

Structura diasporei române

O observație preliminară: dintre toate țările din „lagărul socialist“, România era cea care, proporțional cu populația ei, număra cei mai puțini refugiați — de departe cei mai puțini. O pot afirma nu „după ureche“, ci fiindcă în timpul când am lucrat la Organizația Internațională a Refugiaților, din familia Națiunilor Unite, în 1951–1952, am avut prilejul să consult statisticile oficiale din acea vreme. E un aspect de care trebuie ținut seama. Văd îndeosebi două cauze: mai întâi, cât putem privi în trecutul nostru, românul n-a avut tendința de a se expatria, oricare ar fi fost condițiile în țara lui. O ilustrare cu valoare statistică ne-o aduc cifrele imigrării în Statele Unite până la al

doilea război mondial: cu circa 120 000 de româno-americani, ne înscriam proporțional la coada tuturor națiunilor din Europa; și mai trebuie adăugat că aproape totalitatea acestor româno-americani proveneau din ținuturile cuprinse în împărăția austro-ungară, nu din Vechiul Regat. În al doilea rând, când Cortina de Fier a tăiat Europa în două, România n-a mai avut nici o graniță comună cu vreo țară liberă, de unde și numărul extrem de redus al celor care au mai putut fugi din țară după 1948, când măsuri de strașnică pază la frontiere și de delațiune generalizată în interior au făcut ca evadarea să fie aproape imposibilă.

În 1948, puteai deosebi trei valuri de refugiați români. Primul îi cuprindea pe românii stabiliți în străinătate dinainte de război și pe membrii misiunilor noastre diplomatice care, după schimbarea regimului și, mai cu seamă, după plecarea regelui, refuzaseră să se întoarcă în țară. Acest prim grup era, firește, extrem de restrâns, dar număra câteva personalități distinse din lumea politică și diplomatică, din lumea literelor și artelor, din lumea afacerilor.

Alt grup îl formau legionarii fugiți în Germania după strivirea „rebeliunii" din ianuarie 1941. Nu pot evalua decât cu aproximație numărul lor, aș zice vreo 2 000 cu totul. Pasiunea lor politică, în ciuda zâzaniilor care se iscaseră în sânul mișcării (*Memoriile* părintelui Palaghiță sunt, în această privință, revelatoare și zguduitoare), făcea din ei un grup mai aparte de refugiați, mai retrași mai mult din voia lor decât dintr-o atitudine de respingere din partea celorlalți. Statutul lor în ochii autorităților de ocupație occidentale din Germania — americane, britanice, franceze — era ambiguu. Întrucât o mare parte dintr-înșii se aflau în lagăre germane de concentrare în momentul prăbușirii *Reich*-ului, ei beneficiaseră automat de prejudecata favorabilă legată de prezența în aceste lagăre. Unii chiar se împrieteniseră cu alți deținuți străini, francezi de pildă, care aveau să le servească ulterior drept garanți pentru admiterea în țări occidentale — era cazul, între alții, al dirijorului Remus Tzincoca[7]; acesta își asigurase prietenia unui tânăr industriaș francez deportat pentru fapte de rezistență și care-i va fi mai târziu de folos ca să se poată instala în Franța. De altfel, prin faptul că erau fugiți din țară înainte de intrarea noastră în război alături de Germania hitleristă, ei nu cădeau automat în categoria celor ce puteau fi învinuiți de crime de război. Nu erau vulnerabili decât în cazul în care ar fi fost individual recunoscuți ca participanți la o crimă înfăptuită în timpul scurtei guvernări a legionarilor alături de generalul Antonescu (septembrie 1940–ianuarie 1941). Şi, chiar în aceste cazuri, era greu de adus dovezi, ca, de pildă, în cazul lui Traian Boieru, învinuit de a fi fost șeful comandoului care-l ucisese pe Nicolae Iorga. Omul a tăgăduit până la urmă și a trăit zeci de ani în Germania apuseană nestingherit. Ce o fi fost în sufletul lui,

asta n-o știm.

> Ce mă izbea, dureros, când mi se întâmpla să mai întâlnesc pe un prieten legionar era neclintita stăruință în crezul lui. Greșelile făcute, crimele înfăptuite în cursul scurtei lor guvernări, dezvăluirea ororilor săvârșite în lagărele de concentrare naziste, apariția neîndoielnică a unei noi ordini internaționale în care regimurile totalitare nu-și mai aveau locul, nimic nu-i putea urni din credința lor.
>
> La sfârșitul lui 1948 — să fi fost 1949? — veni să mă vadă la Paris Crișu Axente, vechi camarad de studenție la Paris, legionar fanatic, care, vreme de mai bine de un an (prin 1936-1937), mă îndoctrinase — trebuie să recunosc — cu un oarecare succes, încât mă angajasem pe față în favoarea grupului legionar în luptele politice din sânul asociației studenților români de la Paris. Era acum refugiat în Spania, unde, datorită complicității autorităților franchiste, se adunase în jurul lui Horia Sima o parte din legionarii mai de frunte. L-am găsit îmbătrânit peste măsură, poate atins de pe atunci de boala care avea să-l răpună de timpuriu. Dar nu numai înfățișarea, obrazul mă impresionau, ci privirea adâncă, fierbinte, de fanatic. Aveam în față un surd, surd la orice argument de bun-simț. L-am văzut plecând, abătut, bătrân precoce, cu privire fixă de vizionar. Era patetic. Ce prăpastie, ce abis se deschisese între noi în acei doisprezece ani de despărțire, în acea „tranșă de istorie“ tragică!

Între timp, ca și în țară, se ivise o competiție între Partidul Național-Țărănesc și Partidul Comunist Român pentru recrutarea de foști legionari „recuperabili“ — pentru comuniști — și dintre cei „nerecuperabili“! În Franța, fostul fruntaș legionar Horațiu Comaniciu încerca să-i adune în jurul lui pe toți legionarii moderați, dornici de a se înscrie la țărăniști. Avea astfel iluzia de a se afla în fruntea unui grup politic de oarecare însemnătate. Înalt, chipeș, cu un profil prezentând o extraordinară asemănare cu chipul împăratului Traian, Comaniciu ar fi putut face impresie, de nu l-ar fi trădat o oarecare moleșeală în gesturi și în grai, ca și o vădită demagogie în mai toate acțiunile sale. Din ambiția lui de șef nu se va alege nimic. Foștii camarazi „legionari puri“ l-au privit ca pe un trădător, pe când noii prieteni țărăniști nu-i acordau decât o atenție distant condescendentă.

A treia categorie de refugiați era formată din cei care fugeau din țară de la sfârșitul războiului, de la ocupația rusească și progresiva sovietizare a țării. Valul era continuu, însă cantitativ limitat, din motivele expuse mai sus. Încercările de evadare pe calea aerului sau pe mare spre Turcia erau rare și extrem de riscante. La primejdiile inerente unor asemenea aventuri, s-au mai adăugat și cursele întinse de Securitate, cum a fost cea de la Tămădău, căreia i-au căzut victimă Ion Mihalache, Ilie Lazăr și grupul de fruntași țărăniști. Fratele meu căzuse și el într-o asemenea cursă — și, câtă vreme l-am știut în închisoare, n-am mai fost om.

Calea, să-i zicem „normală“, de a fugi a fost deci, un timp, prin Ungaria, pe unde o seamă de călăuze, de o parte și de alta a graniței, stabiliseră o adevărată rețea de trecere clandestină. Mi s-au povestit nenumărate aventuri de evadare, unele cu sfârșit tragic, altele doar emoționante, unele chiar tragicomice.

Pe la sfârșitul lui 1948, măsurile extraordinare de pază: fâșia de pământ arată de-a lungul graniței, sârma ghimpată, patrulele cu câini

etc. au închis aproape cu desăvârșire această cale. Atunci, timp de vreo doi ani, fugarii s-au îndreptat către Iugoslavia, ori pe uscat, ca prin Ungaria, ori trecând Dunărea înot. S-a aflat însă curând că unii fuseseră respinși peste graniță de iugoslavi, în fine că cei scăpați erau ținuți cu lunile în lagăre, în condiții precare, cu veșnica amenințare a unei retrimiteri în țară. Se poate spune că prin 1950 valul refugiaților secase aproape cu totul. Voi reveni mai departe.

Formarea Comitetului Național

Oricum, indiferent de fluxul refugiaților, nu-i venea nimănui în gând atunci că un guvern în exil sau un comitet național s-ar putea constitui prin consultarea acestei informe și firave populații migrante, cu desăvârșire nereprezentativă. Alte criterii ne apăreau firești, bunăoară reprezentarea partidelor „istorice“, de care se știa că avuseseră o majoritate zdrobitoare la alegerile din 1946, rezultate măsluite de comuniști. Grigore Niculescu-Buzești ieșise din țară cu o scrisoare iscălită de Iuliu Maniu, Dinu Brătianu și Titel Petrescu, prin care era însărcinat să organizeze rezistența în străinătate.

Alegerea persoanei sale putea stârni nedumeriri. Diplomat de carieră, încă foarte tânăr în momentul loviturii de la 23 august 1944 (cred să-mi amintesc că avea treizeci și patru de ani), era director al Cifrului și Cabinetului la Ministerul de Externe, cu grad doar de consilier de legație. Fusese numit ministru de externe în guvernul generalului Sănătescu în dramatica improvizație din noaptea de 23 către 24 august. Datora această neașteptată promovare încrederii pe care i-o inspira lui Iuliu Maniu și rolului-cheie pe care-l jucase, împreună cu adjunctul său, Victor Rădulescu-Pogoneanu, în negocierile secrete pentru ieșirea din războiul de la Răsărit. Dată fiind imensa admirație pe care am avut-o pentru acesta din urmă — care mi-a fost șef direct, zi de zi, timp de cincisprezece luni —, n-am putut evalua niciodată în mintea mea care a fost partea fiecăruia în urmărirea negocierilor cu Aliații și cu sovieticii. Cert este că a domnit între ei o înțelegere perfectă, iar Buzești, a cărui inteligență și spirit de hotărâre îl cuceriseră pe Maniu, ținuse să-l asocieze pe Pogoneanu la cele mai tainice întruniri. (Țin minte unele plecări de la minister, în plină noapte, către Palatul Ştirbei de la Buftea, unde se întâlneau „complotiștii“, Maniu, Brătianu, oamenii regelui. Pogoneanu, atins de paralizie progresivă, se strecura cu greu în minusculul său DKW, cu cele două cârje ale lui, lângă un șofer de încredere de la minister.)

Buzești, de statură mijlocie, păr de culoare deschisă și cam rar de timpuriu, foarte palid la față (oare preludiul la leucemia ce avea să-l răpună cu puțini ani mai târziu?), nu avea, după mine, o înfățișare atrăgătoare și nici o fizionomie care să îmbie la simpatie. Dar, cum e bine știut, gustul femeilor nu se potrivește cu al bărbaților în ce

privește sexul opus, astfel încât una dintre fiicele lui Barbu Ştirbei, Ecaterina, divorțată de alt diplomat, Dinu Hiottu — la acel moment ambasador al nostru în Franța, pe lângă guvernul de la Vichy —, îl plăcuse și-l luase de bărbat cu puțin înainte de evenimentele din august 1944, astfel încât, ca în romane, o intrigă de alcov se înnodase odată cu intriga politică.

Sosit în Occident „furat“ de englezi — sau de americani, nu mai țin minte —, Buzești avusese înțelepciunea de a nu se folosi de mandatul pe care-l avea de la șefii celor trei „partide istorice“ pentru a cere să preia conducerea viitorului comitet național. Odată cu sosirea în Occident a generalului Rădescu, era firesc să se încredințeze acea conducere ultimului prim-ministru numit de factorul constituțional competent, adică de rege. Cu acest prilej însă — dacă-l credem pe Emil Ghilezan, care a fost amestecat îndeaproape în aceste negocieri politice —, generalul Rădescu s-ar fi purtat cu o ciudată lipsă de tact: se stabilise o zi de întâlnire la New York între el și Buzești, care trebuia să vină de mai departe, unde era găzduit. Rădescu a plecat în ajunul zilei convenite, ca să-l întâlnească pe rege în Europa, fără a-l preveni pe Buzești de amânarea întâlnirii. De altfel, Buzești va muri puțin după aceea, înainte de a se fi ajuns la constituirea unui comitet național.

Dificultățile au început atunci când a fost vorba de un dozaj (de curând s-a introdus termenul mai pretențios și mai abscons de „algoritm“!): în speță, câți membri din comitet trebuiau să reprezinte partidele și câți aveau să fie aleși dintre personalitățile din afara acestora. Cei din afara partidelor, în frunte cu Grigore Gafencu, puteau pretinde că aveau mai multe relații și mai multă trecere în străinătate. Reprezentanții partidelor politice aveau în schimb simțământul și convingerea că erau singurii care oglindeau actuala configurație politică a țării și mergeau uneori până la a recuza, în componența unui cvasiguvern care avea să ne reprezinte în fața democrațiilor occidentale, prezența unor foști miniștri din vremea dictaturii regelui Carol al II-lea, ca Grigore Gafencu și Nicolae Caranfil. Generalul Rădescu, el însuși un *outsider* în ochii membrilor partidelor, deoarece nu se reclama de la nici unul dintre partidele istorice — se zvonea doar că ostracizarea lui sub „domnia“ mareșalului Antonescu se datora apartenenței lui la francmasonerie, ceea ce n-am putut verifica —, generalul Rădescu, zic, ținea cu cei din urmă. Cât despre legionari, cu toate că-i făceau curte generalului, prețuit pentru fermitatea lui în februarie–martie 1945, când Vâșinski îl silise pe rege să-l demită, ei erau pe atunci ținuți deoparte de ambele fracțiuni.

Au avut loc lungi și laborioase negocieri, în cursul cărora acuzațiile, bârfele, invectivele și săgețile otrăvite n-au lipsit. Țin minte, între

altele, de un schimb de „amabilități“ ziaristice între Nicolae Caranfil și unul dintre fruntașii ardeleni ai Partidului Național-Țărănesc, Augustin Popa; primul îl făcuse pe al doilea „politician de factură provincială“, iar al doilea răspunsese aplicându-i lui Caranfil epitetul pasămite infamant de „fanariot“, la care acesta se crezuse nevoit să replice, enumerându-și câțiva strămoși materni get-beget moldovalahi. S-a ajuns, în cele din urmă, la un acord asupra formulei următoare: un comitet sub președinția generalului Rădescu, compus din șase reprezentanți ai partidelor istorice și patru independenți. Erau: pentru țărăniști, Augustin Popa și Sabin Manuilă, dacă nu mă înșel; pentru liberali, Vintilă (Vintilică) Brătianu, fiul bătrânului Vintilă Brătianu și nepot de frate al marelui Ionel Brătianu, și Mihai Fărcășanu, jurnalist și scriitor de talent, care fusese un militant plin de vlagă în scurta perioadă de iluzie de după 23 august ’44; iar pentru social-democrați, Iancu Zissu și bătrânul sindicalist Eftimie Gsherman. Cei patru independenți erau: Grigore Gafencu, Nicolae Caranfil, Constantin Vișoianu și Alexandru Cretzianu. De fapt, cumpăna atârna de partea partidelor politice, deoarece doi dintre „independenți“ erau vădit dependenți, Vișoianu de Partidul Național-Țărănist, Cretzianu de Partidul Liberal. Acordul, aprobat de rege, era anunțat solemn la 10 mai 1948, și Comitetul Național Român intra în funcțiune la New York, asigurat de o modestă — foarte modestă! — subvenție de la *Free Europe Committee* (care nu trebuie confundat cu Radio Europa Liberă, care n-a fost decât una dintre emanațiile zisului comitet).

Euforia fu de scurtă durată. Chestiunea „fondului Cretzianu“ a fost unul dintre primele motive de disensiune. A apărut apoi evident că, lipsit de discernământ, influențabil, înconjurat de un grup de ambițioși frustrați și adesea fără scrupule, generalul Rădescu, de-acum atins de vârstă și poate și de boală, nu era omul în măsură să reprezinte cu eficacitate interesele țării în străinătate.

> În cele câteva audiențe pe care mi le-a acordat în cursul șederilor sale la Paris — eu eram cel care-i procurase la sosirea lui în Apus un fals..., dar autentic pașaport românesc! (căci, la plecarea mea din Stockholm, „pusesem bine“ câteva pașapoarte virgine și o ștampilă) —, îmi apăruse de fiecare dată dezorientat, nehotărât, mereu de părerea ultimului interlocutor, într-un cuvânt, total depășit de evenimente.

Criza a izbucnit când Rădescu și partizanii lui au cerut să fie cooptat în Comitetul Național fostul ministru al României la Washington, Citta Davila (nepot de fiu al celebrului doctor Carol Davila), sub cuvânt că avea relații prețioase în lumea politică americană. Din motive ce nu mi-s lămurite nici azi — personajul era foarte controversat, s-a vorbit chiar de o categorică opoziție a însuși regelui Mihai —, majoritatea a respins propunerea. Ceilalți stăruind, s-a produs ruptura. Rădescu a plecat, urmat de Gafencu și de Caranfil și de unul dintre reprezentanții de partid, Fărcășanu. Ne aflam în primejdia de a ne trezi cu două comitete naționale rivale, când Cel de Sus hotărî să-l cheme pe

generalul Rădescu cu un ceas mai devreme într-o lume mai bună.

Cei din partida lui, rămași fără portdrapel, se retraseră care pe unde sub cortul lui. Regele l-a numit ca nou președinte pe Constantin Vișoianu — și noul comitet, dres oarecum la întâmplare cu noi membri din partidele istorice, a pornit-o iar la drum în cursul anului 1952.

Vișoianu, în spatele unei fețe rotunde și cam grăsune și a unor gesturi încete, cu mâini extraordinar de mici, ascundea o minte ascuțită și un caracter hotărât. A fost, în grelele împrejurări de care am vorbit, un foarte bun reprezentant al cauzei românești. Certurile în jurul formării Comitetului Național — certuri care sunt din toate timpurile și de pretutindeni — au aruncat pe nedrept discreditul asupra acestui organism și au ocultat sau umbrit înfăptuirile sale. L-am auzit, în anii din urmă, la București, pe un distins istoric și politician liberal, în cursul unui interviu la BBC, ponegrind Comitetul Național Român, calificat drept incapabil, și tot exilul românesc chipurile nepăsător față de nenorocirile nației... Cred că ar trebui mai multă prudență în asemenea afirmații asupra unor fapte neverificate sau de-a dreptul ignorate. Toate emigrațiile au fost măcinate de lupte intestine, nici una nu a fost monolitică și cristalină. Polonezii au avut două sau chiar câte trei guverne concomitent în exil. Cehii s-au certat cu slovacii. Albanezii, bulgarii și ucrainienii erau, de asemenea, împărțiți în partide rivale, iar despre iugoslavi să nu mai vorbim.

Vreți o dovadă a relativei eficacități a românilor din exil, cu tot numărul lor restrâns, precum și a bunei imagini pe care au dat-o în sânul marii familii a transfugilor din Răsărit? Când s-a constituit la New York o adunare a tuturor reprezentanțelor țărilor de dincolo de Cortina de Fier, sub numele de Adunare a Națiunilor Europene Captive (*Assembly of the European Captive Nations*), cu birouri situate chiar în fața sediului Națiunilor Unite, foarte curând românii Constantin Vișoianu și Brutus Coste au fost aleși și încontinuu realeși președinte și, respectiv, secretar general ai acestei mari adunări a întregii emigrații din spațiul sovietic! Căci aici, din fericire, nu s-a recurs la „algoritm“, ci la alegerea celor mai vrednici. Să punem frână puțin masochismului nostru național!

Un element esențial în funcționarea Comitetului Național îl constituia secretarul general. Primul, în formula întâi, cu generalul Rădescu, cred că-mi amintesc să fi fost Emil Ghilezan, fost subsecretar de stat la Finanțe în guvernul Rădescu. Cred că în a doua formulă, sub Vișoianu, primul a fost Ghiță Ionescu, economist și politolog — de care voi mai vorbi; a stat până în vara 1958, când va veni în fruntea secțiunii române de la Radio Europa Liberă, la München, la o vreme când mă aflam și eu acolo. A fost înlocuit la Comitetul Național de un diplomat de carieră, cu vreo nouă-zece ani mai vârstnic decât mine,

Ion Vardala, care fusese în ultima perioadă însărcinat cu afaceri la Helsinki.

> Coborâtor din matematicianul cretan Constantin Vardalah, una dintre celebritățile Școlii Domnești din București la mijlocul veacului al XVIII-lea, Ion Vardala (Beni, pentru intimi) era un om de o conștiinciozitate și de o sârguință fără seamăn, însoțite de o mare modestie. De când „alesese libertatea“ împreună cu soția suedo-finlandeză și fiul lor încă mic, își câștigase viața ca șef de vânzări în străinătate a lichiorului *Grand Marnier*, post unde ajunsese datorită întâmplării de a fi petrecut, în adolescența lui, un an în același sanatoriu elvețian cu moștenitorul renumitei firme de coniacuri și lichioruri Marnier-Lapostolle. Trăsei și eu un mic folos din această întâmplare, având dreptul să cumpăr o dată pe an, la preț de fabrică, câte o sticlă din cel mai bun lichior din lume. Vardala a fost, până la suprimarea subvenționării Comitetului Național de către *Free Europe*, care a însemnat încetarea activității comitetului, cel mai activ și credincios colaborator al lui Vișoianu. În ciuda deosebirii de vârstă dintre el și mine și a distanțelor ce ne-au despărțit de cele mai multe ori, Beni Vardala mi-a fost un prieten foarte apropiat și foarte drag. A murit de un infarct, la New York, în 1985, în condiții dramatice.

Venind vorba de dificultățile financiare ale Comitetului Național, îmi amintesc ce mi-a povestit Vișoianu privitor la un demers al numitului Iosif Constantin Drăgan. Acesta (care pe vremea aceea se numea numai Constantin Drăgan, Iosif apărând ceva mai târziu, probabil când a devenit „profesor doctor“ din milostenia lui Ceaușescu) a venit să-l vadă pe Vișoianu, cerându-i să-l coopteze în Comitetul Național Român, el angajându-se, ca vajnic patriot român anticomunist, să preia toate cheltuielile inerente funcționării Comitetului Național. Bătrânul diplomat i-a respins propunerea, probabil în mod foarte puțin diplomatic, zicându-i că nu vedea ce calificare politică putea prezenta candidatura lui. Trebuie spus că rapida îmbogățire a lui Drăgan ca armator era suspectă în ochii multora. Se punea întrebarea de unde apucase să aibă tânărul fost legionar pripășit în Italia la sfârșitul războiului „primul milion“ necesar lansării unei întreprinderi de anvergură. E drept că avusese apoi grijă să-și monteze o fațadă onorabilă de mecena, finanțând în Austria un mic institut științific al originalului istoric-filozof Alexandru von Randa, și el fost legionar; sau editând cărți românești în Italia, sau acordând câteva burse de studii unor noi refugiați; tactică obișnuită a trădătorilor sau escrocilor intelectuali ca să-și acopere ticăloșiile cu câteva fapte bune, care să le atragă recunoștința câtorva și stima neștiutoare a altora. Vexat însă de refuzul lui Vișoianu, marele patriot anticomunist și-a arătat curând arama, ducându-se să-și ofere serviciile lui Ceaușescu. Acesta, încântat de așa chilipir, l-a făcut peste noapte — cu ajutorul vreunor universitari mai slabi de înger — doctor în științe economice și profesor universitar. Şi marele om de știință, profesor doctor Iosif Constantin Drăgan, și-a inaugurat a treia sau a patra ipostază a ilustrei sale nulități ca propagandist al sinistrului dictator. N-a abdicat de altfel nici după suprimarea acestuia, întinzându-și activitatea în toată țara și sub

„domnia“ lui Ion Iliescu.

Am lăsat deoparte un element esențial, anume: ceea ce a permis în cele din urmă constituirea unui comitet național — și a unuia singur — a fost prezența regelui Mihai în străinătate. Şi, întrucât abdicarea lui fusese obținută prin constrângere, iar Parlamentul în funcțiune în țară era rezultatul unor alegeri vădit falsificate, regele Mihai, din punct de vedere juridic, era singurul factor constituțional legitim existent la acea dată. Acest „amănunt“ era de natură să confere Comitetului Național Român — în ochii românilor, dar și în ochii acelor străini care se mai preocupau de legalitate — un caracter legal.

Regele a participat la toate fazele dificilelor negocieri care au dus la constituirea Comitetului Național și i-a numit pe succesivii președinți ai lui. Această autoritate nu i-a fost contestată de nici un segment al exilului românesc. Pe urmă, a fost ținut încontinuu la curent cu problemele mai importante, ori de președintele comitetului, ori de un reprezentant al comitetului în Europa... ori de opozanți și de veșnicii nemulțumiți.

Ceea ce însă n-a ușurat legătura dintre suveran și această umbră de guvern în exil a fost depărtarea dintre sediul comitetului (New York) și reședința regelui (în împrejurimile Genevei). Regele Mihai, lipsit de mijloace de trai, însă bun pilot și pasionat de mecanică, acceptase să fie reprezentantul, în Elveția, al unei firme americane de instrumente de precizie.[8]

Mai era încă ceva care îngreuna lucrurile: persoana din anturajul regelui care-l putuse urma în exil și-i asigura, benevol, secretariatul, generalul Petre-Lazăr, trebuise, ca să aibă cu ce trăi, să se mute la o rudă în Anglia. Corespondența „oficială“ cu regele se făcea deci prin intermediul generalului Petre-Lazăr la Londra. Aceste legături triunghiulare nu numai că întârziau soluțiile, dar le și îngreunau... Cititorul își va fi dat seama de-acum că nu sunt un adept al adagiului latin *de mortuis nihil nisi bene* „despre morți, numai de bine“. Personaj strâmtorat și pretențios, total lipsit de umor și a cărui inteligență nu izbea la prima vedere, generalul Petre-Lazăr reușise să se facă antipatic aproape tuturor.

> Vișoianu, de obicei atât de indulgent, mi-a spus într-o zi, exasperat de o nouă gafă a generalului:
>
> — Când eram la liceu, se zicea despre unul care era nul la matematică: „nu pricepe la matematică“. Petre-Lazăr nu pricepe la politică.

Comitetul Român de Asistență (Comité d'Assistance aux Roumains — CAROMAN)

Am evocat, din memorie, evenimente vechi de peste o jumătate de veac; țin s-o repet și, de asemenea, să adaug că n-am fost implicat direct în disputele politice. Intrat relativ târziu — din cauza studiilor

prelungite, a serviciului militar și a participării la război — în cariera diplomatică (de altfel, mai mult din întâmplare și fără adevărată vocație), neînscris în nici un partid politic, mă simțeam prea mititel, prea neînsemnat ca să mă amestec atunci în politică. În dorința mea de a servi totuși și cât mai grabnic cauza națională, m-am asociat unui mic grup de foști membri ai Crucii Roșii Române, printre care fostul ministru Nicolae Caranfil și colonelul Douglas Căpităneanu, ca să înființăm un organism de ajutorare pentru refugiații români. Față de mulțimea fugarilor din țară, dezorientați, speriați, lipsiți de mijloace, ni se părea că era datoria noastră cea mai urgentă. În primele luni ale lui 1948, se năștea astfel la Paris, cu binecuvântarea autorităților franceze, Comitetul Român de Asistență (CAROMAN), sub președinția lui Nicolae Caranfil.

Înalt, chipeș, fața smeadă și nasul acvilin, inginerul Nicolae Caranfil, trufaș și sigur pe el, nu era om să caute să inspire simpatia, dar era un excelent organizator. Municipiul București ar trebui să-i ridice o statuie, căci inițiativei și sârguinței lui i se datorează — sub domnia regelui Carol al II-lea — asanarea cununii de lacuri care înconjoară orașul la nord. Fusese apoi un eficace ministru al aviației. Nu încape îndoială că înființarea CAROMAN în 1948 a fost întâi și întâi opera și meritul lui. Într-un timp record, reușea să obțină autorizațiile necesare, să găsească colaboratori imediați, să colecteze primele fonduri, să închirieze un apartament la parter într-un cartier central... O adevărată performanță. După câteva luni însă, va pleca în Statele Unite, unde-și va găsi un rost și unde va face parte din Comitetul Național — prima formulă — sub președinția generalului Rădescu.

> O amintire de la Caranfil care e oarecum de actualitate: într-o zi, când, după o ședință fastidioasă de comitet, ne lansaserăm în savante discuții politice, ca la cafenea, organizând Europa de după respingerea sovieticilor între granițele lor, eu mă apuc să sugerez, grozav, că va trebui reînviată și întărită Mica Înțelegere — între România, Cehoslovacia și Iugoslavia — ca o forță de echilibru în Europa Centrală... Caranfil se uită la mine ironic și disprețuitor:
>
> — Ai negociat vreodată cu sârbii, domnule Djuvara? (Ca ministru al regelui Carol, participase la mai multe întruniri ale miniștrilor Micii Înțelegeri.)
>
> Biet tânăr diplomat ageamiu și deja în rezervă, îi răspunsei cam plouat că, bineînțeles, nu. — Atunci află că a discuta cu un sârb sau cu o statuie de piatră e același lucru!
>
> Mi-am amintit adesea de această remarcă de când a început drama fostei Iugoslavii.

Era Caranfil bun organizator, dar semeția lui nu făcea din el un interlocutor potrivit pentru „prostime“, pentru gloata refugiaților. Lăsa dar, de cele mai multe ori, această sarcină colaboratorilor. Eu primisem titlul pompos de „membru delegat“, fără să știu prea bine la ce eram delegat, dar avurăm norocul, la început, să-l avem ca secretar general pe un fost coleg al meu la Facultatea de Drept, Țache Stăncescu — i se zicea mai curând Stăncescu-Țache, poate să fi fost un dublu nume. Cam scund, cenușiu la față, nas turtit, buzat — mă rog, cam slut, în ochii unui bărbat cel puțin, căci cu femeile nu știi

niciodată —, dar deștept foc și înzestrat cu un extraordinar talent de comunicație. În iunie 1948, în chiar momentul când cele trei puteri ocupante ale Germaniei de Vest dădeau voie nemților să lanseze noul *Deutsche Mark* care avea să dea semnalul renașterii economice a Germaniei, am întreprins pentru CAROMAN un „turneu de inspecție“ a lagărelor din Germania în căutarea refugiaților români. Călătoream în bătrâna *Hotchkiss* a colonelului Douglas Căpităneanu. Acesta, scoțian după mamă (cum îi arată și numele), erou din primul război mondial și fost atașat militar la Londra, era șeful delegației. Ne însoțea — și chezaș, și supraveghetor — un tânăr locotenent francez din serviciile speciale ale armatei. Activi, Stăncescu și eu. Mă simțeam total depășit și plin de admirație față de ușurința cu care Stăncescu știa să facă față oricărei situații, să găsească tonul potrivit oricărei categorii de interlocutor. Un adevărat talent. În țară, în timpuri normale, fără îndoială că ar fi făcut carieră politică. Prea scurta mea ucenicie pe lângă dânsul îmi fu totuși de mare folos, căci, câteva luni mai târziu, Stăncescu emigra în Argentina și-i luam eu locul ca secretar general. Voi avea, din fericire, un secund prețios, pe Virgil Micu, ardelean, fost învățător și, bineînțeles, național-țărănist. El îi „filtra“ pe cei nou-sosiți. Era în stare să dialogheze ore în șir cu interlocutorii cei mai căpătânoși. Cred că-i și plăcea. Numai în Africa voi mai întâlni atâta răbdare la palavre.

Colaboratori permanenți am mai avut, la început, pe un fost coleg de promoție la minister, Eduard (Edy) Motaș, în postură de simplu dactilograf, și o dactilografă, veche în meserie, domnișoara Nussbaum, evreică austriacă, fostă funcționară, vreme destul de îndelungată, la ambasada română din Paris și al cărei devotament pentru cauza noastră a fost absolut extraordinar.

Ar trebui să spun și câteva cuvinte despre câțiva dintre membrii Comitetului Director, dar mărturisesc că nu-i mai știu pe toți cei ce s-au perindat. Să-l menționez totuși pe academicianul Constantin Antoniade, cunoscut în țară mai cu seamă pentru biografia lui Machiavelli. Era cumnatul lui Caranfil. Devotat ne-a fost, de asemenea, comandorul de marină Gherghel, fost aghiotant al regelui Mihai. S-a căznit cu contabilitatea asociației până și-a găsit un rost ca documentarist la Radio Europa Liberă, la München. O figură originală era și profesorul Petre Sergescu, distins matematician, specializat, dacă nu mă înșel, în istoria matematicii. Ce om cumsecade! Gata oricând să se sacrifice pentru o cauză. Şi ce modestie! Mai cânta, la vârsta lui, în coruri. Nu arăta prea cochet. Îl țin minte cu același rând de haine maron, pantaloni prea scurți, dunga pierită de mult. Arăta puțin a *savant Cosinus*, păr firav cu cărare la mijloc, căzând pe urechi. Soția lui, Maria Kasterska, scriitoare poloneză, tare agitată, pudrată de parcă i se spărsese o pungă de făină pe cap (semăna cu Giulietta

Masina în *Le notte di Cabiria*!), aveam impresia că nu-și prețuia bărbatul cum ar fi meritat și că pe români, în general, îi privea de sus. Mândră nevoie mare, trăgea toată turta pe spuza leșilor ei. Câteodată, avea dreptate, de pildă când ne amintea, înțepată, că Hâșdău al nostru era pe trei sferturi polonez.

Pe lângă problema raporturilor cu refugiații — am putea chiar spune înaintea ei —, se punea, acută și veșnic reînnoită, problema procurării fondurilor necesare pentru funcționarea biroului și pentru un minimum de ajutor bănesc de distribuit refugiaților. În domeniul colectării de fonduri, mărturisesc că am fost întotdeauna de o remarcabilă incapacitate. Nul. La început, a obținut Nicolae Caranfil câteva subvenții de la unele societăți străine care avuseseră interese în România. Câțiva compatrioți cu dare de mână, foarte puțini, au cotizat ceva timp. Organizațiile internaționale sau locale nu ne-au dat niciodată nimic — ziceam bogdaproste când binevoiau să colaboreze cu noi și să servim, așadar, de releu între refugiații noștri și ele. În cele din urmă, o șansă nesperată ne-a venit din partea soției lui Gheorghe Sturdza — strănepot al lui Mihai Vodă Sturdza al Moldovei —, Greta Sturdza, fiica unui mare om de afaceri norvegian. A reușit să convingă o organizație de binefacere norvegiană să ne verse o subvenție anuală, care a format de atunci baza trainică a bugetului nostru. A fost, ani de-a rândul, salvarea acestei instituții a emigrației noastre.

Lui Caranfil îi va succeda în fruntea CAROMAN diplomatul Raoul Bossy, fost ministru (am zice azi „ambasador“) la Roma și la Berlin, a cărui gentilețe și modestie făceau un contrast absolut cu semeția lui Caranfil. Când ne va părăsi și el, după vreun an, pentru a emigra (de altfel, temporar) în Statele Unite, direcțiunea CAROMAN va fi luată, de astă dată pe lungă durată, de Maria Brăescu — fiică a generalului Moruzi, care nu trebuie confundată cu omonima ei, aviatoarea Maria Brăescu. Era o adevărată „asistentă socială profesională“, fostă membră în conducerea Crucii Roșii Române, fostă voluntară în spitalele de campanie pe tot timpul războiului în Rusia și, la urmă, prima reprezentantă în țară a organizației internaționale „Salvați copiii“.

De anii cât am lucrat la „asistență socială“ în cadrul CAROMAN se leagă și amintirea implicării mele în mediul muzical. Remus Tzincoca, de curând sosit la Paris, după ce fusese ani de zile internat în lagăre germane ca fugar după rebeliunea din ianuarie 1941, încerca să se lanseze la Paris ca dirijor. Înființase, cu ajutorul câtorva admiratori (sau admiratoare romînce — le țin minte, între altele, pe cele două surori Mănescu), o asociație culturală conform legii franceze din 1901, cu un titlu de felul „Asociație muzicală franco-română“ și, descoperindu-mă la CAROMAN, îmi ceruse insistent să fac parte din comitetul acelei asociații.

Încercase să-l atragă pe Enescu, dar acesta, deja bolnav și poate prevenit împotriva tânărului ex-legionar, a refuzat să se implice. Dinu Lipatti și el deja suferind, accepta însă, în principiu, să participe eventual la un concert. Un alt mare muzician român din exil, Ionel Perlea, după câte mi-a spus cumnatul său, Mircea Eliade, nu l-ar fi apreciat pe Tzincoca și, de altfel, nu cred ca acesta să-l fi solicitat. Cu bani, îl ajutau un tânăr industriaș francez, cu care se împrietenise în lagărele germane, unde fuseseră internați amândoi, și o văduvă mai coaptă a unui fost ministru radical-socialist, pe care nu știu cum o recrutase și nici sub ce farmece o ținea, căci vădit ea se topea cu ochii după chipeșul tânăr dirijor. Parcă o mai văd, la o întrunire a comitetului nostru, gudurându-se și fandosindu-se după o glumă a lui:

— *Je vais vous disputer, Rémousse!*[9]...

Obiectivul imediat era de a aduna bani destui pentru închirierea uneia dintre marile săli de concert din Paris și a unei orchestre clasice, pentru ca Tzincoca să apară pentru prima oară într-o sală pariziană. Lipatti acceptase să participe cu unul dintre concertele pentru pian și orchestră ale lui Beethoven. În partea întâi, Tzincoca dirija două piese — una dintre ele fiind o simfonie a lui Haydn, cealaltă nu mai știu.

Împreună cu el, negociasem cu directoarea prestigioasei *Salle Gaveau* închirierea sălii și a orchestrei. Îmi aduc aminte de un amănunt al discuțiilor: după încheierea contractului, am întrebat-o pe directoare cum am putea face să-l aducem o dată de la Berlin pe Sergiu Celibidache. Mi-a răspuns, zâmbind, că nu am dispune de sumele necesare, că pe când toți ceilalți dirijori (era și cazul lui Tzincoca) se mulțumeau cu trei repetiții cu orchestra, Celibidache pretindea să aibă douăsprezece-treisprezece repetiții, ceea ce cuadrupla cheltuiala! Interesantă această dovadă a exigențelor perfecționiste ale marelui dirijor, pe atunci abia la început de carieră.

În dimineața concertului, aflam, printr-un mesaj al lui Lipatti, că era din nou bolnav și nu mai putea veni. Ni-l trimitea pe cel mai bun tânăr elev al său. Eram în iarna 1949–1950. În decembrie 1950, leucemia de care suferea îl va doborî pe acest muzician genial, la vârsta de treizeci și trei de ani. Vă închipuiți disperarea lui Tzincoca și decepția publicului, care venea aproape exclusiv pentru faima pe care o căpătase Lipatti în relativ așa scurtă vreme — căci se poate spune că de-abia în 1946 viața muzicală internațională reluase un curs oarecum normal.

Cu câteva luni înainte, avusesem norocul — pe care-l consider astăzi aproape miraculos — să asist la un concert al lui Lipatti la Paris, nu mai știu dacă era la *Salle Gaveau* sau la *Salle Pleyel* — și să trăiesc extraordinarul succes pe care îl avea prestația lui. După ultima piesă

din program, după frenetice aplauze, s-a îmbulzit o parte din spectatori, în majoritate tineri, până lângă scenă, strigând în cor:

— *Jésus, que ma joie demeure!*[10]... titlul unui coral al lui Bach — la origine pentru orgă, dar transcris pentru pian —, pe care Lipatti (lucrul era de acum cunoscut peste hotare) îl cânta, în ciuda aparentei sale monotonii, cu imperceptibile modulări, aeriene, inimitabile, care stârneau melomanilor un entuziasm de nedescris.

Concertul lui Tzincoca nu va avea răsunet, și nici urmări. El a plecat puțin după aceea în Canada, unde, după câte am aflat, nu va izbuti să se ridice în primele rânduri. Eu îi sunt recunoscător pentru tovărășia la care m-a chemat, care mi-a dat prilejul, atât de rar în viața mea prea împrăștiată, să mă afund în orele libere, mai des și mai intens, în mediul îmbătător și lin al muzicii.

Între timp însă, acasă, trebuia să trăim. Am vândut întâi tot ce se putea vinde: haina de blană a soției mele, inelul ei cu briliante, câteva cărți rare uitate de socru și chiar o broșă cu briliante lăsată fetei noastre de o străbunică. Ne-am jurat, bineînțeles, că-i vom restitui echivalentul cu primul prilej — prilej care constat că nu s-a ivit încă nici azi, după șaizeci de ani. Soția mea începuse să lucreze o dată pe săptămână la Radio Paris, cu Gheorghe Bumbești (ex-tânăr diplomat intrat cu ultima serie în „Ministerul Regal al Afacerilor Străine“), la niște lecții de franceză organizate de acel admirabil filoromân, profesorul Marcel Fontaine, fost director al Şcolii Franceze de la București. N-am nevoie să vă spun că nu puteam ține casa numai cu simbria ei! La un moment dat, m-am trezit pe neașteptate cu o subvenție lunară de 20 000 de franci („franci vechi“, se înțelege, care, zece ani mai târziu, sub de Gaulle, vor deveni 200 de franci) din partea generalului Rădescu — probabil din ajutorul pe care l-a primit un timp de la industriașul Malaxa. Răsuflam un pic. După a treia lună, subvenția a încetat, tot atât de neașteptat.

Ne mutaserăm, cum am zis. Când trebuise să renunțăm la găzduirea pe care ne-o dăduseră prietenii noștri, bunica maternă a soției mele a binevoit să ne lase în două mici odăi din apartamentul ei, până s-o întoarce ea la Paris.

Țin minte o dimineață: e frig în cele două odăi, în casa veche. Am coborât în pivniță, să urc un coș cu lemne pentru soba de fontă adaptată cu un burlan la bătrânul cămin. În treacăt, înainte de a ajunge la sobă, aprind radioul, că vine ora informațiilor. Minune! Se dă *Poema română* a lui Enescu, care, după un șir de arii populare, se încheie cu primele acorduri ale imnului național Trăiască Regele... Am lăsat coșul la pământ și am luat instinctiv poziția de drepți în fața aparatului. Am ascultat nemișcat până la sfârșit, cu gândul departe. Când ultimele acorduri s-au stins, mi-am dat seama că uitasem de mâinile și de picioarele înghețate — nu mai simțeam decât lacrimile fierbinți care-mi alunecau pe obraji. Mi-am ascuns fața în palme și am plâns cu hohote, în ascuns.

Încercăm să emigrăm...

În tot acest timp, căutam — cu stângăcie, dar căutam — un serviciu care să-mi permită să-mi hrănesc mica familie. Dar la ce-i bun un fost diplomat străin? E drept că exista o categorie și mai defavorizată: foștii militari. Să găsești însă pe alții și mai urgisiți decât tine nu te ajută cu nimic.

Mica publicitate din *Le Figaro* era prima mea ocupație de fiecare dimineață. Din când în când, îmi depuneam candidatura la cele mai felurite anunțuri. N-am primit niciodată vreun răspuns. Îmi aduc aminte să fi candidat, între altele, la un post la marea companie de băcănii *Félix Potin*. Ce caraghios! Ce putea găsi băcănia Félix Potin în săracul meu *curriculum vitae*? Aș fi avut mai multe șanse (găsisem și „pilă"!) ca supraveghetor într-o plantație de hevea, arborele cauciucului, în Tanganyka, aparținând gigantului internațional Unilever. Tanganyka! Mă ducea gândul la cartea de geografie din clasa întâi de liceu, la romanul *Vânătorii de girafe* din colecția „La Bibliothèque rose" a copilăriei mele — fascinant! Mă și vedeam acolo. Nici un răspuns nici de acolo — din fericire, căci puține luni după aceea aflam că, din cauza mișcărilor de revoltă indigenă, care aveau să ducă la independența Tanzaniei, Unilever își rechemase toți impiegații europeni...

Ceva mai târziu, Horațiu Comaniciu, care avea legături cu foști legionari emigrați în Argentina, m-a înscris pe o listă de candidați la emigrare în Argentina. Părea sigur de „filonul" lui. Nu mai știu ce s-a întâmplat cu acea listă, dar știu că n-am luat vaporul către Buenos Aires.

Mai aproape de reușită fu un proiect de plecare în Brazilia cu trei prieteni: Aldea Cerchez (prieten din copilărie), Ştefan Veron, fost funcționar la compania de aviație LARES și intim al lui Caranfil, și un tânăr foarte întreprinzător, Petrescu, al cărui prenume nu-l mai țin minte (știu doar că era nepotul unui comandor de aviație, Mircea Pătru, cu care voi avea de furcă în anii următori, cum voi povesti mai departe). Urma să înființăm acolo o întreprindere de camionaj. Cei trei făcuseră, chipurile, un studiu de piață și ajunseseră la concluzia că era sectorul cel mai promițător pentru noi. Au plecat tustrei, dar fără mine. Am aflat mai târziu că s-au despărțit puțin timp după sosirea lor acolo și că au făcut fiecare câte altceva. N-am mai auzit de ei. De ce nu mă luaseră și pe mine? Nu mai țin minte.

Țin însă minte de ce n-am plecat în Canada, unde treaba era cât pe-aci să se facă: mă angajase ca muncitor agricol fostul meu vecin de moșie pe Bărăganul Brăilei, Constantin Şuțu. Fost student în Anglia și om cu ceva avere în străinătate, izbutise, după o fugă din țară destul de spectaculoasă (și costisitoare!), să cumpere în Canada, în statul Alberta, 1 000 de hectare la 1 000 de metri altitudine și la mii de kilometri și de Atlantic, și de Pacific. Avea un băiat de vreo nouă-zece

ani și lucra singur această întindere, cu soția lui. Vecinul cel mai apropiat era la zece kilometri și trei sau patru vecini făceau cu schimbul ca să-i ducă și să-i readucă pe copii de la o școală aflată la zeci de kilometri. Iernile erau cumplite. Izolare aproape totală. Cireada de șaizeci de vaci trăia în câmp chiar pe friguri de -30° sau -40° C. O singură vacă, cu vițel fătat de curând, era prinsă cu lasoul și legată de casă, pentru lapte. Asemenea viață îmi excita imaginația, fără a fi însă convins că m-ar ține balamalele.

După luni și luni de corespondență, demersuri și cozi la consulatul canadian din Paris — toate hârtiile erau în ordine —, primim în sfârșit mult așteptata convocare la vizita medicală la consulat. Sosește însă în aceeași zi o scrisoare de la liceul unde mergea Domnica noastră, prin care ni se făcea cunoscut că i se detectase la vizita medicală de rutină o primo-infecție tuberculoasă, care necesita internarea ei imediată într-un preventoriu. Vizita la consulat fu amânată *sine die* și fata (de doisprezece ani) lua curând drumul către un sanatoriu din Pădurea Neagră, în zona de ocupație franceză din Germania. Soția mea, de curând angajată la Crucea Roșie Franceză, obținuse această favoare. Eu, care păstram un adevărat traumatism sufletesc de pe urma anilor de internat la Nisa și la Paris — tocmai de la vârsta de doisprezece ani — și-mi jurasem să nu-mi pun niciodată copiii nevârstnici în internat, am văzut-o, cu inima frântă, plecând departe. Din cauza distanței și lipsei noastre de mijloace, n-am putut-o vizita decât de două ori în cursul ședерii ei de un an. Din fericire, admirabil de bine îngrijită, și pe plan medical, și pe plan uman, ea n-a păstrat o amintire proastă din acel an.

Cu această nouă piedică, încercările noastre de emigrare s-au cam domolit. Dar am uitat să pomenesc de una dintre cele mai năstrușnice din aceste încercări, pe care însă n-o mai situez bine în timp. La liceul din Nisa, pe lângă alți camarazi mai neobișnuiți, veniți din cele patru puncte cardinale (Osman, nepotul ultimului sultan otoman; doi nepoți ai regelui Cambodgei, Sisovath Monireth și Sisovath Monivong — acesta din urmă, pare-se, scurtă vreme rege, până când francezii, spre paguba lor, au crezut de cuviință să-l înlocuiască cu reprezentantul unei dinastii alternative, Norodom Sihanouk; ambii asasinați în timpul dictaturii sinistrului Pol Pot), avuseserăm și pe viitorul rege al Afghanistanului, Mohamed Zaher Khan! Fusese în clasă cu fratele meu, Răzvan. Păstrasem multă vreme o fotografie cu amândoi, râzând în fața obiectivului, în halatele lor cenușii jegoase — și, dacă se putea, și puțin rupte, că așa era „moda“. Ce s-a făcut cu poza aia, Dumnezeu știe, am pierdut eu alte lucruri, mai de preț. Știind că era acum rege al Afghanistanului, am îndrăznit să-i scriu, reamintindu-i că fuseserăm condiscipoli la liceul din Nisa și întrebându-l dacă nu m-ar putea folosi într-un fel. Nu mi s-a răspuns, nici măcar de primire. Probabil că de pe

atunci vecinătatea cu colosul sovietic era atât de temută, că demersul refugiatului român a trebuit să apară de-a dreptul extravagant.

De altfel, să spun cinstit, eram de-acum atât de prins de munca mea la CAROMAN, încât căutarea de „situații“ devenise mai puțin... cum să zic? mai puțin intensă... Simțeam, în familia soției mele și la prietenii francezi, un fel de tăcută dezaprobare, un fel de blam. Să te ocupi de refugiați, de politică (românească!), în loc să asiguri traiul familiei, nu era chiar serios... Apărea ca un gest de sentimentalitate cam depășită, cam derizorie, o trăsnaie, aproape ceva necuviincios. Întrucât înfățișarea mea, accentul meu, cultura mea nu revelau la prima vedere originea străină, exclamația care venea cel mai des — iar în ochii interlocutorilor mei francezi părea probabil cel mai mare compliment — era:

— Dar dumneata ești ca noi! Ești de-ai noștri!...

Cum să le treacă prin minte că ceea ce era pentru ei o maximă laudă putea fi pentru mine tainică suferință? Se dădea uitării, se arunca în neființă, în neant ceea ce era tocmai specificitatea mea, taina mea scumpă, „românitatea“ mea.

Mult mai târziu, pe când lucram în Africa, am scris o dată — fiind în concediu în Franța — un bilețel galant unei tinere franțuzoaice, care făcea parte cu mine dintr-o trupă de teatru amator. Ca pentru a sublinia convingerea că aplecarea mi-era sortită a rămâne platonică, îmi terminam răvașul cu traducerea în franceză a ultimului catren din acea idilă a lui Arghezi, pe care mi-o repet în gând de zici de ani (*Am luat ceasul de întâlnire / Când se turbură'n fund lacul...*), intitulată *Melancolie* și care sună astfel:

Şi acum c'o văd venind
Pe poteca solitară
De departe simt un jind
Şi-aș voi să mi se pară.

Hai să dau, pentru cei ce îndrăgesc limba lui Voltaire, și traducerea liberă pe care o făcusem, pe cât o țin minte:

A présent que je l'aperçois
Venant, solitaire, sur la grève
Je sens de loin comme un regret
Et voudrais que ce fût en rêve.

Fata mi-a răspuns cu o scurtă scrisoare, ale cărei ultime cuvinte mi-au rămas vii în memorie: „În fond, ești destul de exotic!“... Mică tovarășă franțuzoaică, nu știi ce neașteptată bucurie mi-a adus această bucățică de frază! În sfârșit, cineva care percepuse diferența!...

În altă ordine de idei, suferam, mai mult decât pot spune în cuvinte, să văd, cu vremea, cum fiica mea, Domnica, uita cu încetul limba română. Cum aș fi putut, fără a părea nesuferit, să silesc un copil care se întoarce seara de la școală, să povestească numai în altă limbă toate întâmplările — desigur, pasionante! — pe care le trăise în cursul zilei? Curând, vor începe să lipsească cuvintele, să se încurce limba. O dată, morcovul a devenit *carocea* (după franceza *carotte*). Altă dată, într-un registru mai savant, hunii au devenit *inurile* (după pronunțarea modernă a francezei, unde *les Huns* se aude ca *les Ins*!)... La întoarcerea ei de la sanatoriul din Pădurea Neagră, nu mai știa să

vorbească românește. Douăzeci de ani mai târziu, când soțul ei american va fi consilier la Ambasada Statelor Unite la Paris, ea se va strădui să-și reînvețe limba strămoșească, urmând cursurile vestitei Şcoli a Limbilor Orientale (azi, INALCO — Institutul Național al Limbilor și Civilizațiilor Orientale). Cred însă că e mai curând excepțional în viața de familie a refugiaților, mai cu seamă acolo unde soția nu-i româncă.

Câteva cazuri

Munca mea la CAROMAN era de-acum cu normă întreagă. Când bunica soției mele, întorcându-se la Paris, ne-a cerut să eliberăm apartamentul, Comitetul Director al CAROMAN a hotărât să-mi cedeze o încăpere din birouri și să-mi verse un mic salariu, care se adăuga salariului soției, ajunsă, la Crucea Roșie Franceză, directoare a unei școli de infirmiere ale Aerului (IPSA: Infirmières, Pilotes, Secouristes de l'Air — și rog să nu mi se confunde francezul secouriste adică „acel care vine în ajutor" — de la secours, cu securistul român!).

Refugiații care soseau clandestin, când aveau adresa CAROMAN, puteau bate în geamul meu și ziua, și noaptea. Era comod. Trebuia să am un ban să le dau pentru metrou sau taxi, dacă era după 12 noaptea și să le dau bonuri pentru niște aziluri de găzduire cu care aveam înțelegere. Uneori, trebuia să-i însoțesc.

Mai toți nou-refugiații veneau acum prin Iugoslavia — dar cu ce peripeții! Mulți erau opriți la graniță, adică ori prinși de poliția română ori expulzați peste graniță de iugoslavi. Țin minte drama celui care avea să fie expertul contabil benevol al CAROMAN, Sotirescu. Căsătorit cu o franțuzoaică, dactilografă la Ambasada Franței, hotărâseră împreună să fugă din țară, ea fiind implicată într-un pseudocomplot montat de Securitate. Socotiseră că era mai prudent să iasă prin două puncte de frontieră diferite. El a trecut; ea, capturată, s-a sinucis pe loc cu o capsulă de cianură.

Pe cei pe care nu-i respingeau, iugoslavii îi țineau cu lunile în lagăre — te întrebi de ce. Unii izbuteau, puțin câte puțin, să se strecoare până la granița cu teritoriul Trieste, ocupat încă de anglo-americani până se va fi găsit soluție la litigiul italo-iugoslav. Trecerea acelei limite era, pare-se, mai lesnicioasă; iar prin lagăre, itinerarele și orele mai potrivite de trecere se aflaseră din gură în gură. Aveam, din fericire, la Trieste un corespondent de un devotament fără margini, fostul consul onorific al României, Di Demetrio, om de afaceri de origine greacă. Făcea tot ce era cu putință ca să ușureze trecerea fugarilor spre Apus, pe unii chiar găzduindu-i un timp la dânsul. Se informa prin toate mijloacele despre românii care se aflau în lagărele din Iugoslavia, comunicându-ne nume și date cât mai precise, pentru a ne permite să obținem, dinainte, vize de intrare în Franța. Noi

depuneam atunci cereri de viză la autoritățile franceze, sub garanția comitetului nostru.

> Una dintre misiunile mele de seamă era să urmăresc dosarele la Ministerul de Interne. Funcționarul însărcinat cu „puricarea“ dosarelor, un domn Vidal, ajunsese să mă cunoască și să-mi tolereze vizitele și insistențele. Când reușeam să obțin prin telefon o întâlnire, apoi să nu fiu uitat cu orele în anticamera temutului minister din Place Bauvau, eram primit cu amabilitate. Chiar ne găsiserăm un punct comun: eram amândoi amatori de camping cu familia. Mă făceam că ascult cu cel mai viu interes sfaturile pe care mi le dădea pentru viitoarele vacanțe cu cortul — datorită căror sfaturi înțelepte am petrecut într-o vară, în pădurile de pini din sudul Franței, lângă bazinul maritim Arcachon, sub o ploaie care nu mai înceta, cele mai triste vacanțe de camping din viața mea. Pe când vorbea sfătos, răvășea tacticos teancul de dosare îngrămădite pe biroul lui. Când aveam noroc, dădea în sfârșit de dosarul sau de dosarele „clienților“ mei și le trecea deasupra teancului. Răsuflam ușurat și nu ne rămânea decât să așteptăm, răbdători și recunoscători, să ne sosească prin poștă permisul oficial. Am putut astfel obține sute de vize de intrare pentru „iugoslavii“ noștri.

Unele cazuri mi-au rămas vii în memorie. Astfel, cazul lui Petre Rosetti (fiu al profesorului Ion Rosetti de la Facultatea de Drept din București și nepot de frate al renumitului lingvist Alexandru Rosetti): trecuse Dunărea înot în toamna 1948, cu doi camarazi, mai jos de Turnu Severin. Ajuns într-un sat românesc din Banatul iugoslav, fusese trecut dintr-un lagăr într-altul, până nimerise, în primăvara 1949, într-o mină de cupru de lângă granița bulgară, unde toți deținuții, afară de el, erau bulgari. Într-o bună zi, din cine știe ce motive, tot grupul a fost expulzat în Bulgaria, cu românașul nostru cu tot. Jale. Întemnițat de bulgari, a avut ideea luminoasă de a se trece drept franțuz: Pierre Roset, cu un curriculum „din burtă“. A primit după un timp vizita unui membru al consulatului francez la Sofia. L-a ajutat faptul că vorbea excepțional franceza, ca în multe familii din societatea română în perioada interbelică și, de asemenea, că putea comunica numele și adresa unui unchi la Paris, Leon Negruzzi, al cărui nume, pentru necunoscători, putea părea franco-italian. Acesta, contactat de autoritățile franceze, a înțeles îndată despre ce era vorba. Viza de intrare a fost obținută grabnic și transmisă telegrafic la Sofia. Consulul francez, înțelegând cât de delicată era situația, a împins scrupulozitatea până la a veni să-l scoată personal din arest și să-l însoțească în tren — fără a schimba o vorbă — până la frontiera turcă, unde l-a predat pe „tânărul francez“ omologului său de la Istanbul.

Când refugiații soseau în sfârșit în Franța, mijloacele noastre erau atât de slabe, chiar derizorii, cazurile sociale atât de diverse și adesea insolubile, încât esențialul activității mele se reducea la alergături pe la autoritățile franceze sau pe lângă organizațiile de binefacere, franceze sau internaționale, pentru obținerea unor permise de ședere, sau a unui ajutor bănesc, sau a unei burse de studii, sau pentru o viză de emigrare peste ocean. Vai! Așteptările la Prefectura Poliției din Paris cu „clienții“ mei infractori! Toanele și ocările funcționarilor exasperați de gloata celor nou-sosiți clandestin... Mă întorceam

câteodată seara de la asemenea ședințe frânt, de parcă m-ar fi bătut cu ciomagul...

În rest, cel mai important era să știi să asculți povestea fiecăruia, cererile de ajutor, spovedaniile, plângerile nesfârșite.

Peste vreo douăzeci de ani, când eram în Africa, avui odată nevoie de unele informații bibliografice cu neputință de găsit la fața locului. Scrisei tânărului (pe atunci!) Eugen Lozovan, conferențiar la universitatea din Copenhaga. Îl primisem pe vremuri la CAROMAN, când fugise din țară la vârsta de douăzeci de ani — poate că-l ajutasem să capete o bursă, cum făceam pentru toți studenții. M-a servit cu o eficacitate și cu o grabă uimitoare și a adăugat în răspunsul său, ca un fel de justificare: „După ce ați făcut pentru mine!...“ Eu nu țineam minte să fi făcut nimic deosebit, așa că-l întrebai într-o scrisoare ulterioară: „De ce ai a-mi fi recunoscător?“ „De felul cum m-ai ascultat“ a fost răspunsul. Răspuns care-mi destăinuia, cu întârziere, prima calitate care se cere în munca de asistență: să simtă interlocutorul tău că participi.

Povești triste

Proporția „cazurilor sociale“ era, firește, mult mai mare în rândul refugiaților decât în sânul populației locale — lucrul îmi era confirmat de asistentele sociale franceze, cazuri sociale, cazuri psihice, depresiuni nervoase grave, cazuri de demență, sinucideri.

Soția colegului meu G.D.B., la doi ani după nașterea fetiței lor, pe care o hrănesc și o cresc cu atâta greutate, face o depresiune nervoasă gravă. Doctorii hotărăsc că trebuie internată la Spitalul de boli nervoase „Sainte Anne“ (cum era la noi pe vremuri Mărcuța...). În taxiul care o duce cu soțul ei la spital, la un semafor, profitând de oprire, ea deschide pe neașteptate ușa mașinii și fuge prin mulțimea de pe stradă, cu o față pe care se citea groaza, strigând „Vin rușii!...Vin rușii!...“ Au ținut-o șase luni în spital; și-a revenit cu încetul, uitând de ruși, de politică, de copil, de bărbat. El lucra, cu un salariu de mizerie, mergea în fiecare seară la spital, noaptea spăla rufele celor trei, duminica se ducea la câteva zeci de kilometri de Paris, unde dăduse copila la o doică. Fetița, neîngrijită, neiubită, când îl vedea plecând, se agăța de haina lui plângând: „Nu mă lăsa!...Nu mă lăsa!“... Din această încercare, din acest traumatism psihic al copilăriei, fata va păstra pe viață o anumită fragilitate.

Am mai pomenit în treacăt de militarii noștri. Erau „clienții“ cei mai dificili, și unii dintre ei, la gradele cele mai înalte, erau chiar cazuri disperate. Cum să le găsești un loc în economia unei țări străine? Cazul cel mai patetic de care țin minte e cel al comandorului Profir, as al aviației noastre de bombardament, ofițerul cu cele mai multe ieșiri la inamic, mai cu seamă în timpul încercuirii Stalingradului, când avusese nenumărate misiuni în spatele liniilor germano-române.

Avea la el un caiet voluminos, în care consemnase isprăvile cu adevărat extraordinare pe care le făcuse în războiul de la Răsărit. Cine ar fi tradus și publicat așa ceva în Occident în anii 1950? Frustrat, revoltat împotriva unei sorți atât de vitrege, care-l condamna la șomaj perpetuu, și scârbit de totala indiferență a celorlalți față de trecutul său eroic, omul începuse să bea peste măsură și furia lui putea merge atunci până la crize de *delirium tremens*.

Pe la sfârșitul deceniului ’50, pe când eram secretar general al Fundației „Carol“, ziarele pariziene de seară și buletinele de radio relatau printre informații un fapt divers cu suspans: un fost ofițer din armata română se afla pe acoperișul unui imobil de șase

etaje din centrul Parisului și amenința să se arunce în gol dacă revendicările lui nu erau satisfăcute îndată. Bineînțeles, în jurul blocului, mai multe mașini de pompieri, poliție, ziariști, grămezi de trecători curioși. Nu știu prin ce fericită întâmplare nu mă aflai eu chemat la piciorul scării de pompieri, ci profesorul Virgil Veniamin, pe atunci președinte în exercițiu al fundației. După ceasuri de penibile negocieri prin portavoce, nefericitul comandor Profir — căci de el era vorba — era adus să se predea poliției și era internat într-un spital. N-am mai auzit de el de atunci.

Caietul de amintiri al comandorului Profir îmi amintește de alt caiet, al unui distins intelectual, cam boem, cam ursuz, numit Ureche, pe care-l întâlneam câteodată la Sorbona înainte de război. Avea tot timpul asupra lui un caiet cu traducerile lui în limba franceză a poeziilor lui Eminescu — exercițiu considerat de toți ca o încercare disperată, o ispravă imposibilă.

Monica Lovinescu și alți doi-trei critici literari care avuseseră prilejul (și privilegiul) să citească sau să asculte traducerile lui Ureche spuneau că erau cele mai reușite din câte se încercaseră până atunci. I-am cerut să ni le încredințeze la fundație, ca să le publicăm. A refuzat cu încăpățânare, probabil dintr-o teamă bolnăvicioasă că opera lui ar putea fi „piratată“. La rându-mi, mă temeam din ce în ce mai mult că această valoroasă contribuție la cunoașterea în Occident a literaturii noastre va pieri: omul decădea văzând cu ochii, devenise un fel de vagabond.

Ion Dragu, fost consilier de presă la ambasada noastră din Paris, era singurul român care mai avea acces din când în când la cămăruța mansardată unde se izolase. Îmi spunea că perdele erau trase toată ziua, mai multe farfurii prefăcute în scrumelnițe, pline de mucuri de țigări ieftine, răspândeau în odaie ca un miros de latrină. Ureche refuza orice ajutor. Curând, am aflat că a fost dat afară și din această mansardă și că dormea sub podurile Senei. L-am mai văzut o dată la fundație, venit să asiste la o conferință. S-a așezat în ultimul rând, în colțul sălii, evitând orice contact; de altfel, aspectul lui de cerșetor și mirosul pe care-l răspândea țineau lumea la distanță. Când a plecat și am încercat să-i spun două vorbe, am observat că era, în plină iarnă, cu picioarele goale în pantofi. Mi s-a pus un nod în gât. Apoi a dispărut. Cu caietul lui de poezii cu tot...

În alte cazuri, mă aflam în zona tulbure, unde se îmbină tragicul cu comicul.

Primesc într-o zi — era spre seară —, după zeci de alți „vizitatori“, o femeie cam de vreo cincizeci de ani, șvăboaică sau săsoaică, nu mai știu, dar știu că limbajul ei nesigur înfunda și mai mult în negură gândirea ei incertă. Nu înțelegeam scopul demersului, iar discursul ei se lungea, se lungea fără sfârșit, în timp ce anticamera se umplea de noi solicitanți. Înțelesei în cele din urmă că era femeie de serviciu la o cucoană care, chipurile, o persecuta. Obțin numărul de telefon al doamnei și, după o scurtă convorbire, în cuvinte măsurate, căci „interesata“ era de față, înțeleg că vizitatoarea mea era considerată „cam bizară“. Reiau dialogul cu biata femeie, care-mi spune acum că o duce prost cu sănătatea. La un moment dat, din acea poliloghie îmi arată cu degetul un punct din burta ei, pasămite ficatul, care o durea, și-mi zice privindu-mă fix:

— Şi de aceea, domnule, îmi put picioarele!

Mi-a trebuit, câteva zile mai târziu, o nouă lungă ședință pentru a o convinge să mă însoțească la un spital — fără să-i precizez că era specializat în boli nervoase — unde, prin mijlocirea tânărului doctor Zenovie Pâclișanu, obținusem o oră de consult la un celebru psihiatru, doctorul Minkovski. Călătoria cu ea în metrou mi s-a părut interminabilă. Mă tot temeam, la fiecare stație, să nu o zbughească afară din vagon. La spital, „marele patron“ o primește la ora convenită, pe când eu aștept în culoarul deșert,

cu geamuri înalte și miros de formol. După vreun sfert de ceas, am văzut venind din fundul culoarului doi infirmieri în halat alb, de o statură deasupra mediei. Au intrat în cabinetul doctorului și au ieșit îndată, ținând pacienta de o parte și de alta la subsuori. Femeia m-a privit în treacăt cu ochi mari, în care citeam o tragică nedumerire, ca un strigăt de ajutor. Am plecat ochii în pământ, cu un straniu sentiment de vinovăție. În capătul holului, ușa blindată s-a închis greoi și zăvorul a căzut cu un sunet sec.

M-am îndreptat încet către ieșire. Mi se părea că abia mă țin picioarele. Afară, am respirat adânc de mai multe ori și am căutat din ochi un bistrou. Era unul chiar la colțul străzii (ai putea iubi Parisul numai pentru densitatea bistrourilor!). Am comandat un rom martinichez, apoi un al doilea, datorită cărora am putut să mă îndrept către metrou cu gândul aiurea.

După cum se vede din aceste câteva exemple, masa refugiaților era extraordinar de pestriță. Să nu-și închipuie cineva că n-a fugit atunci decât „burghezo-moșierimea“! Această categorie umplea de altfel cu precădere închisorile și lagărele de la canal. Nu. Ieșea cine putea și cine era mai aproape de graniță. Datorită acestui amalgam social, aveam câteodată și specimene hazlii în corespondența primită.

Țin minte de cererea unui tânăr fugit împreună cu soția lui, care aștepta un copil. Nu găsise încă de lucru și trăia într-o mansardă, din modestul ajutor pe care-l primea de la instituțiile caritative. Soția se plângea că nu poate dormi noaptea de proastă ce era salteaua de pe patul ei. Dar care organizație să le dea cu ce să cumpere o saltea? Sărmanul a adresat deci o rugăminte fierbinte la CAROMAN, care începea așa:

„Domnule Președinte!

Mă aflu într-o situație critică a traiului de viață!“... după care, înșirând pe două pagini toată povestea lui, ne cerea bani pentru salteaua mult dorită și sfârșea, patetic:

„Fie-vă milă de un suflet de femeie gravidă!“

Am supus comitetului cererea în ședința săptămânală și, după citirea scrisorii, membrii au fost, în unanimitate, cuprinși de milă pentru „sufletul femeii gravide“ și au votat acordarea sumei necesare pentru cumpărarea unei saltele — probabil, ultimii bănișori pe care-i mai aveam în casă. Şi să nu mai spună cineva că nu servește la nimic să ai talent literar!

De atunci, a început să nu mai fie adevărată zicala strămoșească: „Fie pâinea cât de rea, tot mai bine-n țara mea!“ Românii, care n-aveau tendință la emigrare, s-au răspândit, de când cu regimul comunist, ca potârnichile pe cele cinci continente. Şi, parcă sub efectul unei viteze cinetice, continuă să fugă și acum în același ritm. Avem de a face în țara noastră cu o mutație psihologică colectivă de o gravitate extremă.

Înainte de război, când te aflai în străinătate, credeai că poți vorbi românește în public fără să te înțeleagă nimeni. O dată, în preajma războiului, fratele meu, care găsea că franțuzoaicele sunt cam subțiri din șolduri (zicea că-s plate ca o cutie de chibrituri), aflându-se la Paris pe Boulevard des Capucines cu prietenul Radu Pleșia, vede în fața lor o tânără cu șolduri largi, cum îi plăceau. Îi dă cu cotul lui Radu:

— Ia, uite, mă! Cur ca la București!

Da' aia se întoarce răstită și-i trântește:
— Cur are mă-ta!
Azi, cu atât mai vârtos, trebuie să te ferești.

Veleități intelectuale

Cum am putut oare, în asemenea context, să mă încumet să reîncep anumite studii la Sorbona? Licența în istorie, doctoratul în drept, certificatul de filologie romanică — toate obținute înainte de război — mă lăsaseră nesatisfăcut. Ambiția mea de ani de zile, confuză, dar stăruitoare, era de a încerca o nouă teorie a istoriei. Eram însă conștient că, pentru a mă lansa în asemenea întreprindere, cultura mea filozofică autodidactă (conform unui sfat pe care mi-l dăduse Dinu Noica, prin '39 sau '40) era cu totul insuficientă. M-am înscris, prin urmare, iarăși la Sorbona. Această nouă studenție mai avea și avantajul că puteam lua masa cu jumătate preț la cantinele universitare!

Voi urma, târâș-grăpiș, timp de trei ani, cursurile de licență în filozofie, fără a trece însă examenele, deoarece diploma de „licență în litere" era aceeași la filozofie cu cea pe care o aveam deja la secția de istorie și-mi ajungea pentru a mă înscrie la un doctorat. Ce gimnastică trebuia să fac pentru a concilia prezența la câteva cursuri cu îndatoririle mele de „asistent social"! Eram obsedat în permanență de un fel de complex de culpabilitate: cele câteva ore pe săptămână pe care le petreceam în amfiteatrele Sorbonei le „furam" bieților refugiați! La ieșirea din tristele și recile cantine universitare, mi s-a întâmplat să moțăi în sălile supraîncărcate și neaerisite ale bătrânei Sorbone... Mi-era rușine și mă simțeam depășit, neputincios. Niciodată în viața mea n-am avut mai acută impresia de zădărnicie, de totală inutilitate. De ce făceam acest efort uriaș? Nimic nu se lipea de mine. Discrepanța între, pe de o parte, viața mea de toate zilele cu preocupări apăsătoare și, pe de alta, visul utopic pe care-l urmăream mi se părea totală — mă simțeam câteodată ca în stare de schizofrenie.

Mai era poate și un fel de nemulțumire, de insatisfacție intelectuală. Probabil că-i privești cu alți ochi pe profesori la nouăsprezece-douăzeci de ani și cu alții la treizeci și doi-treizeci și trei? Ori să fi fost eu alergic la un soi de filozofie? În orice caz, „pontifii" filozofiei sorbonarde de la începutul anilor '50 mă interesau în mod foarte inegal. Gaston Bachelard, o celebritate, apărea ca un patriarh al epocii interbelice. Fiindcă era însărcinat cu un curs de filozofie a științelor (de fapt, făcea cu totul altceva), l-am consultat în legătură cu proiectul meu de teză de filozofie a istoriei. M-a întrebat dacă-l citisem pe François Simiand — un economist de la începutul veacului al XX-lea — de pe atunci demodat. I-am răspuns cinstit că nu. Am înțeles că, în

ochii lui, eram din capul locului clasat printre amatorii neinteresanți. Alții erau: Jean Hypolite, exeget al lui Hegel, subtil și plicticos; Jean Wahl, metafizician, care n-a reușit să mă pasioneze și a cărui aparență, cu toată tradiția Sorbonei de ostentativă neglijență vestimentară, era peste măsură de șleampătă; acest aspect sfidător jegos mă indispunea. În contrast, Maurice Merleau-Ponty, cu șic play-boy, vestă de tweed cărămizie, perorând ora întreagă în picioare, știa să intereseze, chiar să fie uneori pasionant, cu toate că nu se dezbărase cu totul de amprenta marxistă, comună aproape întregii sale generații de profesori francezi.

Preferința mea mergea către René Poirier, titularul Catedrei de logică. A scris, din păcate, prea puțin, în afara unei teze despre consecințele filozofice ale teoriei relativității a lui Einstein, care mie îmi deschisese orizonturi noi, dar care azi mi se pare dată uitării. După trei ani de asiduitate la cursurile lui, îndrăznii să-i propun un subiect de teză de doctorat în filozofia istoriei, pornind de la o critică a cărții lui Arnold Toynbee, *A Study of History*, pe atunci în plin succes mediatic. A acceptat politicos. Mă vedea de trei ani la cursurile lui, îi vorbisem din când în când și-și amintea cu un fel de respectuoasă admirație de unchiul meu Mircea Djuvara, filozof al dreptului, întâlnit, când era tânăr, la un congres de filozofie. A insistat însă asupra incompetenței sale în materie. Când, în 1955, Raymond Aron fu primit la Sorbona (la cincizeci de ani și după un prim eșec!), Poirier s-a simțit ușurat, „pasându-mă“ colegului său Aron, sub cuvânt că subiectul meu era tocmai de resortul lui.

Am urmat, din curiozitate, câteva cursuri ale lui Raymond Aron despre dezvoltarea societății industriale în cele două ipostaze principale, capitalistă și marxistă. Admiram inteligența lui excepțională, talentul de expunere, vocea gravă impunătoare... Eram totodată mirat și întristat să constat lipsa de interes a studenților pentru un curs atât de strălucit. Ne aflam în vremea când tineretul universitar se înghesuia în preajma cafenelei „Flore“, din cartierul Saint-Germain-des-Prés, ca să soarbă vorbele profetice ale unui Jean-Paul Sartre. Îl vedeam și eu din când în când pe acesta, că ședeam în același cartier și mă tot întrebam ce diabolică putere o fi avut pocitania aia ca, sașiu cum era și slut ca un broscoi, să poată încânta tineretul, ba, pare-se, și câteva femei? E drept, într-un sens, că avea mai mult talent literar decât fostul său condiscipol și rival Raymond Aron.

Acesta, după ce m-a ascultat cum îi explicam, sfios și îngrijorat, proiectul meu, mi-a spus:

— Lasă-l pe Toynbee și expune-ne teoria dumitale!

M-am apucat iar de lucru, nopțile, duminicile, în vacanțe. Cu cei patru ani de când începusem mi-au mai trebuit alți cincisprezece ani

pentru a isprăvi teza mea de doctorat de stat... Voi reveni.

Dintre compatrioți: câteva „cinstite obraze“ și câteva mai puțin cinstite

Să se datoreze oare acestor preocupări intelectuale faptul că am putut să pătrund în intimitatea câtorva dintre scriitorii noștri cei mai aleși din diasporă? Pe Cioran îl cunoșteam dinainte de război, de pe vremea primei sale ședere la Paris. Mă dusei deci să-l văd, puțin după sosirea mea la Paris, în cămăruța lui mansardată din rue Monsieur le Prince. Era înaintea apariției cărții care l-a lansat, Précis de décomposition. L-am găsit într-o stare de angoasă care nu era doar metafizică! N-avea nici un mijloc de trai. Cred că de pe atunci și pentru multă vreme încă va fi aproape exclusiv în sarcina femeii care avea să fie tovarășa sa până la moarte, Simone Boué, o tânără profesoară de engleză. Ea va asigura cele de trebuință „gospodăriei“, ea va fi „publicul lui de încercare“ și eventual primul critic, ea îl va iniția la limba engleză, stârnind la el o adevărată pasiune pentru literatura engleză. Cu ea se va muta peste câțiva ani în altă mansardă, însă mai încăpătoare, la nr. 21 din rue de l'Odéon, într-unul dintre colțurile cele mai vii și mai autentice din vechiul Paris, de unde nu se vor mai mișca. Simone a trăit, aș zice, în umbra lui Cioran, cu o discreție, o modestie, un devotament admirabile. Un an după moartea lui, s-a înecat în Oceanul Atlantic. Întâmplător?

Asceza intelectuală la care se supunea Cioran pentru a stăpâni perfect franceza clasică îl făcea să-mi interzică să-i vorbesc pe românește, de teamă ca, întorcându-se apoi la masa de lucru, să nu-i vină sub pană în franțuzeasca lui vreun „românism“. Îmi vine în minte un exemplu al stăpânirii de sine a lui Cioran, povestit chiar de el:

Cu prilejul apariției volumului *Précis de décomposition* la Editura Gallimard (prestigul acesteia îți asigura lectura cel puțin a cronicarilor de reviste!), criticul unei publicații lunare catolice de prestigiu, care nu gustase deloc cartea, a avut ideea neinspirată de a-i trimite lui Cioran copia unui articol în care îl făcea cu ou și cu oțet. Cioran i-a răspuns cu doar câteva cuvinte: *Vous avez écrit là, monsieur, un méchant petit article qui nous déshonore tout le deux* (Ați scris acolo, domnule, un articolaș răutăcios, care nu face cinste nici dumitale, nici mie).

Cele o mie sau două mii de exemplare vândute din *Précis*, apărut, ce-i drept, la cea mai prestigioasă editură franceză, Gallimard, care avea înțelepciunea să facă din când în când și mecenat când adulmeca geniul sau talentul, nu-i vor aduce aproape nici un profit material, vor face însă vâlvă în largi cercuri ale „inteligheței“ pariziene. O prietenă a socrului meu, Jeannine Delpech, care ținea un salon literar, mi-a

cerut pe vremea aceea, aflând că-l cunosc pe Cioran, să-l aduc la una dintre seratele ei. M-am temut întâi să nu refuze din cauza caracterului sfios și retras; apoi, după ce a acceptat, m-am temut de timiditatea și de defectul lui de pronunțare (în toate limbile!). Dar, în acel salon plin de celebrități din lumea literară franceză, am văzut din primele clipe că se simțea în largul lui, plin de duh în replicile pe care le dădea. Țin minte, mai cu seamă, felul biciuitor cum îl pusese la locul lui pe desenatorul Jean Effel, „stângist“ notoriu, care făcuse o glumă proastă despre popii ruși persecutați de Stalin...

În mod paradoxal, pe Cioran îl voi întâlni cel mai des pe vremea șederii mele în Africa, în lunile mele de vacanță. Nu voi mai avea atunci temerea de a fi cumva plicticos, supărător sau inoportun. Vădit îl pasiona aventura mea africană. Pentru el, care era de-acum omul unui oraș, al unui cartier, al unei mansarde, trăirile mele într-o lume la antipod de a sa păreau de neînchipuit. Ne plimbam de obicei seara târziu, cu orele, în jurul grădinii Luxembourg, uneori până pe la două noaptea. După ce va fi citit eseul meu de filozofie a istoriei, complicitatea noastră intelectuală va fi întărită de același pesimism profund asupra viitorului civilizației noastre. Voi avea chiar impresia de a-i fi adus un fel de „confirmare științifică“ a intuițiilor sale prin teoria mea despre progresiva retragere, într-o civilizație decadentă, a „elementelor centrale“ și ridicarea concomitentă a „elementelor periferice“ — confirmare științifică gen Karl Marx! Dar fără „viitor de aur“.

Şi, deoarece evoc amintirea acestui scriitor pentru care am o nemărginită admirație (îl consider, dintre români, drept cel mai strălucit exemplar al generației sale), aș vrea să răspund aici acelor compatrioți care se simt jigniți în mândria lor națională de acele câteva observații ostentativ biciuitoare despre neamul nostru pe care și le-a îngăduit din când în când. Au francezii o expresie greu de tradus: *du dépit amoureux* — să-i zicem pe românește: ciudă din dragoste. Cioran își iubea țara cu patimă, dar era dezamăgit peste măsură de cusururile pe care le găsea la compatrioții săi. Niciodată n-a rupt legăturile cu țara și cu trecutul său românesc. Niciodată n-a renegat sau ocultat originile sale, ca atâția alții (mă gândesc, de pildă, la talentatul actor Gérard Philipe, care n-a menționat niciodată în cursul strălucitei sale cariere că era fiul unui fost funcționar la ambasada română din Paris, Filip, pe care comuniștii au fost cât pe-aci să-l căsăpească în august ’44, în momentul eliberării Parisului! Se zice că actorul mergea în fiecare an să-l vadă pe tatăl său pe ascuns la Barcelona, unde acesta se refugiase. O fi gândit că-și periclita cariera, mărturisind că aparținea unei națiii care se spurcase făcând război Uniunii Sovietice, marea patrie a popoarelor!)

Cu Mircea Eliade, relațiile au fost parcă mai distante. Îl întâlnisem

pentru prima oară la Lisabona, când fusesem acolo două zile, curier diplomatic la sfârșitul lui decembrie 1943. Era pe atunci consilier cultural pe lângă legația noastră din Portugalia. Făcea parte din micul — prea micul — grup de intelectuali pe care Ministerul român de Externe încercase să-i salveze în acest fel în preajma previzibilului nostru dezastru militar. L-am regăsit la Paris în '48, când m-am aflat și eu în lotul refugiaților, el fiind acolo înaintea mea. O ducea greu și el, dar, datorită pregătirii sale indianiste și ideilor sale originale în domeniul istoriei religiilor, izbutise, cu sprijinul renumitului indo-europenist Georges Dumézil să obțină un curs la o anexă a Sorbonei, L'École Pratique des Hautes Études, o instituție mult mai elastică decât clasica Facultate de Litere. Apoi, și mai important, una dintre marile edituri pariziene avea să-i publice o carte cu răsunet, *Traité d'histoire des religions*. Remarcabilă reușită pentru un savant străin, și încă necunoscut, dar și o sursă de nesfârșită zâzanie în microcosmul profesorilor universitari români din diasporă... Într-adevăr, nu numai că titlul cărții nu prea corespundea cu conținutul — *Tratatul* era mai curând un eseu de fenomenologie a faptului religios, a specificului „sacrului" în societățile umane, și aproape exclusiv în societățile umane zise „primitive" —, dar ceea ce stârnise o adevărată furie în rândul domnilor profesori universitari titulari era calificarea autorului ca „fost profesor la Universitatea din București", când, de fapt, Eliade nu ocupase nici măcar primele grade din ierarhia universitară, ci fusese doar, la întoarcerea sa din India, invitat de Nae Ionescu să facă o serie de prelegeri în fața studenților lui, ca *outsider*. „Vă dați seama — îmi zise o dată unul dintre domnii profesori — s-a făcut general când n-a fost nici măcar sublocotenent!"...

Avem aici un caz tipic de întâlnire dintre talentul excepțional — dar din afara „cadrelor" — și mediocritatea oficializată. Acestea fiind zise, eram totuși în prezența unei iregularități, în sens juridic, a unei „uzurpări de titlu". M-am încumetat o dată să-l întreb pe Mircea Eliade de ce îngăduise apariția acestei titulaturi inexacte. Mi-a răspuns că fusese o exigență *sine qua non* a editurii și că, decât să rămână cu cartea nepublicată, cedase. Pentru cine cunoaște tirania editorilor, explicația e plauzibilă. Am avut totuși impresia că era jenat dându-mi acest răspuns.

Am avut, câțiva ani mai târziu, când ajunsese profesor la Universitatea din Chicago și i-am scris în noua mea calitate de secretar general al Fundației „Carol", o confirmare neașteptată a extremei susceptibilități pe care o păstrase în urma gâlcevilor din tagma profesorilor: mi se dăduse adresa lui la Universitatea din Chicago, Facultatea de Teologie și Istorie a Religiilor, urmate de stradă, număr, zipcod etc. Îi scriu o scrisoare adresată cam așa: „Mircea Eliade, Profesor la Facultatea de Teologie și Istorie a Religiilor, Universitatea

din Chicago etc.“ În răspunsul său, Eliade, pe un ton înțepat, mă învinuiește că intenționat l-am făcut „Profesor la Facultatea de Teologie și Istorie a Religiilor“, în loc de „Profesor la Universitatea din Chicago“, aceasta datorându-se, în gândul lui, influenței profesorilor români... Mărturisesc că am rămas descumpănit. Mai întâi, fiindcă, în necunoștința mea a lumii universitare, ignoram că ar fi existat o deosebire ierarhică între profesor la o facultate și profesor universitar. Apoi, fiindcă mă mâhnea ideea că putuse adulmeca o intenție vicleană din partea mea. Culmea e că acea corespondență o începeam în speranța de a izbuti să-i public la fundație nuvelele sale românești inedite, încercare care-și va avea sfârșitul cu demisia mea de la fundație și plecarea în Africa.

În orice caz, cumplită răzbunare asupra invidioșilor mediocri când a ajuns profesor universitar la Chicago la o catedră de prestigiu internațional! Pica lor n-a încetat însă, parcă dimpotrivă, cum voi povesti mai departe.

În iarna 1949–1950, când reputația lui nu era încă bine așezată, avusesem norocul să-l prezint viitorului academician Marcel Brion, om de imensă cultură, de o curiozitate universală și — lucru rarisim în cultura franceză — autor de romane fantastice, ceea ce-mi dăduse ideea că cei doi erau meniți să se înțeleagă și că Marcel Brion, care făcea din când în când cronici de literatură străină în marele cotidian *Le Monde*, îl putea servi pe Eliade. Cei doi s-au simpatizat. A urmat între ei o corespondență timp de mai mulți ani, și Marcel Brion a consacrat operei literare a lui Eliade mai multe articole în presa franceză.[11]

Pe Eugen Ionescu, l-am cunoscut prea târziu. Era deja celebru. Ne apropiau însă legături de familie: unchiul soției lui, doctorul Burileanu, fusese medicul nostru când eram copil și era soțul Yvonnei Florescu, rudă și prietenă a mamei; el însuși era rudă apropiată a fostului meu șef de la Externe — pe care-l pomenesc mereu cu un fel de evlavie —, Victor (Piki) Rădulescu-Pogoneanu (tatăl lui Eugen Ionescu era văr primar, mult mai vârstnic, cu Pogoneanu). Mai era și întâmplarea că fiica lui Eugen Ionescu, Marie-France, se întâlnea cu fiica mea o dată pe săptămână, la niște lecții de română pe care le dădea benevol la Misiunea greco-catolică română fosta bibliotecară a regelui, Cristina Tuduri; era un prilej de întâlniri mai intime.

Al patrulea dintre „marii noștri exilați“, Ştefan Lupașcu, unde deosebirea de vârstă era și mai mare decât cu ceilalți trei, este, întâmplător, cel cu care voi avea legăturile cele mai apropiate. Primul nostru contact îl datoram unui personaj destul de pitoresc, numit Ciotori. Făcuse parte odinioară din echipa lui Titulescu, care-l folosise, între altele, în negocierile sale secrete cu Litvinov, pe vremea când spera să aducă Uniunea Sovietică la o formă de recunoaștere a

aparteneței Basarabiei la România. Ciotori — capul președintelui Wilson, aceeași față lunguiață, cu ochelari fără ramă, pe un trup firav, întotdeauna în costum închis, în sărăcia lui elegant ca scos din cutie, îl întâlneam câteodată în cartierul meu plimbându-se cu baston de promenadă — și ce baston! De modă veche, cu măciulie de fildeș sculptat... (Îl admirasem de mai multe ori, insistând greoi, în speranța că mă va așterne pe testamentul lui cu acest baston, dar ioc!) Din cauza trecutului său de diplomat din umbră și a legăturilor sale cu Partidul Național-Țărănesc, fusese cooptat în Comitetul Național, cu rezidență la Paris și, cum era găzduit pe gratis de fostul bancher Gheorghe Răut în splendida casă veche din Place Dauphine, unde acesta avea două apartamente, gospodărind cu chibzuință modesta „renumărație“ primită de la Comitetul Național, bucuria lui era să poftească o dată pe lună doi-trei prieteni la unul dintre restaurantele de atmosferă din vechiul Paris. Avusesem această cinste de câteva ori, iar în seara aceea ne poftise pe Lupașcu, pe Cioran și pe mine. Masa a fost, curând, foarte animată, căci aceste două minți de cel mai înalt nivel nu pierdeau niciodată simțul umorului și, după câteva sticle de Bordeaux, știau să facă haz ca niște copii de poveștile cele mai deocheate.

În aceeași seară (să nu mi se spună că nu există Providență!), fiica mea o cunoștea într-un grup de camarazi de facultate pe fiica lui Lupașcu, Alda, care va deveni de atunci cea mai intimă prietenă a ei. Această coincidență extraordinară ne-a apropiat mai mult decât orice relație pur intelectuală. L-am vizitat la el de nenumărate ori și am petrecut vacanțe pe proprietatea soției lui, în sud-vestul Franței, lângă Montauban. Prima soție a lui Lupașcu fusese Georgeta Ghika, o rudă prin alianță. Divorțase și se căsătorise mai târziu, om ca la patruzeci de ani, cu o franțuzoaică dintr-o familie de mari-burghezi protestanți din sudul Franței, ea însăși pictoriță abstractă, femeie foarte cultă, multă vreme activă la Editura Stock. Perechea Ştefan și Yvonne Lupașcu era pentru mine, în permanență, o dezmințire vie a unei teorii ce mi-a intrat în cap din observația a sute și sute de perechi în intimitatea cărora m-am putut afla, anume că în căsnicie cel mai bine se înțeleg cei doi când aparțin, cât mai aproape, aceluiași tip fizionomic. Or, erau greu de închipuit tipuri mai deosebite decât al boierului nostru moldovean, corpolent, față rumenă, profil roman, păr vâlvoi, gest larg, voce răsunătoare, și mica franțuzoaică, protestantă, tăcută, negricioasă, părul tras, fața plată...

Apartamentul lor din Paris gemea de cărți, tablouri, bibelouri și obiecte de tot soiul, de te întrebai cum de mai încăpeau un fotoliu, un scaun sau vreun taburet — nu te mai întrebai și dacă mai putea trece pe acolo vreo cârpă de praf din când în când. Atmosfera era întotdeauna extrem de călduroasă, conversația zburând de la un

subiect la altul, de la filozofie la teologie, la știință, la literatură, la amintiri... Şi atunci, era de ajuns să-l ațâți pe Lupașcu la vreun subiect mai deocheat, ca să-și dea drumul cu o vervă, o volubilitate, o bucurie de a povesti — și uneori de a scandaliza! — care ne încânta pe toți. Soția lui zâmbea atunci cu indulgență și, din când în când, repeta ceea ce stârnea și mai tare râsul:

— *Stéphane! Voyons! Ça n'intéresse personne...*[12]

Când apucam să fiu singur cu el, mai cu seamă la ei la țară, nu departe de Montauban — unde, alături de un frumos castel moștenit de fratele ei, Yvonne Lupașcu poseda o moară de pe vremea lui Ludovic al XVI-lea, clasată monument istoric..., dar care nu mai era de locuit, afară de modesta casă a morarului —, încercam să-i înțeleg mai bine teoriile, căci îi citisem toate cărțile. În ciuda faptului că mai toți filozofii „oficiali" din Franța recuzau tezele lui, ba chiar le tratau cu un fel de furie disprețuitoare, ceea ce ar fi putut fi destul de dureros sau de paralizant pentru un autor, Lupașcu era convins de valoarea operei sale și, afară de supărarea de ordin financiar pe care i-o pricinuia îndepărtarea lui de la Centrul Național de Cercetare Ştiințifică (CNRS), părerea celorlați cred că-l lăsa indiferent.

Întrucât avusesem impresia că problema dumnezeirii lipsea din gândirea lui filozofică, l-am întrebat o dată dacă nu era totuși loc pentru Dumnezeu și pentru Creațiune în sistemul lui. A stat pe gânduri un moment, a ridicat din umeri:

— Poate energia?

L-am citat în treacăt pe Gheorghe Răut, fost director al sucursalei din Franța a unei mari bănci românești. Francmason notoriu, foarte activ în sânul emigrației (lupta, de pildă, pentru îndepărtarea legionarilor de la biserica ortodoxă română din Paris), era ostil Comitetului Național, dominat de partidele istorice, și mai apropiat de Grigore Gafencu — ceea ce nu-l împiedica, cum am văzut, să-l găzduiască pe prietenul Ciotori, care „se dăduse" cu Comitetul Național. Cu mine, s-a arătat întotdeauna foarte prietenos, dându-mi chiar, la un moment dat, o mână de ajutor ca să-mi constitui dosarul de reclamare a unei sume moștenite de la bunicul meu și confiscate în Marea Britanie în cursul războiului.

Datoria mea de recunoștință nu mă poate însă împiedica să semnalez aici un fapt care suscită în mintea mea o mare nedumerire. Înainte de război, timp de aproape trei decenii, locuise într-unul dintre apartamentele sale Theodor Pallady, marele pictor. Când l-am vizitat pe Răut, apartamentul mai era plin de tablouri de-ale lui Pallady. În 1940, acesta plecase în țară, de teamă că nu o să mai aibă din ce trăi, dacă, din pricina războiului, erau tăiate legăturile dintre Franța și România, de unde-și aducea venitul de la o moșie. Nu s-a mai întors în Franța, murind la București, în 1956. Când l-am întrebat o dată pe

Răut ce era cu acel adevărat muzeu de la el, mi-a răspuns că tablourile îi fuseseră încredințate de prietenul său Pallady înainte de plecarea în țară. Nici o precizare privitoare la apartenența lor. Mai târziu, pe când eram în Africa, mi-au parvenit zvonuri că Răut, marele „rezistent“ de la Paris, după ce dăduse moștenitorilor lui Pallady două-trei tablouri, ca o pomană, intrase în tratative cu guvernul de la București, ca să-i cedeze colecția Pallady. Bănuiesc că e cea care este expusă acum în Casa Melnic de pe Strada Spătarului, în București, unde se vede o placă cu inscripția „Colecția Serafina și Gheorghe Răut“. Mă bucură faptul că atâtea opere ale marelui pictor sunt de-acum accesibile (rarilor) vizitatori ai Casei Melnic, cu condiția ca donatorul să nu fi dispus de bunul altuia pe bani și pentru a-și face nemeritat un nume. Am aflat că, în urma acestui târg, soția lui Răut, de care acesta era despărțit de zeci de ani și era atunci atinsă de o boală incurabilă, a putut să se mute în Casa Melnic și să fie îngrijită acolo pe seama statului. Oi fi eu sucit, dar asemenea „combinații“ mă dezgustă.

Un târg de același soi l-a făcut la sfârșitul vieții marele savant Henri Coandă, personaj fascinant, amestec de geniu inventiv și de surprinzătoare fantezie, putând merge până la indelicatețe. L-am cunoscut bine, fiind prieten din tinerețe cu adorabila lui fiică, Ileana, căsătorită apoi cu Radu Pleșia. S-a repatriat pe vremea lui Ceaușescu, primind rangul de „ministru fără portofoliu“, cu leafă, casă, mașină și tot alaiul, numai ca soția lui, atinsă de cancer, să poată fi îngrijită pe gratis la București.[13]

Tot atât de trist — când știi de cât prestigiu s-a bucurat Grigore Gafencu în fruntea rezistenței române din afară — îmi pare târgul pe care l-a făcut văduva lui, Nouchette Gafencu, fostă cântăreață de cabaret, care nici la minte, nici ca fason nu se potrivea cu eleganța fizică și intelectuală a soțului ei. În schimbul unei locuințe și unei modeste pensii, a predat guvernului comunist toată arhiva defunctului ei soț — ca să se adeverească o dată mai mult zicala: „Cine se bagă în tărâțe îl mănâncă porcii.“

Dar au fost cazuri moralmente mult mai grave decât al bătrânei franțuzoaice care se nimerise să fi ajuns nevasta unui mare român. Aș vrea să-l citez cel puțin pe cel al unei tinere de neam mare, Manda Y., care — vai! — nu e singurul de felul acesta. Îl reține însă din trei motive: 1) am cunoscut-o pe Manda din adolescență; 2) am avut prilejul, în exil, să aflu despre ea amănunte „inedite“; 3) consider că, date fiind neamurile mari din care se trăgea (descindea și din mai mulți voievozi), vina ei e înzecită.

Ne-am cunoscut, abia ieșiți din copilărie, în vacanță, la verii mei Băbeanu și Angelescu. Mă văd cu ea în Fordul bătrânei mătuși Băbeanu, legănați de hârtoapele drumurilor de vie de pe lângă Leordeni, fericiți de a fi galeș ghemuiți pe bancheta din spate, ea de

paisprezece ani, eu de șaptesprezece și cântând cu foc un cântec la modă pe atunci:

Fetițe dulci ca'n București
În toată lumea nu găsești...

Am revăzut-o des în anii următori, vie, deșteaptă și, dacă nu de o frumusețe clasică, în orice caz cu mult șic și „vino-ncoace" — dar, chiar de la prima mea întoarcere în vacanță, am auzit că „se dădea" la băieți fără nici o reținere, ceea ce acum șaizeci-șaptezeci de ani era ceva mai rar ca în ziua de azi. Acum, să nu credeți că fac pe puritanul, Doamne iartă-mă! Am cunoscut multe curvișstine simpatice și inimoase — și chiar bune patriote. Dar asta s-a dovedit a fi o scârbă.

Prin vara 1948, în tot cazul după abdicarea regelui și preluarea puterii totale de către comuniști, sosește Manda la Viena cu pașaport, împreună cu un prieten intim provenit dintr-o familie rusă, stabilită în România pe la mijlocul secolului al XIX-lea, înrudită cu o seamă de familii românești de viță veche; băiat subțire și de bună calitate, care, în nevinovăția lui, crezuse toate basmele pe care le înșirase tandra lui Manda despre felul cum obținuse pașapoartele. Amândoi aveau pașapoarte eliberate de noua republică populară. La interogatoriul de rutină la care e supusă în zona americană unde au ajuns, povestește lucruri năstrușnice despre o misiune cu care ar fi fost însărcinată pe lângă generalul Rădescu de personalități din „rezistență". Dar, curând, nici sensul unei asemenea misiuni, nici relatarea plecării nu par verosimile anchetatorilor americani. Prietenul meu Gelu Belu de la Viena a asistat ca interpret la unul dintre interogatoriile pe care i le-a luat maiorul american de origine română George Neagoy.

Manda a fost demascată printr-un hazard nemaipomenit: pe holurile sediului poliției americane, a fost observată de un agent al Securității, care, ca și ea, voia să treacă drept refugiat. Speriat că Manda ar fi putut să-l denunțe, i-a luat-o înainte și i-a informat pe americani despre misiunea primită de Manda din partea Securității. La un moment dat, asistentul român al lui Neagoy o prinde cu o minciună atât de sfruntată, încât, exasperat, îi arde o palmă — ceea ce nu se prea obișnuia în armata americană (dovadă, înlăturarea de la comandă, în plin război, a celui mai vestit dintre generalii americani din al doilea război mondial, George Patton, fiindcă îl pălmuise pe un soldat care, în stare de șoc după primul contact cu inamicul, în Tunisia, urla în neștire într-o sală de spital de campanie, riscând să-i bage în panică pe toți răniții din sală). Manda a izbucnit în plâns, bineînțeles, dar i-a dat înainte cu versiunea ei întortocheată și neverosimilă[14]. Americanii au clasat-o ca suspectă, cum însă destinația declarată a călătoriei era Franța, au acceptat s-o „paseze" franțujilor. Despre perioada franceză a periplului ei, am mărturia colonelului Beaumont, de care voi avea prilejul să mai pomenesc[15]; cu oarecare

lipsă de galanterie, mărturisesc, mi-a vorbit de ancheta lui amănunțită. Anchetă pe care a dus-o până la... așternut, păstrând de la această fază a anchetei o amintire neștearsă, dar care n-a putut șterge nici la el îndoielile despre adevărata natură a „misiunii“ Mandei, astfel încât nu i-a dat permisul de intrare în Franța. Ce face atunci șmecherița noastră? În lunile care urmează, îl zăpăcește pe un tânăr ofițer de poliție din zona de ocupație franceză din Austria, care, din amor nespus, o și ia de nevastă. Şi iată cum prințesa noastră moldo-valahă ocolește popreala autorităților franceze, intrând în Franța ca legitimă soție a unui polițist francez. Dar îndată ce se vede la Paris cu hârtii în regulă, se leapădă de tontul de soț polițist și caută să se aciuiască pe seama ei. Dă ocol pe la toate rudele cu putință — și rămășițele fostei noastre protipendade fiind toate mai mult sau mai puțin rude între ele, iată cum sărăcuța noastră refugiată, strănepoată de Cantacuzini, își găsește adăpost firesc în apartamentul din rue de Chaillot nr. 7, lângă Trocadero, unde locuise bătrâna Elena Văcărescu împreună cu vara ei primară, Alexandra Fălcoianu. Aceasta, rămasă singură în vastul apartament, însă rău atinsă de vârstă și de boală, o primește cu brațele deschise pe „nepoțica“ picată providențial. Şi vom vedea realizându-se fabula „Ariciul și sobolul“... Curând, Manda se descotorosește de bătrâna Fălcoiancă, fără prea multe scrupule, băgând-o într-un azil, și iat-o singură chiriașă a unui splendid apartament într-un cartier rezidențial, la o vreme când nu venise încă de Gaulle pentru a aboli legea care, din 1917, bloca în Franța chiriile, deci cu o chirie de nimica.[16]

Un hazard nemaipomenit face să mă aflu, cu ani mai târziu, când lucram în Africa, față în față cu proprietăreasa ei! Eram în concediu de Crăciun la fiica și ginerele meu, la Washington.

Sunt poftit împreună cu ei de revelion la consilierul comercial francez. Spre sfârșitul bairamului cu icre negre, stridii, șampanie și veselie, cred de datoria mea de musafir de ultima oră s-o poftesc la dans pe doamna gazdă. Proastă inspirație avui, căci, de la primele măsuri ale *slow*-ului languros, mă întreabă cucoana, dând puțin capul pe spate:

— Am auzit că sunteți român... O cunoașteți pe prințesa Y.?...

Ce să răspund? Să mint? Aș fi putut, dar tot nu scăpam de ce urma. I-am zis: — Manda Y.? O cunosc... din păcate.

Atât a așteptat. Mi-a înșirat toate mizeriile și matrapazlâcurile pe care i le făcuse Manda. Din mincinoasă și escroacă n-o scotea. Să vii din buricul Africii până la Washington ca să auzi cum o prietenă din copilărie îți face neamul de ocară! Îmi crăpa obrazul de rușine. Vorba aia: „Capra se bese și oaia pate rușine.“ Un al doilea dans cu cocoana n-am făcut. Mi-a rămas șampania amară în gâtlej tocmai când „orologiul“ suna „noaptea jumătate“ și compania serba cu strigăte și

pupături trecerea de la un an la altul.

Culmea e că, la câțiva ani după acea supărătoare întâlnire, am dat ochi cu Manda. Venise pentru prima oară la Paris verișoara Mariliza Angelescu (sora căpitanului Dinu Angelescu, fost șef de cabinet al generalului Rădescu, voi mai pomeni de el); bolnavă și îmbătrânită, rămăsese prietenă cu Manda — de unde să știe? — și, ducându-se să stea la ea câteva zile, m-a chemat să vin s-o văd. M-am dus. Ce era să fac? Manda se mutase acum într-un apartament mai mic, dar tot în cartier șic — probabil izbutise, în sfârșit, s-o expulzeze proprietăreasa de dincolo. Manda — încântată să mă revadă! Nici usturoi n-a mâncat, nici gura nu-i mirosea. Poate ne-am și pupat, nu mai țin minte. Mi-a prezentat-o pe fiica ei, de vreo 20 de ani, o frumusețe, făcută din flori, nu se spunea cu cine. Nu se spunea, dar se șoptea: cică ar fi fost făcută cu un personaj important din echipa cea mai apropiată de generalul de Gaulle, specialist al Africii și al serviciilor speciale. Pesemne că și cu acest prilej o fi încercat Manda atâtea manevre, că s-a trezit o vreme cu domiciliu obligatoriu undeva în Antile. Vreo doi-trei ani după acea regăsire a noastră, am primit un carton de invitație al „Prințesei Y...“ la nunta fetei sale. Nu m-am dus și nici n-am răspuns.

După decembrie ’89, Manda o repatriază pe mama ei, paralizată și aproape centenară, ca să moară la București, într-o casă de bătrâni. Coana Tincuța Y. era o femeie de suflet, plină de energie și de demnitate. Nu merita să aibă o fată ca Manda. Sunt convins că n-a știut niciodată exact despre șmecheriile și necinstea fetei. Era, de altfel, și ea un personaj de roman; cam țărănoasă la înfățișare și originală în comportament, dar avea și de ce: părinții ei, ambii aparținând unor ilustre „familii istorice“, divorțaseră când era copilă mică, iar tatăl, cam lovit în cap, furase copila și o ascunsese la o familie de țărani englezi, unde n-a fost găsită decât la maturitate, după moartea tatălui!

Manda nu s-a astâmpărat nici după ’89. De câte ori venea în țară, făcea ce făcea și apărea la televiziune, dădea interviuri în presă și la radio, unde tinerele noastre ziariste, cu totul necunoscătoare, cum e și firesc, ale labirintului fostei noastre protipendade, luau foarte în serios declarațiile teribiliste ale „prințesei“. O nemernică, Dumnezeu s-o ierte! — dar aș fi scris același lucru și dacă mai trăia, că nu mă tem de nici o dezmințire.

Unii cititori vor zice poate că prea am întârziat asupra „cazului Manda Y.“, că și aceasta ar fi un fel de „elitism pe ocolite“. Accept acuzația și voi încerca să mă justific: dacă Manda ar fi fost fiica unui Ion Ion, infamia ei n-ar fi spurcat-o decât pe ea — cel mult și pe nea Ion. Dar când te tragi din voievozi și din banul Mihalcea, tovarășul lui Mihai Viteazul, și ai un tabel de ascendenți urcând până la împărați bizantini și la „descălecători de țară“ (nu se lăuda ea prin străinătăți

că se trăgea din Dracula, adică din Vlad Țepeș?), atunci, când te-ai ticăloșit, i-ai spurcat și pe ei toți. Adagiul francez *noblesse oblige*[17] nu e doar o figură de retorică.

Să mai pomenesc și de alt caz din aceeași societate, mult mai puțin grav, și chiar puțin hazliu. E vorba tot de o „domniță", fiică de autentic os de domn. Orfană de tată la vârsta de doi ani, mica I.G. a fost crescută de mama ei, dintr-o familie de boiernași olteni, cu mamă unguroaică. Avea vreo douăzeci de ani când am descoperit-o la Paris (eram nițel rude) — am rămas uimit de așa mândrețe de fată. Înaltă, zveltă, față de un oval perfect, buze pline, ochi mari albastru-cenușiu, lunguieți până la tâmple — să-l zăpăcească pe creștin! Ce mai? O Ava Gardner mai distinsă. Mi-am zis: asta-i bună de Hollywood. Așa și-o fi zis și maică-sa, numai că, în loc să ajungă în studiourile Metro Goldwin Mayer, s-a oprit în patul lui Eroll Flinn, pe acea vreme superstar al filmelor de aventuri. Şi iat-o zburând cu ilustrul amant din California în Florida și din Florida în Bermude, tot în hoteluri „cinci stele"... Până când craiul nostru tomnatic, intrigat de multele scrisori pe care tânăra sa prințesă le primea de la maică-sa, profită de o absență a fetei ca să dea câteva din scrisori unui traducător de română, limbă mai rară. Şi descoperă acolo câteva sfaturi ale mamei-codoașe către odrasla ei, dintre care unul pare-se era: „Stoarce-l bine pe bătrân!"... Când s-a întors prințesa noastră, și-ar fi găsit geamantanele în holul hotelului. Povestea nu spune dacă era și un bilet de întoarcere în Evropa. (Nu garantez autenticitatea amănuntelor, pe care le-am avut de la un coleg diplomat cam „gură-bogată", dar miezul e adevărat).

Aș mai avea câteva povești de acest soi, dar, de! veți zice că-s neserios.

Note

6. Praeger, New York (1956).

7. Îl mai pomenesc la capitolul despre CAROMAN.

8. Averea pe care ar mai fi păstrat-o familia regală în străinătate era în mâinile fostului rege Carol al II-lea și ale soției sale Elena Lupescu — a doua sau a treia, dacă e socotită valabilă căsătoria religioasă cu Zizi Lambrino, la Odessa, în 1918. După moartea lui Carol, la Lisabona, în 1953, Elena Lupescu și credinciosul „slujbaș" al perechii, colonelul Urdăreanu, sinistră figură, sânge albastru și inimă neagră, au pus mâna pe toată averea mobilă a fostului suveran. S-au mai adăugat, pentru a încurca lucrurile și mai rău, și acțiuni în justiție ale lui Mircea Lambrino, fiul din prima uniune, recunoscută legitimă în anumite țări.

9. „Am să vă cert, Remus!" — folosind verbul *disputer* într-un sens învechit și cu o conotație vulgară (*lb.fr.*).

10. Iisuse, să-mi rămână vie bucuria!

11. Văduva lui Marcel Brion, Liliane Guéry Brion, ea însăși distinsă cercetătoare în domeniul istoriei artei, mi-a pus la dispoziție mai multe scrisori ale lui Mircea Eliade către soțul ei și am fost chemat să particip, cu o comunicare despre legăturile dintre cei doi, la colocviul care a avut loc în noiembrie 1995 la Biblioteca Națională de la Paris, cu prilejul centenarului nașterii lui Marcel Brion. Toate comunicările au apărut în volumul *Marcel Brion, humaniste et „passeur"*, Actes du colloque international de la Bibliothèque Nationale de France,

24/25 noiembrie 1995, Albin Michel, 1996.

12. Ştefane! Las-o! Nu interesează pe nimeni...

13. Cred că dacă ar fi existat pe vremea aceea progresele făcute de-abia acum în Franța privind asigurările de sănătate, n-ar mai fi recurs la această stratagemă care-i pătează memoria.

14. Un fost agent CIA mi-a povestit o dată că serviciul său prinsese un suspect a cărui declarație nu stătea în picioare. La încercările anchetatorilor de a-l convinge de absurditatea încăpățânării sale, acesta le-a răspuns candid: *That's my story and I stick to it* „Asta e versiunea mea, de la care nu mă abat". Așa a fost și în cazul Mandei, până la sfârșit.

15. Dau aici numele lui întreg, pentru simpla bănuială că era un pseudonim, și nu adevăratul său patronim. De altfel, după peste jumătate de veac, ar mai avea vreo importanță? Domnul de Maranches, fost director al SDEC, care și-a publicat memoriile, presupune că nu și, în orice caz, numele colonelului aici pomenit, chiar dacă ar fi fost real, nu era nici măcar *de* Beaumont.

16. Spre sfârșitul primului război mondial, guvernul francez blocase chiriile, pentru a ocroti familiile luptătorilor de pe front; pe urmă însă, mai bine de patruzeci de ani, nici un guvern francez nu avusese curajul politic de a restabili libertatea de învoire a chiriilor, cu rezultatul că, la sfârșitul anilor '50, Parisul arăta aproape ca un oraș sovietic, cu imobile nereparate și nezugrăvite de zeci de ani. A trebuit să vină la putere un om cu prestigiul generalului de Gaulle pentru a lua, treptat, măsura, dureroasă dar salutară, a libertății chiriilor și să fie iarăși întreținute casele vechi, să apară din nou un boom al construcției, și Parisul să arate iar ca un oraș dinamic și civilizat.

17. Lozincă din vremea Franței feudale, însemnând că starea de nobil implică și obligația de a fi vrednic de ea.

La începutul lui 1951, CAROMAN mă „cedase“ Organizației Internaționale a Refugiaților (sigla franceză OIR, engleză IRO), agenție a Națiunilor Unite, a cărei menire era să rezolve dificila problemă a reașezării „persoanelor deplasate“ de pe urma războiului în general ori victime ale deportărilor naziste, ori, ulterior, fugari din teritoriile controlate de sovietici. Eram „ofițer de protecție“ pentru refugiații români, la oficiul din Paris al organizației. Preschimbasem o muncă la CAROMAN, precară și istovitoare, dar uneori emoționantă pe tărâm umanitar, cu o slujbă de funcționar consular, mai așezată și cu „renumărație la buget“ ceva mai mare, dar mai monotonă și mai plicticoasă. De fapt, nu fusesem recrutat de OIR, al cărei mandat lua sfârșit după reașezarea în țările occidentale sau peste ocean a vreo două milioane de refugiați, ci de Ministerul francez de Externe, care se pregătea să preia, la nivel național, atribuțiile de protecție ale Organizației Națiunilor Unite. Chestiunea modalităților viitoare de protecție făcea însă, de luni de zile, obiectul unor dezbateri aprige în Parlamentul francez, unele partide dorind ca această sarcină să incumbe altei organizații supranaționale, dependente de Înaltul Comisariat pentru Refugiați, instituție creată de curând, alte partide, mai naționaliste, insistând ca protecția străinilor refugiați să fie asigurată de un organism național — soluție, bineînțeles, mai restrictivă, mai nefavorabilă refugiatului.

Întrucât dezbaterile nu se mai sfârșeau, s-a hotărât prelungirea activității OIR până la epuizarea fondurilor. Am lucrat deci un an în această situație neclară, care a devenit cu adevărat precară în primăvara 1952, când OIR și-a încetat definitiv activitatea, din lipsă de fonduri, înainte să se fi ajuns la o soluție în Parlamentul francez. Am fost atunci, timp de trei luni, șomer, cu obligația de a trece săptămânal la control la primăria comunei periferice de la sud de Paris, unde ne mutaserăm între timp; dar țin minte că, în vremea aceea, nu se primea nici o indemnizație în cazul meu. Soția mea s-a văzut atunci silită să facă o muncă cumulată, și la Crucea Roșie, și la compania de aviație Air-Maroc de curând înființată, unde zbura de trei ori pe săptămână ca stewardesă-șefă; până când, istovită, a fost internată în spital cu o boală tropicală neidentificată niciodată.

Tocmai atunci, m-am aflat deodată într-o dilemă: legea, creând un Oficiu Francez de Protecție a Refugiaților (OFPRA), dependent de Ministerul de Externe, trecuse în sfârșit prin cele două camere ale Parlamentului și-mi puteam deci relua acolo munca începută cu un an și jumătate înainte la OIR. În același timp, mi se făcea însă cea mai neprevăzută propunere: să preiau conducerea unei celule de informații

sub egida Comitetului Național și în legătură cu serviciile speciale ale marilor puteri occidentale. Explicațiile ce mi se dădeau erau cam vagi, cum e cazul întotdeauna în acest domeniu cu adevărat „special“. Mi se spunea că, din pricina „Cortinei de Fier“, se convenise în cadrul Pactului Atlantic crearea unor nuclee care, cu ajutorul refugiaților din țările satelite ale Uniunii Sovietice, să mențină contactul cu aceste țări pe toate căile posibile, să obțină un maximum de informații, să încerce să facă legătura cu grupurile de rezistență existente sau, eventual, să favorizeze crearea unor asemenea grupuri ca sprijin intern în caz de nou conflict. Tensiunea provocată și întreținută timp de un an în Europa de blocada Berlinului de către sovietici și războiul din Coreea încă în plină desfășurare făceau plauzibilă această eventualitate. Dacă aș mărturisi astăzi că trăiam atunci în așteptarea unui al treilea război mondial și că aproape îmi puneam nădejdea în el pentru salvarea neamului, mi-ar spune unii că eram nebun sau criminal! Eu trăiam însă intens această ipotetică desfășurare.

În vara 1948, cu soția mea într-un cort de doi metri pe doi, într-un centru de instrucție din sudul Franței, de o rusticitate azi greu de închipuit, îmi luasem un brevet de pilot de planor. Ceva mai târziu, voi face două salturi cu parașuta. La Paris, mă înscrisesem la un club de arte marțiale... Toate aceste acțiuni capătă azi un aspect cam copilăros. Nu erau însă absurde în atmosfera vremii. La urma urmei, aveam atunci între treizeci și patruzeci de ani, mă credeam încă în stare să fac pe viteazul. Istoria însă n-a avut nevoie de mine.

Cu toate că n-aveam nici o experiență în materie, n-am ezitat o clipă, atât eram de convins că în acele împrejurări nici o activitate din emigrație, în dorința mea de a servi țara, n-ar fi putut fi mai importantă. Îmi voi da curând seama de iluzia mea.

Prin faptul că renunțam la postul meu de la Oficiul Francez de Protecție a Refugiaților, a trebuit să găsesc grabnic un înlocuitor. L-am recomandat pe vechiul meu prieten și fost coleg la Stockholm, Alexandru Ghika[18]. Ghika se afla atunci la Madrid, ca secretar al principelui Nicolae, situație care nu-i prea convenea. A acceptat, a fost angajat și a rămas „ofițer de protecție“ pentru români, bulgari și albanezi timp de douăzeci și șapte de ani. (După ce a ieșit la pensie, va înființa, împreună cu Cristina Sturdza, o instituție culturală, „Casa Românească“, unde mă vor chema ca secretar general după șederea mea de douăzeci și trei de ani în Africa.)

Am făcut o corespondență cu Comitetul Național la New York, în speță cu Alexandru Cretzianu, care era însărcinat cu sectorul respectiv, și am păstrat scrisoarea oficială prin care, în numele Comitetului Național, mă însărcina cu această misiune. În cei patru ani ai acelei triste experiențe, am dus corespondență destul de intensă cu Cretzianu și cu Vișoianu, în plus am avut câteva întâlniri la Paris, dar discuțiile

nu se refereau decât la probleme de organizare sau de personal sau la raporturile mele cu ofițerii aliați, niciodată la vreo „acțiune“ specifică. Vișoianu a insistat o vreme ca să țin mai strâns legătura cu omul Comitetului Național la Paris, profesorul Virgil Veniamin, dar nici cu acesta n-am tratat decât generalități, cu atât mai mult cu cât omul nu inspira încredere ofițerilor aliați și — ca să spun drept — nici mie nu mi-era prea simpatic (voi reveni mai departe asupra cazului Veniamin).

Acest nucleu informativ, în fruntea căruia mă aflam deodată, se înjghebase, de fapt, cu câteva luni înainte, sub conducerea unui general, fost subsecretar de stat, asistat de câțiva ofițeri superiori. De partea Aliaților nu ne aflam, cum ni se spusese inițial, cu un organism tripartit franco-anglo-american, emanație oficială a marii alianțe occidentale, ci doar cu o combinație între serviciile speciale american, CIA, și francez SDECE (*Service de Documentation et de Contre-espionnage*), numit, mai scurt, de cunoscători „la SDEC“. Chiar în această formulă mai modestă, ne aflam în prezența unei combinații cu totul inedite, a cărei funcționare se va izbi de mari dificultăți, cunoscând regula primordială a oricărei acțiuni de informație: împărtășirea secretului cu cât mai puțini — și, în tot cazul, nu cu străini! Chiar aliați. De aceea, sistemul va funcționa greu, se va limita la sectoare destul de restrânse — am auzit că, la câțiva ani după ce am părăsit Europa, celula franco-americană a încetat să mai funcționeze.

Partea americană n-a fost reprezentată în acei patru ani decât de doi sau trei „ofițeri“. Mai întâi, Leiserson, care fusese un timp în țară imediat după sfârșitul războiului. Se legase cu o boieroaică de a noastră care avea reputația de a fi cam „ră de muscă“ și care se afla acum în Statele Unite, probabil cu ajutorul lui. Era un om subțire, cu care am avut raporturi civilizate, ca de altfel și cu succesorul său. Vădit însă, libertatea lor de decizie era foarte limitată, ceea ce, cum voi relata mai departe, ne-a dus la ruptură. De partea franceză, au fost mai mulți „ofițeri“, dar nu voi pomeni decât de primul lor șef, un colonel ex-politehnician — și știut este de ce prestigiu se bucură în Franța foștii elevi ai acestei școli militare. Nu avea deloc „mutră“ de militar. Îl chema Beaumont. Îi dau numele, cum am mai zis. Era om de meserie, plin de idei, dar în cazul nostru cam degeaba.

Cele două servicii aliate nu se împăcaseră deloc cu prima echipă românească, formată exclusiv din militari. Generalul fusese îndepărtat după câteva luni, ca inapt pentru astfel de activitate. Trebuie să spun că nici eu, care-l „păscusem“ un timp, când fusese membru în comitetul de conducere al CAROMAN, nu păstrasem amintirea unui om cu calități deosebite de discernământ. Impresia îmi fusese definitiv confirmată în ziua când ne-a spus de o persoană pe care o consideram cu drept cuvânt ca foarte inteligentă (era vorba de ministrul

plenipotențiar Raoul Bossy) că e un prost! Pentru mine, era cea mai bună dovadă a propriilor sale limite. Vorba românului: „Prostu' dacă nu-i fudul, cică nu e prost dăstul."

Vă las să bănuiți cum a fost primit de grupul de ofițeri superiori noul „șef", un diplomat de treizeci și cinci de ani! Trebuia să-mi aleg câțiva colaboratori apropiați printre mai mulți colonei, comandori sau maiori. Din motive bugetare, n-am putut păstra, în calitate de colaboratori permanenți, decât doi — un comandor de aviație și un comandor de marină. Cel mai bun asistent pe care l-aș fi putut avea, fiindcă era om de meserie, comandorul Opran, care fusese la serviciul de informații al Aviației în timpul războiului, n-a vrut să se angajeze. Nu m-a sabotat însă, dându-mi sfaturi ori de câte ori i le-am cerut și câteodată și informații din prețiosul său fișier personal. Nu știu de ce n-a vrut să se angajeze și nici din ce trăia. Bănuiesc că trebuie să fi lucrat, *full time*, pentru alt serviciu de informații occidental.

Dintre ofițerii care au fost atunci la curent cu numirea mea, unul a trădat probabil imediat. Un agent dublu al francezilor la ambasada română din Paris a putut raporta că, la numai patruzeci și opt de ore de la intrarea mea în funcțiune, numele meu era cunoscut de specialiștii de la ambasadă. Cu toate acestea, când, în anul următor, un grup de parașutiști trimis de noi va cădea și va fi judecat cu mare publicitate mediatică, numele meu nu va fi niciodată vânturat — pesemne ca noi să credem că ei cred că noi nu știm că ei știu... În orice caz, datorită acestei mârșăvii, unele dintre acțiunile noastre au fost probabil zădărnicite prin simplul fapt că eu eram de acum descoperit, iar fratele meu, Răzvan, medic primar chirurg — mai întâi la Curtea de Argeș, apoi la București —, a fost ani de-a rândul supravegheat și hărțuit. De necrezut cu câtă migală a fost supravegheat, ca și când aș fi putut avea prostia de a încerca operațiuni de informație sau de infiltrare prin propriul meu frate!

Nu pot înșira aici cursele pe care le-a dibuit el însuși (cu toate că nu cunoștea natura exactă a activității mele), mi-ar trebui un capitol întreg: cenzura scrisorilor, postul de telefon pus sub ascultare, „prieteni" trimiși în iscoadă... Pe unul dintre ei, descoperit în urma unei stângăcii a Securității, fratele meu mi l-a revelat, zeci de ani mai târziu, când ne-am revăzut. Mi-am jurat — dacă se va întâmpla vreodată să-l întâlnesc — să-l ocolesc, să nu-i strâng mâna. Când m-am întors în țară după decembrie '89, l-am întâlnit, nu l-am ocolit și i-am strâns mâna, ba l-am mai revăzut de mai multe ori „în societate". La el, nici urmă de jenă sau de aparentă sfială. Dar ce o fi fost în sufletul lui, Dumnezeu știe! Am și fost la înmormântarea lui, Dumnezeu să-l ierte!

Altul, în schimb, avusese o atitudine exemplară. E vorba de căpitanul Dinu Angelescu, fost aghiotant al generalului Rădescu. Eram

rude depărtate, bunica lui, Eliza Băbeanu, fiind vară de al doilea cu mama; dar, întrucât noi nu mai aveam casă la țară, părinții lui mă luaseră, în adolescența mea, în fiecare vară la via lor de lângă Leordeni, așa că eram ca frații. Liberat după vreo zece ani de închisoare, bolnav grav de tuberculoza care, curând, îl va doborî, era silit, sub amenințarea reîncarcerării, să colaboreze cu Securitatea. Prima dată când a venit să-l vadă pe Răzvan „în misiune“ — umblau pe stradă — i-a șoptit:

— Sunt urmărit. Să nu crezi o vorbă din ce-ți spun!

După care a continuat cu voce mai tare.

Voi relata mai departe cum a încercat Securitatea, ceva mai târziu, să-l folosească și în legătură directă cu mine și ce stratagemă dibace a găsit el pentru a mă preveni.

„Acoperirea“ mea era slăbuță. Foarte slăbuță. Lucram la Serviciul de Presă al Comitetului Francez pentru Europa Liberă, palidă imitație a lui Free Europe Committee american. Zisul comitet, primind ceva subsidii de la SDECE, fusese obligat să-mi acorde această acoperire fără, practic, nici o prestație din partea mea. Colaboram, pasămite, la un buletin de presă săptămânal intitulat ECO (Europa Centrală și Orientală), redactat aproape integral de o ziaristă unguroaică, văduva baronului austriac Doblhoff. Era o namilă de femeie cu voce de bărbat, pricepută în politică, neobosită, foarte băgăreață în mediile internaționale și, bineînțeles, șovină. Am avut raporturi prietenești, cu atât mai mult cu cât soacră-mea i-a închiriat două camere timp de vreo doi ani, dar n-am scris un rând în buletinul ei în patru ani.

Președintele comitetului era un înalt funcționar, Maxime Blocq-Mascart, om de cultură, însă puțin comunicativ. Era vădit decepționat de misiunea minoră ce i se încredințase; avusese un rol important — mi s-a spus — în Rezistență și sperase să devină ministru când de Gaulle a venit prima dată la putere. Secretarul general era un alsacian, Kaeppelin, mai vârstnic decât Blocq-Mascart, făcut general în timpul Rezistenței. Căsătorit cu o contesă poloneză, era mai familiarizat cu problemele specifice Europei Centrale și Orientale. Cei doi nu se prea înțelegeau și se disprețuiau reciproc, ceea ce reducea și mai mult eficacitatea pe care ar fi putut-o avea organizația.

Chiar din primul an când făceam teoretic parte din acea organizație, se hotărâse crearea unor comisii cu reprezentanți din toate țările „satelite“, cu scopul de a dezbate despre principalele probleme care se puneau acestor țări. Generalul Kaeppelin — probabil la sugestia baroanei Doblhoff — avu nefericita inițiativă de a înscrie printre chestiunile de discutat și problema Transilvaniei. Am protestat și l-am convins să șteargă punctul acesta de pe listă.

Întâmplător, am regăsit printre hârtiile mele o copie după nota pe care am remis-o cu acest prilej — cu o dată notată ulterior cu creionul roșu: noiembrie 1953. Iată-o în traducere românească:

1) E o problemă veche, ale cărei date sunt cunoscute și pe care nici un element nou nu a modificat-o acum. O dezbatere a chestiunii n-ar aduce nici o lumină și nici un proiect concret n-ar putea fi adoptat, căci nici un român nu s-ar încumeta să subscrie azi teoretic la propuneri care ar risca să-l lege moralmente în viitor.

2) Discuții publice despre asemenea probleme nu sunt niciodată în măsură să ducă la soluții de conciliere, fiecare parte, vorbind pentru public, crezându-se nevoită să rămână pe poziție (vezi ONU).

3) Mai cu seamă, publicitatea făcută în jurul acestor dezbateri ar fi foarte periculoasă, fiindcă ele ar fi neîndoielnic exploatate de guvernul comunist de la București, care ar discredita opoziția română din străinătate, afirmând că emigrații români, îndemnați de Aliați, se pregătesc să vândă Transilvania care ne-a fost restituită de ruși etc.

4) În sfârșit, ca regulă generală, e infinit mai prudent de a limita munca acestor comisii la studierea problemelor care sunt comune țărilor azi sovietizate, probleme care unesc aceste țări, lăsând, prudent, de o parte chestiunile care le învrăjbesc; va fi oricând destul de devreme de a le aborda când vor deveni actuale. E cazul tuturor problemelor de granițe, care trebuie eliminate *a priori*; nu există nici un motiv de a discuta mai curând de Transilvania decât de Slovacia, de germanii din Sudeți, de granița de vest a Poloniei etc. Comitetul Francez pentru Europa Liberă ar merge chiar împotriva scopului său aducând în discuție chestiuni arzătoare, ceea ce n-ar avea alt rezultat decât de a suscita discuții aprige și sterile printre emigrați.

Cititorul să nu se aștepte să înșir aici diversele noastre încercări de „pătrundere“ în țară. Întrucât mai toate au eșuat, nu vreau să mai dau această bucurie retrospectivă foștilor ofițeri de Securitate care s-au ocupat de noi și care, azi, într-o Românie ahtiată după integrarea în Europa capitalistă, se înfruptă în toată liniștea de roadele zelului lor comunist de ieri. Teroarea era atât de generalizată, rețeaua de supraveghere atât de strânsă, încât constituirea unor legături mai trainice și la un nivel care să fie cu adevărat de folos era peste putință. Singura filieră care a funcționat de bine, de rău a fost prin șlepurile de pe Dunăre care ajungeau până la Viena, unde aveam un reprezentant inimos și de încredere, Gelu Belu. Cele câteva încercări de a recruta ofițeri din marina noastră comercială n-au izbutit, astfel încât, după vreun an, colegii mei francez și american m-au rugat să mă despart de comandorul de marină Vasilescu, care făcuse aceste zadarnice încercări cu prilejul acostării unor vase românești prin diverse porturi din Occident (angajasem un refugiat grec din România, aparținând unei familii de armatori, ca să ne țină zilnic la curent cu mișcările vaselor românești).

Comandorul Vasilescu era un sexagenar arătos, distins și scump la vorbă. Fugise din țară trecând Dunărea înot. La momentul izbucnirii războiului, nu se mai afla la comanda unui vas, ci undeva în birourile Marinei. Îndrăznise în timp de război — zicea el — să aibă legături cu *Intelligence Service* britanic, de unde cred că trăgea concluzia că toți apusenii îi datorau o pensie pe viață. Francezii și americanii, care de altfel nu puteau avea nici o dovadă a eventualelor lui servicii făcute în trecut britanicilor, aveau altă viziune a lucrurilor, cu atât mai vârtos cu cât omul nu era dispus să colaboreze la un nivel mai modest, de pildă la muncă de birou. După câteva luni de tărăgăneli față de Aliați,

m-am hotărât să mă despart de el, dar numai după ce i-aș fi găsit o „situație“. M-am dus la Marsilia să iau contact cu fostul consul onorific al României, Freycinet, directorul uneia dintre marile companii maritime franceze, în speranța de a-i găsi comandorului vreun post în Marină. După lungă șovăială, Freycinet mi-a propus să-l angajeze ca împuternicit care să supravegheze încărcătura (în fr. *subrécargue*) pe unul dintre vasele sale de comerț, cu un salariu modest, dar care, dat fiind că în serviciu ar fi fost găzduit și hrănit, era mult mai ridicat decât ce-i vărsam eu ca indemnizație la Paris. Vasilescu a refuzat. Era clar că nu mai voia să înfrunte largul mării. A trebuit, așadar, să-l concediem cu doar câteva luni de plată. A plecat pe Coasta de Azur, unde s-a căsătorit cu o evreică poloneză care ținea un mic hotel. După vreun an de zile, s-a întors la Paris. Mi-a povestit că nevastă-sa devenise nesuferită, că-l bănuia că ochește la fiică-sa și voia să-l otrăvească... După puțin timp, am aflat că se repatriase. A fost asigurat la ambasadă că nu va fi urmărit, că va avea pensie și locuință. Un cunoscut comun al nostru care l-a vizitat câțiva ani mai târziu la București mi-a spus că i-a dat de urmă într-o casă de la periferie. L-a găsit la bucătărie, mâncând o bucată de pește pe o foaie de ziar...

Și mai dificile au fost raporturile mele cu comandorul de aviație Mircea Pătru. Nu era pilot, ca nefericitul Profir de care am pomenit, ci observator. Colegi de ai lui cu care m-am întâlnit mai târziu mi l-au zugrăvit în culori nu prea trandafirii: un agitat, un fricos și un învârtit. Dar o aflam prea târziu. Aproape doi ani de zile l-am avut lângă mine zi de zi și mi-a făcut, zău, zile fripte. Mereu nemulțumit, mereu supărat, mereu împotriva oricărei inițiative discutate în comun cu celelalte două părți. Ceea ce-i supăra cel mai mult pe ofițerii din partea franceză e că li se raportau indiscreții pe care le făcea în oraș, unde-și transporta nemulțumirile și limbuția prăpăstioasă, ori printre compatrioți, ori „la așternut“ pe lângă o franțuzoaică, dactilografă la Ministerul de Externe. Profesiunea cocoanei reprezenta desigur o oarecare garanție, dar și o mai mare ușurință pentru serviciile franceze de a afla indiscrețiile lui!... Situația a devenit excepțional de gravă în momentul când s-a hotărât parașutarea în țară a unei echipe sub comanda căpitanului Sabin Mare. Cunoscut de unele grupuri de rezistență din munții Transilvaniei (Ion Gavrilă-Ogoreanu îl pomenește de mai multe ori în cartea sa *Brazii se frâng, dar nu se îndoiesc*), Sabin Mare izbutise să fugă în Apus și fusese recrutat de americani — în Austria sau Germania, nu pot preciza.

Formasem o echipă de trei: Sabin Mare, Ilie Rada, un tânăr ardelean și el, fost scurtă vreme milițian, până se lămurise ce-i cu comunismul și fugise peste graniță; în fine, un și mai tânăr radiotelegrafist, Gavrilă Pop. A trebuit să-i izolăm mai multe luni pentru instrucție și a apărut evident din primele săptămâni că tinerii noștri eroi n-aveau nici o

simpatie pentru comandorul Pătru. (Un amănunt, printre altele, revelând lipsă de simț psihologic și de delicatețe aproape de necrezut: când tinerii au primit o dată cu noul lor echipament ceasuri-cronometre mai perfecționate, Pătru i-a cerut unuia dintre ei să-i dea lui ceasul său personal! E ca și când i-ar fi spus: „Tu ai să mori poate pe acolo, să nu fie pierdut ceasul ăsta pentru toată lumea...“) A trebuit să manevrez pentru a-l detașa pe Pătru la alte misiuni și am găsit un excelent mentor pentru cei trei în persoana colonelului Sandu — nu-i țin minte nici prenumele, nici arma din care făcea parte (cred că era din infanterie... ca mine). Era un om calm și modest, un foarte bun tovarăș pentru tinerii noștri. Spre sfârșitul instrucției, am plecat cu cei trei și cu câțiva instructori francezi în centrul Franței (*Massif Central*), lângă muntele numit *Gerbier de Jonc*, la poalele căruia se naște fluviul Loire, într-o regiune aproape pustie, unde am făcut împreună mai multe exerciții de parașutaj.

Au fost luați apoi în primire de americani, care i-au dus în Grecia, la o bază de a lor, de unde s-a procedat la parașutare în funcție de condițiile meteorologice. Locul de parașutare fusese ales de căpitanul Mare într-o regiune în care spera să aibă sprijinul unor oameni de încredere.

Sabin Mare era un om de statură mai mult înaltă, ten deschis, chipeș, foarte mândru. Aparținea probabil unei familii îmburghezite de pe vremea austro-ungară, fiindcă îmi pare că patronimul *Mare* trebuie să fie o traducere a poreclei maghiare *Nagy* — porecla românească corespunzătoare ar fi fost *Lungu*. În lagărul de refugiați unde stătuse o vreme, observase pesemne niște tratative între agenți americani și refugiați unguri. De mai multe ori mi-a spus, cu oarecare patos, că, dacă află că americanii se folosesc de unguri din Transilvania, el părăsește lupta.

Nu mai țin minte data exactă a parașutării celor trei. Cred că era pe la sfârșitul verii 1953. Am așteptat săptămâni de-a rândul, cu îngrijorare, primele contacte radio care n-au avut loc niciodată.

Pe la mijlocul lui octombrie, colegul francez mă convoacă urgent: se aflase că grupul fusese capturat. Eram dărâmat, distrus, cu sentimentul unei grave vinovății, o complicitate în condamnarea la moarte a unor nevinovați. Zile de-a rândul am putut citi în ziarele românești desfășurarea procesului. Se combinase un proces comun cu alte două parașutări americane, de asemenea eșuate, ambele compuse din legionari, putându-se astfel afirma că toți „bandiții“ vânduți americanilor erau legionari. Ne mira însă lipsa lui Ilie Rada printre acuzați. Va apărea câteva luni mai târziu, într-un lagăr din Iugoslavia.

Țin să înlătur aici o părere care s-a răspândit în țară în urma izbucnirii scandalurilor de spionaj din Marea Britanie (cazurile Philby, Burgess și MacLean). De pildă, cartea citată a lui Ion Gavrilă-

Ogoreanu afirmă categoric: parașutările au fost cunoscute dinainte de către Securitate, din cauza trădării britanicilor! Că aceste trădări sunt cu adevărat stupefiante, ținând seama de rangul făptașilor — în special al lui Philby — și că vor fi avut consecințe grave pentru rețelele britanice e neîndoielnic. Dar, dată fiind independența serviciilor fiecărei țări, ca și compartimentarea în interiorul fiecăreia, e absolut exclus ca cele trei parașutări executate de americani să fi fost cunoscute dinainte de *Intelligence Service* sau de alt serviciu britanic. Exclus. Din lungile mele conversații ulterioare cu Ilie Rada, am căpătat convingerea că — cel puțin în cazul echipei Sabin Mare — capturarea s-a datorat faptului că cele trei parașute au fost prea vizibile în noapte, iar zgomotul avionului zburând la altitudine relativ mică trebuie să fi atras atenția. Ori milițieni, ori simpli cetățeni trebuie să fi văzut parașutele în noapte, iar alarma dată în toată regiunea să fi strâns curând lațul în jurul celor trei. Abia de curând, în țară, am aflat că primul capturat ar fi fost tânărul Pop, care ar fi făcut imprudența de a părăsi ascunzătoarea lor pentru a încerca să ia contact cu familia lui. Prins și torturat, ar fi dat locul ascunzișului. Încercuiți în plină noapte, Sabin Mare și Ilie Rada au încercat să fugă. Primul a fost capturat, pe când al doilea reușea să fugă prin pădure până ce urmăritorii i-au pierdut urma în noapte. Zile și nopți s-a îndreptat „spre Apus“, hrănindu-se cu cereale crude, cu pepeni, cu roșii furate pe câmp, până a ajuns în apropiere de granița româno–iugoslavă. Acolo, o noapte, a pândit până a trecut o patrulă cu câinii ei, a alergat apoi peste fâșia brăzdată până a atins gardul înalt de sârmă ghimpată pe care s-a cățărat într-o stare de nervozitate și de oboseală extreme, însângerându-și mâinile și zdrențuindu-și hainele, până a sărit dincolo. A înaintat apoi orbecăind — până a dat de un nou gard de sârmă ghimpată... Năucit, speriat, și-a închipuit că vor fi fost două rânduri de sârmă, la depărtare de câțiva metri, și, cu același chin, a trecut și al doilea gard și s-a oprit, ascuns în iarbă până s-o face ziuă. Deodată, a auzit lătrat de câini și voci în noapte: era tot patrula română... Îngrozit, a așteptat până s-a îndepărtat patrula, a sărit din nou gardul îndărăt și nu s-a mai mișcat. Când s-a luminat de ziuă, a zărit jos lângă el un pachet de țigări, gol — era scris pe el în litere chirilice. Era în Iugoslavia. A înțeles pe urmă misterul celor două garduri: granița făcea acolo un fel de V și el, neorientat în întuneric, se regăsise după două treceri tot pe teritoriu românesc.

S-a îndreptat acum către primul sat, unde s-a predat autorităților. Interogatorii nesfârșite apoi lagăre, unul după altul. La interogatorii, a spus adevărul, în speranța că, date fiind proastele raporturi dintre Tito și Gheorghiu-Dej și — poate — încercările încă nemărturisite de apropiere de americani, iugoslavii nu-l vor preda românilor, ci americanilor. Ceea ce s-a și întâmplat, însă după mai multe luni de

lagăr. Întrucât, la interogatorii, n-a fost în stare să dea, chiar de-ar fi vrut, vreun nume de agent american sau francez, singurul nume pe care l-a dat a fost al meu!

Iată motivul pentru care n-am vrut niciodată să călătoresc în Iugoslavia, chiar treizeci de ani mai târziu, când — la bătrânețe — m-am apucat să fac o licență de sârbocroată la renumita școală de limbi orientale de la Paris — INALCO — și aș fi dorit să fac cercetări în Iugoslavia în vederea unei lucrări despre etnogeneza popoarelor din Balcani, lucrare care mai e și azi „în șantier"... Trebuie să adaug că nu mi-am luat cetățenia franceză decât după patruzeci și doi de ani de exil, în 1989, și că, așadar, până atunci n-aș fi putut călători decât cu un „titlu de voiaj" de refugiat care socoteam că nu mi-ar fi asigurat suficientă protecție.

După ce Ilie Rada a fost adus în Franța, am fost rugat să stau cu el, izolat, timp de câteva săptămâni, într-un mic orășel de pe malurile Senei, nu departe de Paris. Zi de zi, mi-a povestit toate amănuntele aventurii pe care o trăise și m-am convins de absoluta veracitate a spuselor sale. M-am legat sufletește de el, dar de folosit nu-l mai puteam folosi, așa că i s-a dat o sumă de bani cu care a încercat, cu ajutorul unei tinere franțuzoaice cu care se va căsători, să gereze o băcănie în arondismentul al XIII-lea din Paris. I-am urmărit vreun an de zile afacerea, care însă a stagnat. Au vândut fondul comercial și au plecat în provincie. Nu l-am mai întâlnit decât o singură dată, la biserica ortodoxă română din Paris, după mai bine de douăzeci și cinci de ani, la întoarcerea mea din Africa. Aproape că nu ne-am recunoscut și că nu mai aveam nimic să ne spunem. *Such is life*, așa-i viața. M-am întrebat: cum poartă noul mic-burghez francez povara aventurii eroice a tânărului român de odinioară? Nu e oare și el un fel de „eroul necunoscut"?

Cât despre soarta lui Sabin Mare, misterul dăinuie până azi. La câteva luni după proces, francezii mi-au spus că aveau informații că nu fusese executat, cu toată condamnarea la moarte. Care era sursa lor? Ce însemna asta? N-am putut s-o dibuiesc nici după întoarcerea în țară, unde am aflat însă, din surse care mi s-au părut bine informate, că mai mulți membri din familia lui Sabin Mare și din cea a lui Gavrilă Pop au fost executați.

La câteva luni după această dramă, am hotărât, de comun acord cu partenerii francezi și americani, să-l îndepărtăm pe comandorul Pătru. I s-a dat o sumă echivalentă cu câteva luni de salariu. A plecat foarte supărat, nu ne-au parvenit totuși ecouri negative despre atitudinea sa ulterioară în sânul emigrației. L-am mai întâlnit o singură dată, după întoarcerea mea din Africa, deci la vreo treizeci de ani după aceste întâmplări. Era la un congres al Institutului Român din Freiburg, în Germania. Eu l-am recunoscut îndată, el nu. Ori mă baccelisem eu mai

mult decât el, ori se ramolise el mai mult decât mine, ori poate amândouă. După ce l-am abordat și m-a recunoscut, nu mi-a manifestat ostilitate, ceea ce m-a bucurat. S-a informat despre ce făcusem eu în ultimii treizeci de ani, apoi mi-a spus cu o vădită mândrie că era un fel de asistent universitar într-o universitate din Statele Unite, ca specialist în chestiunile românești. M-am crucit — în gând... Mare e America! Cum e și grădina lui Dumnezeu...

L-am înlocuit pe comandorul Pătru cu maiorul Bazil Rațiu, pe care mai de mult doream să-l recrutez. Era un om afabil, prietenos, spirit viu. Apropiat de cercurile țărăniste, funcționase de ani de zile ca un fel de consilier militar al Comitetului Național. Cu el voi colabora în ultimii doi ani ai acelei misiuni, în bună înțelegere. O singură dată mi-a dat și el dureri de cap, în toamna 1955, când i s-a propus o situație mai bună și poate și mai stabilă, în Turcia, unde fusese un timp la începutul șederii sale în străinătate. În loc însă de a-mi spune cinstit de la început despre ce era vorba, a încercat manevre ocolite, cerând subit ofițerului american, fără să mă prevină, o creștere de salariu de 50% și scriind lui Vișoianu că pleacă în Elveția, fiind nemulțumit de felul cum merge biroul nostru. (Am păstrat, întâmplător, o întreagă corespondență cu Vișoianu și cu Cretzianu privitoare la acest incident.) În cele din urmă, a fost convins să renunțe la acel proiect, dar cu această manevră cam copilăroasă izbutise să-i indispună pe cei de la Comitetul Național, să piardă încrederea franco-americanilor, iar cu mine să creeze raporturi mai puțin camaraderești ca până atunci.

În unele împrejurări, mi-a fost dat, în acei patru ani, să am ceva emoții, în special în cursul câtorva călătorii incognito în Austria și în Germania. Mi-era teamă de o răpire. Au avut loc, de fapt, câteva răpiri spectaculoase de refugiați români, executate de Securitate (sau alt serviciu special al regimului): a savantului turcolog Aurel Decei, atras într-o cursă, din Turcia în Germania, și a tânărului Oliviu Beldeanu, șeful acelui comando care, în februarie 1955, ocupase ambasada română de la Berna timp de câteva zile și, în cursul asaltului, omorâse un agent al Securității. Decei a fost ținut câțiva ani în închisoare, după care a fost lăsat să-și reia activitatea științifică „sub supraveghere“. Despre Beldeanu, atras și el la Berlin printr-o trădare și „umflat“ chiar de la aeroport într-un taxi dinainte pregătit, cărat apoi din Berlinul de Est în țară, am aflat că fusese condamnat la moarte, dar că, de fapt, ar fi fost omorât în bătăi.

Ambii au făcut imprudența de a accepta întâlniri care s-au dovedit a fi fost capcane. Eu am încercat să mă feresc de asemenea pericole. Am trăit însă vreo două-trei întâmplări cu emoții, din care să vă povestesc doar cea mai caraghioasă.

Mi-a pregătit agentul nostru la Viena, Gelu Belu, o întâlnire cu cineva care venea din țară numai pe o zi. Trebuie să sosesc la Viena în ajun cât mai discret cu putință și să nu-

l contactez pe G.B. decât a doua zi dimineață. Călătoresc cu avionul, cu un pașaport francez, pe un nume de împrumut, dintre cele mai banale în Franța. Sosesc spre seară la aeroportul din Viena și mă urc în autocarul companiei, care mă duce în plin centru al orașului, unde funcționa un serviciu de găzduire. Ne aflam la trei luni înainte de evacuarea de către sovietici a Austriei de răsărit. Anunțul acestei hotărâri a Moscovei îi luase prin surprindere pe occidentali, care se vedeau acum siliți să procedeze și ei la evacuarea zonelor americană, britanică și franceză, atât la Viena, cât și în vestul Austriei19.

Deocamdată însă, Viena era încă ocupată de cele patru puteri: estul de sovietici, vestul împărțit în sectoarele american, britanic și francez, iar un ocol mare, în centrul capitalei, gerat pe rând, lunar, de fiecare dintre cele patru puteri ocupante.

Mă informasem dinainte, pentru a fi sigur că centrul era în acea lună sub ocupație occidentală. În vastul birou plin de lume și zgomot al acestui centru de orientare, mă adresez uneia dintre cocoanele agățate de telefoane, ca să-i cer o cameră de hotel pentru două nopți, însă — precizez — cât mai în centru. Nu voiam să spun fățiș că nu doream să fie în sectorul sovietic. Mi se răspunde că, din cauza coincidenței a două congrese internaționale la Viena, nu mai e nici o cameră liberă la hoteluri — să accept să merg în gazdă la particulari. Accept. Ce să fac? Dar repet că vreau în centru. Câteva telefoane. Gata. „V-am găsit. E foarte central.“ Iau biletelul cu adresa și mă urc într-un taxi. Din capul locului, văd că o cârmește către răsărit, cu viteză mare. Recunosc statuia lui Radetzki... a lui Schwartzenberg... Măi! îi dă tot mai spre răsărit. Ce fac? Nu îndrăznesc nici să întorc capul să văd dacă nu suntem urmăriți, de teamă să nu atrag atenția șoferului. Deodată, în mijlocul șoselei pe care gonim, o uniformă. Mașina frânează, oprește. Mă uit mai de aproape. Tipul e în uniformă verzuie, fără gât și cu umeri lați. Ne-a oprit ca să iasă o companie dintr-o cazarmă. Uniforme sovietice. E clar că sunt în sectorul sovietic. După trecerea coloanei, pornim din nou și ajungem la adresă: o mică vilă; proprietăreasa îmi arată odaia la etajul întâi. Plătesc cele două zile dinainte. În cameră, deschid geamul, să văd dacă la nevoie pot sări în curte. Da, are un acoperiș de garaj chiar sub fereastră. Am lăsat-o deschisă noaptea și am împins masa, proptind-o de ușa încuiată. Am dormit îmbrăcat și nemâncat și a doua zi am plecat de dimineață pentru a nu mă mai întoarce. Când m-am întâlnit cu Gelu Belu, la ora convenită i-am spus:

— Diseară, dacă nu-mi găsești loc într-un hotel „la Vest“, mă culc la dumneata în antreu pe o rogojină!

Ardeleanul Belu, corespondentul nostru la Viena, era de o seamă cu mine. Băiat plin de duh și de gentilețe firească, mă înțelegeam de minune cu el, regretând doar că nu-l puteam avea mai aproape, cu mine la Paris. Era instalat la Viena, căsătorit acolo și având o bună acoperire. Câteodată, îl foloseau și serviciile armatei americane ca interpret. De la el am aflat povestea interogatoriului luat Mandei Y. de maiorul George Neagoy.

„Meseria“ mea avea și repercusiuni nefericite asupra vieții în familie. Când te întorci acasă, seară de seară, fără să ai nimic de spus, nimic de împărtășit cu ai tăi, se sapă cu încetul un șanț de izolare, de indiferență, de înstrăinare. Conversațiile nu se puteau învârti decât în jurul întâmplărilor de la școala fetiței, sau de la biroul soției, sau din sânul familiei, sau din rândul prietenilor. Mă simțeam un exilat în propria mea casă, apăream mereu îngândurat și trist, într-un cuvânt, anost. Trăiam în sufletul meu o viață paralelă cu existența celor din jurul meu, un fel de schizofrenie.

Îmi amintesc. Chiar a doua zi după ce am aflat de drama grupului Sabin Mare, se nimerește să fie ziua de naștere a soției mele. Ea îmi propune să mergem seara la restaurant. Pentru mine, a merge în acea seară să petrec într-un local public era ceva imposibil — sufletește cu neputință. Îi spun că n-am chef să merg, că am primit vești proaste din țară — dar, bineînțeles, nu pot da amănunte, nu pot reda chiar amploarea dramei. Am să pregătesc ceva acasă, numai între noi... Văd că se întunecă la față.

Pentru masa de seară, am cumpărat ceva „extra“: o sticlă de vin mai de soi, puțină șuncă de Parma, o prăjitură. Am pus pe masă două lumânări colorate... S-a făcut opt, opt și jumătate, nouă... Nu s-a întors. Mănânc singur cu fata, de cincisprezece ani.

— Dar mama de ce nu vine?

Ridic din umeri:

— A rămas poate cu colegele de birou.

Cea mică e mai puțin volubilă ca de obicei. Simte. Maică-sa nu s-a întors acasă de ziua ei. Povară grea am pe suflet. Zâmbesc trist, amintindu-mi scena din *Goana după aur* a lui Charlie Chaplin, când n-au venit cele două fetișcane pe care le poftise la masă; iar el, ca în vis, mimează un dans de charleston cu două furculițe înfipte în două pâinișoare. Tocmai cumpărasem și eu în seara asta pâinișoare, și nu m-am atins de ele...

Eram prins totodată, bineînțeles, în vârtejul evenimentelor din Franța. În 1954, începuse revolta algerienilor. Azi, după aproape o jumătate de veac, francezii nu-și mai amintesc că opinia publică franceză, în cvasiunanimitatea ei, era atunci pentru păstrarea „Algeriei Franceze“. *L'Algérie française* era o lozincă pătrunsă în subconștientul colectiv, minciună fals patriotică, vârâtă în creierul copiilor, chiar de la grădiniță. Nici un partid, în afară de comuniști, nu îndrăznea să evoce fățiș eventualitatea pactizării cu răsculații, a părăsirii acestei „provincii franceze“. Algeria, spre deosebire de Tunisia și de Maroc în regim de „protectorat“, care-și păstraseră suveranii autohtoni și o relativă autonomie, era considerată teritoriu francez, împărțit în două departamente administrative, ca în metropolă; însă cu două categorii de locuitori: băștinașii, arabi și berberi, cu drepturi politice limitate, și cetățenii francezi care, în plus față de coloniștii francezi de baștină, cuprindeau în mare parte imigranți italieni și spanioli și, de asemenea, pe evreii localnici, în virtutea unei legi promovate în 1870, imediat după căderea lui Napoleon al III-lea, de un ministru de origine israelită, Adolphe Crémieux.

Eu însă, cu sensibilitatea unuia ce provenea dintr-o nație care, veacuri de-a rândul, a suferit tot felul de asupriri străine, mă simțeam, sufletește, de partea luptătorilor pentru independență — ceea ce mă punea într-o situație cât se poate de neplăcută în toate cercurile franceze pe care le frecventam.

Suntem invitați, într-o seară, la un restaurant în cartierul Saint-Germain-des-Prés de prietenul lui Beni Vardala, care e și nașul fiului său, Christian Dombrevane — român naturalizat francez, al cărui nume, la origine, era Dumbrăveanu —, ajuns director la o mare firmă industrială franceză. Am lungit-o cu sindrofia, de s-a făcut unu noaptea, dar domnii, Dombrevane și Vardala, „să mai bem un pahar la «Rhumerie Martiniquaise» pe Boulevard Saint-Germain“. Intrăm tuspatru, soția mea și cu mine și cei doi prieteni. Cafeneaua — goală și barul cu luminile jumătate stinse, ca să ne arate că e aproape ora închiderii. La bar, noi patru și încă un grup de patru inși, ceva mai la stânga.

Deodată, prietenii noștri, trăgând cu urechea, își dau seama că cei din grupul celălalt, probabil nord-africani, se exprimă cu vehemență împotriva Franței și politicii sale în Algeria. Începe un schimb de invective între cele două tabere, la care ia parte, virulent, și soția mea. Eu tac chitic. Mă simt prost și aș dori s-o lăsăm baltă. Mă surprinde îndârjirea lui Dombrevane, proaspătul francuz, și a lui Vardala, care nici măcar nu-i francuz. Cearta se înveninează, cele două grupuri se apropie, gata de bătaie (eu, alături de ai mei, ce să fac?), când, deodată, unul din grupul advers strigă:

— Djuvara!...

În penumbra barului, recunosc atunci un coleg de dormitor din internatul de la Nisa,

când eram copii de doisprezece-treisprezece ani, un tunisian, și strig și eu:

— Azouaou!

Ne revedeam după mai bine de un sfert de veac. Îmbrățișări, exclamații, întrebări, „ce-ai făcut de atunci?“, amintiri, „de cutare mai știi ceva?“, „da' de cutare?“, schimb de adrese, el acum dentist la Paris, eu… hm! ziarist — și, în euforia vechii camaraderii, sub ochii holbați ai celorlalți, cearta s-a stins subit, ca și luminile barului — barmanul încântat că ne poate da afară. Iar afară, la răcoare, taberele s-au despărțit în pace.

Războiul din Algeria n-a avut pentru mine numai urmări superficial supărătoare sau — ca în cazul precedent — mai mult hazlii. A fost cât pe-aci să aibă urmări tragice în propria-mi familie.

Soția mea, în cadrul funcției sale la Crucea Roșie Franceză, acceptase de câteva ori să participe la distribuiri de daruri ostașilor francezi din Algeria. Acum, de sărbătorile de Crăciun 1955, pleca din nou. Cu ea se aflau infirmiera-șefă a Aviației, o femeiușcă plină de viață, de vreo treizeci și cinci de ani, poreclită *La Chèvre* „Capra“ — i-am uitat numele —, și secretara soției mele la Şcoala de Infirmiere ale Aerului, Colette de Lauriston (coborâtoare din familia scoțiană care-l dăduse pe John Law de Lauriston, creatorul, în Franța, la începutul secolului al XVIII-lea, al primei experiențe de hârtie-monedă, și apoi pe mareșalul marchiz de Lauriston din epoca napoleoniană).

În Algeria, echipa zboară cu un mic avion de la un post militar la altul. În ajunul Anului Nou, se află la Colomb-Béchar, postul cel mai depărtat, la poalele munților Atlas, la granița marocană, deja în plină Sahara. Cu toate că previziunile meteorologice anunță furtună, membrii echipajului — comandant, pilot și radiotelegrafist —, hotărăsc să se întoarcă la Alger, că-i așteaptă, pe fiecare, de revelion, o soție sau o iubită. De fapt, îi așteaptă Moartea.

Avionul, abia urcat la înălțime și zburând deasupra unui lanț de munți de peste 2 000 de metri, e prins într-o furtună. Pilotul dă maximă putere motoarelor, ca să se ridice deasupra norilor. Avionul e un mic bimotor de șase locuri, captură din Germania, din timpul războiului. Din cauza forțării excesive, unul dintre motoare ia foc. Cu mijloacele de bord, incendiul e stins — dar, cu un singur motor, avionul pierde treptat din altitudine și e din nou în mijlocul norilor în plină furtună. În cabină, temperatură sub zero grade. Fetele își strecoară foi de ziar între uniformă și manta. Membrii echipajului le cer să le bage și lor hârtie de ziar în cizme, că le sunt picioarele înghețate. Deodată, nouă alarmă, jivraj pe al doilea motor. Conștient că nu mai poate atinge aeroportul din Alger și fiindcă nu e nici o pistă în această regiune muntoasă, pilotul o cârmește spre mare. Zboară deasupra unui sat așezat pe o faleză și coboară spre mare până poate ameriza. Şocul e violent, dar avionul nu se înfundă în mare îndată, astfel încât comandantul poate ordona ieșirea pe rând din cockpit.

Soția mea s-a izbit la amerizare cu capul de tavan, fiindcă n-a strâns destul centura. Are o înfundare a bolții craniene. Toți sar în apă, care

le pare călduță după frigul din avion. Cei trei bărbați și soția mea se îndepărtează de avion, dar celelalte două femei, care nu știu să înoate, se agață de aripa avionului și sunt înghițite de apă când acesta, curând, se scufundă. Soția mea e bună înotătoare. Se uită spre țărm în amurg. Revede în gând lărgimea radei de la Villefranche, lângă Nisa, radă pe care, când era fată, o străbătea adesea dus-întors. Își zice deci că poate să ajungă la mal, căci distanța nu-i pare mai mare decât de două ori lărgimea radei de la Villefranche. Cu greu leapădă hainele de pe ea. Cu greu, fiindcă, de frig, în avion prinsese mânecile mantalei cu ace de siguranță. Rămâne în combinezon, își golește bășica și pornește. Un timp, va mai putea vorbi cu unul dintre bărbați, căpitanul Faure, căci ceilalți doi dispăruseră curând. Află că nu și-a putut scoate cizmele, din cauza hârtiei care s-a umflat de apă. E îngreunat dramatic. După un timp, nu mai răspunde nici el. France știe că a rămas de-acum singură. S-a făcut noapte. Valurile uriașe o sucesc. Unde-i țărmul? Vede în zare niște luminițe, într-acolo trebuie să se îndrepte.

Ce se întâmplase? Zgomotul avionului zburând jos deasupra micii aglomerații atrăsese atenția unor săteni care-i și văzuseră silueta pierzându-se în negură, deasupra valurilor. Îl înștiințează grabnic pe primar — pe vremea aceea, încă, un colonist francez. Acesta a încercat întâi să pună bărci în mare, ca să se îndrepte către larg, spre punctul presupus de amerizare. Nu s-a putut, din cauza violenței valurilor. Atunci a rechiziționat cele șase mașini din comună și a ordonat ca, dintre acestea, cinci să patruleze pe șoseaua de coastă, iar una să stea cu farurile îndreptate spre larg. Asta a salvat-o pe France! A înotat, zice-se, două ceasuri și jumătate. Când, istovită, s-a dat bătută și a început să se scufunde, a dat cu picioarele de fund! Era lângă mal. Atunci, o ultimă zvâcnire de energie și un ultim val o azvârlă pe plajă. A trebuit apoi să urce malul în patru labe, îngrozită pe deasupra de lătratul sălbatic al câinilor din satul vecin. Ajunsă sus, s-a prăbușit pe șosea. O ultimă mașină care patrula a găsit-o și a dus-o în casa primarului. Acesta a chemat un doctor... de găsit în noaptea revelionului! Primarul a fost înțelept: văzând că pulsul îi scăzuse la 27, a împiedicat-o să doarmă, silind-o să bea mai multe cafele. Doctorul, sosit după un ceas, i-a făcut o injecție cu cardiazol și a transportat-o la spitalul din Alger.

Când am sosit a treia zi la Alger, fusese luată la reședința sa de generalul comandant al aviației în Algeria. Avea toată partea dreaptă a feței neagră tăciune, de pe urma loviturii la amerizare. Ne-am întors după opt zile tot cu avionul, ca să se învețe iar cu zborul. Timp de mai multe zile, ziarele și revistele franceze au relatat accidentul și salvarea extraordinară, iar, câteva săptămâni mai târziu, președintele Crucii Roșii Franceze, ambasadorul André François-Poncet, obținea pentru ea

Legiunea de Onoare cu gradul de cavaler.

În timpul șederii mele la Alger, am fost chemat să recunosc la morgă trupul Colettei de Lauriston, prins în mreaja lor de niște pescari în largul mării — și cine credeți că era preotul care mă asista la această penibilă misiune? Părintele Schorung, cel pe care, cu șase ani înainte, îl întâlnisem în tren la Innsbruck și-mi întinsese o scrisoare a mamei! Descoperind în ziarele locale numele France Djuvara, s-a dus imediat la spital să o vadă; i-a dus și o fotografie a monseniorului Vladimir Ghika, mort într-o închisoare din România. Nu știa, bineînțeles, că acesta ne cununase, în 1937!

În anul următor, France a îndeplinit o nouă misiune a Crucii Roșii, trei luni în Algeria, de data asta la volanul unui camion sanitar de asistență pentru femeile algeriene. Se modificase (discret) politica! Se încerca să se cucerească bunăvoința populației prin acțiuni de ajutorare. Treceau din sat în sat, prin munții din interior, distribuind femeilor lapte pulbere și medicamente elementare și vaccinând copiii. Erau câte două femei singure pe fiecare camion, fără arme și fără escortă.

Un lucru, din multe ce mi-a povestit France la întoarcerea ei, mi-a rămas prezent în minte. Într-o noapte, când, în interiorul teritoriului, erau găzduite într-un mic hotel care servea de popas militar, a auzit toată noaptea țipete și gemete în încăperea de alături, de n-a putut închide ochii, fără să îndrăznească însă a interveni. A doua zi, și-a luat inima în dinți și i-a mărturisit ofițerului care comanda postul indignarea ei că se puteau folosi de către armata franceză asemenea metode. Ofițerul i-a răspuns că era singurul mijloc de a obține informații care vor pemite să se evite mult mai multe chinuri și morți — că de altfel și el fusese torturat de nemți în timpul Rezistenței în Franța, așa că la rândul lui... Iată unde duc educația mincinoasă și falsul patriotism. Când auzi asemenea monstruoase justificări, înțelegi că spirala violenței în lume e fără de sfârșit și că împlinirea celei de a doua propoziții din rugăciunea Mântuitorului, „vie împărăția ta“..., nu se poate închipui într-un viitor previzibil la scara mileniilor.

În octombrie–noiembrie 1956, avea loc revolta din Ungaria, care, oricât de neașteptată și aproape neverosimilă părea, a stârnit speranțe nebunești printre refugiații din toate țările de dincolo de Cortina de Fier. Îmi aduc aminte de indignarea mea când am văzut cum britanicii și francezii, profitând de dificultățile pe care le întâmpina subit Uniunea Sovietică în Europa Centrală, au crezut, în urma naționalizării canalului Suez de către Nasser, că pot da o lovitură în Egipt de conivență cu Israelul. Pentru a zădărnici acest plan, au acționat, pentru prima oară concomitent, Uniunea Sovietică și Statele Unite — Hrușciov amenințând că ar putea atinge și Londra cu misilele sovietice, Statele Unite, mai discret și mai concret, ordonând flotei a

VI-a să patruleze în Mediterana, între flota anglo-franceză și coasta egipteană, împiedicând astfel o debarcare, până când presiunea politică a convins ambele guverne să renunțe la aventură.

M-am gândit adesea la acest episod, care-mi pare a fi avut semnificații mai adânci decât am intuit atunci. Mai întâi, a revelat clar că Marea Britanie și Franța erau de acum reduse la rolul de puteri de rangul doi, cărora nu le mai era îngăduit să ia inițiative majore fără învoirea „marelui aliat" american. În al doilea rând, mie îmi dezvăluia un aspect sinistru al „capitalismului sălbatic", deoarece toată isteria care a urmat — provocarea lui Nasser când a naționalizat canalul Suez, cu doar câțiva ani înainte de expirarea contractului centenar —, cât pe-aci să ne aducă în pragul unui al treilea război mondial, era pornită de „Compania de Suez", unul dintre grupurile financiare cele mai puternice din Europa Occidentală, grup în fruntea căruia se afla un reprezentant tipic al marii burghezii franceze, văr primar cu tatăl viitorului președinte Valéry Giscard d'Estaing. Câțiva ani mai târziu, același domn „președinte director general" (pe care, întâmplător, l-am cunoscut personal la nunta unuia dintre fiii lui cu o vară primară a soției mele) era prima personalitate occidentală care mergea să iscodească la Peking (Beijing) ce afaceri se puteau face cu China comunistă... (*E* momente, tovarășe, când simt că m-aș face comunist!)

Tocmai în vâltoarea acestor uriașe evenimente internaționale găsesc eu cu cale să pun capăt insignifiantei mele misiuni. Iată în urma cărei ultime încercări (în înțelesul evanghelic al cuvântului):

În august 1955, pe când mă aflam pentru vreo două săptămâni în vacanță pe Costa Brava — în vremea aceea, viața fiind mult mai ieftină în Spania decât în Franța —, primesc un mesaj de la maiorul Rațiu, rugându-mă să mă întorc degrabă. Întors la Paris, aflu despre ce era vorba: un refugiat de la Paris, originar din Sibiu, Ion Iliu, primise o carte poștală de la o rudă a soției lui, din București, doctorul Gane, care-l ruga să comunice vești despre Silvia unei Aneta R. Bazilis. Consultându-l confidențial pe Romulus Boilă (cred să-mi amintesc), Iliu decriptează mesajul: Aneta R. Bazilis e Aneta, soția maiorului Bazil Rațiu, iar Silvia e Silviu Crăciunaș, plecat clandestin în țară în toamna 1949, cu misiune de la americani și dispărut fără urmă, puțin după aceea.

Un cuvânt mai întâi despre Crăciunaș, căci e vorba de un personaj cu adevărat excepțional. Fusese legionar. După august '44, ca și prietenul său Comaniciu, Crăciunaș trecuse la țărăniști și fusese chiar candidat la deputăție la alegerile măsluite din toamna 1946. Om de un curaj extraordinar și spirit aventuros, creează o filieră de trecere clandestină prin Ungaria, prin care reușește să scoată din țară sumedenie de persoane, dintre care citez doar pe profesorul Virgil Veniamin, pe Romulus Boilă cu soția, pe Emil Ghilezan, pe Horațiu

Comaniciu, pe aviatorul Max Manolescu, pe colaboratorul meu de la CAROMAN Virgil Micu etc. Măsurile de supraveghere a granițelor înăsprindu-se la sfârșitul lui 1948 în așa măsură, încât nu se mai putea întreține o filieră cât de cât sigură prin Ungaria, Crăciunaș, în primăvara 1949, fuge la rândul lui în Occident. În toamna aceluiași an, propune însă americanilor să plece din nou, pentru a încerca să organizeze în țară, cu sprijinul lor, un nucleu de rezistență și o rețea de informație. Profesorul Veniamin și maiorul Rațiu sunt la curent cu operația.

Crăciunaș pleacă deci în țară clandestin. Timp de câteva săptămâni, se primesc unele mesaje sub formă de anunțuri codate într-un mare cotidian bucureștean. Apoi nimic, vreme de mai bine de cinci ani. Primele semnale că Silviu e în viață și probabil liber le primește la Paris Ion Iliu, în februarie 1955, la două adrese conspirative, dar nu știe cui să dea de veste până la primirea acelei cărți poștale cu indicația „Aneta R. Bazilis".

De-abia de acum încep demersurile noastre, ale lui Rațiu și ale mele, ca să-i convingem pe „colegii" noștri franco-americani să facă ceva pentru a-l salva pe Crăciunaș, mai cu seamă că, între timp, Iliu a primit și o carte poștală cu câteva cuvinte de mâna „Silviei", pe care o putem da părții americane pentru control grafologic. Francezii, din capul locului, se declară incompetenți, dat fiind că operațiunea a fost pornită numai de americani, înainte ca organismul nostru să fi luat ființă. Totuși, datorită argumentărilor colonelului Beaumont, americanii acceptă să-i trimitem lui Crăciunaș echivalentul în lei a 1 000 de dolari, prin mijlocirea unui traficant numit Zamfirescu, de care au cunoștință Iliu și profesorul Veniamin. (Dar va interveni aici o complicație neprevăzută și chiar greu de închipuit, o fatalitate: Veniamin scrie o adresă greșită pe plic, din pricina cărei erori urmează un nou schimb de scrisori cu Zamfirescu, deci o întârziere de mai multe săptămâni și un și mai mare risc!)

În schimb, americanii vor să-i cerem lui Crăciunaș o nouă scrisoare, mai lungă, pentru analiza scrisului. Această nouă exigență m-a exasperat și indignat, fiindcă agrava în mod absolut inutil riscurile de descoperire a lui Crăciunaș. Cu atât mai mult cu cât, între timp, acesta, probabil disperat de a nu fi obținut încă un rezultat prin filiera Iliu, luase acum riscul de a se adresa aproape deschis, la München, fostei sale prietene, Sanda Stătescu, prin intermediul surorii acesteia de la București.

Faptul că erau de-acum atâtea persoane în circuit avea dublul efect de a periclita, pe de o parte, și mai mult situația lui Crăciunaș în țară, pe de alta de a-i face și mai reticenți pe americani de a se angaja într-o afacere în care erau implicate atâtea persoane incontrolabile. La sfârșitul lui octombrie 1955, Sanda Stătescu primea de la sora ei o

scrisoare mai explicită privitoare la cerințele lui Crăciunaș. Redau aici aproape textual fraza cu pricina: „Doctorul i-a recomandat un tratament cu liver extract, circa 4 500-5 000 de unități, de preferință aceleași fiole verzui pe care le-a luat în trecut cu rezultate bune“... Am înțeles că, înainte de a fi primit echivalentul celor 1 000 de dolari de care am pomenit mai sus, el cerea pentru a ieși din țară o sumă de 4 500 sau 5 000 de dolari. Au urmat luni de zile de discuții cu americanii, pentru a-i convinge că încercarea de a-l scoate din țară pe Crăciunaș nu prezenta nici un risc, în afară de sacrificarea a 4 000 sau 5 000 de dolari — dar nu cheltuiseră oare zeci de mii de dolari cu operațiuni de parașutare nereușite? Chiar dacă omul era acum sub control al Securității, încercarea de a-l salva era o datorie morală. Din aprilie ’56, amenințam cu demisia mea, dacă nu obțineam un răspuns pozitiv. În septembrie ’56, mi s-a comunicat o lungă analiză a Centralei CIA privind întreaga „afacere Crăciunaș“, examinată punct cu punct de la început, adică din 1949, concluzia ei fiind că nu se putea ca acesta să nu fie sub controlul Securității și se refuza deci trimiterea unei sume de bani a cărei folosire li se părea că ar fi exclus să poată servi la o eventuală evadare.

În fața acestui blocaj, am încercat o ultimă manevră, înainte de a-mi părăsi postul: am cerut ca, pe viitor, grupul român al organizației noastre să aibă la dispoziție un mic buget anual independent, de minimum 5 000 de dolari, pentru eventuale operațiuni la care Aliații n-ar dori să participe. Formula nefiind acceptată — după săptămâni de așteptare — de către celelalte două părți, la începutul lui decembrie 1956 îmi dădeam definitiv demisia. Cu acest gest, mă găseam de la o zi la alta „în stradă“.

În schimb, aflam curând o veste minunată: Sanda Stătescu obținuse în Marea Britanie (bănuiesc, de la Ion Rațiu) suma cerută de Crăciunaș, reușise să i-o transmită în România, iar el, reactivând vechi filiere din Ungaria, izbutise să scape în Occident. L-am văzut îndelung la Paris — eu de-acum ca simplu particular, dar el aflase cât mă străduisem să rezolv cazul lui — și am putut avea prin viu grai relatarea nemaiauzitei sale aventuri. Urmărit, probabil după primele sale contacte la București, fusese arestat, adică furat pe stradă într-o mașină. Bătut, torturat, supus la tot felul de chinuri, dintre care unul și astăzi îmi provoacă groază, anume era silit, în genunchi, sub lovituri de bici, să-și mănânce propriile excremente — și, când vomita, să-și mănânce iarăși vărsatul până leșina... Unii dintre acești torționari, dintre acești călăi fioroși, monștri, neoameni, mai trăiesc și azi printre noi nestingheriți, liniștiți, unii și bișnițari norocoși. Renașterea noastră națională n-are sorți de izbândă, atâta vreme cât asemenea bestii nu sunt demascate și supuse oprobriului public, chiar la adânci bătrâneți! Cum altfel s-ar putea iarăși învia în conștiința

publică noțiunea elementară de bine și de rău?

A petrecut apoi cinci ani în diverse închisori. Se afla într-o închisoare (undeva, prin nordul Moldovei), când starea sănătății lui a necesitat internarea într-un spital din oraș, închisoarea neavând serviciu spitalicesc. După câteva săptămâni de îngrijire, singur într-o cameră păzită de patru-cinci milițieni, doctorul, în cursul vizitei de rutină, i-a șoptit că era obligat să-l retrimită la închisoare a doua zi. Crăciunaș și-a făcut un plan de evadare. Toaleta se afla pe coridor, aproape în fața ușii camerei sale. Spre seară, a cerut să meargă la toaletă. Profitând de neatenția milițianului care-l însoțea, a deschis zăvorul ferestrei. În timpul nopții, a ascultat cu grijă pasul milițianului care mergea de-a lungul coridorului. A observat că, de fiecare dată, făcea o pauză de câteva minute la capătul acestuia, la masa unde colegii săi jucau cărți. La mijlocul nopții, după observarea a zeci de asemenea manevre, a îndrăznit să treacă repede coridorul, să sară pe fereastra toaletei în curtea spitalului, apoi, peste zidul împrejmuitor, în stradă. De-acolo, s-a luat după auz în direcția căii ferate, a apucat să se cațere într-un tren de marfă și să stea ascuns până s-a crăpat de ziuă, când a coborât într-o gară. Era, cred, la Focșani. S-a dus la un farmacist pe care-l cunoscuse cu ani în urmă. Acesta l-a ascuns, speriat desigur, dar fără să-l denunțe, până i-a putut face loc într-un camion care mergea în Ardeal. Acolo, a ajuns la prietenii care l-au ascuns luni de zile, până a putut să ne dea semn de viață și a început dramaticul schimb de scrisori și dialogul de surzi cu serviciul de informații american.

Sosit în Marea Britanie, Crăciunaș s-a căsătorit cu Sanda Stătescu, s-a apucat de comerț și a reușit să-și publice extraordinara aventură într-o carte care a fost tradusă în mai multe limbi[20].

La câteva săptămâni după ce mă retrăsesem de la aceste trebi, iată că primesc o fițuică de hârtie adusă de la București de o stewardesă de la TAROM, din partea vărului meu, căpitanul Dinu Angelescu (de care am mai pomenit în legătură cu „spionita“ din jurul fratelui meu). Dinu îmi scria că fusese grav bolnav mai mulți ani și, pentru a se vindeca, îmi cerea insistent să-i trimit, cum oi putea, 2 000 de unități de penicilină, de preferință fiole verzi... Trebuia să-i dau răspunsul în patruzeci și opt de ore, prin aceeași stewardesă. Cu toate că rupsesem legăturile cu serviciile aliate, l-am rugat pe unul dintre ofițerii francezi, R.C. (nume conspirativ, Cassis), să vină să discute cu mine despre această cursă ce mi se întindea. Mă văd cu el într-o cafenea din rue Tronchet, în spatele bisericii Madeleine. Am scrutat cu atenție fițuica de hârtie. Era scrisă într-un stil „limbă de lemn“ atât de caracteristic, încât nu încăpea îndoială că nu putea fi redactată de un om cu nivelul de cultură pe care-l avea Dinu, ci fusese dictată de oamenii Securității (care, prin anii aceia, mai erau încă la nivel de

troglodiți — mai târziu s-au mai șlefuit). Ca un surplus de precauție, Dinu avusese grijă să strecoare și o grosolană greșeală de ortografie. Bineînțeles, n-am dat nici un răspuns stewardesei. Era clar că cei de la Securitate credeau că eu eram cel care-i procurasem lui Crăciunaș banii care-i asiguraseră fuga și-și închipuiau că, cu capcana pe care mi-o întindeau prin bietul Dinu Angelescu — care va muri de tuberculoză puțin după aceea — îmi vor afla filiera. Cei din serviciul român de spionaj au fost, în era comunistă, foarte iscusiți — afacerea Caraman în Franța, infiltrările la Comisia Europeană de la Bruxelles, diverse lovituri în America Latină, răpirile Decei și Beldeanu, de care am vorbit etc. —, le-a lipsit doar umbrela din metroul de la Londra și un atentat împotriva Papei, ca să fie campioni în Europa de Răsărit, înaintea bulgarilor.

Dar, de astă dată, zău!, prea mă credeau ageamiu[21].

Sunt iarăși burghez!

În fuga condeiului, n-am mai apucat să relatez un fapt, desigur neînsemnat, fiindcă nu mă privește decât pe mine și mica mea familie, dar pe care vreau totuși să-l pomenesc, întrucât mi-a schimbat oarecum traiul la un moment dat — pe de altă parte, reprezintă și un caz interesant din punct de vedere juridic.

La moartea lui, în 1935, bunicul meu Djuvara, care era om avut, lăsase, pe lângă 13 milioane de lei în titluri „Consolidarea–Tranșa Engleză“, plasament patriotic — adică un împrumut al statului român lansat în Marea Britanie, care, după izbucnirea războiului, n-a mai făcut o ceapă degerată —, și o sumă de 500 000 de franci francezi (circa trei milioane și jumătate de lei de atunci), depuși într-un seif la o bancă din Nisa. Cu toate că nu eram încă major, mă dusesem la Nisa cu unchiul meu Radu Djuvara, la acea vreme ministrul României la Bruxelles, ca să purcedem împreună la deschiderea seifului în prezența unui notar. După achitarea taxelor de succesiune, rămăseseră, țin minte, vreo 350 000 de franci. Fratele meu, Răzvan, mai mare cu trei ani, și eu însumi am socotit că era mai simplu să punem toți banii pe numele unchiului, relațiile dintre noi fiind de totală încredere. Banii au fost, așadar, depuși pe numele acestuia, la filiala din Paris a băncii britanice Westminster Bank. Temându-se de o depreciere a francului francez, unchiul Radu a găsit apoi prudent să cumpere cu acei bani un lingou de aur. După un an-doi însă, considerând că era păcat ca acea sumă să nu dea nici o dobândă, iar, pe de altă parte, că depozitul era mai sigur la Londra decât la Paris, a dat ordin băncii să vândă lingoul și cu produsul să cumpere la Londra obligațiuni de stat britanice, cu o dobândă de 3,5%, dacă țin bine minte.

Vine războiul și, în decembrie 1941, Marea Britanie, sub presiunea Uniunii Sovietice, declară război României și, ca retorsiune pentru

reținerea bunurilor britanice din România (mai cu seamă, investiții petroliere, de fapt confiscate la noi de germani), procedează la blocarea tuturor bunurilor românești din Marea Britanie, și publice, și private. Până aici, procedura era conformă cutumei de drept internațional. Unde cred însă că britanicii au inovat în mod nefericit e că, după încheierea războiului și chiar după semnarea unui tratat de pace cu România — și cu toate că România a fost, după 23 august 1944, aliată *de facto* a Marii Britanii —, au transformat blocarea bunurilor private ex-inamice în simplă confiscare. Am aflat însă că se făceau excepții, în favoarea familiilor foștilor deportați de către germani și, eventual, și în favoarea celor care puteau dovedi că-și asumaseră riscuri colaborând cu puterile aliate. Am obținut atunci două atestații, de la Vișoianu și de la Cretzianu, că făcusem parte din micul grup de la externe care intrase în legătură clandestină cu britanicii, americanii și sovieticii pentru ieșirea României din alianța cu Germania.

Alt punct esențial: la plecarea soției mele, în toamna 1945, unchiul Radu îi dăduse o hârtie cu antet, cu o simplă semnătură a lui în josul paginii. Cu mari emoții am scris deasupra, la mașină, o scurtă declarație, prin care Radu Djuvara atesta că suma depusă de el la Westminster Bank, la Londra, în 1938, aparținea jumătate lui și câte un sfert nepoților săi Răzvan și Neagu Djuvara. Atât. Dovada apărea totuși cam subțire, insuficient sprijinită și pe alte dovezi privitoare la cuantumul sumei inițial depuse, la proveniența banilor dintr-o moștenire comună, la rudenia dintre noi trei. Mă duc la Nisa (să fi fost prin vara 1948), să caut cabinetul notarului care procedase la deschiderea seifului bunicului în decembrie ’35 sau ianuarie ’36. Cum am dibuit care era acel notar nu mai știu. Bineînțeles, notarul decedase, iar cabinetul fusese cumpărat de altul. Totuși, am dat de urma dosarului și am putut căpăta copie după procedura de deschidere a succesiunii, cu numele celor trei moștenitori și dovezile aferente, suma aflată, suma plătită la fisc etc. La Paris, cu ajutorul fostului bancher Gheorghe Răut, cum am pomenit mai sus, obțin de la Westminster Bank — lucru cam alături de lege, căci Radu Djuvara mai era în viață — copie după toate extrasele de cont ale acestuia, de unde reieșea clar că la data de... s-a depus la acea bancă exact suma ieșită de la notarul de la Nisa, că s-a cumpărat un lingou de aur cu suma de..., că acesta a fost vândut la data de... cu suma de..., cu care s-au cumpărat obligațiunile de stat britanice depuse la centrala băncii din Londra, pe numele lui Radu Djuvara... *Quod erat demonstrandum*.

Cu acest dosar bine închegat, fac drumul la Londra, unde mi se dăduse numele unui avocat Weinreb, de origine română, susceptibil să ia în mână acțiunea. Mă primește cu atât mai amabil, cu cât avea pe masa lui de lucru un exemplar al tezei mele de doctorat în drept! Teză

privitoare la dreptul naționalității în România, cu un comentariu special asupra legii naționalității din 1938. Nu că ar fi avut neapărat nevoie de comentariile mele, dar avusesem prudența să pun în anexă o traducere franceză integrală a acelei legi, și acest text îi folosea în procesele lui de drept personal privindu-i pe foști sau actuali cetățeni români. Omul acceptă să se ocupe de afacerea mea și, cum nici vorbă să-i pot plăti ceva dinainte — n-aveam un sfanț —, îmi propune târgul de a prelua un sfert din suma obținută, dacă izbutește s-o deblocheze.

Procesul a durat nu mai puțin de șase ani! Aproape că pusesem cruce, când Weinreb, în primăvara 1954, mă informează că partea mea de moștenire a fost deblocată. După reținerea onorariului făgăduit, îmi revenea un milion de franci francezi. (Nu săriți, fraților, că e vorba de franci vechi care, patru ani mai târziu, cu reforma lui de Gaulle, vor deveni 10 000 de franci noi, „franci grei“ cum li s-a spus; cinstea intelectuală mă obligă însă să adaug că, din 1954 până azi, francul a pierdut cam 90% din valoarea lui, așa că, în putere de cumpărare, acel milion de franci vechi făcea aproximativ cât 100 000 de franci de azi sau 15 000 de dolari — vedeți că nu era chiar Eldorado).

De data aceasta, perechea Neagu–France Djuvara a fost cuminte: cu 500 000 de franci, a stins toate datoriile, mici și mari, iar cu ceilalți 500 000, ca să nu se ducă și ei pe apa sâmbetei, a cumpărat cea mai mică mașină de pe piață — însă nouă — un Renault cât o nucă, în care, cu bunăvoință, înghesuiai totuși patru adulți de statură mijlocie și care costa tocmai 500 000 de franci. Dintr-odată, ce schimbare! Puteai merge duminica la țară, puteai merge în vacanță cu cortul, acum înăuntru, nu în echilibru în spatele bicicletei, puteai merge seara la teatru sau la concert fără să-ți strici tot cheful la întoarcere, așteptând sinistrul metrou de la miezul nopții... Gata. Eram din nou burghezi. Atunci mi-am dat seama că în societatea contemporană: ai mașină, ești domn; n-ai mașină, ești proletar. (Eu acuma nu mai am.)

Note

18. Nu mă împac cu regula actuală de a scrie întotdeauna numele Ghiculeștilor, și în trecut, și în prezent, și pentru toate ramurile familiei, *Ghica*, cu *c* în loc de *k*. Patronimele nu trebuie supuse regulii numelor comune. Ele sunt proprietatea singulară a unei familii. La noi, din cauza trecerii, în anii 1860, de la alfabetul chirilic la alfabetul latin, s-a admis, în general, ca unele patronime transcrise, eventual, înainte de schimbare, în caractere latine să păstreze acea ortografie accidentală și după adoptarea oficială a alfabetului latin. Astfel, s-a scris în continuare: Kretzulescu și nu Crețulescu, Kogălniceanu (cu k), Sturdza și nu Sturza, Negruzzi și nu Negruți, Cretzianu și nu Crețeanu, Djuvara și nu Giuvara etc. Cazul Ghiculeștilor e deosebit, prin faptul că însuși un membru al familiei, și nu orișicine, Ion Ghica, omul de la 1848, bărbat de stat și mare scriitor, a optat pentru noua ortografie oficială. Dar, până de curând, numai ramura lui, descendenții adoptaseră această formă, toate celelalte ramuri ale familiei păstraseră forma Ghika, ba la descendenții lui Grigore Vodă Ghica al Moldovei chiar ortografia Ghyka, cu care au fost cunoscuți și în străinătate și, dacă au fost scriitori sau au căpătat celebritate în alte domenii, tot cu acea veche ortografie au rămas prin documente,

prin scrieri și prin fișe de bibliotecă (cazul originalului gânditor Matila C. Ghyka). De aceea, consider un abuz să se scrie în mod automat numele acestei ilustre familii cu ortografia tardiv adoptată de singurul Ion Ghica. Trebuie respectată ortografia pe care fiecare ramură a familiei sau membru al ei a adoptat-o.

19. Un ofițer de stat-major francez mi-a dat mai târziu o explicație foarte plauzibilă a neprevăzutei și aparent ciudatei hotărâri sovietice: dacă privim o hartă a Europei cu dispozitivele militare potențiale, în contextul „războiului rece“, ne dăm seama că legătura dintre dispozitivul aliat din Italia și cel din Germania de Vest se făcea, natural, prin trecătorile dintre Austria și Italia (Brenner, de pildă). Obligați, moralmente și politic, să evacueze și ei zonele lor din Austria occidentală, după ce sovieticii vor fi evacuat partea de răsărit a Austriei, Aliații nu mai puteau lega dispozitivul lor de pe linia Oder-Neisse cu cel din Italia, decât ocolind, mii de kilometri, toată Austria și toată Elveția, pentru a trece Alpii prin Franța. Sovieticii, în schimb, evacuând zona lor din răsăritul Austriei, nu modificau decât nesemnificativ dispozitivul lor militar care mergea din Germania orientală până în Ungaria, trecând prin Cehoslovacia.

20. Silviu CRACIUNAS, *The Lost Footsteps*, Collins&Harvitt Press, Londra, 1961, 318 p.

21. *Dosarele istoriei*, an VII, nr. 4 (68), 2002, revistă bucureșteană specializată în istorie recentă, a publicat un articol al tânărului cercetător Marius Oprea, în care acesta afirmă că Crăciunaș fusese și agent al Securității. Afirmația se bazează exclusiv pe materialele din arhivele acestei redutabile instituții. Se ridică, inevitabil, întrebarea dacă documentele din cadrul Securității, furnizate acum, sunt în întregime fiabile. De asemenea, în situația în care Crăciunaș ar fi acceptat într-adevăr o misiune pentru a ieși din țară în 1956, întrebarea este dacă acesta a și îndeplinit-o, odată ajuns în Anglia. Cum se explică, de asemenea, că a fost lăsat să povestească toate acele orori în cartea sa? Şi de ce Securitatea încercase să afle, prin cursa întinsă mie prin intermediul căpitanului Angelescu, în ce fel trimisesem eu dolarii la București? Articolul nu m-a convins, însă recunosc că m-a tulburat. Serviciile speciale ale statelor comuniste au fost într-adevăr diabolice. În dosarul meu, pe care SRI a binevoit să mi-l comunice prin CNSAS, se găsește un document stupefiant: agentul „Victor“ comunică de la München că a luat masa cu mine și cu cântărețul Jean Moscopol la un membru al secției române de la Radio Europa Liberă și că a aflat că, în cursul „contrarevoluției“ ungare din octombrie 1956, fusesem până în Ungaria, adăugând orașul și persoanele cu care aș fi luat legătura! Minciună integrală, nu m-am mișcat din Paris în tot timpul evenimentelor din Ungaria! Reiese deci clar că „Victor“ — Crăciunaș, dacă a semnat vreun angajament cu Securitatea ca să poată ieși din țară, și-a bătut joc de misiunea ce i se încredințase. Poate acesta este motivul pentru care a încercat să se ascundă la Londra, de teama unor represalii.

La Radio Europa Liberă

După demisia mea de la acel centru de informații, eram iarăși fără slujbă. Singurul lucru care mă tenta atunci era un post la Radio Europa Liberă. Mi se spusese însă de oameni „bine informați“ că nu voi fi primit, fiindcă ar fi existat o convenție între Radio Free Europe și CIA — care îl finanța parțial — potrivit căreia cel dintâi își luase angajamentul de a nu recruta persoane care ar fi certate cu CIA. I-am adresat totuși o cerere lui Noël Bernard, șeful secției române de la RFE la München, care mă contactase cu un an sau doi înainte, cu gândul de a mă recruta, într-o perioadă când nu știa ce funcție îndeplineam la Paris. Am așteptat cu îngrijorare vreo două luni, când a venit răspunsul pozitiv. Am răsuflat ușurat și am plecat îndată la München, deocamdată singur. Trebuie să fi fost prin februarie sau martie 1957. Voi sta acolo mai puțin de doi ani.

Schimbare totală. Alt oraș, altă limbă, alt mediu, altă muncă. Mi-a plăcut Münchenul, cu toate că păstra pe atunci un aspect puțin provincial — sau poate tocmai de aceea. Lucrul însă nu mi-a plăcut. Eram la patru sau cinci luni de la înăbușirea revoluției ungare. Încurajările pe care zi și noapte, zi de zi, secția ungară de la Radio Europa Liberă le dăduse răsculaților, lăsându-i implicit să spere o intervenție occidentală în favoarea lor, fuseseră viu criticate în Statele Unite, și în mass-media, și la nivel guvernamental. Rezultatul fusese că, de la o zi la alta, conducerea Europei Libere devenise ultraprudentă, aproape timorată, și autonomia secțiilor naționale fusese mult redusă. Soseam tocmai în acel moment, când nu se auzeau decât cuvinte de prudență în comentarii și moderație în ton, ceea ce făcea că emisiunile noastre îmi păreau searbede și incolore. Cam tot pe atunci, pentru a agrava pesimismul și descurajarea mea, a apărut și primul sputnik! Pentru prima oară, îmi puneam serios întrebarea: să fie oare rușii în stare să-i întreacă pe americani în tehnologie? Atunci chiar că eram pierduți.

Şeful secției românești, Noël Bernard, era un excelent profesionist. Un observator exterior ar fi notat totuși o anumită distanțare între el și colaboratorii lui, mai toți mult mai vârstnici decât el. Părăsise țara la paisprezece ani, pentru a emigra în Palestina — înainte de înființarea statului Israel —, apoi familia lui se stabilise în Anglia, unde tânărul Bernard învățase meseria de ziarist și om de radio. Iute la minte, destul de cult pentru un om atât de tânăr, vorbind perfect românește, franțuzește, nemțește — și, bineînțeles, englezește mai bine decât noi toți, Noël Bernard era fără îndoială, în ochii conducerii americane, omul cel mai potrivit pentru a conduce *desk*-ul român, cum se spunea, după termenul american pentru birou. Cum era însă singurul dintre

noi de origine evreiască, aș ocoli o realitate dacă n-aș aminti că, la o vreme când coreligionarii săi din țară dădeau încă o proporție prea mare de activiști comuniști, originea evreiască a lui Bernard contribuia neîndoielnic, la unii dintre subalternii lui, la distanțarea de care am pomenit[22].

Cu mine, Bernard s-a arătat întotdeauna extrem de curtenitor, aș zice chiar că mi-a arătat un fel de deferență, cu tot aerul de superioritate pe care i-l confereau „șefia“ și experiența profesională. Dar, ce să zic, nu mă simțeam în apele mele. Acele reuniuni zilnice cu consilierul american, la care Bernard mă lua cu alți doi sau trei dintre noi (am primit curând titlul de *Senior Editor Writer*), unde tânărul consilier, sigur pe știința lui, ne făcea un *briefing* despre situația politică internațională și ne comunica ultimele directive privitoare la atitudinea de adoptat în cutare sau cutare problemă... Şi, după patru sau cinci luni, aflam că politica adoptată se revelase greșită și că trebuia să „schimbăm macazul“! Sufeream.

Aproape în fiecare zi, aveam de făcut un comentariu de vreo zece minute cu privire la un subiect de actualitate, bazându-mă pe un teanc de depeșe de agenție și de articole de ziar. Treaba trebuia isprăvită în două sau trei ceasuri, pentru a avea timpul să dictez textul uneia dintre dactilografe. De-abia atunci se vedea cu precizie dacă se încadra în timpul prescris. (Ziariștii de meserie care mă vor citi vor zâmbi cu un aer superior.) Mie nu mi-a plăcut niciodată improvizația, făceam așadar această muncă impersonală în silă și cu veșnica teamă de a spune lucruri prea banale sau chiar eronate și de a mă exprima stângaci, cu atât mai vârtos cu cât, inspirându-te grăbit din depeșe sosite în engleză, franceză sau germană, expresii cu adevărat corecte în românește nu-ți vin spontan sub pană. Încă o dată, mă simțeam prost. Singurele momente când mai puteam vorbi după inimă erau acelea când Bernard îmi încredința comemorarea vreunui eveniment istoric... sau un necrolog.

Toți colegii mei, ca să-și ocrotească familia din țară, luaseră câte un pseudonim. Eu am ținut să-mi păstrez numele. Nu mă vedeam vorbind sub alt nume. De altfel, socoteam că mama și fratele meu n-ar putea fi hărțuiți mai mult de Securitate, din pricina unei activități radiofonice, decât pentru ce făcusem în anii precedenți. Apoi, aveam simțământul că „se adulmecă“ chiar la microfon dacă un nume-i adevărat sau e de împrumut.

Mi s-a părut a avea o confirmare a acestei impresii, când trei tineri liceeni provinciali fugiți în condiții dramatice, ascunși sub lăzi de struguri într-un vagon plumbuit, și-au scris, odată salvați în Austria, prima carte poștală, primul apel către românii emigrați: „Domnului Neagu Giuvara, Radio Europa Liberă, München“... De ce reținuseră numele meu? Nu oare fiindcă „suna autentic“?

Dacă aș vrea, acum, după mai bine de patruzeci de ani, să-i pomenesc cu obiectivitate pe toți colegii mei de la RFE, mi-e teamă că memoria-mi va fi deficientă. Trebuie, cel puțin, să spun două vorbe despre cei pe care-i țin minte. Întâi, Edy Motaș, colegul meu de la Externe și fost „dactilograf" al nostru la CAROMAN. Înalt, subțire, foarte tuciuriu la față și de un mare rafinament în maniere și în spirit, reprezenta idealul pentru meseria pe care o făceam: vorbind perfect englezește, nemțește, franțuzește și, bineînțeles, românește, era omul în stare să-ți toarne într-o jumătate de ceas, pe baza unui teanc de depeșe în trei limbi, un articol de cinci pagini asupra oricărui subiect de actualitate de pe cele cinci continente. Bun la toate. O comoară. Avu și ideea genială — și Bernard a avut și el meritul de a o accepta — de a începe o rubrică săptămânală de muzică de jazz, care, fără îndoială, trebuie să fi atras mulți dintre tinerii închiși în fortăreața RPR-istă. A stat tot timpul la RFE și după plecarea mea. Burlac, maniac, socotit și neafemeiat, își cumpărase un apartament frumos mobilat și pusese și un bănuț deoparte pentru zile negre, când, aproape de pensionare, s-a îmbolnăvit de cancer și s-a sinucis. Mica lui agonisire revenea unui văr primar puțin mai vârstnic, Vintilă Motaș, diplomat de carieră și el, caracter diametral opus, cam învățat să se lase ajutat de cocoane, de preferință măritate, ocupație care cu vârsta devenise mai puțin rentabilă. Acum, la bătrânețe, trăgea mâța de coadă undeva în Elveția. Când a aflat de providențiala moștenire, la două zile a și murit[23].

Secundul lui Bernard era Preda Bunescu, pe care-l cunoscusem puțin la Facultatea de Drept din Paris. Avea inteligența politică de a ști, din instinct, ce se cuvine să spui și ce nu, prudent până la exces, din vorba lui Bernard nu ieșea. A murit relativ tânăr, câțiva ani după plecarea mea — nu mai știu în ce împrejurări.

Horia Rădulescu era cu o jumătate de generație mai mare decât majoritatea dintre noi. Portretul viu al actorului comic francez Jean Lefèvre — nas subțire, gură subțire, ochi mirați. Lucra de ani de zile la o teză de doctorat la Sorbona despre teatrul francez în România, în special teatrul care a funcționat la Iași sub domnia lui Mihai Vodă Sturdza. Până la urmă, cred că n-a isprăvit-o, conducătorul tezei cerându-i mereu adaosuri sau schimbări. Rădulescu era de constituție șubredă și se tot plângea ba că-l durea stomacul, ba că-l durea ficatul, ba că-l mai durea nu știu ce... L-am crezut puțin ipohondru și ne ziceam că o să trăiască așa o sută de ani. Eram nedrepți, a murit relativ tânăr, puțin timp după plecarea mea. Din sârguința unor prieteni, lucrarea lui a apărut totuși la Paris în 1965[24]. Nu știu dacă a mai apucat să-și vadă cartea cu ochii.

Alt intelectual puțin dezorientat era Octavian Vuia. Cred că era ceva rudă cu Traian Vuia, celebrul aviator. Figură lunguiață și fină, ochi

foarte albaștri, semăna extraordinar cu principele Nicolae. Îl cunoscusem la Paris, în studenție, când eu eram la Drept și Istorie, el la Filozofie. A fost apoi, mai mulți ani, studentul lui Heidegger la Freiburg, lucru care mă impresiona grozav. Trebuie să fi avut cap filozofic, altfel nu-l ținea în continuare maestrul german al filozofiei contemporane. Şi totuși, mare lucru n-a dat în scris. Nu-i cunosc decât o scurtă prezentare a unor filozofi presocratici. Cred că suferea de un fel de inhibiție la scris. Ritmul infernal al lucrului la RFE, vădit, îl zăpăcea, îi provoca panică. Totuși, Bernard îl ținea pentru o emisiune-două pe săptămână, de chestiuni culturale.

Talentat și foarte cult era și Ion (Jean) Haralamb, fost atașat cultural la diverse legații sau ambasade. Era cel mai vârstnic dintre noi, dar, lucru ciudat, aproape comic, era că nu voia să-și spună vârsta, poate fiindcă era căsătorit cu o franțuzoaică, din aristocrație, mult mai tânără decât el, cu care făcuse un copil aproape la bătrânețe. Eu însă ghicisem că trebuia să fie om ca la șaizeci de ani, din cauza unei mărturisiri pe care mi-o făcuse: el era nepotul de soră al celebrului avocat Tilică Ioanid (care-l apărase pe Codreanu la primul său proces și va fi tatăl lui Ion Ioanid, autorul acelei capodopere a literaturii noastre „carcerale“, *Închisoarea noastră cea de toate zilele*). Tilică Ioanid era prieten intim cu o soră a mamei și cu o vară primară a ei, Marie-Jeanne Grădișteanu, fiica lui Petrache Grădișteanu, o figură a politicii și publicisticii de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Era căsătorită cu un Dan Bărcănescu — care nu mai știa atunci că neamul lui tot o spiță a Grădiștenilor era, desprinsă pe la mijlocul veacului al XVII-lea și, mai puțin încă, nu putea bănui că soarta hotărâse ca, prin el și prin soția lui, cele două ramuri să se regăsească pentru a se stinge în tragedie.

Marie-Jeanne era frumoasă și de o inteligență sclipitoare; ținea, înainte de primul război mondial, un fel de salon literar, unde se citeau versuri sau pagini de roman ori se dădeau recitaluri de pian. A murit de tuberculoză la treizeci și trei de ani, după ce îi murise fiica de zece ani. Vipera aia de Constantin Argetoianu, care era văr cu ea prin mamele lor Otetelișanu, o face nebună în *Memoriile* sale. Lui Haralamb, care, tânăr de vreo șaptesprezece ani, stătuse la picioarele ei ascultând-o și sorbind-o cu ochii, după atâtea zeci de ani, de câte ori îmi vorbea de ea îi veneau lacrimile în ochi. În amintirea ei, pesemne, mi-a cerut să fiu nașul fiului său. (Cât despre soțul ei, Dan Bărcănescu, s-a sinucis la Monte-Carlo, după ce-și jucase la ruletă ultima brumă de avere pe care nevastă-sa i-o lăsase în urma marii exproprieri.)

Puțin după mine a sosit la RFE și Aristide (Ticu) Burilianu, fost diplomat și el, ceva mai mare decât mine. (Am mai vorbit de el în legătură cu „echipa“ lui Alexandru Cretzianu: asigurase la Paris,

împreună cu Romulus Boilă, redactarea publicației *La Nation roumaine*). Interesantă figură și asta! Chiar fizicul lui atrăgea atenția: oacheș, nas foarte acvilin, buze groase, sprâncene stufoase și privire ascuțită, fizionomia lui evoca o pasăre de pradă. Scump la vorbă, zâmbet ironic, mai bine nu cădeai în gura lui. Pe mine mă tolera, mai întâi fiindcă mă considera un fel de rudă, căci tatăl său fusese finul lui Petrache Grădișteanu; apoi, să fiu drept, poate aveam și „afinități elective", cel puțin la bârfă. Avea veleități literare și spirit critic acut. În scurta mea trecere pe la RFE, de el m-am simțit mai apropiat. (Ca mine, își lăsase soția la Paris). Am avut de suferit de la el un singur lucru: talentul lui de bucătar — și, mai ales, de cofetar — pe care, câteva luni de zile, s-a obstinat să le exercite la mine, eu fiind transformat, bineînțeles, în ajutor de bucătar și spălător de vase, până când, cu riscul de a-l jigni, l-am rugat să-și exercite talentul la el acasă.

Spre sfârșitul ședерii mele, a venit și Gheorghe Ciorănescu, pe care-l cunoșteam de la Paris. Frate mai mic al lui Alexandru Ciorănescu, omul-orchestră, acel „Iorga numărul doi", Gheorghe avea și el mult talent și multă ambiție: scrieri juridice, articole de istorie, poezii — a publicat și o întreagă plachetă de traduceri din poeziile lui Shakespeare — era, fără îndoială, un recrut prețios. A stat la RFE mulți ani după plecarea mea, dar, în cele din urmă, a ajuns la cuțite cu Noël Bernard, pasămite pe probleme de politică. El s-a lăsat influențat de un bine cunoscut redactor de la Televiziunea Română cu profil de agent dublu, care făcea dese călătorii în Germania și ar fi insistat ca RFE să-și moduleze puțin politica într-un sens mai favorabil lui Ceaușescu. Concediat de RFE, a intentat proces în fața tribunalelor germane, proces pe care l-a câștigat, postul de radio fiind silit să-i verse o substanțială despăgubire.

N-am apucat să lucrăm împreună decât vreo câteva luni, dat fiind că, la îndemnul lui, cum voi relata mai departe, i-am luat locul ca secretar general al Fundației „Carol" la Paris. Relații de adevărată prietenie spun cinstit că n-am avut cu el — n-aș putea analiza pricina acestei relative răceli. În raporturile dintre oameni, sunt zone irațională pe care nu trebuie musai să încerci să le lămurești. Aș vrea să nu fie întristată, dacă citește aceste rânduri, văduva lui, Galateea, de care mă leagă de totdeauna o caldă prietenie.

Toți cei pe care i-am pomenit erau redactori — în jargonul de acolo *Editor-writer*. Printre cei afectați numai la știri sau la evaluarea informațiilor, sau printre spicheri și spicherițe, technicieni din studiouri sau de la *monitoring* (ascultarea vești lor radio douăzeci și patru de ore din douăzeci și patru), au fost mulți oameni capabili și simpatici; nu-i pot pomeni pe toți și nici nu-i țin minte pe toți. În fruntea serviciului de știri, se afla Cismărescu, băiat inteligent, care

studiase la Paris. Cred că-și făcea bine meseria, dar era prea sfios și rezervat ca să fi stabilit cu el legături mai intime.

În fruntea serviciului *Evaluation* era fiul generalului Ion Gheorghe, fost ambasador la Berlin pe vremea lui Antonescu. (Mă chinuisem mai bine de un an la direcția Cifrului de la Ministerul de Externe descifrând telegramele lui, care nu erau decât traducerea în românește a comunicatelor marelui stat-major german, care bănuiesc că vor fi parvenit deja de două-trei zile mareșalului pe cale militară; ne explica zilnic cu convingere cum se retrăsese armata germană „pe linii dinainte pregătite", cum se deplasaseră diviziile X și Y pe rocada Z etc. Nu țin minte nici o aluzie cât de mică la vreo problemă politică sau diplomatică.)

Fiul trebuie să-i fi dat satisfacție lui Bernard ca șef al serviciului care analiza veștile primite din țară pe diverse căi, altfel nu l-ar fi ținut. Serviciul lui era la subsol. Noi, cei de la parter sau de la etajul întâi, îl vedeam rar. Avea un cap de purceluș cu ochi mici și buza inferioară atârnând ciudat și o nevastă nemțoaică, brună, tare frumoasă, pe care n-o scotea decât la zile mari, pe la recepții date de ștabul american. Pesemne că se ferea de compatrioții lui, dați dracului...

Să pomenesc în cele din urmă și de Mihai (Mișoncu) Negulescu, fiul filozofului P.P. Negulescu. Fizicește, contrast total cu tatăl lui, care fusese un munte de om. Mișoncu, copil de bătrâni, era mărunt și slăbuț și, cu toate că era totdeauna foarte îngrijit, chiar cu o eleganță puțin demodată, avea o fizionomie care inspira compasiune — era, în tot cazul, de o timiditate paralizantă. Inteligent și cult, n-a putut totuși face față exigențelor și ritmului de la RFE. După câteva săptămâni de probă, Bernard n-a vrut să-l țină. M-am simțit prost, căci eu îl adusesem. L-am găzduit câteva săptămâni la mine. Mă uluia cultura lui muzicală și literară, dar ce folos? S-a întors la Paris, unde a stat un an-doi la soacra mea, într-o cameră de servitori nenorocită, la etajul șase, cu toaleta pe coridor. Amănunt patetic: a scos oglinda de deasupra lavaboului, ca să nu-și vadă mutra reflectată. A avut apoi șansa de a fi angajat la Radiodifuziunea germană, căci vorbea bine nemțește. Acolo, avea doar de tradus în românește și de citit la microfon buletinele de știri gata pregătite. A murit tânăr, pe la cincizeci de ani.

Douăzeci de luni la München fără alt contact cu nemții decât cumpărăturile la băcănie sau comenzile pe la restaurante ori la fantastica berărie de tip medieval *Hofbräuhaus*, unde te așezai cu alți opt-nouă la întâmplare, la mese mari de lemn. Chelnerița, mai apropiată de Dicke Bertha decât de Gretchen, trântea pe masă câte zece căni o dată, de un litru de bere fiecare, câte una după fiecare deget, pe când în culoarele dintre șirurile de mese, coloane

neîntrerupte se îndreptau către fundul sălii, unde scria cu litere de o șchioapă *PISSOIR*, probabil de pe vremea războaielor napoleoniene. Mai târziu, în noapte, când sutele de mușterii erau bine încălziți și orchestra de tromboane în culmea însuflețirii, vecinii de o seară se luau de braț și se bălăbăneau ritmic, urlând cântecele în cor cu fețe congestionate și ochi sticloși.

În „fortăreața RFE“, oamenii erau distribuiți pe trei caturi, ca niște stratificări geologice, fără altă comunicare între ele decât stricta necesitate de serviciu: jos, tehnicienii germani; la mijloc, masa redactorilor, spicherilor, secretarelor din „națiunile captive“, denumiți curent *language people*; sus, micul staff american.

Pe la mijlocul verii 1958, aflam deodată că Noël Bernard era destituit și înlocuit cu Ghiță Ionescu, secretarul general al Comitetului Național Român de la New York. Am crezut atunci că era un succes personal al lui Vișoianu, care izbutise astfel să-și plaseze un om de încredere în postul acesta atât de important pentru contactul cu țara. Vișoianu mi-a afirmat mai târziu că n-a avut habar de tratativele pe care le avusese secretarul său general cu direcțiunea RFE.

Ghiță Ionescu. Am văzut apărând, sub acest nume atât de tipic „burghez moldovalah“, o replică a lui Alfred Hitchcock. Foarte simpatic, nu zic. Şi plin de idei. Prea multe chiar, în fiecare zi alta, dar asta trebuie să fi plăcut americanilor. Până la un punct, că după un an vor fi găsit că avea prea multe idei și l-au înlocuit iar cu Noël Bernard, ceea ce, după zicala noastră „orice împiedicare — spre bine“, a fost norocul lui Ghiță Ionescu, căci, stabilit în Marea Britanie, a făcut acolo carieră universitară, ajungând să se impună prin scrierile și activitatea sa ca politolog de reputație internațională. De ar fi rămas mai departe la RFE, măcinat de grijile birocratice și de producția efemeră a ziaristului, numele lui ar fi fost dat uitării.

Am deodată impresia că am schițat aici o imagine puțin caricaturală a acestei mari și remarcabile instituții care a fost Radio Europa Liberă. Dacă noi, cei din „națiunile captive“, trupa de *language people*, ne-am simțit uneori frustrați, stingheri, striviți de uriașa mașinărie americană, cinstea intelectuală mă silește să recunosc că a fost o armă formidabilă împotriva colosului sovietic și a guvernelor țărilor-satelite. Timp de zeci de ani, zi și noapte, RFE a strecurat puțin adevăr prin Cortina de Fier și puțină speranță în inimile a milioane de oameni. Când se va scrie, în perspectivă, istoria anilor grei ai acestui „cvasi al treilea război mondial“, acestei arme a cuvântului, acestui război al undelor în care Radio Europa Liberă a stat în linia întâi va trebui să se rezerve locul ce i se cuvine.

Am folosit în fuga condeiului sintagma cam stângace „cvasi al treilea război mondial“, fiindcă am convingerea că, în veacurile viitoare, așa cum se vorbește azi de Războiul de treizeci de ani, de

Războiul de o sută de ani (cu toate că în spatele vocabulei se află mai multe perioade de război, întrerupte de perioade de aparentă pace și de răsturnări de alianțe), istoricii de mâine vor numi perioada zbuciumată ce merge din 1914 până în 1991 „Războiul de șaptezeci și șapte de ani“; acest lung război, la rândul lui, fiind ultima rundă din lupta pentru hegemonie a lumii occidentale începute în veacul al XVI-lea cu duelul Carol Quintul–Francisc I, luptă care a implicat, una după alta, șapte sau opt mari puteri. În 1945, în „pauza“ acestei ultime reprize, nu mai rămăseseră față în față decât doi campioni, Uniunea Sovietică și Statele Unite. Generația mea a observat cu inima în dinți încăierarea dintre cele două superputeri, botezată „războiul rece“. Abia în 1991, o dată cu prăbușirea dinăuntru — dar sub presiune externă — a Uniunii Sovietice, a luat sfârșit războiul început în 1914, lăsând un singur învingător, hegemonic deocamdată pe tot globul, Statele Unite ale Americii.

Ca dovadă a importanței pe care eu însumi o dădeam la acea vreme postului de Radio Europa Liberă, voi face aici o mărturisire: dacă, atunci când a fost îndepărtat Noël Bernard, mi s-ar fi oferit mie direcția serviciului român, aș fi acceptat fără ezitare — și chiar cu pasiune. Dar pasămite nu i-a venit nimănui în minte — numai mie, cum e cazul întotdeauna cu ambițioșii păguboși.

Note

22. Nu rezist ispitei de a relata aici o anecdotă pe care mi-a povestit-o Alexandru Ghika, nepot de vară al Elenei Văcărescu. Pe când aceasta făcea parte din delegația permanentă a României la Societatea Națiunilor de la Geneva, între cele două războaie, un delegat occidental o întreabă o dată, cu nedumerire, dar și cu oarecare agresivitate:

„— Dar, domnișoară, de ce sunt compatrioții dumneavoastră atât de antisemiți?!

Ea face un gest vag cu mâna...:

— Ei! Românul e născut divorțat și antisemit...“

23. În familia Motaș, neam de mici boieri moldoveni, s-a născut, la sfârșitul secolului al XIX-lea, marele sociolog Ștefan Zeletin, teoreticianul burgheziei române, de fapt copil din flori al unei văduve Motaș, motiv pentru care și-ar fi schimbat numele.

24. Ion Horia Rădulescu, *Le théâtre français dans les pays roumains (1826–1852)*, Ed. Minard, Paris, 1965.

La Fundația „Carol“ din Paris (Institutul Universitar „Carol I al României“)

N-am stat sub bagheta maestrului Ghiță Ionescu decât câteva săptămâni, nu din vreo neînțelegere, dimpotrivă, am simpatizat și ne-am înțeles perfect. Motivul plecării mele a fost altul: Ciorănescu, care fusese, cum am spus, secretarul general al Fundației „Carol“ timp de câțiva ani la Paris, îmi semnalase că postul lui rămăsese vacant și că profesorul Veniamin, președinte interimar al fundației, căuta cu disperare un nou secretar general, fiindcă de mai multe luni se lansaseră invitații spre toate punctele cardinale pentru o mare comemorare, la 24 ianuarie 1959, a centenarului Unirii Principatelor în 1859 și nu era nimeni ca s-o organizeze — și, deocamdată, nici un răspuns.

În iulie 1958, îmi sosise și mica familie de la Paris și vedeam că nu se prea împăca cu viața la München. Soția mea își părăsise postul de la Crucea Roșie pe care-l ținea de aproape zece ani, iar fata, care tocmai își dăduse bacalaureatul, nu era prea entuziastă la gândul de a începe studii universitare în Germania. Trei ani de-a rândul o trimisesem vara la o familie austriacă; petrecuse de minune, dar, mediul fiind prea cosmopolit, învățase de toate, afară de limba germană. Iar France nu știa o vorbă nemțește. Am hotărât deci să-mi depun candidatura la fundație, cu toate că simțeam că va fi dificilă colaborarea cu profesorul Veniamin. Propunerea a fost acceptată imediat și am părăsit munca de la RFE fără regret.

În cei trei ani cât voi sta la fundație, voi păstra totuși contactul cu Radio Europa Liberă, înregistrând de două ori pe săptămână, la studioul lor din Paris, un fel de cronică despre viața politică în Franța și despre actualitatea pariziană. Treabă de mântuială, câteva pagini zgribulite la o cafenea, pe când înghițeam în grabă un sandviș cu șuncă și o cafea. O altă emisiune a biroului RFE de la Paris va avea o soartă mult mai lungă și la cu totul alt nivel: e vorba de cronica literară a soților Virgil Ierunca și Monica Lovinescu, care va reprezenta o hrană de cultură și speranță pentru o întreagă generație de intelectuali din țară. Cea mai bună mărturie a impactului pe care-l avea emisiunea perechii Lovinescu–Ierunca, cea mai bună dovadă că oamenii regimului o considerau ca pe o adevărată primejdie pentru regim ne sunt date de cele două tentative criminale făcute de serviciile speciale române împotriva celor doi: în noiembrie 1977, doi teroriști palestinieni, recrutați pe vremea marii amiciții dintre Ceaușescu și Yasser Arafat, o agresau în mod sălbatic pe Monica Lovinescu în fața domiciliului ei, punându-i viața în pericol (vezi revelații în *Orizonturi roșii*, cartea pe care a publicat-o generalul de Securitate I. Pacepa,

după fuga sa); în 1983, un agent pe nume Bistran, însărcinat, după propriile declarații, să-l lichideze pe Virgil Ierunca, se preda autorităților germane și emigra în Statele Unite (amănunte în Thierry Wolton, *Le K.G.B. en France*[25]).

Cum am spus-o mai sus, venind la Fundația „Carol“ (instituție aprobată de rege și care avea pretenția de a continua în străinătate, pe cât se putea, Fundația „Carol I“ din țară), știam din intuiție că Virgil Veniamin n-avea prea multă simpatie pentru mine — și știam cu și mai multă siguranță că n-aveam nici una pentru el. Eram totuși hotărât să mă fac mititel și să înghit orice, numai să meargă treaba. Degeaba. Auzi câteodată, mai cu seamă când e vorba de politicieni: „De ce nu se înțeleg oamenii ăștia, dom'le? Că doar sunt de aceeași parte a baricadei... sunt din același partid... n-au decât etc.“ Mi-am dat seama, în cei trei ani de colaborare cu profesorul Veniamin, că, atunci când nu există un minimum de simpatie între două ființe, toate încercările rămân zadarnice. Simpatiile și antipatiile instinctive, viscerale, sunt probabil un fenomen misterios, analog, la genul uman, cu feromonele la animale...

Virgil Veniamin ajunsese profesor universitar destul de tânăr, urmând, la Catedra de Enciclopedie și Filozofie a Dreptului, unchiului meu Mircea Djuvara, mort prematur, în 1945. Fusese, scurtă vreme, secretar general adjunct al Partidului Național-Țărănesc și izbutise să fugă din țară în 1948, cum am spus, prin filiera lui Silviu Crăciunaș, lăsându-și în țară soția și doi copii. În 1958, cumula calitatea de reprezentant al Comitetului Național în Europa și de președinte *de facto* al Fundației „Carol“. Zic *de facto*, fiindcă regele nu voia să considere definitivă plecarea din fruntea acestei instituții a istoricului Constantin Marinescu, care demisionase cu un an înainte, vexat că președintele Comitetului Național, prin care tranzita modesta subvenție pe care Fundația o primea de la *Free Europe Committee*, îndrăznise să-i facă unele sugestii privitoare la activitatea fundației... Marinescu, discipol al lui Iorga — pentru care nutrea un adevărat cult — și fost elev al vestitei școli franceze de medievistică, *École des Chartes*, era un savant conștiincios, poate chiar excesiv de meticulos, dar ciufut, caracter tăios și de o susceptibilitate bolnăvicioasă. Toate încercările de a-l convinge să-și retragă demisia fuseseră zadarnice, dar regele Mihai tot spera și lăsa, așadar, să continue un provizorat în care Veniamin asigura președinția, fără a fi fost oficial numit. Poate și-o fi dat seama și vodă că Veniamin nu era de președinte al unei mari instituții culturale. El însă, onctuos și vanitos totodată, se mulțumea cu acest provizorat, deoarece străinii, ignorând adevărata situație, tot îi dădeau cu *Monsieur le Président*; iar despre părerea intelectualilor români, probabil că o bănuia, dar nu-i păsa și o sfida. Nu se poate să nu-și fi dat seama că, dată fiind prezența în Occident a atâtor

personalități strălucite, chiar dintre universitari, ca Basil Munteanu, Constantin Brăiloiu, Scarlat Lambrino, Grigore Nandriș, Dinu Adamești eanu, etc., el „nu atârna destul la cântar“... O fi fost bun jurist, dar nu era om de cultură și prea aducea a politician de profesie.

Într-o zi, Cioran, cu acea mutră de dezgust pe care o lua câteodată strâmbând din nas și încrețindu-și fruntea, înfigându-și mâna în părul vâlvoi, îmi spusese:

— E un tip de politician de provincie, dinainte de război...

E drept că Veniamin vorbea cu emfază și prețiozitate, tot un fel de limbă de lemn a politicienilor de altădată — căci, deși limba de lemn a marxiștilor rămâne un model neegalat, există totuși un limbaj deosebit, caracteristic, propriu acelora care fac profesiunea de a minți poporul. Când i se întâmpla lui Veniamin să pomenească numele lui Iuliu Maniu, dădea capul pe spate, închidea puțin pleoapele și silabisea solemn, urcând glasul cu un semiton: „venerabilul Maniu!“...

Mie omul, altfel totdeauna corect și îngrijit, îmi producea un efect fizicește neplăcut. Când îmi dădea, neglijent, fără să mă privească în ochi, o mână moale și puțin umedă, parcă atingeam un șarpe. Ciudat. Foarte ciudat.

Câțiva ani după ce părăsisem Franța, s-a aflat cu stupoare la Paris că numele lui Virgil Veniamin fusese pomenit într-o afacere de spionaj în care era implicat serviciul român de spionaj și care a rămas cunoscută ca „afacerea Caraman“, după numele principalului agent român[26].

Serviciul francez de contraspionaj, DST (*Direction de la Surveillance du Territoire*), îl va învinui pe Veniamin de a fi avut mai multe întâlniri conspirative cu agenți de-ai Securității, fără a fi prevenit serviciul francez, și aceasta tocmai în perioada când rețeaua lui Caraman reușea să dea câteva lovituri în Franța și, pare-se, și la Bruxelles. Nu i s-a putut găsi nici o implicare în chestiunile de spionaj propriu-zis, astfel încât n-a fost urmărit judiciar în Franța. Veniamin el însuși a îndrăznit să intenteze un proces în difamație împotriva autorilor unei cărți intitulate tocmai *L'Affaire Caraman*, proces în care a dovedit... că nu se putea dovedi nimic.

De fapt, nu știu nici azi ce s-a întâmplat într-adevăr. Mi-a picat în mână raportul procurorului general pe lângă Siguranța Statului francez, cu data de 26 aprilie 1973, de unde reiese că Veniamin a întâlnit de mai multe ori, între decembrie 1962 și 1969, doi securiști, membri ai ambasadei române. Ar fi discutat cu ei deschis despre toate problemele exilului românesc, acceptând să-și modifice, într-o anumită măsură, poziția publică în ceea ce privește guvernul de la București. Ştiu, de asemenea, indirect, de la un martor ocular, că bietul Constantin Vișoianu, venit grabnic să se informeze la Paris, s-ar fi luat cu amândouă mâinile de cap când i s-a arătat la DST „dosarul Veniamin“.

Să fi putut oare un om inteligent și atât de ambițios ca Veniamin să trădeze conștient cauza națională? Sau ce l-a împins atunci să intre în cursa pe care i-o întindea Securitatea? Şi-o fi închipuit, vanitos cum era, că va fi el mai dibaci decât interlocutorii săi? Apoi de ce n-a prevenit serviciile de la DST? Gheorghe Ciorănescu, care a ținut să-l apere, mi-a spus, prin anii ’80, că Veniamin îi afirmase că îl prevenise pe un contact al său de la Ministerul de Externe, iar acesta n-ar fi transmis mai departe la DST. Lucrul e plauzibil, când cunoști rivalitățile dintre „servicii“ în mai toate țările. Nu știu însă ce valoare are mărturia de prietenie a lui Ciorănescu.

Din nefericire, a mai fost un element care a contribuit la menținerea, în diaspora română, a unei suspiciuni în cazul Veniamin: anume că, în același timp cu aceste evenimente, autoritățile de la București i-au lăsat să iasă din țară pe soția și cei doi copii ai lui. Soția, fiica unui eminent profesor universitar, Vasilescu-Karpen, fusese, după fuga soțului, închisă multă vreme. O dramă zguduitoare va încheia această sumbră poveste: paisprezece luni după sosirea ei la Paris, doamna Veniamin s-a sinucis într-o stație de metrou, aruncându-se în fața trenului.

Comitetul director al fundației, format la început din cinci membri, nu mai număra decât trei când mi-am preluat funcția: profesorul Veniamin, doctorul cardiolog Cornel Mețianu și distinsul slavist Emil Turdeanu, lector de română la Sorbona. Pe Mețianu, suprasolicitat de munca sa la spital și de consultațiile la domiciliu, nu-l interesa fundația decât pentru publicarea anuală a unei reviste științifice, care, din lipsă de alte materiale, devenise practic o revistă de medicină, unde el însuși și câțiva alți medici români își publicau articolele de cercetare pe care nu le putuseră plasa în reviste franceze sau străine de mai largă circulație. Turdeanu se ocupa, și el, cu precădere de cealaltă revistă a fundației, cu profil umanist, *Revue des études roumaines*, lucru pe care-l făcea cu competență și meticulozitate, cu atât mai mult cu cât devenise un adevărat specialist, asigurând secretariatul general al unei alte reviste franceze, cu spectru mai larg: *Revue des études slaves*. Din păcate, suferea de complexul atât de răspândit în lumea universitară, anume respectul „gradului“... Cu toate că diferența de vârstă dintre el și Veniamin nu era mare, el la acea vreme era doar lector (mai târziu, la Centrul Național de Cercetări Ştiințifice [CNRS], va urca până la gradul de director de studii, echivalent cu profesor universitar) și-i datora respect domnului profesor Veniamin, care, în plus, era cel care „ținea pâinea și cuțitul“! În fond, Veniamin făcea la fundație ce voia, și prezența lui la sediu, care nu era zilnică, era consacrată aproape exclusiv problemelor politice, folosind secretariatul fundației în acest scop.

Aș fi vrut să-l văd la președinția fundației pe marele muzicolog și

etnolog Constantin Brăiloiu. Brăiloiu! Aparența lui fizică era tot atât de extraordinară ca și inteligența lui. În spatele unei frunți enorme, craniul cel mai lunguieț, cel mai dolicocefal ce mi-a fost dat să văd în viața mea... Un astfel de cap, cu fața smeadă, aproape măslinie, așezat pe un trup mărunt și slăbuț făcea la prima vedere un efect surprinzător, care ar fi putut îmbia la zeflemea, de n-ai fi fost îndată fermecat de vivacitatea privirii, de expresia plină de ironie, de agerimea vorbirii. Când îl întâlnisem prima dată, rămăsesem înlemnit în fața neașteptatei apariții; mă întrebasem de unde naiba putuse să iasă asemenea chip în spațiul carpato-dunărean. Cu zeci de ani mai târziu, când avui norocul să vizitez insula Creta, mi s-a părut că-i văd semenii pe frescele minoene din palatul de la Cnossos: un cretan din al doilea mileniu înainte de Cristos!! La urma urmei, cum avea după maică-sa sânge grecesc, cel al Lahovăreștilor, am putea închipui asemenea resurgențe plurimilenare...

Îmi era drag Brăiloiu. Îmi plăcea să-l ascult depănându-și amintirile de compozitor, de muzicolog, de cercetător în sociologie muzicală[27]. Între cele două războaie, se împrietenise cu Béla Bartók și regreta spiritul strâmt al birocrației române, care refuzase să acorde cetățenia română acestui mare compozitor născut în Ardeal și care adunase în culegerile sale de muzică populară mai multe arii românești decât ungurești.

Am îndrăznit, chiar din primele zile ale activității mele la fundație, să-i sugerez lui Veniamin candidatura lui Brăiloiu ca președinte al fundației. Mi-a răspuns că nu era de dorit, întrucât ar fi făcut, nu știu cu ce prilej, declarații neplăcute pentru americani, ceea ce, bineînțeles, era nepotrivit când depindeam financiar de aceștia. N-am putut verifica spusele lui Veniamin, lucrul era posibil, dat fiind caracterul lui Brăiloiu — cred însă că, oricare ar fi fost candidatura ce i s-ar fi propus lui Veniamin, i-ar fi găsit nod în papură. Pentru Brăiloiu însă, chestiunea nu s-a mai pus, căci în ajunul sărbătorilor de Crăciun 1958 murea subit la Geneva, unde înființase o colecție folclorică internațională care mai funcționează și azi.

Centenarul Unirii Principatelor

Îndată ce mi-am preluat funcția, am căutat cu înfrigurare mijlocul de a „demara“ congresul nostru de la 24 ianuarie. Nu mai aveam decât trei luni, iar bugetul total era de doar 2 000 de dolari, acordați excepțional de Free Europe Committee. Mi-am zis că primul pas era să încerc să „agăț“ un academician francez. Dacă reușeam, probabil că alții vor urma. M-am dus să-l văd pe Jacques Chastenet, de la Academia Franceză, istoric renumit pentru lucrările sale despre cea de a treia Republică din Franța și despre Anglia victoriană, iar între cele două războaie personalitate de frunte a marelui cotidian Le Temps

(care și-a schimbat numele în Le Monde îndată după eliberarea Parisului, în împrejurări pe care nu e locul să le dezvolt aici). Călătorise și în România și fusese oaspetele Marthei Bibescu la Mogoșoaia. Îl cunoscusem la un unchi al soției mele și, cu prilejul mai multor întâlniri ulterioare, am avut impresia că mă simpatiza. A acceptat să ne vorbească despre Titulescu și despre politica externă a României între cele două războaie.

Cu această primă „carte de vizită" în mână, am cerut audiență lui André François-Poncet, alt academician, pe atunci președinte al Crucii Roșii Franceze — deci „patronul" soției mele, căreia cu trei ani înainte, cum am povestit mai sus, îi obținuse Legiunea de Onoare. Se mai adăuga amănuntul că-l cunoscuse la Berlin, în 1938, pe unchiul meu Radu Djuvara, ministru plenipotențiar al României pe când el însuși era ambasador al Franței. Aflase desigur că și eu fusesem „din carieră" și știut este că exista pe vremuri un fel de complicitate internațională între diplomați. M-a primit cu mare amabilitate, dar și cu oarecare morgă; a acceptat fără dificultate să participe la congresul nostru, adăugând însă că, „bineînțeles", era cu condiția să prezideze dânsul reuniunea — lucru pe care, puțin turburat, mărturisesc, l-am acceptat, fără a-mi mai lua răgazul de a cere acordul lui Veniamin.

Încurajat de „năsția" acestor doi academicieni, i-am „recrutat", rând pe rând: pe viitorul academician Marcel Brion, pe care, cum am spus mai sus, îl pusesem în legătură cu Mircea Eliade ; apoi — grație lui Cioran — pe renumitul filozof creștin Gabriel Marcel; prin Radu Pleșia, pe economistul Maurice Allais, viitor premiat Nobel pentru economie; pe decanul Ordinului avocaților, Jacques Charpentier, care era văr cu soacra mea; pe marele istoric al Romei, Jérôme Carcopino; pe viitorul cardinal Jean Daniélou, admirator al lui Eliade... Mă opresc, că nu mai țin minte ordinea. Atâta știu că, pornind de la acest nucleu, punând umărul și Veniamin și Turdeanu și câțiva corespondenți ai noștri în străinătate, am izbutit în cele din urmă să adunăm, cred, cel mai frumos buchet de celebrități întrunit vreodată la o comemorare românească în străinătate: aveam (cu cei deja pomeniți) unsprezece academicieni francezi, mai mulți profesori de la Sorbona și de la *Collège de France* (cea mai înaltă instituție universitară); somități din străinătate, ca renumitul lingvist italian Giuliano Bonfante, profesor la Universitatea din Genova și membru al Academiei *dei Lincei*, bizantinistul belgian Henri Grégoire, istoricul britanic Hugh Seton-Watson, profesor la Universitatea din Londra (al cărui tată a publicat, între cele două războaie, cea mai bună istorie a românilor scrisă de un străin), profesorul Theodor Elwert de la Universitatea din Mainz, profesorul Harald Nielsen de la Universitatea din Ohio, un membru al Parlamentului britanic, Patrick Maitland, adus de Ion Rațiu etc. Fără să mai pomenesc de zecile de mesaje

primite de la scriitori celebri ca François Mauriac, Georges Duhamel, Louis Martin-Chauffier sau de la savanți străini ca Arnold Toynbee, filozoful istoriei, marele jurist italian Giorgio del Vecchio (prieten cu unchiul meu Mircea Djuvara), celebrul antropolog elvețian Eugène Pittard; sau de la personalități politice ca Monseniorul Paul Wolff, secretar general al Asociației Intelectualilor Catolici Germani și cunoscutul parlamentar german Carlo Schmidt.

Printre personalitățile din sânul diasporei române, îi voi cita, puțin la întâmplare, pe Alexandru Ciorănescu de la Universitatea din Tenerife, Insulele Canare, singurul nostru contemporan care putea rivaliza cu Iorga pentru diversitatea, originalitatea și întinderea operei sale; pe marele arheolog, profesorul Scarlat Lambrino de la Lisabona; pe criticul de artă Alexandru Busuioceanu de la Madrid; pe slavistul Grigore Nandriș, profesor la Universitatea din Londra; pe arheologul Dinu Adameștieanu din Italia; pe profesorul Basil Munteanu, specialist în literatură comparată; pe turcologul Nicoară Beldiceanu; pe tânărul filolog și istoric Eugen Lozovan de la Copenhaga; apoi „literarii“, Vintilă Horia, Teodor Cazaban, Virgil Ierunca și Monica Lovinescu, L.M. Arcade (Leonid Mămăligă) etc., până și Mircea Eliade, venit dinadins de la Chicago. Ceilalți „trei mari“ ai noștri, Eugen Ionescu, Emil Cioran și Ştefan Lupașcu, n-au luat parte în persoană la colocviu, dar am pus să vorbească despre ei critici sau filozofi francezi, respectiv Marcel Brion, Manuel de Diéguez și Aimé Patri; despre Constantin Brăiloiu, decedat cu o lună înainte, a vorbit Jacques Chailley, profesor la Sorbona, iar despre două celebrități dispărute mai de mult, Elena Văcărescu și Anna Brâncoveanu, contesă de Noailles, ne-a vorbit ducesa de La Rochefoucault.

Colocviul, intitulat *Journées d'études roumaines*, s-a ținut timp de două zile în saloanele unui centru internațioal, nu departe de Trocadero, saloane prea neîncăpătoare pentru mulțimea publicului atras. În două săli anexe, organizaserăm o expoziție de pictură românească, clasică și contemporană, prin grija unui grup de tineri artiști refugiați.[28] De asemenea, o expoziție a „cărții românești în decursul veacurilor“, unde, în vreo douăzeci de vitrine, Emil Turdeanu adunase — originale sau în fotocopii — specimene ale cărții românești, din veacul al XVI-lea și până azi. (A fost prilejul să aflu și eu că prima Biblie imprimată în caractere arabe, undeva în Siria, se datora, la începutul veacului al XVIII-lea, generozității lui Constantin Brâncoveanu.)

Acest congres, excepțional prin amploarea și prin calitatea lui, n-a avut nici un ecou în presa franceză, în ciuda marelui număr de participanți francezi de cel mai înalt nivel. Nici un articol, nici un rând, nimic. Semnalez acest lucru, ca să se știe azi cam la ce ostracism ne osândeau mass-media occidentale la vremea aceea, pe noi,

„leproșii“ de dincolo de Cortina de Fier.

În tot anul care a urmat, munca mea de căpetenie a fost editarea într-un număr special al revistei noastre (*Revue des études roumaines*, tom VII–VIII, 1959–1960) a Actelor congresului, zeci de articole, cuvântări, mesaje în mai multe limbi, pe care trebuia să le corectez, ba pe unele chiar să le traduc, ca de pildă articolul, foarte subtil, al lui Alexandru Busuioceanu despre pictorul Andreescu. În această voluminoasă culegere ce rezuma lucrările congresului care-mi dăduse atâta bătaie de cap și atâtea emoții (în viața mea n-am fost mai obosit!), am avut trufașa modestie de a nu menționa numele meu nici măcar pe coperta a treia. Bunicul meu Trandafir Djuvara fusese mai puțin modest când a apărut la Paris, în 1880, *Albumul Macedo-Român*, al cărui inițiator și principal realizator fusese; a notat undeva la vedere că secretar al redacției fusese el. Eu, mai sfios — sau mai bleg. Poate de aceea mă răzbun acum, după atâtea zeci de ani, trăgând toată spuza pe turta mea. V-am dat cumva impresia că dacă nu eram eu acolo congresul nici nu s-ar fi ținut?! Vai ce urât!

Vintilă Horia și Premiul Goncourt

În anul următor, pe când ne trudeam cu micile noastre activități de rutină (conferințe, aniversări, editări de cărți și de reviste), aveam mari emoții cu candidatura lui Vintilă Horia la Premiul Goncourt, cel mai prestigios și popular premiu literar anual din Franța. De mai multe zile, era dat de presă ca unul dintre favoriți. Urmăream „concursul“ cu inima în dinți, cu atât mai mult cu cât Vintilă Horia, sosit de curând de la Madrid, trecea zilnic pe la sediul fundației. Vine momentul fatidic: tradiționalul dejun al „academicienilor Goncourt“, la restaurantul Drouant... Radio, presa de seară... Premiul Goncourt atribuit lui Vintilă Horia pentru romanul Dieu est né en exil „Dumnezeu s-a născut în exil“! Mare, mare bucurie printre noi toți. Bucuria fu însă de scurtă durată: a doua zi, ziarul comunist L'Humanité publica o pagină întreagă cu un curriculum vitae al lui Vintilă Horia, menționând simpatia lui pentru extrema dreaptă, faptul că fusese, sub Antonescu, atașat la consulatul României de la Viena, deci în timpul ocupației Austriei de către naziști, în fine și mai cu seamă se dădea traducerea a două articole ale lui cu caracter net antisemit. Catastrofă! S-a aflat mai târziu că aceste citate erau trunchiate și trucate, deci false. Membrii Academiei Goncourt s-au întrunit peste noapte și au hotărât — caz unic în analele premiului — să i-l retragă lui Vintilă Horia, ca nevrednic, prin trecutul său, de asemenea cinste.

Eram ca loviți de trăsnet. Ne-am sfătuit — veniseră Monica Lovinescu și Virgil Ierunca, Lucian Bădescu, viitor profesor la Sorbona, Teodor Cazaban (care lucra deja alături de mine la fundație), până și

Cioran în persoană. Să încercăm, în primul rând, să-i convingem pe academicienii Goncourt de a reveni asupra hotărârii luate, iar de nu, barem să plasăm în presă câteva articole lămuritoare. Mi-aduc aminte că l-am luat o dată deoparte pe Vintilă și i-am reproșat că nu avusese curajul — care ar fi fost și dibăcie — de a-l preveni pe membrul juriului care-i prezentase candidatura și o susținuse cu cea mai multă căldură, Daniel-Rops, de trecutul său politic. Poate ar fi „dezamorsat“ dinainte scandalul care s-a ivit. Mi-am dat seama pe urmă că nu-i plăcuse dojana mea, care poate că era nedreaptă, de altfel.

S-a apucat micul nostru grup să redacteze o pagină de explicație, dacă nu de justificare, a opțiunilor de tinerețe ale lui Vintilă Horia, care n-ar fi trebuit luate în considerare în aprecierea unei opere literare, mai cu seamă după douăzeci de ani. Subliniam că, chiar în Franța, autori atât de compromiși ca Louis-Ferdinand Céline erau „reconsiderați“ și reeditați, iar celebra Şcoală Normală Superioară, adevărat bastion al stângismului francez, îndrăznise să boteze una dintre promoțiile sale recente cu numele fostului normalist și mare romancier Robert Brasillach, condamnat și executat după Eliberare pentru crimă de antisemitism. Am distribuit pledoaria noastră la zeci de publicații din Paris și din toată Franța. Nici una n-a publicat-o.

Mi-a părut tare rău de pățania compatriotului nostru. Am resimțit-o ca pe o pedeapsă care ne-ar fi lovit pe toți. După mine, romanul, foarte original, își merita premiul, cu toate că nu era scris într-o franceză elegantă. (Dar stilul nu mai are preț în Franța — și nicăieri, de altfel).

Raporturile mele cu Vintilă Horia au avut întotdeauna un soi de ambiguitate. Admiram poezia lui, iar când l-am cunoscut l-am găsit prietenos și foarte „civilizat“. Aflând că numele lui adevărat, patronimul său, era Caftangioglu, l-am întrebat dacă nu cumva... eram rude! Știam că de partea tatei aveam o străstrăbunică pe al cărei tată, un grămătic venit de la Smirna în epoca fanariotă, îl chema Caftangioglu — ea însă, cum se practica adesea pe vremea aceea, luase numele mamei, din neamul boierilor Bărbătești, așa că portretul zisei străbunici a tatei, de prin anii 1840, pe care-l aveam acasă, se zicea când eram copil că e al „bătrânei Bărbătescu“; de abia târziu am aflat din cartea de genealogii a unchiului nostru O.G. Lecca de numele tatălui ei, Ioan Caftangiol. Vintilă nu știa nimic de originea familiei sale, așa că n-am aflat niciodată dacă de departe eram veri sau nu. M-ar fi bucurat să fiu rudă cu el... Un lucru însă mă cam supăra: ca un poet să-și ia un pseudonim fiindcă nu-i place cum sună numele lui e lucru curent în literatura universală. La urma urmei, și Eminescu și-a modificat numele. Dar când porți un nume atât de tipic balcanic-turco-fanariot și arăți ca un tip de burghez regățean rafinat, să-ți alegi ca poreclă numele unui țăran revoluționar din Ardeal, de la celălalt

capăt al țării, mi se părea artificial din cale-afară.

Pe urmă, când ne-am mai întâlnit din când în când, m-a iritat faptul, datorat probabil și mediului în care trăia la Madrid, că rămăsese atât de sclerozat în opiniile sale politice: pro-Antonescu, pro-Franco, pro-Pinochet, pro-apartheid în Africa de Sud... Aveam încă o dată dovada că nu există nici un raport între calitatea inteligenței și bunul-simț politic. De aceea sunt eu un partizan hotărât al sufragiului universal, căci un cerșetor analfabet are adesea mai mult bun-simț politic decât cel mai subtil dintre filozofi.

Cazul Constantin Virgil Gheorghiu

Sancțiunea care-l lovea pe Vintilă Horia îmi părea cu atât mai nedreaptă cu cât alt compatriot al nostru, mult mai deocheat și mult mai puțin talentat, avusese, cu vreo zece ani înainte, un succes răsunător, fără ca „democrații“ de la București să fi sărit să-l „dea la fund“: l-am numit pe Constantin Virgil Gheorghiu, cu Ora douăzeci și cinci (1949).

Nu sunt critic literar. Chiar sunt în mare admirație față de cei care, prin instinct și prin pregătire, și-au format criterii de judecare. Mie un scris îmi place sau nu-mi place — nu știu să spun de ce. Nu-mi plăcuse romanul, de la primele pagini. Desigur, mă bucurasem mai întâi să văd astfel dezvăluită drama țării mele prinsă în clește între Germania și URSS, drama atâtor nevinovați azvârliți, de la un război la altul, într-un labirint absurd. Intriga romanului era mânată cu dibăcie, formule-șoc apăreau la locul potrivit, cu tonul înțeleptului care a văzut multe. Făcea impresie. Pentru cine cunoștea însă țara, personajele apăreau neadevărate, fictive sau intenționat simbolice și situațiile, de cele mai multe ori, artificiale, la limita neverosimilului. Apoi, însuși numele eroului întregii aventuri: Johann Moritz! Să dai unui țăran român din Ardeal un prenume tipic nemțesc și un patronim tipic evreiesc! Prea era de oaie! De acolo, totul mi-a apărut „fabricat“, artificial, fals.

Pe urmă, în calitatea mea de „asistent social“ al refugiaților români, spovedindu-i pe mulți dintre ei la CAROMAN, am aflat mai multe despre autor. Alt duș rece. Cică își începuse cariera de ziarist la Serviciul Propagandei, mergând cu armata în Rusia în 1941 — bineînțeles, nu ca un pifan ca mine, în linia întâi. Se întorsese de acolo cu un roman, *Ard malurile Nistrului*, unde antisemitismul lui era afișat tot atât de virulent ca filosemitismul în *Ora douăzeci și cinci*. După Stalingrad, găsise mai prudent să se pună la adăpost mai spre Apus și se „aranjase“ să fie numit de Serviciul nostru Special ca atașat la ambasada română de la Zagreb. Când a venit apelul regelui, din seara de 23 august ’44, toată ambasada s-a supus directivei regale, afară de el, care, cu pistolul în mână, ar fi încercat să-l silească pe ambasador

să treacă de partea „guvernului național“ al lui Horia Sima. Cum însă frontul s-a mutat cam repede, s-a trezit, Dumnezeu știe cum, într-un lagăr american din Germania de Vest — bineînțeles în postură de victimă a nazismului. Acolo l-am întâlnit eu prima oară, în vara 1948, în cursul turneului meu cu colonelul Căpităneanu și cu Stăncescu-Țache, de care am pomenit mai sus.

În timpul celor trei ani petrecuți în nenorocitele barăci pentru refugiați din Germania, cu nesiguranța zilei de mâine și poate și teama ca vreun compatriot care-i cunoștea trecutul să nu-i facă un pustiu de bine, avu vreme, cu bogata-i imaginație de ziarist și cu un iz de „antiamericanism primar“, să-și gătească răzbunarea sub forma unui roman de senzație.

Ajuns în fine la Paris, avusese norocul s-o cunoască pe Monica Lovinescu, care, simțind imediat interesul pe care romanul său îl putea prezenta în contextul epocii, i-a propus să-l traducă în franțuzește — ceea ce a și făcut, iute și bine. Ba l-a și prezentat pe Gheorghiu filozofului Gabriel Marcel, care a făcut cărții o prefață.

Calitatea traducerii a fost decisivă, fără îndoială, întâi în acceptarea manuscrisului de către editor, apoi în succesul cărții. Gheorghiu, care nu avusese cu ce să plătească traducerea, îi făgăduise Monicăi un procentaj din drepturile de autor. Când s-a văzut cu un *bestseller*, a retractat și a trebuit un proces, tare neplăcut, pentru a-l sili la un compromis; și, întrucât în cursul procesului Monica fusese ajutată de prietenul Gheorghe Rosetti, autorul nostru, acum celebru, scotea câțiva ani mai târziu un al doilea roman, în care „eroul negativ“, ofițerul român, trufaș, brutal și lichea, era un „locotenent Rosetti“! Alt proces, intentat de astă dată de Gheorghe Rosetti-Solescu (a cărui mătușă era soția mareșalului Paulus, sacrificatul de la Stalingrad) și de vărul său îndepărtat Petre Rosetti-Bălănescu (nepotul lingvistului Alexandru Rosetti). Editorul a fost silit să retragă toate exemplarele din circulație și să le înlocuiască cu o nouă versiune, în care „urâtul“ purta alt nume...

Câtva timp, nu s-a mai auzit de Gheorghiu. Se zvonea că se deda băuturii, că risipise toți banii câștigați cu celebrul roman... când se răspândește vestea că fusese poftit de Juan Perón, omul forte al Argentinei, să scrie o carte spre lauda realizărilor sale. I se face la Buenos Aires o primire clasa I, apartament de lux, telefoane de aur masiv, tot. Ghinion: pe când era acolo, Perón e răsturnat. Ce are a face? Cu materialul adunat spre laudă, Gheorghiu oferă la Paris celui mai mare săptămânal ilustrat un articol de senzație, în care perechea Perón e ridiculizată și împroșcată cu noroi. Ăsta era omul! Pe mine mă întrista gândul că, printr-un capriciu al sorții, în Occident revelația literară a dramei țării mele se făcuse prin mijlocirea unui roman mediocru, scris de un personaj abject. Omul ăsta, de l-ar fi surprins

comunismul în țară, nu mă îndoiesc că și-ar fi întors încă o dată cojocul și s-ar fi luat la întrecere în infamie cu alde Eugen Barbu și alții *eiusdem farinae*. Aceeași marfă!

Ceva mai târziu, aflam, neîncrezători, uluiți, că se dusese undeva în Orientul Apropiat, ca să fie hirotonisit preot ortodox! Şi-l vom vedea apărând la Paris în rasă lungă, îngrijită, cu o cruce greacă atârnând cu lanț până pe burtă, capul ușor plecat, smerit, privire oblică, umbrită de ochelari mari, fumurii. Un preacucernic părinte. Să fi găsit și el la Damasc calea luminoasă? Mai știi? Căile Domnului sunt nepătrunse!

Fundația „Carol“ și nuvelele lui Mircea Eliade

Activitatea editorială a Fundației se limita, firește, la opere în limba română sau la lucrări străine despre România, care n-ar fi avut șanse de a găsi un editor „pe piață“. În această ultimă categorie intrase, de pildă, o carte a profesorului Marcel Fontaine despre soarta culturii franceze în România comunistă și cartea doamnei Denise Basdevant, soția unui fost consilier la Ambasada Franței la București[29], *Terres roumaines contre vents et marées*, în care autoarea, după un rezumat al istoriei țării, relata, fără nici o ocolire diplomatică și ca martor ocular, felul în care comuniștii puseseră mâna pe putere în România. Bineînțeles, nici una, nici alta dintre aceste cărți nu a avut ecou în mass-media.

Cât am fost la fundație, am reușit să-l conving pe Veniamin să edităm postum un manuscris pe care mi-l încredințase Brăiloiu, rezultatul unora dintre cercetările pe care le făcuse în cadrul anchetelor etnologice ale profesorului Gusti. Lucrarea, firește, nu putea interesa decât cercul restrâns al specialiștilor, dar credeam că era de datoria noastră să nu lăsăm să se piardă rodul muncii acestui autentic savant român. Cartea a apărut sub titlul *Vie musicale d'un village*.

Dintre cele câteva apariții în limba română, aș vrea să semnalez două lucrări ale unui scriitor ce pare să fi fost dat cu totul uitării, poate pe nedrept, Mihai Niculescu. Prima era un volumaș de amintiri de pe frontul din Răsărit, *Amintiri în uniformă*, cealaltă — o culegere, prefațată de Basil Munteanu, de texte românești istorice sau literare, într-un volum destul de gros, intitulat *Omul și pământul românesc*, un fel de crestomație destinată românilor din afară, cărora le-ar fi dor de țară.

Eu țineam morțiș să publicăm și opere inedite ale lui Mircea Eliade, cu toate că nu eram un fanatic al scrisului său. Mi se părea aberant ca tocmai cel mai renumit dintre literații noștri din noua generație să nu găsească ajutor la Fundația „Carol“ pentru a-și vedea publicate în exil scrierile românești inedite. Nu măsuram atunci duplicitatea și nemaivăzuta rezistență pasivă a lui Veniamin.

Eliade îmi încredințase manuscrisul mai multor nuvele care ar fi putut fi adunate într-un singur volum sau să apară în două volume mai subțiri. Dorința lui de a vedea publicate aceste opere în limba română mă impresionase. Avusesem cu el — chiar din vremea când eram la CAROMAN — lungi convorbiri, din care trăsesem concluzia (care-mi este contestată de toți intelectualii români când aduc vorba) că Mircea Eliade ținea mai mult la opera sa literară decât la lucrările sale științifice. Faima lui în Occident i-a venit, fără îndoială, de la originalitatea interpretărilor fenomenului religios, dar m-am îndoit întotdeauna că ar fi urmărit cu aceeași râvnă și sârguință cercetările și scrierile sale în acest domeniu dacă ar fi rămas în țară — într-o țară liberă, bineînțeles. Ambiția lui de căpetenie, am certitudinea intimă, era să fie mare scriitor de limbă română. Cu toate că vorbea bine și franțuzește, și englezește, n-a vrut niciodată să facă operă literară în altă limbă, decât în limba lui maternă; și aceasta îmi pare cu atât mai interesant, cu cât nu a fost, propriu-zis, un stilist, un iubitor al graiului frumos, al frazei meșteșugite, al sunetului armonios al vorbelor. Nu. Scria cum vorbesc bucureștenii între ei la un pahar de bere. Atunci, de unde obstinația lui de a „crea“ numai în românește? Timiditate în fața unor limbi învățate, sau dragoste oarbă de țară? Poate amândouă, ca mai întotdeauna. În orice caz, încă o dată țin să aduc mărturie de nerăbdarea lui, pasională, de a-și vedea publicate scrierile românești. Nu vreau prin aceasta să minimalizez importanța curiozității științifice în viața lui. A fi mare scriitor și totodată mare savant nu e nicidecum incompatibil. Ştiți care era marele om al culturii române pe care-l admira cel mai mult și căruia ar fi vrut să-i semene? Mi-a spus-o, în repetate rânduri: Hâșdău. Îl fascina omul de cultură proteiform Bogdan Petriceicu Hâșdău, scriitor, istoric, lingvist, lexicograf[30]...

În ce privește religiozitatea acestui de-acum celebru cercetător al domeniului religiei, împărtășesc cu totul părerea lui Cioran, anume că Eliade nu a fost un adevărat credincios. El scruta toate religiile cu aceeași privire rece cu care entomologul studiază insecta înțepată într-un ac pe scândură sau disecată sub microscop. Bineînțeles, e doar o părere a mea, o impresie. N-am trăit destul în intimitatea lui ca să pot surprinde la el nici sincere manifestări de evlavie, nici dovezi ale eventualei sale răceli față de credință; deci, încă o dată, o simplă impresie, dar am crezut necesar să o împărtășesc.

Vreme de un an, după congresul pentru centenarul Unirii Principatelor și publicarea Actelor congresului, m-am ținut de Veniamin să începem publicarea nuvelelor lui Eliade. Mă amâna mereu, sub cuvânt că nu mai erau fonduri — și situația financiară a fundației n-o cunoștea decât el.

Un amănunt pe care l-am aflat mult după aceea mi-a confirmat totala rea-credință a lui Veniamin în această chestiune: Teodor

Cazaban, care mi-a succedat în 1961 ca secretar general, mi-a povestit împrejurările în care a demisionat, la rândul lui, în 1968. Descoperise, cu totul întâmplător, o dată cu secretara dactilografă a fundației, Virginica Gheorghiu, soldul bancar al contului special destinat publicațiilor — și care era foarte substanțial — în chiar momentul când, în prezența unui emisar american și a lui Emil Turdeanu, Veniamin afirma că nu mai era nimic în acel cont. La câtva timp după această descoperire, iată că Virginica Gheorghiu, care lucrase zeci de ani la ambasade de-ale noastre înainte de război, apoi la fundație și la Comitetul Național, prinsă de panică la apropierea vârstei pensionării și ispitită mai mulți ani de-a rândul de sora ei, venită din țară s-o întâlnească la Viena, se repatriază — cu toate secretele ei. Şi nu cred ca ea să fi fost dintre cele care rezistă la un interogatoriu — mai curând, cred că a povestit și despre ce n-a fost întrebată. Cazaban s-a temut atunci de indiscrețiile ei — care, răspândite în străinătate, ar fi făcut din el, secretarul general al fundației, un coresponsabil de neregulile contabile ale instituției — și a plecat.

Cum Eliade îmi scria din când în când, din ce în ce mai nerăbdător, am luat o hotărâre care mă ustura pe mine, anume să renunț la o parte din salariul meu (cred că era vorba de 20%, pe care speram să le pot compensa prin emisiuni suplimentare la RFE — și, bineînțeles, n-am spus nimic acasă!), cu condiția ca după câteva luni să începem acea publicare. După vreo șase luni, Veniamin tot nu se hotărâse; Eliade și-a retras manuscrisele și le-a publicat mai târziu la o editură ținută de foști legionari la Madrid, iar eu îl anunțam pe Veniamin că-mi reluam de-acum salariul integral — hotărât să părăsesc fundația cu primul prilej, prilej care se va prezenta curând, neașteptat, cum vom vedea.

Alte două povești triste

În cei trei ani cât am stat la Fundația „Carol“, m-a urmărit, din când în când, trecutul meu de „asistent social“ al refugiaților. Aș vrea să evoc aici doar două întâmplări, care mi-au lăsat o amintire dureroasă, neștearsă.

Primesc într-o după amiază, la sediul fundației, un telefon de la o asistentă a Serviciului Social de Asistență a Emigraților (SSAE), pe care de altfel n-o cunoscusem când eram la CAROMAN și nu știu cum aflase acum de numele meu și de noua mea adresă profesională. Mă informa despre moartea unui tânăr român și mă ruga să găsesc un preot ortodox și, împreună cu el, s-o însoțesc a doua zi dimineață la înmormântarea tânărului, undeva la periferie. Îmi aduceam aminte de numele lui. Un băiat înalt, chipeș, bine-crescut, fiul unui general; îi obținusem, când eram la CAROMAN, o bursă de studii de la Ajutorul Universitar (*L'Entraide Universitaire*, organism de stat care a făcut mult bine pentru tinerii noștri refugiați).

Am căutat un preot. Am reușit să dau de parohul bisericii ortodoxe din rue Jean de Beauvais — i-am uitat numele — mai văd și acum barba lui roșcovană. Ca de obicei, era iarăși zâzanie la biserica ortodoxă română din Paris, acel preot fiind contestat de grupul legionar pentru nu știu ce păcate, reale sau presupuse. Mi-a făgăduit că ne va aștepta a doua zi în fața bisericii, la 8 dimineața.

> E iarnă și abia se mijește de ziuă. Plouă subțire. Mașina funerară ne duce cu viteză către periferia-sud — nu mai țin minte, Choisy sau Ivry. Ședem pe băncile laterale, tăcuți, în fața sicriului de lemn alb. Prin traficul intens, sub ploaie, cine mai ia în seamă un dric? Un dric care gonește, neurmat de nici o mașină. Poarta cimitirului. Asistenta coboară pentru o scurtă formalitate la biroul intrărilor. În fundul cimitirului, la capătul unei alei laterale, doi gropari așteaptă sub ploaie cu lopețile lor lângă o groapă proaspăt săpată. Dintr-o mică geantă, popa și-a scos „sculele“: patrafirul, cartea de rugăciuni, o cruce, o lumânare și un sfeștoc. Asistenta a deschis o umbrelă deasupra capului lui. Eu țin lumânarea aprinsă. Ascult, sub ploaie, cea mai scurtă slujbă ortodoxă din viața mea. Mă închin. Funiile sub sicriu, coborârea acestuia, apoi zgomotul surd al pământului moale azvârlit de gropari cu lopata.

Întoarcerea, cu aceeași viteză, în tăcere. După ce l-am lăsat pe preot de unde-l luasem, asistenta socială, rămasă singură cu mine, a simțit nevoia să-mi dea amănunte despre moartea tânărului:

— Ştiți... A fost vorba de o sinucidere...

Şi mi-a povestit. După ce-și căpătase diploma de la o școală de comerț, tânărul fusese angajat contabil într-o societate. Se îndrăgostise de o fată, pentru care se apucase să facă niște cheltuieli nesăbuite — până a se lăsa ispitit să ia din casa de bani a societății. Prins la un control, a fost condamnat la doi ani închisoare. Era eliberat după un an, pentru bună purtare și fiindcă era bolnav, diabetic, obligat să-și facă zilnic injecții cu insulină. Ieșit din închisoare, s-a dus la iubita lui, care însă l-a respins. A umblat atunci hoinar pe străzile Parisului, fără să-și mai facă în acea zi injecția cu insulină. La un colț de stradă, s-a prăbușit. Trecătorii s-au repezit. În zadar. Murise.

Voise oare asistenta să înșele Biserica pentru a dărui tânărului sinucigaș o mântuire postumă, cu taina rugăciunii morților?

M-am rătăcit povestind astfel de amintiri. Te așteptai, cititorule, la evenimente senzaționale, la vreo mare frescă politică... Ești dar sigur că în viața popoarelor certurile celor mari atârnă mai greu decât mizeria celor mărunți? Lasă-mă să-ți mai spun o ultimă poveste, încă o poveste adevărată!

Suntem la sfârșitul lui iulie 1960, la câteva zile înainte de plecarea mea în concediu. Se prezintă la fundație un tânăr, un omuleț de o șchioapă, îmbrăcat într-un costum negru, cam ceremonios și, mai cu seamă, cam gros pentru sezon. Vine de la New York, unde lucrează într-o fabrică. Îmi povestește: e bucovinean, fără studii superioare. N-a putut îndura regimul, atunci a fugit prin Iugoslavia, Trieste, Italia. Lagăre și iar lagăre peste tot. În Italia, s-a îmbolnăvit și a fost operat: ablațiunea unui rinichi — fără să i se spună exact ce avusese și nici

urmările posibile, bineînțeles ca să fie bun de expediat mai departe, spre Statele Unite. Era acolo de mai mulți ani și nu-i plăcea. Trăia mai mult în mediul italian de la New York. Găsise de lucru într-o uzină, dar acum suferea de o afecțiune gravă, care-l făcea din ce în ce mai inapt pentru o muncă normală: bășica udului, sclerozată de tuberculoză, ajunsese de mărimea unei nuci. Venea să se opereze în Franța. Mirat, îl întreb de ce nu s-a operat la New York, că doar medicina americană... Răspunde încet, cu vorbe măsurate, față încruntată, încăpățânat. Nu-i place cum e organizat sistemul sanitar în America și, de altfel, n-are asigurare, dar are cu el 2 000 de dolari și vrea să fie operat în Franța. Degeaba îi spun că nu mai sunt, de ani de zile, în circuitul asistenței, nu știu cum să rezolv problema lui, e străin și nu e înscris la Securitatea Socială Franceză și suntem în preajma vacanțelor din luna august, când în Franța s-ar zice că se opresc ceasurile... Degeaba. I se spusese de români din America să vină să mă vadă, că eu voi rezolva problema. Fața lui, privirea nu arătau spaimă, nici măcar nedumerire. El știa că eu pot. Atât. Stătea cu ochii în pământ, aștepta. Nu se urnea de pe scaun, decât pentru a merge din cincisprezece în cincisprezece minute la toaletă. Eram disperat. Cazul era dramatic, dar cum să-i găsesc soluție? L-am rugat să mă lase douăzeci și patru de ore să mă gândesc.

Întors acasă, am întrebat-o pe soția mea: ce-i de făcut? Ea nu mai lucra de doi ani la Crucea Roșie, dar păstrase relații bune cu un medic, șef de clinică la un mare spital și membru în Comitetul Crucii Roșii, omul care o îngrijise când fusese atât de bolnavă pe când era stewardesă la Air-Maroc. M-am dus la el și l-am rugat să mă recomande celui mai bun urolog „de pe piață“. Trebuie să spun că în mediul medical francez, de la o anumită vârstă în sus, numele îndepărtatei mele rude, marele chirurg și anatomist Ernest Juvara era în general o admirabilă carte de vizită — toți țineau minte de la lecțiile de anatomie de „butoniera lui Juvara“, ba unii și învățaseră pe tratatul de anatomie al cărui coautor era. Marele „patron“ urolog mă primește chiar a doua zi cu pacientul meu. Îl examinează, îl întreabă dacă are cu ce plăti spitalul, nefiind asigurat social, apoi îl programează pentru operație în spitalul lui cât mai curând. Îndrăznesc să-l întreb, puțin îngrijorat:

— Îl operați dumneavoastră, domnule doctor?

— Bineînțeles — îmi răspunde, cam înțepat.

Plec deci în concediu a doua zi, oarecum liniștit. Când mă întorc, după trei săptămâni, mi se spune la hotelul tânărului că era tot la spital. La spital, aflu că operația, făcută de un asistent al „patronului“, nu reușise de prima dată. Trebuise o a doua operație, cincisprezece zile mai târziu (era vorba de „fabricarea“ unei vezici artificiale, prin preluarea unei bucăți din intestinul bolnavului — cel puțin așa am

înțeles). Mi se afirmă că, de data asta, este un succes și că pacientul va ieși chiar a doua zi, putându-și relua activitatea normală.

Băiatul se simțea vindecat... dar nu mai avea un ban. Spitalul îi mâncase toată rezerva de dolari. Pe deasupra, refuza acum să părăsească Franța. Nu mai voia să audă de America. Ce mă fac? Aleargă, Neagule, pe la autorități, pe la Ajutorul Catolic, pe la Centrul de Ajutorare Protestant (CIMADE) — nu mai știu pe unde. Refuz categoric peste tot: un refugiat, o dată stabilit peste ocean, nu mai putea fi admis ca refugiat în Franța. Tot ce am putut obține de la nu mai știu care instituție caritabilă a fost un bilet de avion Paris–New York și cu ce să-și plătească hotelul. Basta. I-am dat biletul și banii, l-am dojenit cât am putut și ne-am luat rămas-bun unul de la altul, în ajunul plecării avionului.

Pe la sfârșitul primăverii următoare, primesc la sediul fundației o convocare la comisariatul de poliție al cartierului. Cu toate că am făcut trei ani de miliție — totdeauna foarte speriat în fața superiorilor — în fața polițiștilor sunt și mai speriat. Ce mi-or fi vrând cu convocarea asta? Oare ceva nu e în regulă cu cartea mea de refugiat? Nu, că ar fi trimis convocarea la domiciliu. Trebuie să fie ceva în neregulă cu fundația. Mă prezint a doua zi la comisariat, puțin nervos. Sunt introdus îndată în biroul comisarului-șef. Mă poftește să mă așez, deschide un sertar al biroului, scoate un plic și mi-l întinde. Recunosc scrisul meu, dar cerneala e cam spălăcită. Îmi trece fugitiv în fața ochilor spectacolul unui înecat asupra căruia s-au găsit hârtii — dar cine? Iau plicul: era o scrisoare a mea către omulețul operat de vezică, adresată la hotelul lui și cu adresa mea de la fundație pe dos.

— Îl cunoașteți pe acest domn? mă întreabă comisarul.

Îi spun ce știam. El îmi povestește urmarea. Nu luase avionul de New York. Să fi izbutit să-și negocieze biletul? Să-l vândă la negru? Nu știu. În orice caz, a luat-o spre sud-estul Franței. Undeva, la poalele Alpilor, se informează de cărările contrabandiștilor peste munți până în Italia (cum s-a putut descurca omulețul meu care nu știa boabă franceză — e minune). Şi a plecat singur prin pădure spre munte. L-a prins noaptea pe drum, frânt de osteneală, înainte de a fi ajuns la șaua muntelui, la trecătoare. Cum ar fi făcut în pădurile copilăriei sale, a rupt crăci de brad, și-a făcut un culcuș pe care s-a întins, acoperit doar cu mantaua. Peste noapte, prima zăpadă a anului s-a așternut încet-încet pe nesimțite, acoperindu-l pentru totdeauna, ca un giulgiu. Când s-au topit zăpezile primăvara, s-a găsit trupul lui, cu scrisoarea mea în buzunar.

Românașul meu voia să fie ceva mai aproape de țara lui, la frații italieni, de care se simțea mai apropiat și le ghicise limba... Se zice că ai vise frumoase când mori înghețat. El trebuie că s-a văzut copil printre brazii lui din Bucovina — cei mai frumoși din lume — fericit.

Câteva săptămâni mai târziu, plecam și eu din Franța, nu spre a mă apropia de țară, ca el, ci pentru a mă depărta și mai mult, într-un fel de exil secund, în inima Africii, „peste șapte mări și șapte țări“. Primisem un angajament de consilier tehnic la Ministerul de Externe al Republicii Niger, independentă de câteva luni. Am semnat un contract de doi ani. Am crezut că fug după două luni. Am stat douăzeci și trei de ani.

Dar asta-i o nouă poveste, pentru cine are răbdare să citească și partea a II-a.

25. Thierry Wolton, *Le KGB en France*, Grasset, Paris, 1986; cf. *KGB-ul în Franța*, trad. rom. de Andreea Vlădescu Humanitas, București, 1992, p. 296.

26. Mi s-a afirmat, dar n-am avut cum să verific, că numitul Caraman a continuat să ocupe un post important în Serviciul Român de Informații dirijat de Virgil Măgureanu, sub președințiile lui Ion Iliescu.

27. Aș dori să semnalez aici o scurtă lucrare a lui, care răstoarnă, pare-mi-se, toate teoriile ce se vântură de vreo o sută cincizeci de ani în jurul baladei *Miorița* și care-mi pare absentă din bibliografia chestiunii în România: Constantin Brăiloiu, *Sur une ballade roumaine (La Mioritza)*, Kundig, Geneva, 1946.

28. Cum era și firesc, pentru organizare și selecție, lăsasem mână liberă micului comitet de pictori, mai toți pictori abstracți, dominat de perechea Alexandru Istrate–Natalia Dumitrescu (care vor fi și executorii testamentari ai lui Brâncuși — de unde s-au ivit contestații și procese). La sfârșit, am avut de „înghițit“ supărarea unui renumit scriitor francez, foarte conservator, Henri Massis (*La Défense de l'Occident*): îmi încredințase, pentru a fi expus, portretul fiului său, mort copil, făcut de Alexis Macedonski, fiul poetului. Fără să mi se spună, comitetul organizator al pictorilor, considerând portretul fără valoare, nu l-a expus, de unde surpriza lui Massis și ocara, pe care am primit-o eu, bineînțeles, foarte penibilă.

29. Era fiul unui renumit jurist de drept internațional, Jules Basdevant, care-mi fusese profesor la Facultatea de Drept din Paris și care a fost, la sfârșitul carierei, judecător la Curtea Internațională de Justiție de la Haga. Fiul, după o lungă ședere în România, va ocupa mai multe posturi de ambasador, bunăoară în Tunisia.

30. Intenționat am ortografiat Hâșdău în loc de Hasdeu, cum îl găsim scris, de cele mai multe ori, chiar la oameni de cultură de la noi, fiindcă forma Hasdeu — adoptată, ce e drept, de el însuși în unele lucrări în limbi străine — nu e decât simplificarea numelui pentru uz extern prin suprimarea semnelor diacritice, la o vreme când ortografia românească a numelui era Hâșdeu. În anumite documente medievale privitoare la strămoșii lui, apare și forma Hâjdău. Eu cred că românii cel puțin ar trebui să respecte numele adevărat, lăsând forma Hasdeu pentru publicații în limbi străine. Şi, fiindcă veni vorba de nume, să raportez aici o discuție avută cu Eliade, privitor la patronimul său. Eram curios să știu de unde venea acest nume de aparență grecească și l-am întrebat. Mi-a spus că pe bunicul său îl chema Eremia! Dar, cum se va fi lovit adesea de glumele proaste ale camarazilor, cu „Ieremia cu oiștea'n gard“, și-a schimbat numele, inspirându-se de la numele unui om celebru pe vremea lui, Ion Eliade (sau Heliade) Rădulescu. Şi nici la acesta, de altfel, numele nu era „originar“: era o poreclă ce i-o dăduse un dascăl grec al său! Iată cum se nasc patronimele.

Partea a doua

În Africa subsahariană (1961–1984)

Cum m-am trezit consilier diplomatic în Africa

Mă veți întreba înainte de toate: „Ce-ai căutat, dom'le, acolo, tocman buricul Africii?“ De! Încă un exemplu de ce înseamnă hazardul, întâmplarea în viața omului...

În 1958, pe când eram la Radio Europa Liberă la München, începuseră în Franța noi experiențe politice privind Africa, încercări de a constitui o vastă confederație a coloniilor franceze, semiindependente sub egida Franței, după modelul *Commonwealth*-ului britanic; confederație mai strâns legată însă de fosta metropolă, întrucât imperiul colonial francez nu număra, nici pe departe, unități atât de vaste, de populate și de „civilizate“ ca India, Australia, Canada — și chiar în Africa, Nigeria, care, singură, era mai populată decât cele paisprezece colonii franceze din Africa neagră împreună. Un fost consilier al „Uniunii Franceze“, cum i se zicea, doctorul Francis Borrey, care lucrase vreo douăzeci de ani ca medic chirurg în Africa, amestecându-se și în politica locală, militând pentru independența sau cel puțin autonomia coloniilor, era acum, printre numeroasele lui ocupații, și membru în Consiliul de Administrație al Crucii Roșii Franceze. Acolo o întâlnise pe soția mea și-i apreciase calitățile de inteligență și energie. Cu prilejul unei ședințe a acelui consiliu, îi spune:

— Primul-ministru al Ciadului, Gabriel Lisette, îmi cere să-i înființez o școală de infirmiere la Fort-Lamy (era numele colonial al capitalei, azi N'Djamena). Nu vrei să mergi acolo să deschizi această școală?

Nevastă-mea, surprinsă, dar și entuziasmată la gândul unei asemenea aventuri — că se săturase cu rutina muncii sale la Crucea Roșie — îi zice:

— Aș merge, dar ce fac cu bărbatu-meu?...

— Ce-ți face bărbatul? (pe franțuzește, mai pe șleau: *Qu'est-ce qu'il fout vot'mari?*)...

— Păi, e fost diplomat român...

— Aoleu! Ce facem cu un fost diplomat român?... Om vedea...

Lucrul a căzut baltă, nu însă din cauza fostului diplomat român, ci fiindcă ministrul Gabriel Lisette fusese înlăturat, în urma schimbărilor introduse de generalul de Gaulle după venirea lui din nou la putere în 1958, în sensul unei mai mari autonomii a coloniilor. (De fapt, Lisette nu era localnic, ci administrator francez, mulatru originar din Antile. Mi-am dat seama mai târziu că în ochii africanilor culoarea pielii acestor aculturați — francezi din Antile sau negri americani — nu mai juca nici un rol; ei nu mai erau africani, erau francezi sau nord-americani, nu mai erau „de-ai lor“!)

Eu, când am crezut că trebuie să mă pregătesc să merg în Ciad, m-am și repezit în biblioteca RFE să răsfoiesc atlasuri și cărți de specialitate, să aflu ceva despre climă, despre populații, despre viața de acolo. Astfel, am putut vedea pe un mapamond că linia izotermă, limitând în formă de fuior zona cu media anuală de temperatură cea mai ridicată de pe glob, cuprindea teritoriul Ciadului! Şi, voi vedea mai târziu, și acel al Nigerului...

Trecuseră doi ani și jumătate, eram din nou la Paris, la Fundația „Carol“, cu problemele de care pomenii mai sus, când iată că se manifestă din nou doctorul Borrey. Între timp, lucrurile evoluaseră repede în Africa. Visul lui de Gaulle de a înjgheba o „Comunitate“ în care Franța ar fi păstrat prezența militară, finanțele și politica externă se năruise în fața nerăbdării politicienilor din fiecare teritoriu de a accede imediat la independența totală, după exemplul comunistului Sékou Touré al Guineii, de care voi mai vorbi. Astfel, unul după altul, se născuseră, în 1960, paisprezece noi state independente pe continentul african. Diori Hamani, președintele unuia dintre ele, Republica Niger, îl întreabă atunci pe Borrey, care se bătea pe burtă cu toți politicienii africani și deci acum cu toți noii șefi de stat, dacă n-are să-i recomande un diplomat independent, care să-i organizeze Ministerul de Externe. Computerul cerebral al lui Borrey funcționează instantaneu: să-l propună pe bărbatul lui France Djuvara!... Nu mă văzuse la față niciodată.

L-am întrebat câțiva ani mai târziu pe Borrey:

— Cum ai îndrăznit, doctore, să mă recomanzi așa, fără să mă cunoști?! Răspuns:

— Mi-am zis: bărbatul lui France Djuvara nu poate să fie un prost! (termenul pe franțuzește era ceva mai deochiat: *Le mari de France Djuvara ne peut pas être un con*).

Iată cum se hotărăsc destinele. Interesant de făcut o paralelă între fraza lui Borrey cu ce mi-a spus odată, la rândul lui, președintele Diori:

— Dumneata ești singurul om serios dintre cei pe care mi i-a recomandat vreodată Borrey!

La prima vizită a lui Diori Hamani la Paris, Borrey m-a prezentat. Mutra mea i-o fi plăcut. Mi-a cerut — cred, *pro forma* — să-i schițez în scris cum văd eu structura Ministerului său de Externe și, după câteva zile, mi-a propus un contract pe doi ani. Precizez aici — ca să nu-și închipuie cineva că am plecat acolo la un Eldorado — că salariul pe care aveam să-l primesc era puțin mai mic decât ce câștigam ca secretar general al Fundației „Carol“, plus cele două emisiuni săptămânale la Radio Europa Liberă. Va fi crezut și Veniamin că plecam ca să mă umplu de bani, când eu plecam ca să scap de el. Dar nu-mi mai păsa! Îmi ziceam: plec pe doi ani, apoi, cum zic

moldovenii, om vidé. Şi am plecat.

La 31 iulie 1961, aveam loc rezervat în avionul de Niamey. Mă văd în ajun, luându-mi rămas-bun de la fiica mea, Domnica, de douăzeci și trei de ani, în stradă în fața unei rable de „2CV Citroën“ cu care se ducea, cu o prietenă, să hoinărească prin Germania. Nu țin minte să fi intuit că începeam un capitol cu totul nou în viața mea. Soția mea trebuia să mă urmeze după trei luni, când voi fi fost instalat în noua mea funcțiune și noua mea casă. Dar nu va mai veni.

Primul contact cu continentul negru

Mai puțin de un ceas după decolare, suntem deasupra Mediteranei, la 10 000 de metri altitudine. Am loc la fereastră. Superba culoare a mării, albastru închis. E brăzdată, ici-colo, de mici dungi albe. Spuma valurilor? De ar fi din când în când și un vapor, cred că nu l-aș distinge. Ce strâmtă mi-a părut Mediterana după ce a apărut continentul!... Am și ajuns deasupra continentului african. O fâșie de verdeață de-a lungul mării și îndată ne găsim peste niște munți cu aspect de pustiu. Avem un cer senin, de o vizibilitate cum nu voi mai avea niciodată în douăzeci și trei de ani... Sahara. Ați văzut cumva tablouri medievale din lumea germană reprezentând un „jupuit“, un trup omenesc căruia i s-a jupuit pielea? A fost un timp o adevărată modă a acestor jupuiți, pentru a stârni groaza morții, teama de ce te așteaptă „dincolo“ — sudul Algeriei și partea muntoasă a Saharei îmi evocau un asemenea „jupuit“: un relief torturat, gălbui, brăzdat de vine cărămizii, sau roșii, sau negricioase — probabil „ued“-uri secate. Am o strângere de inimă: pot oare locui oameni în ținuturi ca acestea?

După patru ore de zbor, avionul începe să coboare. Sub noi, de la o vreme, șes. Mi se pare că văd fugind o gazelă. Apar și rare tufișuri, verde-cenușii. Deodată, în zare, o panglică aurită — probabil Nigerul. Pe malul fluviului, o pădurice mai deasă. Printre copaci, sclipesc câteva acoperișuri de tablă. Avionul coboară acum iute, zboară jos, peste o aglomerație de case de culoarea nisipului — apoi pista aerodromului, frânarea aceea zgomotoasă și brutală, care, de fiecare dată, la aterizare, îmi produce o senzație neplăcută...

La capul pistei, avionul a cotit pe loc și s-a îndreptat încet către un fel de hangar. Suntem la Niamey, capitala Republicii Niger. S-a adus scara și s-a deschis ușa de lângă cabina de pilotaj. Când mi-a venit rândul pe micul platou din capul scării, căldura de afară m-a izbit în față ca un val fierbinte.

Pasagerii se îndreaptă în grup către hangarul care servește de aerogară. Înăuntru, polițiști în uniforme kaki deschis; lumea din hol, unii în șort și cămășuță, alții în port național. Unul dintre aceștia, tânăr (îmi zic, între douăzeci și cinci și treizeci de ani), înalt, foarte buzat și cu un zâmbet până la urechi, descoperind întreaga dantură, se

apropie de mine:

— *Monsieur Djuvara?* pronunțând *à la française*, adică accentul pe ultima silabă și *u* ca *ü* în nemțește. Şi, cum acest *ü* franco-germanic nu există în limbile lor, nigerienii îl pronunțau, de cele mai multe ori, *i*, iar numele meu se auzea Djivarà, ceea ce suna destul de african — când nu-mi ziceau de-a dreptul Djawara, nume destul de răspândit în Africa occidentală.

Tânărul îmi întinde mâna și se prezintă: Issa Boubé, șef al protocolului. Şi-a manifestat îndată autoritatea față de serviciul bagajelor, de vamă, de poliție și ne înghesuim într-un Peugeot 403, model vechi de vreo zece ani — dar voi constata ulterior în mai toată Africa, inclusiv în Africa anglofonă, că era mașina cea mai potrivită pentru clima și pentru drumurile africane. Îmi spune că mașina și șoferul Chaibou (*pron.* Şaibu) îmi sunt afectați. Chaibou e cam șleampăt, dar zâmbește și el până la urechi și pare foarte mândru de funcția lui. Şoseaua, largă, e tăiată în solul de laterită de culoare cărămiziu deschis; vreo zece kilometri fără cotituri. Drumurile astea, după trecerea câtorva mii de vehicule, mai cu seamă camioane, sunt supuse unui ciudat fenomen fizic: se nasc pe ele și se tot adâncesc niște scobituri paralele, jghiaburi ca niște valuri înțepenite, semănând cu tabla groasă ondulată folosită pentru acoperișuri, de unde expresia franceză *tôle ondulée* „tablă ondulată“ pentru a desemna acest soi de șosele. Dacă mergi domol, sub 80–90 pe oră, mașina îți scutură oasele și mațele ca în căruțele noastre pe „șoseaua“ pietruită. Dacă gonești cu peste 100, zbori la suprafața „valurilor“, dar, la cea mai mică eroare sau zmucitură de volan, zbori și dincolo de șanț, de unde nenumăratele accidente pe acele drumuri, mai cu seamă la cotituri sau dacă te joci să întreci alt vehicul. Pe marginea șoselei, ici-colo, niște salcâmi uscățivi, plantați pesemne nu de mult, luptând să supraviețuiască în arșiță și praf. Trecem repede printr-un cartier al vechii aglomerații indigene, cu case de cârpici de culoarea pământului, și dăm de drum asfaltat. O cotitură — și apare deodată, jos, spre stânga, fluviul, larg, leneș, cafeniu; văd întinderea lui spre amonte pe mai mulți kilometri. Dar nu coborâm spre el, ci urcăm ușor spre alt platou, ajungând la o cale largă, umbrită de un fel de platani uriași, în spatele cărora apar niște vile și chiar o clădire mare, vădit „administrativă“. Ghicesc că am ajuns în orașul nou, orașul european. Îmi voi da seama mai târziu că atunci când un localnic sau o localnică îți spune, cu o mândrie abia disimulată: „Fiică-mea locuiește pe platou“ înseamnă că e „ajunsă“, are o situație, trăiește pe o treaptă socială mai înaltă.

Mașina s-a oprit în fața unei case mari în stil colonial dinainte de război, cu o verandă de-a lungul întregii fațade. E situată la vreo douăzeci de metri de șirul de platani. Pare a nu fi fost zugrăvită de

mult, e de culoare roz nisipos. În curte, câțiva pomi spinoși și două tufișuri de leandru cu flori roșiatice.

„*C'est votre case!* «e *caza* dumneavoastră».“ În coloniile franceze, se consacrase acest termen puțin peiorativ de *cază*, adică locuință rudimentară, spre a desemna locuințele clădite pentru europenii din administrație. Celor destinate oaspeților în trecere li se zicea *case de passage*.

Intrăm. Odăile sunt spațioase și foarte întunecoase, fiind ferite de soare de cele două verande, din față și din dos. De fapt, sunt numai trei încăperi: un salon-sufragerie și două odăi de culcare; între acestea, sala de baie, adică duș, lavabou și WC de factură destul de veche. La celălalt capăt, o bucătărie mare, cu chiuvete și pentru vase, și pentru rufe, un frigider, o mică mașină de gătit cu butelie de gaz.

În camere, paturi de fier și mobila strict necesară — și obosită. Șeful protocolului, care probabil locuiește încă într-o casă de chirpici în vechiul oraș, pare foarte admirativ față de confortul vilei care mi-a fost atribuită. Îmi arată cum se aprinde climatizorul — face un zbârnâit îngrozitor, ca un motor de elicopter, îl stingem îndată. Rămas singur, mai dau târcoale o dată. În odaia mea, lampa mare cu abajur nu mai are abajur, adică n-are decât un schelet de sârmă care atârnă strâmb. Nu e chiar numai schelet, că s-au țesut pe sârmă câteva pânze de păianjen. Patul n-are decât saltea și o pernă de culoare incertă, fără față de pernă, bineînțeles. Apropiindu-mă, văd salteaua presărată de murdării de șoarece — sau de șobolan, nu mă pricep la zoologie. Găsesc la bucătărie o mătură chinuită și un făraș, ca să înlătur spârcâielile oaspeților mei nocturni. Mai grav e că — nu mai țin minte din ce motiv — n-am putut avea din prima zi și cufărul metalic în care-mi aduceam toată rufăria de casă, așa că a trebuit să dorm prima noapte pe acel culcuș foarte puțin ademenitor. Încă și mai grav: n-aveam cu mine nici măcar o sticluță de whisky.

Împlineam peste câteva săptămâni patruzeci și cinci de ani, o vârstă când ești încă adaptabil. Ca să înțeleagă însă mai bine cititorul care era contrastul cu cadrul meu anterior, trebuie să dau dovadă, un moment, de puțină lipsă de simplitate. De șapte ani, de la moartea bunicii materne a soției mele, o îndemnasem pe soacra mea să preia din moștenire apartamentul mamei defuncte, cu toate că pentru dânsa, lipsită de venituri mai substanțiale, împărțirea era foarte dezavantajoasă, frații și surorile ei alegându-se cu câte două apartamente, ba și cu prăvălii la stradă. Eram în ce se cheamă la Paris un *hôtel particulier*, aflător de o sută douăzeci de ani în familia soției mele, într-unul dintre cele mai alese cartiere din Paris, Faubourg Saint-Germain, în rue de l'Université. S-ar fi numit, în Bucureștiul veacului al XIX-lea, un palat. Din stradă, nimic prea arătos. Fațadă sobră de casă burgheză de la mijlocul secolului al XIX-lea, cu cinci sau

șase etaje. După ce ai pătruns însă în curte printr-o poartă mare și ai urcat o scară monumentală din epoca napoleoniană, te găsești, la etajul întâi, în clădirea din veacul al XVII-lea, cu tavane la 4,65 m, cu mobilă stil, portrete vechi, covoare de preț... Dormeam într-un salon de 60 de metri pătrați. Prin geamurile înalte, când stingeam lumina seara, vedeam cele două aripi ale clădirii clasice cuprinzând o grădină ce se încheia cu plopi înalți și un zid acoperit cu iederă. Jos, gazon și două alei curbe de nisip alb. Pe un colț al ierbii, un înger de marmură de Falconet[31]. Vărul soției mele, care locuia la parter, nu-și stingea lampa toată noaptea. O lumină blândă se răspândea de acolo pe ziduri, pe alee, pe marmura albă. Un decor de teatru. Stăteam seară de seară să privesc, tăcut — așteptam parcă să înceapă un concert de Couperin sau o piesă de Marivaux.

Dar să revenim la noua mea reședință. A doua zi, la birou, l-am rugat pe șeful protocolului să-mi facă rost de un mic avans. A izbutit îndată, miraculos, așa că m-am putut repezi la marele magazin francez să cumpăr ceva merinde, un abajur și o sticlă de whisky.

Începuturile la minister

Să vă spun și cum a fost cu biroul. Venise să mă ia Chaibou cu mașina la opt dimineața, să mă ducă la palatul prezidențial, clădire mare în stil maur, destul de impunătoare, în fundul unei grădini îngrijite, cu iarbă și flori. Era fosta reședință a guvernatorului. Voi afla mai târziu că, cu toată impresia de soliditate datorată grosimii zidurilor, clădirea nu era de cărămidă, ci făcută tot din chirpici — căruia i se zice acolo banco.

Ministerul de Externe, în acea vreme, încăpea în trei odăi, într-o aripă a palatului: una pentru secretarul general, celelalte două pentru eventualii colaboratori, deocamdată numai două secretare, una albă, alta neagră. Secretarul general, Abdou Sidikou, era un tânăr farmacist, laureat al Facultății de Farmacie din Paris, foarte isteț, însă — îmi voi da seama curând — căzut de pe atunci în darul beției, care-l va duce la o moarte precoce. Alcoolul nu iartă în clima aceea, mai cu seamă organismele neantrenate, atavic, la băutură. Voi reveni asupra cazului Sidikou, întâi fiindcă omul mi-a fost simpatic, apoi fiindcă exemplul lui e, simptomatic, al unei anumite elite africane în faza actuală de aculturare[32].

În acele prime luni de independență, Republica Niger n-avea încă ministru de externe. Însuși președintele republicii, Diori Hamani, își rezervase portofoliul afacerilor străine, avându-l sub directa lui îndrumare pe acest secretar general.

Sidikou mă primește cu amabilitate într-un birou imens și bine mobilat și mă duce în altă aripă a palatului, să mă prezinte celor două secretare într-o cameră mare, aproape goală: două măsuțe cu mașini

de scris și câteva dulăpioare metalice — și mă lasă acolo, fără să-mi spună ce aș avea de făcut. Nu e nici un birou. Secretara franțuzoaică (față prelungă, palidă, nas subțire, ochelari) îmi aduce, miloasă, un scaun de stau lângă ea și, pe când bate la mașină, mă mai pune la curent cu mersul lucrurilor — foarte prudent, fără comentarii. Secretara localnică (neagră-tăciune, frumoasă, ochi de catifea neagră) bate și ea la altă mașină, cu două degete, nu se uită la mine decât pe furiș, sfios. După un timp, neștiind ce să fac, îi cer franțuzoaicei să-mi arate dosarele, clasoarele cu corespondența din ultimele luni, mai mult corespondență primită decât răspunsuri. Țara era independentă de abia de un an.

A doua zi, s-au adus în cealaltă încăpere un birou și un scaun. Aveam vedere spre fluviu, peste niște grădini în trepte, dar tot nimic de făcut. Mă simțeam prost. Vădit, nici președintele, nici secretarul general nu știau încă prea bine de ce mă angajaseră și la ce să mă folosească — iar eu începeam să mă întreb ce căutam acolo.

A treia zi, apare șeful protocolului și-mi spune, grăbit:

— Mâine, își prezintă scrisorile de acreditare ambasadorul Statelor Unite și ambasadorul Italiei. Domnul președinte vă roagă să-i pregătiți răspuns la discursurile lor...

Eram puțin emoționat, spun drept. În cei patru ani și jumătate de serviciu la Externe, n-avusesem prilejul să redactez, ba nici măcar să citesc un discurs de prezentare a scrisorilor de acreditare ale unui ambasador — și, cu atât mai puțin, un răspuns al șefului statului. Adaug că cei doi ambasadori anunțați n-aveau încă reședință la Niamey; postul lor principal era la Abidjan, în Coasta de Fildeș, și nici măcar nu-și dăduseră osteneala să comunice dinainte o copie a propriilor lor discursuri. Fă, Neagule, răspunsuri de tip necunoscut la niște discursuri necunoscute!

M-am pus pe lucru. Pentru american, i-am dat cu marea putere căreia îi incumbă de-acum *leadership*-ul lumii libere și datoria de a ajuta noile țări independente etc., etc. … Italianului i-am amintit că legiunile romane ajunseseră până pe malurile Nigerului (ceea ce poate nici nu știa!)...

Cum s-au desfășurat cele două ceremonii nu știu, căci dumnealor n-au catadicsit să mă poftească și pe mine. A venit însă a doua zi șeful protocolului să-mi spună că „Domnul președinte a fost foarte mulțumit de discursurile pregătite.“ Eram ușurat. Ușurat, dar nu bănuiam că-mi și aprinsesem paie în cap, căci de atunci, pe lângă munca pe care mi-o dădea de-acum secretarul general (practic, toată corespondența primită zilnic, pentru a-i face referate și a-i pregăti răspunsuri), președintele a început să-mi ceară discursuri nu numai de primire a ambasadorilor sau de participare la conferințe internaționale, ci și de politică internă.

Să mă fi văzut într-una dintre mașinile cortegiului prezidențial străbătând mii de kilometri în nori de praf de laterită și pregătind seara, pentru a doua zi (uneori, fără să fi avut, la popasuri, fericirea unui duș binecuvântat), câte un discurs oficial, în care era vorba îndeobște de perspectivele recoltei de mei, de prețul pe piața mondială a alunei americane și de noul împrumut pe care l-am cerut recent Băncii Mondiale... Era discursul oficial rostit în orașe sau în târguri și înțeles doar de infima minoritate școlită care forma cadrele, mari și mici. Pe urmă, pe înțelesul „maselor“, al norodului, al prostimii, președintele o lua de la om la om pe limba lor, ori în djerma, ori în hausa (*haoussa*), după regiuni. Dar câte aș avea aici de spus pentru a fi pe înțeles!... O las pe mai târziu, ca să nu fiu pedant din capul locului și să închideți cartea. Să semnalez, doar în treacăt, că pe teritoriul Republicii Niger, unde nu trăiau atunci decât patru milioane de locuitori, se vorbeau douăzeci și două de limbi — iar în marea țară vecină și cvasiomonimă, Nigeria ex-britanică, peste două sute, mai multe decât în fosta Uniune Sovietică!

Mă întorc la cazul sărmanului moldovalah parașutat în acea lume, pentru el atât de nouă și stranie... Faptul că mă luase de-acum președintele ca „negru“, cum zic franțujii, ca să-i pregătesc discursurile, îmi făcuse un dușman în persoana directorului său de cabinet, un corsican, Nicolas Leca, iute la mânie și vindicativ ca toți compatrioții săi — din fericire și puturos, cum au reputația de a fi —, așa că-i convenea, pe de altă parte, să fi căzut corvoada discursurilor prezidențiale pe capul altuia. Se răzbuna însă viclean, cicălindu-mă mereu la telefon pentru cutare sau cutare problemă, pe un ton neplăcut de comandament. De câte ori îi auzeam vocea la telefon, simțeam cum țâșnea în mine o secreție suplimentară de adrenalină. Voi mai avea prilejul să pomenesc de el în rândurile care urmează.

Omul nu era neinteresant. Vechi funcționar colonial, își petrecuse ultimii douăzeci de ani de carieră pe teritoriul Nigerului, ajungând până la gradul, imediat inferior celui de guvernator, de comandant de cerc. Precizez că un „cerc“ putea avea întinderea unui ținut de-al nostru. Subita independență a acelor teritorii coloniale îl frustrase de atingerea ambiției supreme a funcționarului colonial, cea de a ajunge guvernator de colonie, un fel de vicerege. Avusese însă înțelepciunea de a se purta frumos cu un tânăr învățător local, numit Diori Hamani, care, ajuns președinte al republicii, îl răsplătise acuma luându-l ca director de cabinet. Totuși, „din cal, măgar“. Firea lui trufașă și arțăgoasă făcea că era urât de mai toți miniștrii și înalții funcționari africani. Poate i se urâse și președintelui de arțagul lui, astfel încât îi golise încetul cu încetul funcția de vreo importanță reală, încredințând mai toate trebile unui director adjunct de cabinet, Maitouraré Gadjo, un tânăr peuhl cu care mă voi înțelege perfect și ale cărui calități le

voi aprecia în tot timpul „domniei“ lui Diori Hamani.

Leca vorbea mai multe limbi africane, în special limba djerma, minoritară în țară, dar era limba etniei în mijlocul căreia se afla (nu demult) capitala țării, Niamey, și căreia îi aparținea președintele. Se apucase chiar să adune în scris sute de proverbe în acea limbă, dar, lasă-mă să te las cum era, nu apucase niciodată să isprăvească lucrarea cu traducerile și aparatul critic necesar, așa că lucrarea — după câte știu — a rămas „în sertar“, și e păcat.

În primele zile de la sosirea mea, când nu începuse încă să se ciorovăiască cu mine, Leca mi-a spus un lucru pe care l-am luat întâi ca o butadă. Mi-a zis cam așa: „Dumneata, dacă nu te apuci să-ți scrii impresiile în primele trei luni, n-ai să mai scrii niciodată nimic. Eu, după douăzeci de ani aici, nu știu ce aș mai putea scrie“... Azi, îmi dau seama că nu era o butadă. Oricât ar părea de paradoxal la prima vedere, străinul înzestrat cu spirit de observație și perspicacitate — și un minimum de talent — poate, după o ședere de câteva luni, să-ți zugrăvească un tablou destul de original al noii societăți pe care a descoperit-o și pe care o observă[33]. După douăzeci de ani, dacă-i cinstit sufletește, nu poate decât constata cu întristare că n-a înțeles nimic din moravurile și psihicul populației în mijlocul căreia a trăit și că toate observațiile sale au rămas înspăimântător de superficiale.

Nu te aștepta, așadar, cititorule, să găsești în paginile ce urmează vreun studiu etnografic despre populațiile din îndepărtatul continent, unde mi-am petrecut douăzeci și trei de ani din viață. Pentru a pătrunde cât de cât în lumea lor cea mai tainică, cea mai adevărată, ar fi trebuit să trăiesc „într-un colț de țară veche“, ca ei, într-o casă de chirpici cu ușă și fereastră de tablă sau — mai bine — într-o colibă de rogojină, cu o femeie, sau mai multe, dintre localnice și o droaie de copii goi în jur, în aceeași ogradă cu capra și curcanii și găinile golașe, să învăț limba sau limbile lor, să trăiesc ca ei, să dorm ca ei, să bolesc ca ei, să ascult seară de seară povești din trecut, povești de vraci și de vrăjitori, povești de zeități neînchipuite — și atunci, poate-poate, după zeci de ani, aș fi început să pătrund în lumea lor. Şi încă!... Un celebru etnolog francez, Marcel Griaule, care a trăit zeci de ani în mijlocul unei etnii cu tradiții foarte originale, dogonii, din țara de la vest de Niger, pe atunci numită Volta Superioară, acum Burkina Faso, a descris în amănunt datinile, credințele, cosmogonia acelei etnii și scrierile lui (în special *Dieu d'eau*), devenind un clasic al etnografiei. Atât de mult se identificase cu acei oameni și cu acele locuri, că a cerut să fie înmormântat după riturile locale în falezele dogonilor, alături de ei. A venit, după moartea lui, în aceleași locuri, un tânăr etnolog, cu altă școală, alte concepții, alte interpretări și a pretins că dragii dogoni ai lui Marcel Griaule îl mințiseră sau îi tăinuiseră esențialul... În realitate, se pare că și acesta s-a înșelat. Același lucru l-

a pățit și americanca Margaret Mead, cu celebrele ei studii despre indigenii din insulele Pacificului de Sud. Atunci ce ați putea aștepta de la mine, fost funcționar străin reținut de meseria lui în capitala care se străduia să maimuțărească moravurile unei capitale europene, eu însumi trăind ca în Europa în ce privește locuința, alimentația, preocupările zilnice, relațiile sociale?

Căci trebuie s-o spun din capul locului: cu toată sincera mea dorință de a stabili relații mai intime cu colegii mei africani, atât pentru a mă deosebi de francezii cu complexe colonialiste, cât din simplă curiozitate umană, lucrul mi-a fost cu neputință în cei douăzeci și trei de ani de ședere. Caz tipic: după câteva luni de raporturi cordiale cu Maitouraré Gadjo, zărindu-l singur la cinematograful în aer liber, unde mă duceam și eu din când în când, l-am întrebat de n-am putea merge într-o seară împreună; de asemenea, dacă ar accepta să vină la masă la mine cu soția. A refuzat politicos, dar categoric și n-am mai insistat. Cu vremea, am găsit câteva explicații acestei rezerve, acestei reticențe: mai întâi, teama de a nu putea răspunde la fel din cauza marilor diferențe de salariu dintre un localnic și un cooperant străin; apoi, jena de a arăta o locuință sărăcăcios mobilată sau, dacă se afla în cartierul vechi, lipsită de mobilier european; în al treilea rând, credința că nouă nu ne-ar plăcea bucătăria locală, și alta nu știau să facă; *last but not least*, în fine, chestiunea soției sau mai bine zis a soțiilor, căci mai toți cei cu dare de mână aveau, la maturitate, două, trei sau chiar patru neveste, care nu obișnuiau să ia masa cu bărbații. Într-un cuvânt, deosebirea dintre moravurile lor și ale noastre era atât de mare, încât ei înșiși nu simțeau nevoia de a începe legături mai strânse cu un european, rupându-se din mediul lor. În afară de relațiile publice, indispensabile, obligatorii (birou, întruniri, recepții oficiale), e clar că se fereau de angajamente sociale cu noi, unde se simțeau stingheri și care i-ar fi știrbit de momentele intime când se regăseau „în lumea lor“. Se ajungea la o adevărată schizofrenie: unul era omul oficial, ziua funcționar într-un minister sau salariat al unei societăți occidentale, și altul același om, întors seara în mediul său tradițional.

Am fost deci condamnat, prin chiar funcția pe care o dețineam, să rămân la suprafață, să nu cunosc mai totdeauna decât fațeta oficială a omului. Rar, foarte rar mi-a fost dat să surprind întâmplător și aspecte din cealaltă fațetă, mult mai cuprinzătoare, mai profundă, mai tainică — și poate și mai trainică. Asemenea momente au fost mai dese spre sfârșitul șederii mele, când unii tineri colaboratori, observându-mă de atâția ani printre ei și căpătând încredere în discreția și cinstea mea intelectuală, au început câteodată să-mi facă mărturisiri privind problemele lor conjugale sau familiale și constrângerile tradiționale care-i apăsau.

Trebuie să precizez că această impermeabilitate era caracteristică a unei societăți în imensă majoritate musulmană și colonizată târziu — de la 1900 încoace. În 1961, când am sosit, abia 3 la mie din clasa vârstei școlare era luată la școală! Își poate cineva lesne închipui, din cele patru milioane de locuitori, câți adulți erau care să fi apucat să învețe carte! Situația era cu totul alta în unele țări de pe coastă, unde colonizarea era mai veche (în anumite centre ale Senegalului, prezența franceză a început în secolul al XVII-lea) și — mai cu seamă — unde creștinismul a prins rădăcini mai de mult. De remarcat în treacăt că evanghelizarea, cel puțin în epoca contemporană, a fost în general independentă de puterea colonizatoare. Astfel se face, de pildă, că în sud-estul Nigeriei ex-britanice populația ibo, numeroasă și îndemânatică, a fost aproape în întregime evanghelizată de preoți catolici, pe când Madagascar, care va deveni colonie franceză, a fost creștinat de misionari anglicani. Curând mi-am dat seama că religia și școala — în special, școlile congregațiilor catolice — erau principalele ingrediente ale acceptării modelului european.

Mi-aduc aminte cum, pe la sfârșitul ședерii mele, mi s-a adus la minister, în timpul vacanței universitare, o studentă stagiară pe o lună. Îmi dau seama îndată, cu toate că poartă un nume tipic din regiune, că e mai altfel. Altfel vorbește, altfel te privește, altfel zâmbește. Zâmbetul traduce umorul sau duioșia, dar fetele de acolo, mi se părea, nu cunoșteau nici duioșia, nici umorul, așa că fizionomia lor trecea direct de la încruntare la râsul cu hohote. Studenta, spre marea mea mirare, zâmbea inteligent. O întreb unde a urmat liceul. Îmi spune că la maici, în Volta Superioară (Burkina Faso) — în țara vecină era o importantă minoritate catolică, cu școli primare și secundare. Vedeam dintr-o dată, concret, ce înseamnă pecetea pe care ți-o pun mediul și școala.

Intermezzo etnografic: fulanii

Pe un plan etnografic mai larg și pentru a arăta cât de greu și de rar îmi era dat să cunosc tainele moravurilor lor, să vă povestesc cum am descoperit un obicei deosebit de interesant răspândit la o etnie din regiune și pe care aș fi putut să-l ignor stând acolo o viață întreagă.

Cam la zece ani după sosirea mea, căpătasem însărcinarea de a face, pe lângă serviciul meu de la minister, și cursuri de drept internațional și de istorie a economiei la noua lor Şcoală de Administrație.

La sfârșit de an academic, mă supărase faptul că mi-era cu neputință să rânduiesc tezele elevilor în ordinea alfabetică a numelor de familie. De fapt, însăși noțiunea de „nume de familie“ era inadecvată, deoarece la ei, ca la arabi (dar și ca la turci, până la reformele revoluționare ale lui Kemal Atatürk), o persoană era desemnată numai cu numele ei individual, adică, la noi, prenumele sau numele de botez.

Sub regimul colonial francez, necesitățile administrative au impus pentru mai precisă identificare, un al doilea nume, cel mai adesea al tatălui, mai rar o poreclă sau o localitate sau o dregătorie, când era vorba de fiul unui emir sau unui șef cutumiar. Cei mai mulți studenți purtau, așadar, cel mai des, două prenume: Adamou Amadou, sau Amadou Adamou, Moumouni Yakouba sau Yakouba Moumouni etc. (cum ar fi, la noi, Ion Gheorghe sau Gheorghe Ion, ceea ce ne încurcă azi și pe noi, de când cu mania cazonă de a trece patronimul înaintea prenumelui, Popescu Ion în loc de Ion Popescu, cum se obișnuia de veacuri, de nu mai știi dacă pe om îl cheamă Triță Făniță sau Făniță Triță, Dan Marțian sau Marțian Dan). Același lucru se întâmpla acolo, și în primele luni, de pildă, nu lămurisem, la însuși președintele republicii, care era, din Diori Hamani, prenumele și care patronimul, fiindcă până și francezii îi ziceau când Diori Hamani, când Hamani Diori — și, cel mai adesea, scurt: președintele Diori. În cele din urmă, mi-am luat inima în dinți și l-am întrebat pe el însuși. Astfel, am aflat că Diori era prenumele, iar Hamani... numele celui de al doilea soț al mamei. Deci când i se zicea *Monsieur Diori* era ca atunci când mi se zice în țară „domnu' Neagu". I-am rugat, așadar, pe studenți să se înscrie pe lista nominală întâi cu numele de familie, apoi cu prenumele, ca să-i pot așeza în ordine alfabetică. În zadar. Mi-am dat seama că scriseseră anapoda, când într-un fel, când într-altul.

Intrigat de faptul că acești tineri „intelectuali" nu păreau să înțeleagă deosebirea dintre nume și prenume, mă pune dracu' să-l întreb pe un om mai vârstnic, un mic funcționar de la minister care asigura, cu multă migală, înregistrarea corespondenței la intrare și ieșire — omul însă cam ciufut. Îl întreb, așadar:

— Domnu' Boubacar! În numele matale, Boubacar Marafa, care-i numele și care prenumele?

Boubacar Marafa tace chitic, nu mișcă, adică nu-i mișcă decât pana în continuare pe hârtie. Îmi zic: nu știe nici el care-i deosebirea, la europeni, dintre nume și prenume, dintre numele de familie și numele de botez. Atunci, pentru a afla care este, între Boubacar și Marafa, prenumele, cred iscusit să-i pun întrebarea astfel:

— De pildă, pe dumneata cum te chemau părinții acasă?

Mâcs. Omul, cu nasu-n piept, scrie mai departe. Stană de piatră. Îmi zic: l-am supărat cu ceva, dar cu ce? Contrariat că l-am contrariat, ies binișor din birou, nedumerit.

Seara, la clubul nostru de călărie (de care voi vorbi mai departe pe larg), îl întâlnesc pe doctorul Pidoux, un psihiatru trimis cu o subvenție a Națiunilor Unite, nu ca să-i învețe pe africani psihiatria occidentală, ci ca să studieze metodele tradiționale africane de a îngriji tulburările mintale și sufletești. Omu-i foarte învățat, foarte original, foarte snob și foarte bun călăreț. La zile mari, dacă-i bine

dispus, îți dezvăluie și lucruri neștiute despre francmasonerie, căci zice că-i mare mason. Dar nu dintr-un *Grand-Orient* oarecare, și nici dintr-un rit scoțian ordinar. Nu. Face parte dintr-o lojă scoțiană din veacul al XIII-lea, care se întrunește din an în Paște acolo, în Scoția, într-un castel. Altă originalitate: e văr primar cu nevasta lui Vintilică Brătianu, Yette, pe care o cunosc de zeci de ani. Lumea e mică, cum zic unii.

Charles Pidoux a învățat limbi africane, oricum se descurcă destul de bine în djerma pentru a participa la ședințe de îngrijire colectivă a câte unui bolnav psihic, sau la ședințe de dans sacru în care unul sau mai mulți participanți cad în transă, sau chiar la ședințe de vrăjitorie ori, mai precis, de descântec, adică antivrăjitorie. Îi expun mica mea problemă și-l întreb:

—Charles, de ce n-a vrut să-mi răspundă Boubacar Marafa când l-am întrebat cum îl chemau părinții acasă și a rămas îmbufnat?

— Păi o fi primul născut, și atunci i-ai pus o întrebare stupidă.

— Ce vrei să spui?

— Cum, Neagu, ești aici de zece ani și nu știi că la djerma părinții nu-l cheamă niciodată pe nume pe primul născut?

Rămăsei mut. Mi-a explicat atunci acest straniu obicei la acea etnie: tatăl și mama se fac că nu-l cunosc pe primul băiat născut. Educația lui e făcută de bunici, de unchi și de mătuși, de vecini. Iar dacă părinții au totuși ceva să-i spună, îl interpelează cu interjecții echivalente cu „mă“, „bă“... Îl întreb, uimit:

— Dar asta nu-i traumatizează pe micuți? Nu se întreabă de ce pe ceilalți frați și surori părinții îi strigă pe nume și-i dezmiardă, iar pe ei nu?

— Sigur că-i traumatizează! Mai toți depresivii, bâlbâiții și fugarii dintre ei se recrutează...

Doctorul Pidoux n-avea nici o explicație să-mi dea despre originea unei asemenea cutume. (E adevărat că, în general, medicul, sociologul, etnologul, n-au „curiozitate istorică“. Nu se preocupă de origine, se mulțumesc cu observarea și consemnarea.)

De atunci, am încercat, pe lângă tinerii mei colegi africani, întâi să verific spusele lui Pidoux — și mi s-au confirmat de toți —, apoi să aflu dacă n-avea cineva vreo explicație asupra originii și rostului unui asemenea obicei. N-avea nimeni explicație. Așa era din moși-strămoși. Aflai însă un amănunt care, dintr-o dată parcă, îmi deschidea o portiță... Unul dintre informatorii mei mi-a afirmat că la etnia djerma cutuma ar fi fost relativ recentă și că le venise prin conlocuire cu fulanii (*peuhls*).

Să vă spun, dar, mai întâi o vorbă despre această etnie fascinantă, una dintre cele mai interesante din Africa. Englezii le zic *fulani*, francezii *peuhls*. Vă veți întreba: de unde această dublă denumire?

Simplu: în limba lor, își zic la singular *pulo* sau *fulo*, iar la plural *pulani* sau *fulani* — consoanele *p* și *f*, toți lingviștii o știu, fiind confundate în multe limbi — de unde și ortografia „ph“ la unele cuvinte grecești sau latinești, care credem că s-a pronunțat „f“, ca, de pildă, *phallus*.

Am avut un servitor (un *boy*), cel mai bun dintre cei care au fost în serviciul meu, care era dinspre mamă din această etnie: mă distra faptul că nu distingea în franțuzește pe *p* de *f*, astfel încât peștele, *poisson*, era *foisson*, și puiul, *poulet*, era *foulet* — cum ar fi zis pe românește că-mi servește la masă *fește* și *fui*!

Deci în cazul numelui acestei etnii, englezii au reținut pluralul pe care l-au auzit *fulani*, și-l folosesc și la singular. Francezii au reținut singularul *pulo*, pe care l-au auzit *peuhl* (pron. *pöl*) și l-au păstrat, și la plural, *peuhls*. (Bine că n-au fost românii colonizatori pe acolo, că ar fi fugit de singularul buclucaș după cum — ați observat? — într-o țară unde înjurăturile de mamă și până la stele și la Fecioara Maria zboară zilnic cu milioanele, s-au eliminat din dicționare toți termenii de organe sexuale!)

Dar să revenim la fulani (voi folosi, în general, *fulani*, la plural, dar *peuhl*, la singular). Sunt, mai cu seamă, păstori de vite cornute; înalți și subțiri, cu o piele, când nu sunt „curciți“, între cafeniu deschis și castaniu lucios; nu sunt negroizi. Au capul perfect ovoid, și părul nu-i creț. Femeile lor sunt cele mai frumoase din Africa — și ar fi poate și din lume, dacă s-ar schimba canoanele de selecție la concursurile de frumusețe![34] S-a scris mult despre ei. Etnologi și istorici le-au cercetat limba și obiceiurile, aria lor de locuire — dar s-au aflat în fața formidabilei extinderi a habitatului actual, de la Senegal în Africa occidentală, până la Est de Camerun, în Africa Centrală. Itinerarul migrației lor, din habitatul primitiv până în Senegal, poate însă fi urmărit în timp datorită gravurilor rupestre din sudul Libiei și din sudul Algeriei, până la circa 4 000 înainte de Cristos, când ar fi părăsit nord-estul Africii (poate Egiptul sau Etiopia de azi), fugind din fața progresivei secătuiri a Africii de Nord. Pe ei îi reprezintă gravurile, fără îndoială: se distinge silueta lor mânând vitele; boii au aceleași coarne uriașe în formă de liră; mai interesant: cu lupa se poate distinge același fel de a înnoda coarda care ține boii la popas, precum și pieptenătura specifică femeilor fulani de azi!

Secătuirea Saharei, după teoria lui Arnold Toynbee, ar fi avut asupra altei etnii locale, strămoșii egiptenilor, efectul contrar de a-i aduna pe malurile Nilului aluvionar, dând astfel naștere primei civilizații din lumea noastră. Fulanii, după mii de ani de lentă alunecare spre vest, s-au oprit îndelung prin părțile Senegalului de azi, unde au și adoptat o nouă limbă, ceea ce îngreunează și mai mult cercetările privitoare la leagănul lor primitiv.

Deodată, pe la mijlocul veacului al XVIII-lea, probabil convertiți de

curând la islam, împinși de un prozelitism fanatic, pornesc vijelios la cucerirea unei întregi fâșii a Africii Occidentale, geografic porțiunea saheliană, adică larga fâșie de stepă dintre Deșertul Saharei și pădurile tropicale din Sud, *grosso modo* de la munții Fouta Djalon, din nordul Guineii, până la malurile lacului Ciad, în nordul Camerunului, distanță de peste 3 000 de kilometri. Din această epopee migratorie, au rămas astăzi doar nuclee răzlețite prin vreo zece state din Africa Occidentală, singurul unde ar mai reprezenta o forță politică fiind Nigeria ex-britanică, în nordul căreia s-au impus de două sute de ani ca o aristocrație de guvernământ.

Mai la nord, la limita deșertului, s-a izolat un grup al lor, mai primitiv, ai cărui membri sunt denumiți de francezi *peuhls-bororo*. Sunt păstori nomazi cu mari cirezi de boi cu coarne în formă de liră. Parcurg anual sute de kilometri, n-au așezare fixă. La ei, bărbații sunt cei care se împodobesc, și fetele cele care, o dată pe an, vin să-și aleagă iubitul. Băieții se gătesc, se împodobesc în fel și chip, cu pălărioare ascuțite de paie colorate, cu țesături, piei, curele, panglici — și, mai cu seamă, se sulemenesc ca muierile, genele, sprâncenele, roșu pe obraz, alb pe buze și în jurul ochilor, și, săltând întruna de pe un picior pe altul, în ritmul unor tobe și chiuind care mai de care, își extind buzele într-un rânjet neîncetat, pentru a-și arăta albul și perfecțiunea dinților, probabil semn că-s sănătoși și vânjoși. E, pentru rarii vizitatori străini, un spectacol chiar neobișnuit. Fetele, în fața lor, mai puțin gătite, bat din palme râzând, apoi, la un semn, înaintează de-a valma către ei, pentru a-și alege fiecare iubitul. N-am putut afla ce se întâmplă dacă mai multe îl doresc pe același! Mă întreb dacă toată scena nu era cumva pregătită din ajun, și ceremonia „oficială“ să fi fost doar un rit care trebuia repetat, pentru a ține datinile strămoșești.

Să nu se creadă însă că aceste schimonoseli de aparență femeiască ar fi însemnat o efeminare a bărbaților. Nicicum. Alt obicei stă mărturie: un băiat care vrea să dea dovadă că-i bărbat și bun de însurat, trebuie să se supună unei ordalii în cursul căreia, în picioare, cu spinarea goală, îndoit din șale, poate să îndure câteva zeci de lovituri de ciomag în coaste, pe care i le trag din răsputeri doi tineri. Acest obicei barbar și primejdios — coaste rupte, hemoragii interne, uneori invaliditate sau chiar moarte — era interzis de pe vremea colonizării, dar am auzit că tot se ținea, în ciuda tuturor interdicțiilor.

Cine a văzut o dată în Sahel o cireadă de boi cu coarnele mari înaintând în amurg într-un nor de praf cărămiziu, având în frunte un copilandru aproape gol, cu ciomagul la spinare, câte un bărbat de strajă pe margini, cu un câine, la urmă ceata de bătrâni și de femei cu prunci — a văzut atunci o scenă din vremea fiilor lui Cain și Abel.

De ce am întârziat atât asupra fulanilor? Fiindcă localizarea cu

certitudine a obârșiei lor undeva, la joncțiunea dintre Africa și Asia, îmi sugerează o explicație a cutumei de care am vorbit, explicație pe care o supun etnologilor. Dacă fulanii au fost cumva, acum vreo șase mii de ani, în contact cu populații semite, eventual chiar cu strămoșii evreilor, au putut capta mitul lui Avram la o fază mai veche decât cea consemnată în Biblie. Sacrificii de tineri ori de prunci găsim la mai toate grupurile umane din preistorie care au putut fi studiate. Chiar mai aproape de noi, spaniolii, când au cucerit Mexicul, pe lângă o civilizație urbană foarte înaintată, au dat de reminiscențe de sacrificii umane rituale de o neînchipuită extindere și cruzime.

Ce reprezintă dară mitul lui Avram? E simbolizarea și personificarea momentului când, la strămoșii evreilor sau la o civilizație anterioară de la care ei să fi moștenit mitul — știind că multe din „istoriile“ din Biblie sunt preluate de la civilizația care i-a precedat pe locurile lor istorice: potopul, precum și povestea lui Iov se găsesc la sumerieni cu peste două mii de ani înainte de primele redactări ale Bibliei —, un șef de clan sau de trib sau vreun rege-preot, din inspirație cu adevărat divină, a hotărât să pună capăt cutumei de a i-l jertfi zeului pe primul născut, afirmând că zeitatea i-a poruncit înlocuirea jertfei umane prin jertfirea unui berbec. A fost, fără îndoială, un moment dramatic și trebuie presupus că anumite clanuri, timp de multe generații, vor fi opus o rezistență îndărătnică acestei rupturi cu un rit imemorial de caracter sacru. (Vedem azi, de pildă, ce luptă trebuie dusă pe plan internațional pentru încetarea practicii exciziunii la fete, la multe grupuri etnice din Africa.) Ne putem astfel închipui că, în momentul când fulanii se urnesc din habitatul lor de acum șase mii de ani, pentru a începe lungul și imensul lor periplu prin Africa de Nord, sunt purtători ai unui mit al lui Avram, totodată depersonalizat și neisprăvit: adică, pe de o parte, figura „patriarhului“ Avram n-a apărut încă sau s-a șters, dar, pe de alta, renunțarea la jertfirea primului născut apare încă, subconștient, ca un păcat, ca o lipsă de la o îndatorire majoră față de zeitate; atunci, ca o compensație, părinții mimează un fel de neexistență a primului născut — „a fost iertat, i s-a îngăduit să trăiască, dar pentru noi e mort, e o ne-ființă“. Ipoteza asta îmi pare a fi cea mai verosimilă pentru a da seama de straniul obicei pe care l-am pomenit la fulani și la djerma.

Câteva date despre Republica Niger. Principalele etnii

Iată că, după ce abia începusem să povestesc primele mele zile la Niamey, m-am și lansat în considerații etnologice care presupun o îndelungată ședere. Mă veți ierta. Şi, dacă tot am întrerupt mica mea istorie personală, să profit de acest ocol ca să vă dau câteva informații

elementare despre această țară îndepărtată unde m-a aruncat soarta năzdrăvană, așa cum am descoperit-o în 1961 — chiar dacă această scurtă lecție de geografie ar putea părea un act prea îndrăzneț din partea unui nespecialist și, în orice caz, deplasată într-o carte de amintiri.

Teritoriul Republicii Niger, fostă colonie franceză, devenită independentă în august 1960, e, de fapt, o imensă porțiune din sudul Saharei, prin sud-vestul căreia trece fluviul Niger pe abia 400 de kilometri, fluviu care i-a dat numele oarecum abuziv, deoarece nu străbate decât o parte marginală a teritoriului. Republica Niger are ca vecini, la nord Algeria și Libia, la est Ciadul, la sud Nigeria și Beninul (fostul Dahomey), la vest Burkina Faso (pe atunci Volta Superioară) și Mali.

Zona fertilă (relativ!) nu cuprinde decât valea fluviului și o dungă foarte strâmtă, lungă de vreo 1 200 de kilometri în extremul sud, adică unde Republica Niger se învecinează cu Nigeria ex-britanică. În 1898, când și-au împărțit englezii și francezii aceste zone, se zice că negociatorul britanic ar fi spus: „Nu voi lăsa cocoșului galic decât nisipul ca să-l ciugulească!“ Şi chiar așa a fost. Toată zona rodnică a Sahelului au luat-o britanicii, nelăsând francezilor decât o fâșie subțire de țară unde se mai putea face agricultură. Vedem aici concret care au fost motivațiile și metodele celor două principale puteri coloniale ale Europei occidentale: la englezi, colonizarea a fost concepută de negustori, iar la francezi de militari. Rezultatul se vedea cu ochiul liber în zona în care eram: colonia franceză, mare cât Franța și Germania împreună, avea numai patru milioane de locuitori, Nigeria britanică, ceva mai puțin întinsă, 80 de milioane — azi, pare-se, vreo 120. Mai trebuie adăugat că linia artificială trasată pentru a despărți cele două administrații tăia de-a curmezișul două etnii principale (hausa și kanuri), lăsând cam o zecime din fiecare la nord, la francezi, și 9/10 la sud. Voi mai avea prilejul să încerc unele observații despre deosebirea dintre colonizarea franceză și cea britanică.

Am spus mai sus că se numărau în teritoriu nu mai puțin de douăzeci și două de limbi, reprezentând tot atâtea grupuri etnice. Nu le voi cita decât pe cele patru-cinci mai însemnate. Mai întâi, la sud, de-a lungul graniței cu Nigeria, grupul cel mai important, și numeric, și cultural, hausa (fr. *Haoussa*), reprezintă aproape jumătate din populația întregului Niger, pe când alte 20 de milioane (pe vremea mea) se află în Nigeria de Nord. Această numărătoare nu înseamnă negreșit că avem de a face cu un grup omogen. Din diferite motive, limba hausa era în plină expansiune, pe cale de a asimila alte grupări mai mici sau conlocuitoare. Apoi, cum mulți hausa erau buni negustori, răspândiți până departe de țară și cum, pe de altă parte, britanicii favorizaseră dezvoltarea limbii hausa ca limbă literară și de

comunicație interetnică, aceasta devenise un fel de *lingua franca* pentru toată Africa Neagră apuseană, la fel cum swahili, tot așa favorizat de englezi, a devenit *lingua franca* în Africa Orientală. (Se cunoaște în istorie cel puțin un caz asemănător, acela legat de răspândirea dialectului semitic aramean, adoptat de regatul pers al Ahemenizilor, înlocuind în tot Orientul Mijlociu, până și la evrei, după captivitatea din Babilon, ebraica clasică.)

În cursul șederii mele de aproape un sfert de veac în capitala Nigerului, am putut urmări lenta „hausizare" a capitalei, situate în țară djerma, dar trecută de la 50.000 de locuitori, la 150 000, cu populație adunată din toate orizonturile și pentru care limba hausa reprezenta, în chip firesc, mijlocul imediat de comunicare.

A doua limbă ca importanță numerică — și, accidental, și politică — e cea vorbită pe malul fluviului, în porțiunea care străbate republica. Sunt, de fapt, două etnii, care se consideră deosebite la origine, sonrhai sau songhai mai la nord, spre granița cu Mali, djerma (sau, pare-se, corect, zarma), mai la sud, spre granița cu Benin (Dahomey). Unii etnologi cred că grupul djerma a adoptat acum câteva sute de ani limba sonrhai. Lingviștii vorbesc deci de limba djerma-sonrhai. Când am sosit acolo, grupul djerma-sonrhai era evaluat la doar vreo 800 000 de oameni, dar faptul că Niamey, capitala, se afla în țară djerma și că președintele republicii și mai mulți miniștri aparțineau acestei etnii conferea grupului djerma-sonrhai o pondere politică oarecum disproporționată, creând astfel tensiuni interetnice, nu totdeauna mărturisite, dar reale.

Al treilea grup în valoare numerică (peste 500 000) era al fulanilor, de care am vorbit. Împrăștierea lor geografică reprezenta un factor de slăbiciune și un risc de asimilare de către celelalte grupuri, în special hausa. Dar incontestabila lor agerime mintală, trufia lor, convingerea că erau aparte, superiori tuturor celorlalte neamuri africane făceau din ei elemente de prim rang în administrație, în școală, în cultură. O femeie care se știa (sau se credea) de curată rasă *peuhl* îți spunea cu mândrie, cu capul sus: *„Je suis pure peuhl!"* (ceea ce, în fonetică românească, dădea ceva cam de genul: *Je sui pir pel!*).

De-a lungul graniței cu Nigeria, la răsărit de grupul hausa, se găsea grupul kanuri (fr. *Kanouri*), până la lacul Ciad, grup de asemenea tăiat în două de granița politică artificială, partea aflată în Nigeria fiind mult mai numeroasă și mai bine structurată pe plan social, cu o aristocrație care se putea mândri cu o islamizare aproape milenară. În schimb, în capitala Republicii Niger, prezența kanuri nu se prea făcea simțită... afară de femeile lor, numeroase în bordeluri și temute pentru dârzenia lor — se zvonea chiar că umblau cu cuțitul ascuns în șalvari!

I-am lăsat la urmă pe tuaregi, nu că ar fi fost mai puțin numeroși decât fulanii sau kanurii — de fapt, recensământul la ei fusese

întotdeauna aproximativ, din cauza nomadismului lor și a văditei indiscipline față de autorități: atât, acum, cele de la Niamey, cât și cele coloniale de odinioară; în timpul primului război mondial, au dus o adevărată gherilă împotriva trupelor coloniale franceze — deci nu i-am lăsat la urmă din considerente demografice, ci fiindcă sunt un popor pe cale de extincție, un popor care se lasă să moară, caz în sine dramatic, iar, pentru etnolog și pentru istoric, pasionant.

Tuaregii sunt de rasă albă, rude depărtate ale berberilor din Algeria și din Maroc. Înalți, subțiri, profil acvilin... când apuci să-i surprinzi fără turbanul și vălul lor, alb sau vânăt, care le acoperă toată fața, nelăsând decât o strâmtă deschizătură în dreptul ochilor. *Tuareg* e un plural, singularul fiind *targui* (pronunție și ortografie românească: *targhi*) — în ambele cazuri, cu accentul tonic pe ultima silabă. Dacă suntem pedanți sau, mai bine zis, corecți, ar trebui să spunem „un targui", „doi tuaregi". Limba lor, încă vie, se numește *tamasheq* și, înainte de a fi islamizați (parțial!) și supuși influenței arabe, aveau propriul alfabet, *tifinar*, din care se găsesc străvechi graffiti.

Oamenii din această rasă de mândri războinici au dus, de mii de ani, cu cămilele lor, o viață de pirați ai deșertului. Răspândiți în Sahara pe sute de mii de kilometri pătrați (împărțiți azi între Algeria, Mali și Republica Niger), păstrează, acolo unde s-au putut menține, organizarea matriarhală, ceea ce arată, fără îndoială, antichitatea grupului; de asemenea, o structură pe caste: nobilii, preoții, oamenii liberi, în fine robii, care sunt în general negri și le zice *bella* — dar nimic nu-l împiedica pe un șef de trib, pe un *amenokal*, să aibă copii cu o roabă bella, de unde uneori tipuri metise tocmai în cea mai înaltă clasă (era cazul, la Niamey, al ministrului afacerilor sahariene și nomade, Mouddour Zakara, care arăta destul de negroid — era însă amenokal al unui trib mai puțin însemnat, căci cei mai de seamă n-ar fi catadicsit să facă parte dintr-un guvern de negri!)

La ei, femeile, ca în toate societățile matriarhale, erau la mare cinste. O particularitate tipică pentru o etnie mereu amenințată de foamete: femeile, în special, cum e firesc, ale șefilor și nobililor, erau îndopate ca gâștele, până atingeau o corpolență uneori monstruoasă. (Directorul de cabinet al ministrului Mouddour Zakara, administrator francez competent și de mare cinste intelectuală, mi-a citat cazul soției unui șef targhi ajunsă atât de obeză, că singură nu-și mai putea desface picioarele! Când bărbatul voia să-i facă un copil, avea nevoie de asistența a doi sclavi negri, unul la fiecare picior[35]...).

Din ce trăiau ei pe vremuri, înainte de colonizare? Din păstorit cu cămilele — de fapt, nu cămile cu două cocoașe, ca în Asia, ci dromaderi, mai fini și cu o singură cocoașă —, din cărăușie, din schimb de mărfuri între Africa de Nord și Africa Neagră, dar și, cum am spus, din piraterie, din poghiazuri către sud, împotriva negrilor

sedentari, expediții foarte temute de aceștia din urmă. Iată că, după independență, prin jocul politic și prin superioritatea numerică, fostele victime erau acum în fruntea statului, la toate nivelurile de comandă, iar ei, foștii seniori — în postură de victime, de inferiori. Ce jalnic îmi apărea câte un targhi slăbuț, în straiele lui tradiționale obosite, dar cu spada lungă atârnând până la pământ, ca la vechii seniori ai deșertului, când îl vedeam intrând sfios în câte o casă din cartierele europene din Niamey, căutând cu disperare să fie „tocmit“ ca paznic, ca îngrijitor! Dacă găsea, vedeai curând, în fundul curții, cum se așeza șatra lui — ca acolo, departe, în nisipuri...

Drama tuaregilor a mai fost agravată de câteva zeci de ani de un fenomen climatic: deșertul înaintează cu doi kilometri pe an! Pășunile sunt din ce în ce mai rare pentru turme, iar puțurile au secat. Oameni și vite coboară din an în an mai la sud, până dau de grupurile sedentare în mijlocul cărora nu-și au locul, pe când autoritățile încearcă, cu greu, să-i sedentarizeze. Operația se izbește nu numai de mari dificultăți materiale (lipsă de pământ, de practică a agriculturii etc.), dar și de un adevărat blocaj psihologic. Acești oameni liberi, învățați cu mișcarea în spații nemărginite, se găseau neputincioși în fața unei munci silnice pe loc.

Doctorul Pidoux mi-a povestit o scenă caracteristică. Aflându-se într-o zi cu mașina la vreo o sută de kilometri la nord de Niamey, se oprește la marginea drumului, pentru a privi șiruri lungi de țărani care semănau mei după prima ploaie de primăvară. Bărbații din rândul întâi făceau o gropiță cu o sapă măruntă la vârful unui băț, cei din rândul al doilea aruncau boabe în gropiță și o astupau cu piciorul în urmă. Şirurile înaintau în pas viu, pașii fiind cadențați de ritmul dat de niște tobosari umblând în rând cu ei. Printre semănători, doi tuaregi. La un moment dat, amândoi s-au prăbușit — ceilalți continuând în același ritm, pe nerăsuflate. S-ar putea ca cei doi să fi fost — întâmplător — mult mai slăbiți fizic decât ceilalți semănători, negri localnici, dar în deșert, lângă cămilă, făceau și o sută de kilometri pe zi! Explicația dată de Pidoux e că, psihic, ei nu se puteau supune la asemenea efort, la asemenea muncă (în înțelesul etimologic al cuvântului). Cred că explicația e pertinentă și o leg de o interpretare a marelui sociolog brazilian Gilberto Freyre[36] privitoare la dispariția totală a populațiilor caraibe din insulele Atlanticului ce le poartă azi numele. Când au sosit spaniolii, aceste populații amerindiene — înrudite cu populațiile din Venezuela, Brazilia, Paraguay — erau încă la faza culesului, nu trecuseră încă prin faza păstoritului, darămite prin cea a plugăritului. Ei nu s-ar fi stins, cum s-a crezut mai întâi, fiindcă organismele lor n-ar fi rezistat în fața bolilor aduse de europeni, căci la astfel de contacte organismele se adaptează, în general, după câteva generații (și europenii au rezistat

molimilor specifice Asiei, Africii sau Americii) — ei au murit, deoarece n-au putut trece de la gestul liber de a culege o banană sau de a prinde un pește, la munca de sapă impusă de brutalul cuceritor spaniol. Ei s-au lăsat să moară. Au murit, tot neamul, de disperare. Spaniolii, apoi olandezii, englezii, francezii au adus în locul lor negri din Africa, ajunși la faza agricolă, și aceștia, cu toate că erau sclavi groaznic de rău tratați și umiliți, au supraviețuit și sunt strămoșii locuitorilor actuali din insulele Caraibe.

Același lucru, cred, se întâmplă cu tuaregii. Mai mult decât de secetă și de foamete, ei mor azi din umilire și disperare.

Nu pot încheia această scurtă descriere a populației Republicii Niger fără să spun un cuvânt despre gradul de alfabetizare și de adaptare la cultura franceză.

Când accede la independență, Nigerul e țara cea mai săracă din ansamblul Africii Occidentale Franceze (AOF) și unde statisticile arătau nivelul cel mai scăzut de alfabetizare: 1%. Cred că până și această cifră era prea optimistă, deoarece o altă cifră, pe care o găsisem într-o lucrare la sosirea mea, dezvăluia că doar 3‰ din clasa de vârstă care, anual, trebuia să înceapă școlarizarea apuca să fie școlarizată — deci o infimă parte din populația țării. Cum, pe de altă parte, doar 6% din locuitori trăia la orașe, problema răspândirii prin sate a eventualilor învățători era crucială. Adaug că problema școlarizării nomazilor (tuaregi, tubus, *peuhls-bororo* etc.) era cvasiinsolubilă. Apoi, de unde să iei atâția învățători? Nu mai amintesc de imensul efort pe care-l reprezenta pentru copii metoda franceză: micul african învăța concomitent o limbă străină și minunea reprezentării vorbei cu semne alfabetice! Singurul atu al acestor copilași ai unor etnii, unele abia ieșite din epoca neolitică, era faptul că cei mai mulți dintre ei, din cauza interpenetrării etniilor, vorbeau la șapte ani două sau trei limbi. Or, studiile recente în domeniu au dovedit că un copil poliglot la o vârstă fragedă e mult mai apt a învăța mai târziu și alte limbi, decât copilul care, sosind la școală, nu cunoaște decât limba maternă.

O originalitate a Republicii Niger în domeniul educativ a fost că s-a lansat într-o experiență îndrăzneață — se pare că nigerienii au fost pionieri în domeniu —, aceea a alfabetizării și învățării limbii franceze prin televiziune. Era un fel de versiune mai modernă a metodei lancastriene, care fusese odinioară, la începutul veacului al XIX-lea, introdusă și la noi în țară de marele boier Rosetti-Rosnovanu[37]. În Niger, alfabetizarea se făcea în fața admirabilului instrument pe care-l reprezintă un aparat de televiziune, sub supravegherea și îndrumarea unui elev mai vârstnic. Copiii, distrați de imagini, de desene, de mișcări și, mai cu seamă, ascultând luni și ani de zile limba străină pronunțată de un autohton al acelei limbi învățau

mai repede și corect acea limbă. Sunt martor al rezultatelor excepționale ale metodei asupra micilor nigerieni, după trei-patru ani de experiență. Din păcate, a apărut după cele patru clase primare o stavilă neprevăzută: „copiii televiziunii“ se dovedeau, în general, inapți pentru studii liceale; învățarea „după ureche“ nu te pregătește pentru scriere, compunere, analiză gramaticală etc. și, în general, pentru sistemul clasic de predare și înmagazinare de cunoștințe. Nu știu în ce fază e astăzi acea experiență din Niger, atât de îndrăzneață, de învățământ prin televiziune.

Iarăși despre primii ani în meserie

După cum am mai spus-o, m-a furat gândul către fel de fel de considerații generale, de am pierdut firul povestirii primelor mele momente în Niger. Nici măcar nu v-am spus care era titlul funcției mele! „Consilier diplomatic“. Să nu vă închipuiți însă că aceasta însemna că mi se cerea cumva sfatul în conducerea politicii externe! Nici vorbă! Erau prea geloși pe independența lor și prea conștienți de profundele deosebiri de mentalitate între africani și europeni ca să accepte sfaturi de la un european sau să-i dezvăluie arcanele combinațiilor lor politice. Căci sunt foarte iscusiți în politică. Foarte. Dacă viziunea politicii mondiale putea fi limitată (dar unde nu e?), în schimb, în combinațiile politice interafricane găseam că sunt maeștri și te țineau la o parte, pe tine, străinul, cu mare grijă. Treaba mea era, așadar, numai tehnică: să torn după canoane, într-o „notă verbală“, o cerere sau un răspuns adresat unui guvern străin; să răspund, pe cât se putea, la nenumăratele note ale organelor Națiunilor Unite; să pregătesc la semnătura președintelui o scrisoare către un alt președinte, sau către regele Belgiei, sau al Suediei, sau către împăratul Etiopei ori al Japoniei, sau chiar către Papa de la Roma. Mai anevoioase îmi păreau chestiunile de protocol, când îmi erau supuse. Nu numai că nu aveam mare experiență în materie, dar, mai grav, aveam un fel de repulsie pentru problemele de protocol. Mă plictiseau. O alergie. Africanii, în schimb, aveau o înclinație instinctivă către protocol, astfel încât, de câte ori aveam impresia că iscusitul Issa Boubé se putea descurca de unul singur, îi lăsam afacerea cu dragă inimă.

Curând, au apărut și probleme mai interesante, în care fostele mele studii juridice parcă se trezeau din umbra uitării — puteam chiar trăi momente excitante, când trebuia, de pildă, să redactez o notă sau o scrisoare într-o chestiune mai delicată, cum ar fi ruperea relațiilor diplomatice, sau să rezolv o problemă de drept internațional public, sau să pregătesc un dosar într-un conflict de interese sau de graniță cu unul dintre statele vecine. O notă greu de redactat mi s-a părut cea prin care Nigerul refuza să acorde agrementul pentru numirea unui

ambasador desemnat de alt stat african! E drept că acel stat, Mali, făcuse gafa de a propune ca ambasador un fost colaborator al lui Djibo Bakari, adversarul politic al lui Diori Hamani înainte de independență. Foarte apropiat de comuniști, ca Sékou Touré al Guineii, Djibo Bakari se și refugiase în străinătate după succesul, la alegerile prezidențiale, al lui Diori Hamani, succes sprijinit — chiar foarte! — de francezi, lucru care mi-a fost mărturisit mai târziu de ruda mea prin alianță, deputatul Xavier Deniau, soțul Irinei Ghica, trimis la fața locului înainte de alegeri, când era încă administrator colonial!

Cum a putut președintele Maliului, Modibo Keita, să aibă ideea de a i-l trimite colegului său din Niger pe un partizan al lui Djibo Bakari, adevărat „cal troian"? Am învârtit și eu condeiul cât mai elegant cu putință în nota noastră de refuz al agrementului. (Îmi aminteam de un precedent, aproape hazliu, din relațiile franco–române: înainte de 1914, nu țin minte data exactă, guvernul francez a propus ca ministru plenipotențiar al Franței la București pe un diplomat care se numea, cred, *de Courgaule* — ceea ce suna pe românește „cur gol". Văzusem la colegul și prietenul meu Alexandru Ghika, la Paris, ciorna răspunsului pe care-l redactase bunicul său Ghika, pe vremea aceea secretar general al Ministerului nostru de Externe, o notă prin care, în cuvinte alese, se explica cum glumele proaste ce s-ar fi putut face pe seama trimisului francez ar fi fost cu totul nepotrivite în cadrul excelentelor noastre relații cu marea națiune prietenă!)

În altă ordine de idei, la sfârșitul lui 1963, o vie tensiune se iscase între Niger și vecinul său de la sud, Dahomeyul (azi, Benin), tensiune care era cât pe-aci să degenereze în conflict armat. Cauza inițială fusese o hotărâre nesăbuită a guvernului nigerian de a expulza deodată 26 000 de dahomeyeni instalați în Niger, mai toți funcționari sau negustori, cu familiile lor cu tot. În timpul regimului colonial francez, administrația își recrutase funcționarii africani fără a ține seama de originea lor geografică, pe acolo unde școlarizarea era mai intensă, deci mai mult prin țările de pe coastă, Dahomey, Togo, Coasta de Fildeș, Guineea, Senegal — unde, de altfel, majoritatea alfabetizaților erau creștini. Astfel se făcea ca, în momentul accederii la independență, o țară săracă cum era Republica Niger, cu foarte puțini alfabetizați și musulmană pe deasupra, să aibă ca structură administrativă aproape numai străini — africani, dar de acum străini —, în special dahomeyeni, voltaici și togolezi. Deodată, puținii nigerieni școliți se trezesc că acești străini — și „necredincioși" — le luau pâinea de la gură și împing guvernul să ia această măsură de expulzare, brutală și ne-la-vremea-ei. Au urmat câteva zile dramatice, cu zeci de camioane, pline de expulzați, îngrămădite la granița dintre cele două țări, cu ordine și contraordine de trecere sau de oprire — încă o dată, cât pe-aci să se ajungă la conflict armat. Un rol de

împăciuire, foarte activ și îndrăzneț, l-au jucat atunci episcopul catolic de Niamey, Hippolyte Berlier (o „figură“ de care, poate, voi mai vorbi), și unul dintre miniștrii din guvernul nigerian, Leopold Kaziendé, care era catolic, fiind de origine voltaică. Spiritele s-au potolit, dar cei 26 000 tot au plecat, ceea ce, considerând că formau majoritatea funcționărimii și burgheziei locale, a reprezentat o adevărată hemoragie cu consecințe grave, provocând bunăoară haos în mersul administrației nigeriene. Acest moment de tensiune politică dintre Niger și Dahomey mai avu și efectul de a readuce la lumină o chestiune de delimitare a frontierei dintre cele două țări — și aș voi să mă opresc o clipă asupra acestui conflict juridic, prilej, pentru mine, de frustrare și exasperare.

Chestiunea insulei Lété

Pe o distanță de circa o sută de kilometri, fluviul Niger formează granița dintre Dahomey (azi, Benin) și Republica Niger. Cursul apei e presărat de insule și insulițe, dintre care unele dispar când vin apele mari. Una dintre ele însă, mai mare, insula Lété, avea o așezare de plugari sedentari, originari de pe un mal al fluviului, iar în anotimpul apelor joase, cirezi întregi cu păstorii lor fulani, treceau apa la păscut, de pe celălalt mal al fluviului. De prisos să adaug că era prilejul unor neîncetate conflicte, uneori sângeroase. Un pichet de jandarmi din Republica Niger reprezenta autoritatea. Dahomeyul însă pretindea că insula îi aparține.

După momentul culminant al tensiunii dintre cele două țări, pe când se pregătea o conferință bilaterală pentru rezolvarea tuturor problemelor litigioase, sunt însărcinat de președintele Diori să pregătesc dosarul juridic privitor la apartenența insulei.

Abdou Sidikou, secretarul general al ministerului, se repezise cu avionul până la Dakar, pentru a scoate din arhivele fostei Africi Occidentale Franceze toate documentele privitoare la chestiunea în cauză — de fapt, foarte puține. Mă pun pe lucru și chiar mă pasionez pentru construirea argumentării juridice. Eram foarte mulțumit de pledoaria mea scrisă, dovedind în mod incontestabil drepturile Republicii Niger asupra insulei. Pleacă delegația în capitala Dahomeyului, Cotonou, dar pe mine mă lasă acasă. Se duce, în schimb, directorul de cabinet, Nicolas Leca, „prietenul meu“. La întoarcere, după cele câteva zile de negocieri, îl întreb, nerăbdător, cum a ieșit cu afacerea insulei Lété. Îmi răspunde:

— Ne-au scos dahomeyenii o veche scrisoare a unui administrator francez din Niger către colegul său din Dahomey, prin care-i declara că toate insulele de pe fluviu aparțineau coloniei Dahomey. Şi, cu asta, chestiunea a rămas în suspensie...

Îi spun, uluit:

— Dar dumneata știai de acea scrisoare?

— Sigur că știam, dar ce, era să pun înainte argumente ce ne erau nefavorabile?...

Mi-au căzut brațele. Așadar, se ascunsese avocatului cauzei (adică mie) o piesă importantă din dosarul adversarului, când, de fapt, puteam găsi argumente pentru a arăta că acea scrisoare personală a unui funcționar era fără valoare față de toate celelalte documente: convenții, decrete, delimitări oficiale etc.

Mi-am înghițit ciuda și necazul — aveam să mai înghit multe tembelisme de acest soi din partea funcționarilor locali sau, din păcate, și din partea unor foști coloniali de teapa lui Leca. Voi avea mereu impresia că degeaba muncesc, degeaba mă trudesc, că în cele din urmă n-am nici un mijloc de a-mi impune punctul de vedere; impresia de a fi ca un motor care merge la maximumul puterii sale, dar care rareori apucă să angreneze și dinții roții la care a fost pus.

Amănunt interesant: Leca nu mi-a dat pace decât, cu ani mai târziu, când a aflat că lucram la o teză de doctorat de stat la Sorbona cu Raymond Aron. „Auzi, domnule, la vârsta lui să mai facă încă un doctorat! Şi un «doctorat de stat»“ (ceea ce corespunde cu o docență la noi)! Asta „l-a lăsat țuț“. Intervenea și complexul de respect al francezilor pentru diplomele universitare, cu toate că nu obișnuiesc să-ți dea, ca neamțul, cu *Herr Doktor* sau *Herr Professor Doktor* etc.

O instituție nelipsită: boy-ul

Şi iată că iar m-am îndepărtat de la istorisirea primelor mele momente la Niamey! A fost greu. Cu toate că eram în plin sezon al ploilor, temperatura nu scăzuse încă simțitor, media la mijlocul zilei era de circa 40°C. Dar nu de asta sufeream mai mult, ci de singurătate și de ciudățenia a tot ce mă înconjura.

În casă, mi se afectase un *boy* — plătit de mine, bineînțeles; acest termen britanic însemnând „băiat“ îl desemna în toate coloniile africane pe servitor, de orice vârstă, asistent nelipsit din fiecare casă europeană, căci fără el erai acolo invalid, handicapat. El făcea curat (relativ) în casă, știa să gătească „europenește“, spăla vasele, rufele, le călca și, de cele mai multe ori, făcea și piața. Îți ziceai: Mă pingelește cu vreo 20–25%, dar, dacă merg eu la piață — și când? — și stau de mă tocmesc cu măcelarul sau cu biata țărancă ce și-a întins pe o rogojină sărăcia de zarzavat ce au învățat să facă, nu mi-ar lua mie și mai mult decât îmi ia *boy*-ul? Pe lângă că ei nu știu mai mult de vreo zece-douăzeci de cuvinte pe franțuzește, și eu nici atât pe limba lor. Deci domnu' *boy* era un ruaj indispensabil al vieții de toate zilele pentru european — iar europeni, pentru ei, erau practic toți albii, și americani, și israelieni, numai arabii nu. De altfel, mai curând decât europeni (*eropeeni*), ei pe limba lor ne ziceau acolo *anassara*, adică cei

ai „Nazarineanului“.

În douăzeci și trei de ani, am avut patru astfel de bucătari-rândași (vedeți că m-am ferit să pun *boy* la forma românească de plural!). Cel dintâi m-a părăsit în timpul primului meu concediu de cinci luni; pe al doilea l-am dat afară, dar după cincisprezece ani; al treilea a murit de cancer la ficat, iar pe al patrulea l-am părăsit eu, când am plecat definitiv.

Discuțiile cu domnu' *boy* erau uneori o halima, franțuzeasca lui fiind, în general, cam aproximativă, și neînțelegerile de tot soiul fiind aproape zilnice. Îmi pare rău că în românește nu pot da câteva dintre perlele *qui pro quo*-urilor. Să vă povestesc doar una dintre primele mele nedumeriri lingvistice.

Primul *boy*, Kimba, propus, cum am spus, chiar de administrație încă de la sosire, era un djerma foarte arătos, om la maturitate, cu o mică barbă cărunță. Îmbrăcat în *grand boubou* (haină largă de bumbac alb), portul lui național, se ținea drept, aproape țanțoș, fără pic de obsecviozitate. Cum mi se adresa însă cu *mon commandant*, fiindcă va fi fost odată la un comandant de cerc, i-am spus că eu nu eram comandant. Mi-a răspuns: „Nu ești oare comandant civil? Deci ești *mon commandant*“ și i-a dat așa înainte cât a stat la mine. Vorbea binișor franțuzește și învățase la seral să scrie barem cu majuscule. La câteva zile după instalarea mea, i-am arătat cum să-mi facă iaurt: ca ferment, un fund de borcănaș de iaurt cumpărat (scump) de import și, bineînțeles, cu lapte local. Femeia *peuhl* mergea la piață cu sticla de lapte ținută pe cap, sticla de un litru, cât îi aducea vaca ei pe zi — de fapt, nu vacă europeană, ci zebu, rasă de bovine cu o cocoașă de grăsime la ceafă. Dacă ai fi spus unui păstor *peuhl* că o vacă normandă îți dă peste treizeci de litri pe zi, ar fi crezut omul că spui brașoave.

Prima serie de iaurturi mi-a făcut-o Kimba într-o sâmbătă și, cum plecase înainte de a mă întoarce de la birou (se lucra la minister și sâmbăta dimineața), mi-a lăsat, lângă cele șase borcănașe de iaurt înșirate pe masa de bucătărie, un bilețel pe care scria: *DAME TIMES DE YAOURT AU FIRGON*.

O clipă nedumerit, am început decriptarea mesajului: *yaourt* era scris corect, după inscripția franțuzească de pe borcănașul cumpărat, clar. *Firgon* am ghicit ușor că era pentru *frigo*, prescurtarea curentă în Franța pentru frigorifer, adică frigider. Dar ce căuta o Damă și, mai cu seamă, titlul prestigiosului cotidian londonez *Times*? Deodată, „mi-a picat fisa“, cum zic bucureștenii de azi: trebuia să transcriu fonetic. *DAME* era *damé*, pentru *demain* adică „mâine“; TIMES era *ti mé*, pentru *tu mets*, adică „tu pui“. Deci *Demain tu mets le yaourt au frigo* „mâine pui iaurtul la frigider“. Simplu.

Când, doi ani mai târziu, m-am întors din concediu, nu l-am mai luat pe Kimba, nu mai țin minte de ce. Probabil că se angajase în altă

parte și nici eu nu mă legasem prea mult de el ca să-l caut cu insistență. Atunci, am găsit tot un djerma, ceva mai tânăr, dar și mai puțin mândru. Era departe de a fi prost, chiar îi mergea mintea mereu către întrebări, către dorința de a cunoaște cât mai multe, de a se înălța, dar în toată făptura lui era ceva puțin caraghios, care suscita un zâmbet de compasiune; avea mutra omului căruia la teatru îi dai rolul de fraier, de ghinionist, de bărbat înșelat... Când îl vedeai pe bicicletă cu bonețica lui hausa brodată pusă pe ureche, pedalând cu picioarele în afară, apăsând pe pedală cu călcâiul, din spate parcă era un Charlie Chaplin african. După câțiva ani în serviciul meu, devenise celebru în toată colonia europeană, de i se zicea Saley Djuvara — ceea ce, oarecum, mă îngrijora, să nu-i rămână numele! M-am înșelat și aici, că nu de la el a venit pericolul. După ce a venit fratele meu ca medic chirurg la spitalul din Niamey, apoi și ca profesor la Şcoala lor de Medicină, o elevă de a lui și-a botezat copilul Djuvara, ca prenume; deci circulă acum în Niger un Djuvara Mamadou sau Djuvara Moumouni sau mai știu eu cum. Iar mai târziu, la sfârșitul anilor ’70, când a fost ginerele meu ambasador al Statelor Unite în Rwanda, bucătarul lui, din admirație pentru nepoata mea, Sandra Djuvara Melone, pe-atunci de vreo doisprezece-treisprezece ani, a ținut să dea numele ei copilului pe care-l aștepta nevasta. Şi, cum Cel de Sus n-a vrut să fie fată, s-o cheme Sandra, ci s-a născut băiat, i s-a dat prenume tot Djuvara. Circulă deci acum prin Africa probabil o droaie de Djuvara. Mă jur însă aici pe toți sfinții că acei pui de harapi nu-s din sămânța noastră! Aceasta, pentru cazul că s-ar ridica vreodată unul cu pretenții la moștenirea mea din țară — care, ce-i drept, se rezumă deocamdată la 18 metri pătrați la cimitirul Bellu — dar în viitor nu se poate ști.

Saley, pronunțat Salé, care e o prescurtare din Salomon, era foarte credincios. Nu uita nici una dintre cele cinci rugăciuni zilnice prescrise de Coran, iar în luna ramadanului nu îmbuca nici mâncare, nici pic de apă, ba nici înghițitură din propria-i salivă, dinainte de răsăritul soarelui și până apunea. Învățătura Coranului cuprindea, bineînțeles, toată știința lumii. Când au debarcat cei trei americani pe Lună în iulie 1969, evenimentul a făcut vâlvă și la Niamey și, cum începuse să se răspândească televiziunea și acolo, oamenii s-au îngrămădit pe la unii și la alții care aveau televizor. S-a dus și Saley al meu să vadă. Eu nu, că era târziu în noapte — nu știu cum am putut fi atât de nesimțit în fața acestei înfăptuiri epocale. Am văzut minunea mult după aceea, când s-o fi reluat la o televiziune sau la un cinema, nu mai știu. Vine a doua zi Saley și-mi spune:

— Ce mincinoși sunt americanii ăștia! Cum vor ei să credem comedia asta pe care au montat-o? Ca să ajungă pe Lună, ar fi trebuit să străbată cele șapte ceruri de care ne vorbește Profetul!...

N-am încercat să discut. Cum era să dezmint eu Cuvântul Profetului? Cred că și la el acasă se ținea de cuvântul Profetului și de datinile lor strămoșești. Dacă ar fi venit un frate mai mare (și „fratele mai mare“ putea fi și fratele mai mare al tatălui) și i-ar fi spus că-i place haina lui, ar fi dezbrăcat-o și i-ar fi dat-o. Când a început seceta cea mare, de la 1970 încolo, i-au venit pe cap toate neamurile de la țară, și ale lui, și ale nevestei. El cu nevasta și copiii erau și așa vreo cinci-șase. Când le-au venit rudele, că la țară era foamete cumplită, au fost nouăsprezece la masa lui, pe nenorocita lui leafă de 10 000 de franci CFA, ceva mai puțin de 10% din leafa mea[38]. Ei! mai ciupea el puțin de la piață, mai lua seara pe bicicletă niscaiva ulei, detergent, săpun — ce? era să măsor eu zilnic săpunul cu centrimetrul? — dar era totuși sărăcie lucie, că țin minte, costa atunci la 10 000 de franci sacul de mei. Așadar, din cei nouăsprezece, el era singurul care câștiga un ban. Şi credeți că-l mai ajutau ceilalți trântori prin casă? Aș! Mi-a povestit o dată cum pusese el câteva palme de zarzavat în grădinița pe care și-o făcuse lângă casă și-l rugase pe un cumnat, frate mai tânăr al nevestei, băiat de nouăsprezece ani, ca, pe când era el la lucru la stăpân, să-i stropească puțin grădina cu apă de la puț, că doar era pentru ei toți. Băiatul, mândru, l-a refuzat: „Da ce? Îți sunt rob?“

Așa stăteau lucrurile pe acolo. Cum ar fi putut în asemenea mediu să se nască un spirit de economie, de agonisire, când, dacă unul apuca să agonisească ceva, tăbărau asupra lui toate rudele, și consătenii, și vecinii până-l lăsau iar sărac pușcă?

Şi, fiindcă veni vorba de zarzavaturile lui Saley, aflați că-l învățasem să facă salată de vinete ca la noi. Că, să știți, sunt maestru la salata de vinete: stau un ceas în soare și în vânt până prinde bine focul de lemne, mă afumă ca o șuncă, de-mi plâng ochii două zile, dar jarul e taman cum trebuie sub grătarul unde înșir vinetele. Stau lângă ele și le învârt la vreme până se fac negre și moi și încep să picure în foc. Apoi, îmi ard degetele cojindu-le. După care le toc pe scândură cu toporașul de lemn. Apoi, învârtesc un ceas în strachină vărsând ulei (nemirositor) până se face spumă argintie. Bineînțeles, sare și piper după dorință, ceapă tăiată mărunt într-o farfurie alăturată (altă usturătură la ochi). Salată de vinete ca a mea nu găsești nici la Capșa!... Şi, tot văzându-mă cum fac, învățase și Saley al meu. După vreo două-trei mese pe care le-am dat, s-a dus vestea în târg de grozave ce erau vinetele mele și, de câte ori se dădea o cină mai simandicoasă pe la cunoscuți, Saley al meu era tocmit seara în oraș să meargă să facă un *caviar d'aubergines à la Djuvara* — mai câștiga un ban.

Aș fi vrut să mă învețe, la rândul lui, să gătesc mâncăruri de ale lor. Mereu îl întrebam: când îmi face un fel dintre cele ce ni se serveau pe la recepții oficiale? Nu zicea nimic, dar nici nu făcea. O dată i-am zis

președintelui:

— *Boy*-ul meu refuză să-mi facă mâncăruri de-ale dumneavoastră, vreun fel național.

Președintele a început să râdă:

— Nu-ți face, că nu știe! Pentru un bărbat, la noi, e rușine să știe să gătească, asta-i treaba femeii. Dacă știe să facă bucătărie europeană, e fiindcă asta-i în ochii lui ca o treabă de birou! Dar habar nu are să facă o mâncare de-a noastră...

Atunci, i-am cerut lui Saley să vină nevastă-sa să-mi facă o mâncare de-a lor. Nici asta n-a vrut, în schimb m-a poftit solemn să iau prânzul la el într-o duminică. Zis și făcut. M-a dus într-o duminică la „concesiunea“ lui, cum se numea pe franțuzește terenul cu clădirea ocupate de o familie în oraș — în cazul prezent, termenul *concesiune* nici nu era potrivit, căci primăria nu-i concedase nimic; singurul teren pe care-l mai găsise la marginea orașului se afla, jumătate, pe linia de demarcație cu terenul de aterizare al aerodromului. Ce are a face? El și-a clădit casa de *banco* de-a curmezișul zisei linii. După vreo trei-patru ani, i-a trimis primăria un buldozer, de i-a ras jumătatea de casă care trecea peste linie.

Se aduseseră afară, în fața casei, o masă joasă și un scaun. Unul singur. Femeia deretica pe la bucătărioara din curte, Saley stătea proțap lângă masă, iar copiii priveau de departe cu ochi mari cum mănâncă *anassara*. Mi s-a servit un pui slăbuț, dar mai gustos decât puii din Europa îngrășați cu hormoni, pui fiert însoțit de o zeamă cleioasă, făcută cu un fel de bame mai mari. Ardei roșu, de-ți lua gura foc, dar bun. Alături, era „mămăliga“. Da. Ceva ca mămăliga, fiertură de un fel de mei. Să nu uităm că, vreme de mii de ani, până s-a introdus la noi porumbul la cumpăna veacurilor al XVII-lea și al XVIII-lea, strămoșii noștri au mâncat mămăligă de mei. Desigur, meiul din zona saheliană, numit de francezi *mil*, nu seamănă deloc ca plantă cu meiul nostru. De departe, pe câmp, arată mai mult a porumb; plantă înaltă, cu foi lungi, verzi, ca ale porumbului — în anii ploioși, mai înaltă decât omul călare. De fapt, e înrudit cu ce numesc americanii *sorgho*, doar că-s boabele mai mici.

Nici gătitul fierturii nu era ca al mămăligii. Se turnau grăunțele într-un fel de piuă mare, trunchi de pom scobit în formă conică. O fată, dar mai adesea două, pisau apoi boabele îndelung cu un făcăleț mare cât o măciucă — mânerul lung și șlefuit trebuia să alunece în mână, căci fetele își ridicau acel făcăleț cât mai sus, scăpându-l apoi puțin din mâini și lăsându-l să cadă cu toată greutatea la fundul pivei, bineînțeles fiecare la rând, cu o dexteritate plăcută la vedere, cu mișcarea brațelor și mlădierea șalelor, iar zgomotul surd al lemnului bătut în cadență, la mai multe case din vecinătate, se auzea de departe — toc-toc-toc-toc, ca la toacă.

Meiul astfel pisat, apoi vânturat, era udat și lăsat o noapte să fermenteze. Şi de abia după aceea se făcea fiertura. Arăta ca o mămăligă mai albă și cu grăuntele mai fin. Se punea strachina la mijlocul mesei și, dacă erau mai mulți meseni, fiecare lua pe rând, cu trei degete de la mâna dreaptă o îmbucătură pe care o trecea repede în zeama de carne înainte de a o pune în gură. (Mâna stângă se ținea totdeauna la spate, că era spurcată, că tot omul, când „se ducea în poiană“, lua cu mâna dreaptă un ceainic cu apă și cu mâna stângă se spăla. Deci de mâna stângă nu te foloseai la masă... decât dacă erai ciung de dreapta!)

De ce m-am despărțit de Saley după cincisprezece ani? Fiindcă începuse să se lase pe tânjală. Încăpuse pe mâna unui prieten mai șmecher, care-i băgase în cap că va face mai mulți bani deschizând o dugheană cu mâncare de gata pentru muncitori sau trecători, și Saley, fără să mă prevină, își și începuse treaba cu zisul prieten, mușcând din ce în ce mai mult din timpul pe care mi-l datora. Atunci, m-am despărțit de el urându-i succes în noua întreprindere. N-a trecut anul și s-a și codit că plecase, căci afacerea nu-i mergea defel, dar nu mai aveam ce-i face, că-l înlocuisem cu unul mult mai priceput. După ce am plecat din Niger, mi-a scris cel puțin de două ori pe an, de Anul Nou și la sfârșitul ramadanului (*bairam*), chipurile cu urări de bine, de fapt ca să-mi amintească de lipsa unui cadou. Şi așa, de mai bine de douăzeci de ani, îi trimit de fiecare dată un mandat, cam cât face sacul de mei — cu toate că „ai lui“ nu-mi mai varsă pensia de ani de zile.

Succesorul lui era mult mai „stilat“, că fusese la stăpâni cu pretenții; nu mă tutuia, ca Saley, îmi dădea cu *vous*, adică „dumneavoastră“, și-și punea mănuși albe când servea la masă. Om ca la cincizeci de ani, avea trăsături fine și, cu extrema lui politețe, arăta ca un senior. Era jumătate *peuhl*, jumătate hausa. El e cel care a murit de cancer la ficat. În trei luni. Când a trebuit să-l interneze fratele meu, mergeam să-l vizitez zilnic la spital. Îl întrebam de fiecare dată cum se simte. Răspundea necontenit: „Bine. Foarte bine“. Așa mi-a răspuns și în ajunul morții. Când am sosit a doua zi după amiază, murise în acea dimineață și fusese îngropat în aceeași zi. Așa e legea lor.

Contactul cu „societatea“ europeană

Şi iată că iar am cârmit-o de v-am povestit lucruri petrecute cu ani și ani mai târziu și tot n-am apucat să vă spun cum au decurs primele zile. Nu cunoșteam, firește, pe nimeni. Ce puteam face după orele de serviciu, pe căldura aceea, care te aducea într-o stare de ne-conștiență, de beție, parcă de plutire în vag... Prima grijă mi-a fost să întreb dacă există o piscină. Era una singură, făcută de armata franceză cu câțiva ani înainte, pe vremea când comanda în regiune generalul Massu, figură pitorească a armatei franceze postbelice și necondiționat

devotat generalului de Gaulle.

Piscina era situată destul de departe de centru, pe malul fluviului, însă sus, pe faleză, fără priveliște spre fluviu. Câțiva pomi uscățivi împrejur. Un bar mititel ținut de un subofițer sau soldat francez, unde puteai lua o apă minerală călduță, o zeamă artificială de fructe, poate chiar o coca-cola; nu mai țin minte dacă această minune contemporană pătrunsese până acolo. Piscina nu avea împrejur nici scaune, nici șezlonguri, nici nisip — numai bordura de ciment. Măsura 25 de metri, dar avea trambuline, una la patru metri. De ce vă dau toate aceste amănunte fără interes? Fiindcă acolo mi-am petrecut, ani de zile, orele de „răcoreală“. Dar să vedeți că în acea primă lună, august 1961, tocmai, n-am pus piciorul în apă! Că domnul colonel comandant al micii garnizoane franceze, încă pe loc, era „în conced“, și eu, disciplinat din fire, n-am îndrăznit să mă scald până n-aveam răvaș de învoire. Așa sunt eu. M-am dus însă zilnic, ca la un club și ca să descopăr cu încetul cum arăta fauna europeană din fosta colonie.

Societatea franceză era formată în majoritate din foști funcționari coloniali, trecuți, cei mai mulți, de la situația de șef, la cea de simplu consilier. Din lipsă de personal calificat, multe ministere mai păstrau însă foști funcționari francezi în posturi de directori, bunăoară la Lucrările Publice, la Agricultură, la Mine, la Justiție. Erau plătiți, bineînțeles — și bine plătiți —, de guvernul francez. Până și la Ministerul de Interne, directorul de cabinet era un fost administrator francez, foarte distins, și fizic, și moral. Era căsătorit cu o frumoasă metisă de *peuhl*, crescută în Franța, deci foarte cucoană, și aveau trei fii: primii doi aveau tenul închis, parcă mai mult decât mama lor; al treilea era alb, de numai un ochi exersat putea regăsi urme africane. Legile lui Mendel.

Altă categorie o formau câțiva reprezentanți de bănci, de societăți comerciale, de întreprinderi de lucrări publice, puțini la număr, că țara era săracă. Unii dintre ei veneau zilnic la această unică și modestă piscină. Categoria, acolo redusă, de *petits-blancs*, negustori, meseriași, garajiști etc., nu prea era reprezentată la piscina militară. E adevărat că trebuia să fii admis și poate se și sfiau să ceară. Cu vremea, au apărut și alte piscine; mai întâi, la *Grand Hôtel*, una mică, dar plăcută datorită cadrului; apoi, una municipală olimpică, la care au început să vină și africani, aduși întâi de școli și de cercuri sportive; apoi, încetul cu încetul, zeci de piscine particulare la „cazele“ europenilor sau pe la ambasade.

Am fost privit întâi cu oarecare suspiciune de colonia franceză. Ce căuta străinul ăsta acolo, pe terenul lor de vânătoare? S-au îmblânzit văzând că vorbeam ca ei și știam să glumesc ca ei — afară de glumele despre africani, la care nu mă pricepeam și nici nu mă încumetam, pe când pentru ei erau cofeturi! Deci, cu vremea, suspiciunea s-a făcut

simplă curiozitate. Poate și puțină teamă. De! Eram „consilier la președinție“! Păzea!

Ceilalți consilieri diplomatici

Probabil, angajarea mea în funcția de consilier diplomatic nu trebuie să fi fost pe placul guvernului francez, care ar fi vrut să-și plaseze oamenii în toate domeniile, la toate nivelurile. Nu se grăbise însă să numească la Niamey și un consilier diplomatic la embrionul de Minister de Externe care funcționa pe lângă președintele republicii — sau, de va fi făcut Ministerul de Externe francez vreun sondaj pe lângă personalul său diplomatic, în vederea găsirii unui candidat pentru Niger, nu se vor fi înghesuit mușteriii. S-au grăbit poate responsabilii, după ce vor fi aflat de angajarea unui străin, a unui outsider, astfel încât, vreo două luni după preluarea postului meu, a sosit și primul consilier diplomatic propus de Quai d'Orsay.

Era om cam la șaizeci de ani și-și făcuse toată cariera în Extremul Orient. Intrase la Externe pe ușa din dos, adică nu prin marele concurs, ci prin interpretariat, ca specialist în chineză. Urcase, în China, toate treptele carierei consulare, iar în ultimii doi ani fusese ministru plenipotențiar în Birmania. Era un om subțire, blajin, foarte cult și prea modest. Poate-i apăsa pe umeri morga colegilor de la Quai d'Orsay intrați pe ușa din față, dar poate și două alte metehne: era șchiop și-l chema *Salade* „salată“, nume care stârnea zâmbete. Mi-a spus o dată că pe bunicul său, țăran din vestul Franței, îl chema *Salade-Delavigne* (să zicem: „salată-de-la-vie“). A vrut să-și simplifice numele, dar, în loc de al doilea nume, care suna aproape aristocratic, alesese să-l păstreze pe primul!

Vădit, colegul meu nu acceptase acest post minor în Africa decât din motive financiare (căci la centrală erau prost plătiți) și în speranța de a mai apuca, înainte de pensionare, vreun post de ambasador. Soția lui era o portugheză din Macao, acea veche colonie portugheză din China. Nu-l însoțise la Niamey, căci mai aveau doi copii la Universitate. Din felul cum vorbea de ea și din frecvența scrisorilor pe care i le trimitea, îmi dădusem seama cât de strâns uniți erau încă la acea vârstă. Limba lor de comunicare era engleza. Când o cunoscuse, ea nu știa franțuzește.

Bietul domn Salade nu era fericit la Niamey. Fost șef de misiune a unei mari puteri, situația pe care o avea în Niger trebuie să-i fi părut aproape umilitoare.

> Mi-aduc aminte de o scenă, la puține zile de la sosirea lui. I se adusese un birou în aceeași încăpere cu mine; intră pe ușă un ostaș care făcea planton, scund și cam caraghios, nu-i prea ședea uniforma, pantalonii căzeau ghem pe bocanci, iar pe haina prea largă centironul atârna strâmb... Privește cu ochi bulbucați când la mine, când la domnul Salade. Voia să spună că pe domnul Salade îl cheamă domnul secretar general Sidikou. Uitându-se la mine, își zice pesemne: „P-ăsta-l cunosc, nu-l cheamă așa“;

atunci, țintind un index către domnul Salade, urlă: „Sălat?“, apoi, cu degetul mare către spatele lui: „Sădiicu!“ — și iese. L-am văzut pe domnul ministru plenipotențiar al Franței sculându-se cu fața trasă și îndreptându-se încet către ușă, târșâind piciorul.

Trăise mai bine de un sfert de veac în Extremul Orient, în țări de veche civilizație, cu oameni ageri la minte, pătrunși de un anumit rafinament până în straturile populare. Servitorii chinezi sau indochinezi erau renumiți în lumea întreagă. Aici, avea nenorocul să i se fi dat un *boy* deosebit de stângaci și necioplit. Îmi dădea despre el amănuntul următor, care-l exaspera zilnic: *boy*-ul stătea lângă el când se așeza la masă; îl vedea pe patron la prânz și seara cum lua cuțitul pus greșit la stânga farfuriei și-l trecea la dreapta și lua furculița de la dreapta și o punea la stânga. În zece luni cât a stat el la Niamey, *boy*-ul lui n-a înțeles că patronul voia să aibă cuțitul la mâna dreaptă și furculița la mâna stângă. A pus tacâmul la masă în felul lui până la sfârșit.

În primele noastre zile de colaborare, m-am simțit foarte jenat — și el probabil la fel. Toată corespondența se punea, grămadă, pe biroul meu. Aveam eu voie, din proprie inițiativă, să împart lucrul, fără discriminare, cu colegul francez? Secretarul general nu-mi dădea nici o directivă. După câteva zile, simțind că colegul era vădit supărat de această deosebire de tratament, am luat asupra mea să împart toată corespondența între noi doi și n-a zis nimeni nimic. Bineînțeles, nu-i dădeam lui să redacteze o scrisoare ce mi s-ar fi cerut mie personal s-o redactez. Am lucrat astfel cu dânsul în bună înțelegere în cele zece luni cât a stat la Niamey. Bunele noastre raporturi nu s-au extins însă și la viața socială. Cred că, în afara biroului și a recepțiilor oficiale, colegul meu n-a văzut pe nimeni. Stătea închis în casă, citea — și-i scria soției lui. După acele zece luni, îndurate ca o caznă, a plecat ușurat.

Ne-am scris de vreo două-trei ori. De altfel, ca la doi ani după plecarea lui, am aflat din presa franceză că fusese numit ambasador în China naționalistă și m-am bucurat. Din nefericire pentru el, acest ultim dar al carierei sale se va dovedi, după numai șase luni, a fi fost un dar otrăvit. Nu fusese informat la plecare că de Gaulle avea intenția să recunoască guvernul Chinei comuniste, și deci să rupă relațiile diplomatice cu Taipei. Bietul domn Salade a avut greaua însărcinare de a aduce vestea proastă lui Cian Kai-și. Mi-a scris ulterior că fusese pentru el un moment dureros și umilitor.

Două luni după plecarea lui din Niamey, îi sosea înlocuitorul, Gérard L., o poamă. Contrast total cu predecesorul său. Singura asemănare: și ăsta era schilod! Pierduse brațul drept ca ofițer de cavalerie în scurta încăierare prin care, spre sfârșitul războiului, englezii i-au gonit pe francezi din Siria. Lăsat drept mort pe câmpul de luptă, fusese salvat de un ostaș arab din armata britanică, iar chirurgii

britanici nu se încurcaseră cu încercări sofisticate de a-i drege brațul rănit. L-au tăiat la încheietura umărului. Scurt. Ciungul nostru rămăsese însă un cavaler de clasă — să-l fi văzut cum sălta în șa, numai cu ajutorul brațului stâng!

Odată eliberat din armată, fusese, în virtutea unei dispoziții în favoarea invalizilor de război, admis fără concurs la Şcoala Națională de Administrație, faimoasa *École Nationale d'Administration* (ENA), care, de la sfârșitul celui de al doilea război mondial încoace, a devenit pepiniera aproape exclusivă a înalților funcționari francezi — și, de la o vreme, din păcate și a personalului politic de cel mai înalt nivel: miniștri, prim-miniștri, președinți ai republicii (de pildă, Giscard d'Estaing, Chirac, Rocard etc. sunt foști *énarques* — adjectiv provenit din sigla ENA). Am zis „din păcate", fiindcă am convingerea că instituirea unui mandarinat la conducerea unei țări e un semn premonitoriu de scleroză. Cazul lui Gérard L. era tipic: trecerea, doi ani, prin laminorul ENA îi dădea credința trufașă că știe totul și că-i bun la orice, când, de fapt, era un trăsnit bun de nimic. Altfel, simpatic. Bun de gură și strașnic la băutură.

Mă dusesem să-l primesc la aeroport. Şeful Protocolului îmi suflase la ureche — probabil, informat de poliție — că era ceva neclar în situația soției diplomatului sau, mai exact, a însoțitoarei lui. Într-adevăr, stând lângă ghișeul poliției, am putut observa că dama (cam arăta a damă) n-avea pașaport diplomatic și că numele ei nu era același ca al lui L. Dată fiind această „iregularitate", probabil că Ministerul francez de Externe n-ar fi îndrăznit să-l trimită pe omul nostru într-o capitală mare și, în nici un caz, într-o țară catolică. Altfel, zisa tovarășă a lui L. era de o cumsecădenie dezarmantă — numai că arăta mai mult cum am zis decât a soție de consilier diplomatic. O dată, când ne aflam la clubul de călărie de care voi vorbi, Moune (așa o chema) a venit cu un ochi vânăt. Ne-a explicat că se împiedicase noaptea de covor și căzuse cu ochiul pe lemnul de la pat. Când a venit însă iar, după câteva săptămâni, cu ochiul învinețit — același sau celălalt, nu mai știu — și ne-a povestit cum o lovise calul zvârlind (între noi, s-o fi lovit calul cu copita tocmai acolo, era bună de cimitir), atunci am înțeles că ciuntul nostru, la beție, o și „mardea", cu mâna care-i rămăsese. Ei, pesemne, așa-i plăcea.

L. n-a împlinit cele zece luni reglementare. Cum avea obiceiul, în gura mare, să-i facă tâmpiți pe toți negrii, zvonul o fi ajuns unde nu trebuia și s-a cerut rechemarea lui. Ministerul francez de Externe a crezut atunci că-i face dresaj călărețului nostru nărăvaș, numindu-l la ambasada din New Delhi, sub ordinele contelui Ostrorog, ambasador francez de origine poloneză, care avea reputația de a fi o mână strașnică. Am aflat, cu ani în urmă, că rezultatul depășise așteptările: prins cu nu știu ce trafic ilicit, G.L. fusese dat afară din diplomație.

Al treilea și ultimul consilier diplomatic trimis de Quai d'Orsay, domnul Gailliard, era un om așezat, chiar puțin scrobit. Provenea, ca și Salade, din cariera consulară, petrecută în mare parte în Iugoslavia, de unde se întorsese cu o soție croată, fiica, cred, a unui farmacist din Zagreb. Nici lui, nici ei nu le plăcea la Niamey. Ea, mult mai tânără decât el, îl îndemnase să cumpere acolo o mașină decapotabilă de culoare roșu-agresiv, din care capul lui de sexagenar cărunt și ceremonios ieșea oarecum contrastant. Treaba pe care o făcea alături de mine îl plictisea vădit. Își punea toată nădejdea într-o ipotetică numire la un post de ambasador, numire care mi se pare că n-a venit niciodată. Alt subiect de întristare, pe care nu s-a putut împiedica să nu mi-l împărtășească, a fost vestea că fiica lui, de nouăsprezece ani, tânără campioană de golf, se căsătorea cu un coleg de sport, fratele unui cunoscut romancier, care era însă cu puțin mai vârstnic decât tatăl ei. L-am văzut pe bietul domn Gailliard literalmente dărâmat la primirea acestei vești.

Ambasadorii străini

Încetul cu încetul, se instalau ambasade la Niamey. Mai întâi, cea franceză, bineînțeles, cu atât mai vârtos cu cât, în chiar Acordul prin care Franța recunoștea independența fostei sale colonii, era stipulat că ambasadorul Franței va avea, în permanență, întâietatea protocolară asupra tuturor celorlalți reprezentanți diplomatici, în calitate de decan al corpului diplomatic. Fostul guvernator al coloniei — și acesta un corsican, Don Jean Colombani — fusese primul ambasador al Franței, chiar la cererea președintelui Diori Hamani, care-i era recunoscător pentru sprijinul pe care i-l dăduse ca să ajungă, întâi, prim-ministru, apoi președinte. Dar n-a stat decât vreun an și jumătate, așa că l-am avut numai șase luni și l-am cunoscut prea puțin. După el, a venit primul diplomat de carieră, Fouchet, cu care raporturile s-au stabilit pe alt plan, ca între oameni făcând parte din aceeași „gașcă" diplomatică. Îi plăcea și călăria, alt motiv de apropiere și care ne-a ajutat să înființăm primul club de călărie de la Niamey, cedându-ne un colț din curtea ambasadei, pentru a improviza un manej. De acest club de călărie voi mai vorbi, căci a fost un fel de salvare a mea, și fizic, și moral.

Primul ambasador al Statelor Unite a fost un negru american, Mercer Cook, fost profesor universitar de limbi romanice. Foarte metisați, și el, și soția lui, erau oameni de suflet și de o mare gentilețe. Am întreținut cu ei cele mai bune raporturi, mai cu seamă după logodna, doi ani mai târziu, a fetei mele cu secundul lui, consilierul ambasadei, Mercer Cook fiind chiar martor la cununia civilă. A luptat mult pentru a convinge guvernul american să se implice în dezvoltarea acestei țări, una dintre cele mai sărace din lume. Se poate

ca, în acea primă fază a independenței fostelor colonii franceze, America să se fi ferit de a părea prea prezentă într-o zonă pe care Franța dorea, vădit, s-o păstreze ca pe un domeniu rezervat. O inițiativă, care va fi apărut mai întâi minoră, s-a dovedit cu vremea a avea efecte pozitive și pentru unii, și pentru alții, anume instituirea de către administrația Kennedy a ceea ce s-a numit *Peace Corps* „Corpul Păcii“: trimiterea în țările din Lumea a Treia a mii de tineri absolvenți de Universitate pentru a presta gratuit servicii din specialitatea lor prin orașe și sate, trăind în totul ca localnicii. Voi reveni asupra chestiunii. Mercer Cook i-a adus pe primii *Peace Corps* în Niger.

Cea mai prezentă și eficace, după Franța, în ce privește asistența tehnică și materială a fost Germania. A numit curând, în al doilea an al ședерii mele, un ambasador rezident în persoana unui om de mare distincție fizică și sufletească, Neubert. Fost ofițer, în timpul războiului, în aviația de bombardament, rămăsese surd. Nu pomenea niciodată de acea perioadă a vieții lui. Prin soția sa, o poloneză brună, am aflat despre originea surdității lui. Înaintea instalării sale, Germania era reprezentată în Niger de ambasadorul ei la Abidjan și, de cele mai multe ori, se deplasa la Niamey primul-secretar al ambasadei, Claus von Amsberg, care peste câțiva ani va deveni soțul reginei Beatrix a Olandei — tip de iuncher din Germania imperială. Neubert a inițiat o colaborare generoasă pe plan economic, iar pe plan politic a meșteșugit vizita președintelui federal Lübke, primul șef de stat european care vizita Nigerul. A fost plimbat, rapid, prin toată țara și, la câteva luni, a și murit. Așa a pățit și președintele Pompidou al Franței, câțiva ani mai târziu: vizită în Niger, apoi moarte fulgerătoare. Numai Mitterrand, vicleanul, a scăpat. A leșinat la hipodrom în timpul cursei de cămile, însă a scăpat și a pornit către doisprezece-treisprezece ani de domnie. Dar nici n-a mai dat pe acolo.

Dacă dintre țările mari nu erau multe să vadă vreun interes de a deschide o ambasadă în acel colț pierdut, în schimb erau două țări mici care căutau acolo să-și mijlocească un sprijin la Națiunile Unite, prin prezența și prin asistența lor: Israelul și China naționalistă. Ambasadorul chinez, domnul Lee, mă cultiva în mod deosebit, invitându-mă des la cine intime la care mă înfruptam din felurile chinezești gătite de el însuși (minimum douăsprezece, înșirate pe masa rotundă). Îmi explicase că, după vreo două-trei încercări de a ține un bucătar chinez trimis de centrală, renunțase. Meșterii bucătari chinezi, după primele cinci-șase luni de leafă, dispăreau. Se duceau să-și deschidă restaurantul chinezesc atât de prețuit oriunde. Atunci, se resemnase să-și învețe *boy*-ul african câteva rudimente de bucătărie chinezească, iar felurile rafinate le pregătea singur, cu un vădit interes. Pe mine, mă cultiva, sperând să afle câte ceva sau barem să-l influențez în vreun fel pe președinte. Nu i-am fost de nici un folos, iar

când a hotărât președintele Diori, după exemplul Franței, să rupă relațiile diplomatice cu Taiwanul și să recunoască China populară, tot eu a trebuit să redactez penibila notă verbală. N-a fost plăcut. Adaug că totuși, în mod excepțional, Nigerul n-a urmat îndată exemplul Franței în chestiunea recunoașterii Chinei populare; un an după ruperea relațiilor diplomatice dintre Franța și Taiwan, reprezentantul Republicii Niger la ONU mai vota împotriva admiterii Chinei populare la Națiunile Unite. Motivul acestei înverșunări: se dovedise că partizanii „revoluționarului“ Djibo Bakari, adversarul lui Diori Hamani, care încercaseră un puci în Niger, fuseseră instruiți în ale gherilei și terorismului în China populară. Același lucru și cu Israelul, când, sub presiunea țărilor arabe, în special Libia și Arabia Saudită, guvernul nigerian a hotărât ruperea relațiilor diplomatice.

Printre șefii de misiune rezidenți la Abidjan (Coasta de Fildeș) care veneau periodic la Niamey, era unul, W., reprezentant al unei foste puteri coloniale, deosebit de original: pe de o parte, obsedat sexual, pe de alta — după chiar părerea președintelui Diori — cel mai bine informat dintre toți diplomații. Şi, mă veți crede sau nu, lucrurile erau oarecum legate. Doamna W., din înalta societate a țării sale, nu prea punea piciorul la Abidjan și, chiar când era acolo, o dată cu dânsa era poftită la recepții de oficialitățile locale și Rosalie, amanta africană titulară a domnului ambasador. Căci Rosalie era cineva, era vara primară a ministrului justiției. Prin Rosalie, domnul ambasador era la curent cu toate tainele guvernului din Coasta de Fildeș și mai avea antene în sânul opoziției și cunoștea nația întreagă prin toate țațele de la piață, astfel încât domnul ambasador al fostei puteri coloniale cunoștea mai bine toate țițele situației politice decât chiar șeful poliției președintelui republicii. Dar Rosalie nu satisfăcea pesemne toate capriciile imaginației lubrice ale domnului ambasador. Când venea la Niamey (1 200 de km cu avionul), telefona în ajun unui corespondent ca să-i tocmească vreo două-trei fetițe, de preferință de rasă *peuhl*, care să vină cu biciuște la el la *Grand Hôtel*. Şi cine era corespondentul? Un fost stareț de mănăstire răspopit de prin anii ’20. Era acum grădinarul palatului. Umbla șleampăt, cum se întâmplă adesea cu bătrânii coloniali rămași pe acolo: un șort kaki, un maiou de corp jegos, șosete scurte de culoare închisă și sandale de cauciuc roz sau verde deschis — greu de închipuit ceva mai inestetic și mai mitocănesc. Locuia într-o „concesiune“ de *banco* cu trei-patru neveste și o droaie de copii. Cel mai mare era locotenent de aviație, bărbat foarte arătos, se topeau după el fetele, și albe, și negre. Fostul stareț grădinar, cu tot aspectul lui prăpădit, rămăsese un om cult și era, mai cu seamă, extraordinar de bine informat asupra trebilor locale. Bănuiesc că-l foloseau ca informator și președintele, și serviciile franceze. Eu, în orice caz, de la el am învățat multe.

Domnul ambasador W. mi-a dat și el lecții, dar cu un caracter particular. Mă aflam la Niamey de abia de trei-patru zile când l-am întâlnit prima oară. Era un sexagenar grăsun cu păr rar blond, cu obrajii și nasul puțin roșcați și ochi de un albastru spălăcit. Descoperind un coleg alb nou-sosit, relativ tânăr, vizibil dezorientat și necunoscător al lumii africane, m-a luat de braț pe terasa palatului și a și pornit, fără ocol — din evidentă compasiune și simpatie — să mă lămurească cum stau lucrurile cu femeile africane. Mai întâi, bineînțeles, calitățile: pielea lor mai dulce decât catifeaua de mătase, mirosul lor, cel mai erotic din lume și câte altele... Apoi, mi-a venit cu câteva considerente mai precise, ca de pildă:

— Şi să nu te sperie faptul că bărbații, la ei, ar fi mai bine înzestrați!... Ştii ce mi-a spus Rosalie când i-am spus că mă complexau dimensiunile masculilor negri? Mi-a spus: „*Quand ton camion il est en panne, tu vas pas chercher le mécanicien à la grosse clef! Tu vas chercher celui qui connaît faire!* „Când ți-e camionul în pană — ei zic camion la toate mașinile — nu te duci să cauți mecanicul cu cheia groasă! Te duci să-l cauți pe ăl ce știe s-o facă!“

„Partidele“ domnului ambasador la *Grand Hôtel* mi le-a povestit chiar președintele, la curent, prin poliția lui, cu toate trăsnelile zisului ambasador. Diori făcea haz de el, dar profita, în același timp, ca să obțină un maximum de asistență de la țara al cărei reprezentant era.

Cele mai strânse legături le-am avut însă cu ambasadorul Germaniei, Neubert, cu toate că dialogurile erau îngreunate de două piedici, surditatea lui și limbile pe care le vorbeam fiecare: el, firește, perfect germana, mediocru engleza și prost franceza; eu, bine franceza, mediocru engleza și prost germana. Ieșea un *gemischtes Kompositum*, care l-ar fi inspirat pe Eugen Ionescu. Dar ne înțelegeam bine. După șapte ani, când pornise bine cooperarea nigero–germană, a fost rechemat pentru a fi trimis ambasador în Togo, țară mai mică în dimensiuni, dar care, prin faptul că fusese, între 1885 și 1918, colonie germană, iar apoi țară sub mandat francez, însă cu control al Societății Națiunilor, era dintre cele mai înaintate din Africa, și material, și cultural. Din spirit de contradicție, cât au fost sub mandat francez, după 1918, togolezii au afișat un fel de nostalgie a colonizării germane și, la marea festivitate care a urmat proclamării independenței, în 1960, l-au poftit pe ultimul guvernator german, un general nonagenar, venit în mare uniformă și cu decorații din vremea Germaniei imperiale. Neubert considera numirea sa în Togo o promovare.

Câteva zile înainte de plecarea lui, vine la mine șeful protocolului și, cu vocea lui gravă și totodată vorbind aproape șoptit, ca și când mi-ar fi destăinuit un secret, îmi spune:

— Ştiți că pleacă domnul Neubert... Domnul președinte o să-l facă

Comandor al Ordinului Național. Vă roagă să-i pregătiți un discurs călduros pentru ceremonia decorării, poimâine seară la palat... Știți că domnul președinte ținea foarte mult la domnul Neubert...

Las toate și încep să caut inspirația pentru discursul președintelui. Greu întotdeauna în asemenea ocazii să nu spui lucruri chiar prea banale. Cum mi-era și mie foarte simpatic omul, îmi ziceam că voi găsi totuși inspirația. Începutul e totdeauna mai greu... Sună telefonul:

— Aici Neubert... N-ați putea veni un moment la mine?

Nu-mi plăcea să merg la ambasade străine în orele de serviciu... Mă urc în mașină și merg totuși îndată la ambasada germană, casă de dimensiuni modeste, însă nouă și impecabil ținută, ca la nemți. Mă primește Neubert, vizibil jenat.

— Domnule Djuvara, ai aflat probabil că președintele dă o recepție cu prilejul plecării mele și vrea să-mi dea o decorație. Știi că franceza mea e cam șchioapă și, cum am mare stimă pentru președintele Diori și simpatie pentru această țară, aș vrea să fac un discurs mai călduros... Mă poți ajuta? L-am rugat să-mi dea barem două-trei idei — apoi m-am întors la birou, nădușit leoarcă — de căldura strașnică de afară și de nervi — și m-am apucat să redactez și discursul președintelui, și răspunsul ambasadorului.

A treia zi, seara, recepție la palat. Lume selectă, miniștri, corpul diplomatic, câteva personalități civile și militare. Grupuri mici, masă frugală, felurile obișnuite: pui fript, măsline, o sticlă-două de vin pentru „necredincioși“ — apoi mult așteptatul *méchouï*, miel haiducesc... Se bate din palme, tăcere, toată societatea se îndreaptă către un colț al terasei, unde s-au adus două microfoane și un proiector. Diori își citește discursul la unul dintre microfoane, apoi înaintează și pune de gâtul ambasadorului cordonul cu decorația adusă de șeful protocolului pe o pernă. Ambasadorul se întoarce la microfonul lui, vizibil emoționat, și-și citește la rându-i discursul. Aplauze călduroase. Un consilier francez lângă mine se apleacă și-mi șoptește:

— Frumos au vorbit amândoi... S-a simțit că se apreciau reciproc!...

— Da, zic și eu, s-a simțit.

O trăsnaie și o veste tristă

Dovadă a dezorientării și deprimării în care mă aflasem în primele luni ale șederii mele acolo: m-am apucat să scriu o scurtă poveste năstrușnică, delirantă.

> Suntem în Africa de Sud în anul 6006, într-o clasă de școală primară. Un singur elev are pielea albicioasă și părul roșcovan, obiectul sarcasmelor tuturor camarazilor. Învățătorul încearcă să explice copiilor de unde vine figura stranie a condiscipolului lor și să le spună că, cu 4 000 de ani în urmă, se afla, mai la nord, o rasă de oameni cu pielea albă (urlete și râsete în clasă) și, de pe urma lor, după ce au pierit cu totul, iese din când în când un specimen între noi cu pigmentarea pielii și a părului amintind de

omul alb. Povestea era însă împănată cu aliterații, jocuri de cuvinte, calambururi, glume proaste și chiar scandalos deocheate, cam în stilul lui San-Antonio (din care nu citisem până atunci nici o carte!) — semn, încă o dată, că eram pe pragul depresiunii nervoase.

Capodopera asta avea vreo douăzeci de pagini scrise de mână. Am copiat-o și am trimis-o fetei, Domnica, la Paris. Mi-a răspuns că a citit-o cu prietena Alda Lupașcu și că s-au distrat amândouă. Nu știu dacă răspunsul nu era de pură politețe. Oricum, exemplarul ei l-a aruncat. Pe al meu l-am dat unei tinere dactilografe, din relațiile de piscină, care se ținea cu un politehnician, consilier al guvernului (după vreo zece ani, se va hotărî s-o ia de nevastă). Am omis însă să-i spun că voi plăti munca de dactilografie. Rezultatul: când, după vreo trei luni, am întrebat-o timid cum stăm cu faimosul manuscris, mi-a răspuns, cu ochi mari, că nu ținea minte să-i fi dat ceva de scris! Probabil că aruncase teancul drept la coș. Pe moment, am fost disperat și indignat. De fapt, mi-a făcut un imens serviciu. Cred că m-aș rușina azi dacă ar circula pe undeva această demențială elucubrație, fruct al unui moment de dezorientare.

*

Pe la începutul lui noiembrie, când se împliniseră trei luni de la sosirea mea la Niamey, soția mea mi-a scris că, după matură chibzuință, hotărâse să nu mai vină. Se temea, zicea ea, că nu voi fi statornic, cum nu fusesem nici la *Radio Free Europe* și că risca să-și piardă, pentru a doua oară, serviciul pe care-l găsise cu atâta greutate. Am plâns atunci toată noaptea pe visurile zadarnice, intuind că nu va fi vorba doar de o despărțire de doi ani, ci de o despărțire pe viață.

Dar, de a doua zi a și trebuit să-mi vin iar în fire, căci plecam cu președintele republicii în vizită de stat în marea țară vecină, Nigeria. Apoi, s-a așternut uitarea, încet, ca nisipul deșertului împins de vânt peste urmele toate.

Călătorie oficială în Nigeria ex-britanică

În ochii președintelui Diori Hamani, această „vizită de Stat“ în Nigeria părea să aibă o însemnătate cu totul deosebită. Cu o populație de 80 de milioane (azi, peste 100), Nigeria, față de Republica Niger, era un uriaș. Există o oarecare asemănare, mutatis mutandis, între situația Nigerului față de Nigeria și cea a Canadei față de Statele Unite. Țara din nord, mai întinsă, dar mult mai săracă, împărțea cu cea din sud mai multe din etniile sale, mai cu seamă, cum am semnalat, marele grup hausa (haoussa). Mai interveneau și subtile

diferențieri sociale: în sud, se aflau sultanate și emirate care pe vremuri se întindeau și la nord de granița artificial trasată de împărțeala dintre francezi și englezi de la sfârșitul veacului al XIX-lea, astfel încât compatrioții rămași în fărâmele de dincolo, spre deșert, apăreau celor din țara cea mare ca niște rude sărace, la care se uitau de sus. Se adăuga ciudata diferențiere pe care fiecare dintre cele două puteri coloniale, într-un timp atât de scurt, reușiseră să le imprime colonizaților, stilul colonialismului britanic fiind foarte deosebit de stilul celui francez. Ar trebui un volum întreg pentru a schița un istoric și o analiză a acestor deosebiri. Eu nu pot da decât fugare impresii culese în cursul călătoriilor sau cu prilejul negocierilor bilaterale dintre Niger și Nigeria ori Ghana, sau cu prilejul conferințelor interafricane, în sfârșit al experienței mele de doi ani ca secretar general interimar al Comisiei Fluviului Niger, organizație interafricană grupând state și francophone, și anglofone.

Prima observație, aproape comică, era să constați disprețul reciproc al „aculturaților“ francofoni față de „aculturații“ anglofoni și invers. Fără temei, bineînțeles, nici de o parte, nici de alta, francofonul avea convingerea că cultura pe care o primise de la francezi era superioară celei pe care colegul anglofon o căpătase de la britanici — și „viță vercea“. Din punct de vedere școlar, metodele fuseseră diferite. Englezul, cu mai multă considerație față de culturile autohtone, avea obiceiul de a începe alfabetizarea copiilor în limba lor maternă. Nu se trecea la învățământul în limba engleză decât după școala primară. Bineînțeles, sistemul avea o limită, o limită chiar imediată: multiplicitatea limbilor materne. Am pomenit mai sus de cele peste două sute de limbi numai pe teritoriul Nigeriei ex-britanice. Nici vorbă să se poată întreprinde o alfabetizare în toate limbile. Fuseseră alese limbile de mai mare extindere și, în orice caz, cele care erau mai răspândite și la alte etnii decât cea originară. Aveau totuși aceste limbi accente, concepte, formulări mai apropiate de mintea micului învățăcel, decât limba europeanului. Rezultat pozitiv: copiii primeau mult mai lesne rudimentele alfabetului și ale citirii decât cei — cum era cazul în coloniile franceze — care erau nevoiți să facă marele efort mintal de a asimila concomitent o limbă nouă și acel straniu fenomen: reprezentarea ei în scrisul alfabetic. Cred deci — dar mărturisesc că n-am dovezi statistice — că alfabetizarea era mult mai răspândită în coloniile britanice, decât în coloniile franceze. Consecințe negative: africanii anglofoni vorbeau, în general, o englezească mai stricată și mai urât articulată decât franceza francofonilor (francezii fiind totdeauna mai exigenți privitor la pronunțare și la gramatică). Mai grav: favorizând cristalizarea unor limbi locale, cu transcrierea lor în alfabetul latin, cu publicații, ziare, literatură „națională“, britanicii au favorizat fără să vrea fracționarea ansamblurilor coloniale pe baze etnice. Fără să vrea? Oare! Sincera simpatie pentru alte culturi — ceea ce are și germanul, francezul nu — se combina aici cu calculul politic. Englezii au aplicat sistematic lozinca romană *divide et impera*, folosind antagonismele etnice ca pe o pârghie de dominare. Consecința? Să ne amintim de vorba românului „unde dai și unde crapă“, aplicabilă în istoria universală; în mai toate fostele colonii britanice, după plecarea colonizatorului, au izbucnit conflicte sângeroase, care, în cele mai multe cazuri, nici azi nu sunt stinse: în India, în Kenya, în Sudan, în Nigeria (cum vom vedea), în Africa de Sud, peste tot. Şi să nu mai vorbim de Palestina.

Francezii au avut o viziune mai simplă — ca să nu spun mai simplistă: civilizația era una — bineînțeles, a lor. Deci un dispreț total pentru culturile locale. Învățământul să se facă direct în franceză și numai în franceză. Şi, întrucât nu-și dăduseră măcar osteneala să redacteze manuale școlare adaptate fiecărei colonii sau măcar fiecărei

zone geografice, manualele școlare franceze din metropolă erau folosite neschimbat, ceea ce avea câteodată urmări hazlii, ca, de pildă, micii africani recitând în cor la lecția de istorie: *nos ancêtres les Gaulois*... „strămoșii noștri gallii...“ — frază rămasă de pomină pentru a caracteriza colonialismul francez. La aceasta trebuie adăugat că, dacă, inițial, francezii au fost, și ei, nevoiți să colaboreze cu șefii tradiționali locali, ei au încercat cu încetul, în spirit republican, nivelarea categoriilor sociale și etnice în aceeași colonie, pe când britanicii s-au bizuit aproape exclusiv pe clasa dominantă aflată la putere când au pus mâna pe acea țară.

Aș vrea să adaug o ultimă observație, poate greșită sau greu de admis: corupția era mult mai gravă și mai generalizată în fostele colonii britanice decât în fostele colonii franceze! Greu de admis, fiindcă suntem obișnuiți a-l considera pe franțuz mai dispus la șmecherie și la ocolirea legii decât englezul. Dar iată că, în practica colonială, s-ar părea că francezii n-au folosit arma corupției, pe când englezii au folosit-o atât de sistematic încât, o dată ei plecați, corupția a devenit o adevărată plagă, cu urmări incalculabile, atât în domeniul economic, cât și în cel politic. În Nigeria — mi-au afirmat diplomații Nigerului în capitala Lagos — nu se putea face nimic fără bacșiș, chiar când erai purtător de pașaport diplomatic. Ambasadorul Nigerului, care era acreditat în același timp la Lagos și la Cotonou, capitala Dahomeyului (azi, Benin) — aflate la o distanță de doar vreo 100 km — și care făcea săptămânal drumul între cele două capitale, îmi spunea că, deși pașaportul său diplomatic, după uzanțele internaționale, l-ar fi scutit de control vamal, vameșul nigerian îl silea de fiecare dată să deschidă cufărul și toată mașina și-i făcea control amănunțit, interminabil. Până a găsit „sistemul“: punea o sticlă de whisky în cufăr; la vamă, deschidea cufărul, vameșul lua sticla, saluta și gata controlul. Același îmi spunea că, dacă un concetățean al lui era arestat în Nigeria, nu-i putea obține eliberarea decât pe bacșiș. Păcatul era că „bacșișul“ nu figura printre rubricile contabilității publice, ca să poată justifica cheltuiala.

> Dar să vă povestesc și ceea ce a pățit fiica mea câțiva ani mai târziu, când soțul ei era consilier la ambasada americană din Conakry, în Guineea. Cu o prietenă americancă, soția unui scriitor grec foarte cunoscut, se hotărește să facă, între Crăciun și Anul Nou, puțin turism în țara vecină, Sierra Leone, căci în Guinea lui Sékou Touré atmosfera era sinistră. Pleacă deci cu mașina la Freetown, capitala zisei țări, la numai 150 km de Conakry. Opresc în fața unui hotel. N-apucă bine să deschidă ușile mașinii ca să scoată cele trebuincioase, că hoțul a și deschis punga fetei mele și a înșfăcat toți banii, dolari, travelers cheques etc. și dus a fost. Hai cu un groom de la hotel la comisariat. Acolo, interogatoriu amănunțit, interminabil, cum s-a petrecut furtul, ce se găsea în geantă, ce a fost furat etc. Când s-a terminat interogatoriul, comisarul i-a spus fetei mele că reține geanta de piele de crocodil — dar de Crăciun al soțului ei, valorând cât banii furați. Fiica mea, mirată, uluită: „Cum adică?“ „Da, pentru anchetă, trebuia reținut «corpul delict»“!... Recomand această istorioară vameșilor noștri, care nu-s nici ei copii de țâță, dar poate n-au descoperit încă lovitura cu corpul delict.

Plecăm deci în Nigeria cu un avion special, președintele și soția, Aïcha (*pron.* Aișa), o *peuhl* frumoasă, ambițioasă și analfabetă, mai mulți miniștri, câțiva înalți funcționari, câțiva ziariști, printre care și un reprezentant al Agenției France Presse (AFP) (singurul alb în afară de mine, urâcios, șleampăt și, dacă nu era negru la piele, era cel puțin negru sub unghii), cu totul vreo douăzeci de inși. Toți africanii erau în straie de ale lor (*grand boubou*), unele strălucitoare, acoperite uneori cu pelerine de mătase de culoare albastru închis cu chenar auriu, chiar frumoase.

Prima etapă nu era capitala Lagos, pe malul oceanului, la peste 1 200 de km, ci, în nord-vestul Nigeriei, Sokoto, capitala sultanatului cu același nume.

> Orașul are străzi ordonate geometric, case joase, mulți arbori pe marginea drumului. Președintele, soția și câțiva colaboratori apropiați sunt găzduiți la palatul sultanului. Ceilalți membri ai delegației, pe la gazde. Pe mine m-au repartizat la un tânăr profesor britanic, într-un bungalow de stil vechi, fără pretenții, dar parcă mai bine conceput decât casele coloniale franceze: peste tot perdele, pologuri, hamac pentru odihnă afară. Iar omul, curtenitor, dându-ți de la început impresia că ești la tine, fără însă a-și impune prezența și „mondanitatea". Un tânăr boy, discret și bine stilat, era la dispoziția mea.
>
> Ies în stradă, că nu-i încă noapte. Gloată de bărbați, toți în grand boubou alb. Ghicesc că-s aduși din provincie, în cinstea oaspetelui străin. Un lucru mă intrigă: plutește în aer un puternic miros de flori. Ridic capul: pomii nu-s înfloriți în acest anotimp. Voi înțelege abia a doua zi: toți bărbații, cu miile, erau parfumați, foarte parfumați, și, pesemne, cu același parfum.

Sultanul din Sokoto era *peuhl* și atât de deschis la piele, că l-ai fi luat mai curând drept arab sau targhi. Purta o scurtă barbă căruntă și turban. Părea un om discret, poate chiar prea șters. În schimb, vărul său primar era un colos negru și buzat, mereu „în scenă", schimbându-și straiele colorate de mai multe ori pe zi, de s-ar fi zis că juca *Othello, maurul din Veneția*. I se spunea „Sardauna de Sokoto" — *sardauna* am înțeles că ar fi fost o dregătorie sau un titlu de al lor. El era acum prim-ministru al Nigeriei de Nord, politician atotputernic. Sultanul și vărul său erau strănepoții cuceritorului *peuhl* al Nigeriei de Nord la sfârșitul secolului al XVIII-lea, Usman dan Fodio, al cărui fiu, Mahaman, e privit ca un sfânt și are un mausoleu în apropiere de Sokoto. Cu toată via conștiință și mândrie a stirpei lor, nici sultanul, nici sardauna — mi-a spus președintele Diori — nu mai vorbesc idiomul *peuhl*. Domnind de două veacuri peste o populație hausa, au fost și ei complet „hausizați". Despre Sardauna de Sokoto voi mai avea prilejul să vorbesc în paginile următoare.

> A doua zi, gustarea de dimineață se lua împreună, la palat. Sunt așezat, cu alții, pe o sofa. Ni se aduce fiecăruia o tavă plină cu bunătăți, cafea, cornuri, dulciuri, cărnuri, fructe — și un fel de cartoafă presărată cu o pulbere neagră. Îmi zic: trebuie să fie o pastă de marțipan presărată cu ciocolată. Las prăjitura pentru la urmă, când eram și așa prea sătul. Mușc cu poftă, dar înlemnesc, cu gura plină: era un fel de pastă compactă, până acum neidentificată, iar pulberea exterioară era o mirodenie și ea neprielnică salivației. Am crezut, la prima înghițitură, că tot ce mâncasem și poate și ce mâncasem în ajun avea să țâșnească vijelios și că „Domnul consilier prezidențial anassara" o să pată rușine în palatul sultanului de la Sokoto. Socot că am fost eroic în acele clipe.

De acolo, am fost duși în afara orașului, pe un câmp deschis, unde se ridicase o estradă. Au defilat în fața noastră 5 000 de călăreți în *boubou* alb, cu cizmulițe roșii, caii împodobiți cu valtrapuri de pânză groasă și pieptare de piele lucrată. Mi s-a spus ulterior că acest harnașament al cailor venea de la arabi, care, la rândul lor, adoptaseră odinioară, pentru caii lor mici, „caparasonul“ cailor cruciaților. Mulțimea asta de călăreți în culori vii avea într-adevăr un aspect fantastic de cavalcadă medievală.

> După-amiază suntem duși, numai noi cu câțiva însoțitori, la mausoleul strămoșului sfințit. Eram singurul *anassara*. Mă întreb dacă n-ar fi trebuit să aștept în afara zidului văruit, unde s-au descălțat cu toții ca la intrarea într-o moschee, iar eu după ei. În mijlocul incintei, se află o geamie, dar mormântul „sfântului“ e alături, o mică ridicătură de nisip cu pietre albe în jur. Se înșiră toți în cerc în jurul mormântului, eu mai la spate, neștiind cum să mă țin pe când ei fac mătănii și ploconeli. S-a adus niște apă cu care pe rând, fiecare, își purifică mâinile și fața și-și clătește și gura. Cei din fața mea se întorc unul câte unul și împroașcă până pe ciorapii mei apa din gura lor, colorată roșcat de mestecarea nucii de cola. Ce cauți aici, Neagule, nenorocitule?

A treia zi, am zburat către capitala de atunci a țării, Lagos, mare port la ocean. Cu totul altă atmosferă — de fapt altă țară. Nigeria, independentă cu câteva luni după Republica Niger, se organizase ca o federație a trei mari entități, ansamblul rămânând deocamdată în sânul *Commonwealth*-ului britanic, având deci ca suveran pe regina Angliei, reprezentată la Lagos de un guvernator, un autohton. Cele trei entități erau: Nigeria de Nord, cam 2/3 ca întindere și 1/2 ca populație, în cvasitotalitate musulmani și cu dominantă culturală hausa în partea vestică și centrală. Sudul era împărțit în două: vestul cu dominantă yoruba, unde se afla capitala; estul cu dominantă ibo... unde se afla petrolul — amănunt ale cărui consecințe le vom vedea. Etnia yoruba, care trecea peste granița Dahomeyului, fusese în vremea Evului nostru Mediu (secolele al XII-lea–al XV-lea) leagănul unei civilizații înfloritoare, zise a Beninului (nume reluat azi, simptomatic, de fostul Dahomey francez). Ceea ce face în ochii mei de profan originalitatea artei Beninului, bunăoară în sculptură, e clasicismul său, în înțelesul nostru, al europenilor. Găsești la muzeul din Lagos busturi din epoca medievală, care, dacă n-ar reprezenta modele negroide, ar părea ieșite din atelierele unui Phidias sau unui Praxitele. Nimic din stilul, pentru noi, azi, caracteristic al artei africane care a influențat arta europeană de la Picasso încoace. De unde a putut purcede această artă africană atât de apropiată de a noastră, n-am putut lămuri.

Nici aspectul fizic, la etnia yoruba, nu e tipic negroid: față triunghiulară, nas ușor turtit, piele arămie, amintește câteodată de indienii din Anzi. Ciudat. La ibo, în sud-est, alte particularități: tip fizic foarte negroid, populație aproape integral catolică, alfabetizare de 98%, unică în Africa... și chiar în Europa. În plus, oameni îndemânatici, întreprinzători, ambițioși. Vom vedea urmările neprevăzute și dramatice ale acestor caracteristici.

Lagos. În spatele acestei denumiri cu rezonanță iberică, descoperi cea mai haotică metropolă africană. S-ar zice că britanicii n-au făcut nici un efort de urbanizare, în afară de Marina, bulevard de-a lungul coastei, unde se află câteva construcții frumoase, printre care elegantul palat al guvernatorului. În rest, o aglomerație monstruoasă, unde se înghesuiau deja în deceniul când am fost pe acolo de mai multe ori (1961–1970) peste patru milioane de locuitori. Acum se pare că s-a dublat cifra. Circulația cu mașina prin gloata de pietoni, de cărucioare, de trăsuri, de mașini, de camioane era o adevărată acrobație. Chiar cortegiul nostru oficial, cu șirul lui de limuzine negre, precedate și însoțite de motocicliști și urlete de sirene, cu greu își putea croi un drum prin acel furnicar. De adăugat că plimbarea noaptea prin oraș, pe jos, nu era recomandată și situația s-a agravat cu vremea. Acum vreo douăzeci de ani, puțin înainte de a părăsi eu Nigerul, un diplomat rezident la Lagos îmi spunea că diplomații străini nu mai îndrăzneau să iasă în stradă după șapte seara!

Eram găzduit cu președintele în palatul guvernatorului, clădire somptuoasă în stil clasic, tipic al rezidențelor imperiale britanice din veacul al XIX-lea, frumos și sobru fără ostentație. Prezența mea acolo nu-mi făcea nici o plăcere, căci dacă mă luase președintele era doar ca să fac pe interpretul, meserie pentru care nu eram făcut, mai cu seamă când trebuia să traduc din franceză în engleză, limbă pe care am învățat-o târziu și nu o voi stăpâni bine niciodată. Până atunci, pregătisem doar discursuri în franceză și pentru traducerea lor în engleză căutasem, cu sufletul la gură, vreun ziarist sau „cooperant“ britanic binevoitor, care să-mi șlefuiască traducerea, prea depărtată de *idiomatic english*. Pentru traducerea consecutivă, de viu grai, era altă poveste. În nord, n-avusesem ocazia să-mi exercit prea mult talentul de tălmaci, căci, în afara discursurilor solemne, convorbirile dintre cele două părți aveau loc în hausa, ajunsă o adevărată *lingua franca* în toată zona.

Când a avut loc la Lagos întâlnirea oficială dintre președintele Diori Hamani și primul-ministru al întregii federații, Sir Abubakar Tafawa Balewa, președintele m-a luat cu el, ca eventual interpret. Mă bucuram în sinea mea să aflu ce probleme vor dezbate acești doi reponsabili a două țări africane de curând independente — cu interesul suplimentar că Nigeria era de departe țara cea mai populată și mai bogată din toată Africa. Întrevederea a ținut un ceas și jumătate, cei doi au vorbit numai în hausa și eu am stat popândău pe scaunul meu, de n-am avut să scot altă vorbă decât *How do you do* la sosire și *Good bye* la plecare. În viața mea nu m-am simțit mai stingher, mai tâmpit. Ia gândiți-vă: ce mutră faci în asemenea împrejurări? Mai cu seamă de vreme ce-ți pare un veac. Pui un picior peste celălalt și te uiți la tavan? Nu, că pare cam dezinvolt. Să vă spun

eu care e, cred, atitudinea ideală, de recomandat de acum în manualele de protocol: să iei postura faraonului. A faraonului de piatră de la Luxor sau Karnak: picioarele paralele și apropiate, mâinile puse cuminte, amândouă, pe genunchi, bustul drept, capul sus, privirea în depărtare, la orizont. Necazul e că într-o încăpere orizontul e cam aproape și că nu mișcă nimic.

Sir Abubakar era, cred, hausa. Foarte înalt, destul de închis la piele și buzat, nu avea trăsături fine, dar toată ținuta lui, portul cu bonețica hausa brodată multicolor aveau multă distincție. Cât despre accentul în engleză, lucru rar în Africa, vorbea ca și când s-ar fi născut pe malurile Tamisei și ar fi studiat numai la Oxford sau la Cambridge. Un autentic gentleman. Va fi asasinat peste câțiva ani de răsculații ibo, o dată cu Sardauna de Sokoto.

La Lagos, cu guvernatorul Azikiwe, din sud-est, nu se putea vorbi decât englezește. Era un om subțire, care fusese probabil prin universități engleze, căci, cu tot portul lui național (diferit de cel din nord, influențat de lumea arabă), manierele sale erau perfect britanice.

Președintele Diori, cu trăsături mai puțin fine, avea și el multă distincție în ținută și în purtare. Totdeauna îmbrăcat în alb din cap până în picioare, de la fes până la papuci, nimic din gesturile sau expresiile sale nu avea urmă de vulgaritate sau chiar de simplă stângăcie „în lume“. Cu atât mai meritoriu, cu cât el nu era descendent al clasei șefilor — sultani, emiri sau doar șefi de sate: era născut într-o colibă, poate nici măcar casă de *banco*, ci cort de rogojină. Remarcat de învățătorul lui, fusese trimis la Școala normală „William Ponty“ de la Dakar, pepiniera învățătorilor din Africa Occidentală Franceză și, după absolvire, învățător la Filingué, orășel la vreo 150 km nord-est de Niamey. Îmi povestea că era însărcinat să facă pe poștașul o dată pe săptămână și, cum nu era pe atunci nici o „cursă“ regulată între cele două localități, făcea drumul dus-întors cu cămila. Asta se petrecea pe la 1939–1940. În timpul războiului, fusese recrutat ca lector de djerma și hausa la vestita „Școală a limbilor orientale“ de la Paris (azi, INALCO) și cred că viața, câțiva ani, într-un mediu universitar parizian trebuie să-i fi fost benefică. După război, implicându-se în politica internă, însă cu prudență, ajunsese deputat al teritoriului Nigerului în Parlamentul francez. Încă o experiență care-l sălta deasupra multora dintre compatrioții săi, mai răsăriți la naștere.

Mie, omul îmi plăcuse de la început. Avea un simț înnăscut al demnității, care se afinase pe măsură ce urcase scara socială, după câte știu, fără spirit de intrigă și, în orice caz, fără „proptele“ de familie. Mi-a părut rău când a fost răsturnat de un puci militar în 1974. Voi reveni, mai departe, asupra evenimentului.

A doua zi a ședерii noastre la Lagos, mă văd urcând scara mare a reședinței

guvernatorului, cu covor roșu. Mă încrucișează președintele, care cobora. Mă oprește:

— Djuvara, haina dumitale e prea mototolită!

Bănuiesc că am roșit puțin. Nu adusesem decât un costum de bumbac alb în afară de haina de călătorie și de smoking, tot alb.

— Domnule președinte, n-am decât haina asta!

— Bine, dar puteai să ceri *boy*-ului meu să ți-o calce...

Ceea ce și făcui, mintenaș, puțin rușinat.

Cele câteva mese luate la palatul guvernatorului nu mi-au fost plăcute. Eram numai cinci la masă: Azikiwe cu soția, Diori Hamani cu soția și eu. Cele două doamne nu scoteau o vorbă. Prezență mută. Cei doi președinți vădit n-aveau mare lucru să-și spună sau, mai curând, nu voiau să aibă ceva să-și spună. Discuțiile politice președintele Diori le avusese cu primul-ministru Sir Abubakar. Cu guvernatorul, simplu reprezentant simbolic al reginei, nu trebuia, probabil, să se atingă nici o problemă politică. Din cinci în cinci minute, pornea o frază de la unul pe care i-o traduceam celuilalt. Apoi, invers, răspunsul. Dar nu căutau, nici unul, nici altul să „exploateze“ subiectul. La început, am fost ispitit eu să extind conversația, să pun o întrebare, să fac o observație — imediat mi-am dat seama că făcusem o gafă, îmi depășisem rolul. Eu, curios de toate cele, limbut înnăscut, vorbăreț neîntrerupt, aveam acolo o singură datorie: să tac — să fiu doar mutul prin care trecea vorba de la un mut la alt mut.

De acolo, periplul a fost numai către nord, o călătorie în zig-zag, cu trenul, cu avionul, cu mașina. A ținut mai bine de două săptămâni și n-aș fi în stare acum să reconstitui itinerarul cu amănuntul. Țin minte o zi întreagă de tren, într-un tren special destul de luxos, calea ferată, însă cu ecartament mai redus. A fost apoi o călătorie cu avionul, care era cât pe-aci să se sfârșească prost.

Erau puse la dispoziția noastră două bimotoare, cu elice, bineînțeles, pe vremea aceea. Președintele se urcase, cu soția și vreo zece însoțitori, în primul. Eu mă aflam în al doilea, cu restul delegației. Avioane vădit cam vechi, din timpul războiului, iar echipajul avionului nostru, doi britanici, tot atât de vădit, cam cherchelițți. După vreo jumătate de ceas de zbor, aflându-mă lângă fereastră pe aripa stângă, observ o scurgere continuă de ulei negru, de la motor, pe aripă. Văzând după câteva minute că se prelinge în continuare, îndrăznesc să mă duc în cabina de pilotaj să atrag atenția piloților asupra fenomenului. Am impresia că au intrat în panică. Viraj imediat și, după consultarea hărții, ne îndreptăm grabnic către un mic teren de aviație cu pistă de pământ bătătorit. Abia oprit avionul, copilotul a deschis ușa de la coadă și ne-a ordonat să sărim, fără să mai așteptăm aducerea unei eventuale scări.

Am stat douăzeci și patru de ore într-un târgușor pierdut, în așteptarea unui avion de schimb de la Lagos. Partea simpatică a fost că în acel fund de brusă se afla, lângă aeroport, un mic hotel ținut de o pereche de britanici între două vârste (sufrageria avea mai multe

mese, cu fețe de masă curate, cu pătrățele albe și roșii) și că birtașii noștri au reușit — într-un timp ce nu ni s-a părut prea lung — să facă de mâncare pentru treisprezece oaspeți picați din cer. Unul singur n-a vrut să stea la masa comună, din superstiția să nu stai treisprezece la masă (superstiție care-și are probabil sursa în asemănarea cu cina cea de taină, unde erau treisprezece) — acela era franțuzul meu de la AFP cu negru sub unghii. E drept că musulmanii n-or fi având această superstiție. Nici eu.

Kaduna, capitala administrativă a Regiunii de Nord, mi s-a părut a fi un oraș modern, bine întreținut, cel puțin în partea pe care am văzut-o. Sardauna de Sokoto, primul-ministru al Regiunii de Nord, își clădise de curând un palat somptuos, inspirat, zice-se, de palatele din Arabia Saudită, unde fusese în pelerinaj, întorcându-se hagiu. Şi interiorul era mobilat în stil arab, cu sofale, pufuri, covoare groase. Masa de seară, pe care am luat-o așezat inconfortabil pe un puf cilindric de piele albă, era servită în vase de aur cu tacâmuri de argint, dar cuscusul ni s-a servit într-un lighean uriaș de smalț cu floricele roșii. Sardauna, spătos, umflat, fălcos, buzat, era omniprezent și somptuos îmbrăcat în *boubou*-uri de culoare, mereu altele. Asasinarea lui peste câțiva ani, cum vom vedea, va da semnalul războiului de secesiune din sud-est, cu sute de mii, poate chiar milioane de morți.

O observație pe care am făcut-o atunci în oraș, în acea capitală regională a Nordului, n-am putut-o interpreta în toată însemnătatea ei decât mai târziu, cu prilejul acelui război civil: toate cadrele administrației, funcționari, polițiști, poștași, profesori, toți îmi apăreau, după tipul fizic și după îmbrăcăminte, a fi de altă etnie decât localnicii din Nord.

Interesant, pe de altă parte, din punctul de vedere al mentalității, încă la acea vreme în marea federație, era faptul că contactele oaspetelui străin nu s-au limitat la oficialitățile politice din ierarhia „modernă“ a statului, ci s-au extins și la vechile structuri feudale, sultani, emiri, șefi tradiționali. Am spus că vizita chiar începuse cu sultanatul de Sokoto. Din a doua parte a călătoriei, țin minte vizitele la emirii din Zaria, Kano, Katsina și Maiduguri. La Katsina, cred, am asistat la o scenă curioasă.

> Suita întreagă, însoțită de însuși Sardauna de Sokoto, coboară din mașinile oficiale la poarta palatului emirului, destul de impunător prin dimensiunea lui. În fața porții, străjuiau doi călăreți în ținuta pe care am descris-o, cu valtrapuri împodobite și sulițe înalte. Poarta se deschide și intrăm într-o curte interioară foarte spațioasă, împrejmuită de clădiri din toate părțile. În fund, palatul propriu-zis, mai înalt, cu zidul ornat de zugrăveli tipice ale stilului hausa. Acolo, o a doua poartă mare, străjuită și ea de alți doi paznici călări. Din nu știu ce motive protocolare, noi, grosul delegației, stăm în așteptare după prima poartă, pe când Sardauna și președintele, cu doar trei-patru însoțitori, se îndreaptă către intrarea palatului. Dar poarta rămâne închisă. Oaspeții așteaptă în picioare în fața ei, între cei doi călăreți. Trec cinci minute, zece, poate chiar mai mult — mi s-a părut un veac până s-au deschis cele două uși și a intrat primul grup, apoi și noi, mai mărunții, după ce ni s-a făcut semn să străbatem și noi curtea.

Primirea are loc la primul etaj, într-o încăpere mare. Palatul, de *banco*, extrem de întunecos, avea mobile puține, moderne, ordinare, covoare frumoase, pe perete câteva fotografii decolorate. Audiența n-a fost lungă. Am plecat cu același ceremonial, fără să fi aflat pricina întârzierii la poartă. Eu am bănuit că fusese intenționată, emirul dorind, prin această mojicie, să arate proaspătului prim-ministru, probabil disprețuit și urât, și acelui președinte democratic al sărăcăcioasei țări vecine că acolo stăpân era el, suveran de drept divin dintr-o dinastie de veacuri. Această bănuială mi-a fost întărită câteva luni mai târziu, când am citit în ziarul de la Niamey că emirul acela, sub nu știu ce pretext administrativ, fusese destituit și înlocuit cu alt membru al familiei.

Maiduguri, în extremul nord-est al țării, nu departe de lacul Ciad și de granița de nord a Camerunului, prezenta un caz aparte. Aglomerația mare, înconjurată cu o incintă înaltă de pământ bătut, a fost în Evul Mediu centrul regatului Bornu și se laudă cu un trecut milenar de influență arabă. Era un lucru de care nu fusesem conștient în Europa — după cum fusese minunat când descoperisem, în sudul marocan, orașul Marrakesh (de unde-și trage și țara numele), cu aspectul lui medieval, cu superbe moschei mai vechi decât catedrala Notre Dame din Paris, deci clădite cu vreo două-trei sute de ani înainte de „descălecătoare“! E bine să învățăm să relativizăm puțin ideile primite!

Aveam de-a face cu alte etnii, din care o parte, cum am mai spus, se aflau și dincolo de graniță, în Republica Niger. Una dintre etniile locale, de tip negroid sudanez, avea femei frumoase, răspândite prin barurile de la Lagos și chiar Niamey, cum am pomenit mai sus. Orașul mi s-a părut imens și, după Lagos, cel mai populat din câte văzusem.

De acolo, ne-am întors, mai toată delegația, la Niamey cu avionul, dar secretarul general de la Externe, Sidikou, care mai avea o misiune în orașul provincial Maradi (la mică distanță dincolo de graniță), a crezut că-mi face o cinste deosebită luându-mă cu el într-o mașină; din care cauză am fost zdruncinat cumplit pe 1 500 de kilometri de șosea „tablă ondulată“, cu agrementul suplimentar că un pietroi buclucaș ne-a spart parbrizul cam la jumătatea drumului și că, la acel început de decembrie, am dârdâit strașnic de frig în cursul nopții. Străbătând în drum rarele sate și târguri, descopeream pentru prima oară sudul țării, din care n-am reținut nimic care să-mi atragă atenția; câteva târguri cu aceleași case de *banco* de culoarea nisipului și câteva sate cu colibe de rogojină, o capră ici-colo fugind de zgomotul mașinii, ca și puii slăbuți; doar droaia de copii goleși alerga de fiecare dată spre noi.

Amintirea cea mai vie pe care am păstrat-o din acel drum e însă alta. La Maradi, Sidikou l-a luat cu noi pe un student care „cobora“ și el la Niamey. Grație lui, am descoperit pentru prima oară adevărata „palabră africană“... Eu mă mutasem lângă șofer — „profitând“ astfel și mai avan de parbrizul spart —, iar Sidikou și tânărul

pasager ședeau în spate. Discuția avea loc în franțuzește. De! erau doi intelectuali: un fost student, devenit cvasiministru, și un actual student, firește în opoziție. Iar gravele subiecte politice pe care le dezbăteau nici că s-ar fi putut discuta într-o limbă vernaculară; trebuia negreșit limbajul politic modern, deci al fostului colonizator, cu toate că în opinia amândurora toate relele, neajunsurile, scăderile, nenorocirile, sărăcia, năpasta toată erau, bineînțeles, din vina fostului colonizator. Fără el, țara ar fi fost azi, desigur, înfloritoare.

Limba îmi era pe înțeles, dar stilul, accentul tipic, tonalitatea vocii (vocea urca foarte sus la sfârșitul propoziției, cum obișnuiesc și copiii) și, mai cu seamă, argumentarea, dialectica îmi erau străine. Am asistat, timp de zece ore, la un dialog al surzilor, fiecare venind mereu și mereu, la fel de vehement, cu aceleași argumente, nealterate neam de argumentele interlocutorului — era ceva fascinant, uluitor, amețitor. Pentru mine, europeanul, „cartezianul", acest fel de a bate apa în piuă era ceva supărător și, cu vremea, de-a dreptul exasperant. Nu puteam să-mi astup urechile, speram doar, la sfârșitul fiecărei propoziții a unuia dintre cei doi interlocutori, că celălalt o să tacă, o clipă. Aș! Tot înainte. Cred că acest duel verbal sui-generis m-a obosit mai tare decât tot vântul și hodorogeala din mașină. Am sosit la Niamey frânt, buimac. Am dat pe gât o dușcă de whisky și m-am culcat. Să uit.

În cursul anilor ce vor urma, voi asista de zeci de ori, de sute de ori, la același scenariu, însă cu mai mulți interlocutori, ori în cadru național, ori în cadru interafrican, și-mi voi da seama că la africani nu există noțiunea de majoritate care, în cele din urmă, să impună punctul său de vedere unei minorități. Nu. Oamenii se adună, stau la sfat ceasuri, zile, săptămâni, luni de zile — cât o trebui până se împacă toată lumea, până se ajunge la ce numesc ei pe franțuzește, cu emfază: *consensus*. Numai atunci se oprește palabra. Bine, bine, îmi veți zice, dar dacă până la urmă totuși nu se ajunge la *consensus*? Ei!... Atunci există o ultimă soluție: se omoară.

În schimb, în contrast cu palabra fără de sfârșit, când era în joc o dispută politică sau trebuia luată o hotărâre, constatam la ei lipsa noțiunii de „conversație", adică de acea nevoie pe care o simțim, când suntem adunați mai mulți la un loc, de a vorbi neîncetat, agitând subiecte, ba cu tot grupul, ba câte doi sau în grup restrâns.

Mă întreb deodată dacă acest obicei, resimțit astăzi ca o necesitate, ca o obligație socială de bună cuviință, nu e și la noi relativ recent: un import, în veacul al XIX-lea, al moravurilor „saloanelor" franceze. Unii observatori străini din veacul al XVIII-lea — de pildă, prințul de Ligne, prin anii 1780 — se miră de lungile tăceri pe care le observaseră în saloanele boierilor noștri. Iar la țară, în afara șezătorilor organizate, sau a micilor grupuri de bătrâni adunați lângă biserică, sau pe o bancă lângă gard ca „să pună țara la cale", sau a fetelor la râu îmbiate la vorbă de scurgerea apei și de munca în comun, mi se pare că în case nu se trâncănea în neștire, ca acum.

În Africa, atunci când erau adunați mai mulți în timpul unei călătorii ori înainte de o masă sau de o ceremonie, puteau fi momente de tăcere care, la mine, stârneau un fel de jenă, de apăsare, ca și când ar fi fost semnul unei lipse sau al unei supărări. Nu era cazul. Era normal. Prima dată când am resimțit această jenă a fost tocmai în

cursul vizitei de stat în Nigeria. Când toată delegația, vreo douăzeci de inși, eram adunați într-un salon alături de președinte, așteptând plecarea către aerodrom sau înainte de vreo întâlnire oficială, puteau fi ceasuri întregi când nimeni nu scotea o vorbă. Fiecare se uita către perete, către tavan, către picioare sau într-un gol infinit — și tăcea. Am crezut mai întâi că era din respect pentru șeful statului, să nu se pornească convorbiri lăturalnice în prezența lui, discuții neprovocate de el însuși. Mi-am dat seama cu vremea că era un fenomen foarte general, agravat doar puțin de respectul pentru șeful statului. În cursul altor lungi călătorii, de pildă în Coasta de Fildeș, sau în Nigeria, sau în Madagascar cu un ministru sau chiar numai cu simpli directori de serviciu, am constatat același fenomen.

Mă aflu, nevinovat, printre organizatorii primei „Sărbători Naționale“

La puține săptămâni după vizita de stat în Nigeria, avu loc la Niamey o memorabilă ceremonie, cu care prilej am fost pus la grea încercare: guvernul nigerian voia ca la 18 decembrie 1961 să fie sărbătorită, cât mai fastuos cu putință, prima aniversare a independenței. Data nu era chiar cea cuvenită, deoarece independența fusese un fapt împlinit la 3 august 1960 și deci prima aniversare la 3 august 1961, trei zile după sosirea mea la Niamey, când avusese loc doar o scurtă defilare, asortată de câteva discursuri de circumstanță. Dar Diori Hamani, om înțelept, alesese a doua sărbătoare națională, cea a proclamării republicii (încă în cadrul „Comunității Franceze“), la 18 decembrie 1958, dându-și seama că ar fi nebunie să poftească „obraze simandicoase“ din emisfera temperată pe căldura tropicală de la 3 august, existând și riscul de ploaie torențială.[39] Se serba deci prima aniversare a independenței, cu patru luni și jumătate întârziere, însă în anotimpul cel mai răcoros al anului.

Cu luni înainte, chiar înainte de venirea mea, se trimiseseră sute de invitații la zeci de șefi de stat și la sute de personalități de pe cele cinci continente. Acum se numărau răspunsurile, se pregătea cazarea în cele trei-patru hoteluri existente, în casele de găzduire (*cases de passage*) și chiar în case particulare rechiziționate pentru circumstanță; se imprima programul și se confecționau dosarele pentru fiecare invitat — dar lipseau încă gențile de plastic comandate în Belgia, dintre care unele nu vor sosi decât în chiar ziua primelor debarcări. Până și simpla numărătoare corectă a invitaților era un chin, căci domnii președinți, sau miniștri, sau ambasadori delegați nu totdeauna specificaseră dacă vin și cu „doamna“, sau și cu domnișoara secretară, sau cu trei-patru gealați, „gorile“, cum li se zicea pe franțuzește. În mijlocul acestui vârtej de corespondențe, telegrame, telefoane, ordine

și contraordine stătea nelipsită, neclintită, neabătută, admirabilă Monique Lizé, secretara franceză de care am mai vorbit, nu model de femeie sexy, dar model de funcționară conștiincioasă — ce conștiincioasă? de-a dreptul pătimașă ar trebui să spun —, lucrând seara târziu și sâmbetele, și duminicile, numai treaba să fie făcută. Fiică de funcționari, născută funcționară, vrând să trăiască și să moară funcționară, specimen-tip din acel corp de slujitori ai administrației franceze care ține țara în picioare de veacuri sub toate regimurile, toate revoluțiile, toate catastrofele. (Nu știu dacă mentalitatea „socialistă“ revendicativă n-a intrat acum ca un cancer în acest corp ca să-l mănânce dinăuntru până s-o prăbușească). Ea le rânduia pe toate, ea le ținea minte pe toate, ea găsea soluție la toate. Fără ea, cred că festivitățile de la 18 decembrie 1961 la Niamey ar fi fost un haos desăvârșit.

În ajunul zilei fatidice, începeau să vină musafirii cu un prim avion. Aveam lista călătorilor. O luase cu el șeful protocolului, împreună cu zeci de genți de plastic cuprinzând dosarele invitaților cu indicația cazării, a camerei de hotel, cu bonurile de masă etc. Lipseau însă câteva genți-dosar din cauza sosirii târzii, în chiar ziua aceea, a ultimului teanc de genți. După ce Monique s-a grăbit să le umple și pe acestea, le-am luat eu grămadă sub braț și am gonit cu mașina mea spre „Aviație“, cum ziceau africanii aeroportului.

Când sosesc acolo, în hangarul aerogării, grămadă, ciorchine de oameni în jurul unei mescioare la care ședea bietul Issa Boubé, asaltat din toate părțile cu întrebări, nedumeriri, chiar cu proteste... De fapt, lista pasagerilor sosiți nu prea corespundea cu lista noastră, așa că aveam invitați fără dosare și dosare fără „titulari“. Toată lumea vorbea deodată, Issa Boubé, năucit, amuțise și privea cu ochi mari, când la stânga, când la dreapta; pielea feței i se făcuse cenușie și albul ochilor roșu... Îmi croiesc drum până la masă și încep să strig numele din teancul de dosare pe care le aveam eu. Deodată, toți ciorchine în jurul meu, gata să mă înăbușe — o mai fi fost și un reflex rasist: „Ah, în fine, un alb! Ăsta o să ne lămurească!“... Cu Issa — numele Issa vine de la Iisus al nostru sau, mai exact, de la ebraicul Ieșu —, izbutim în cele din urmă să distribuim dosare tuturor și să-i băgăm în autocare — dar, în momentul când învălmășeala era mai mare și confuzia la culme, s-a apropiat de mine un domn, mic de stat, îmbrăcat sever, dar modest și, cu ochi mari, cam speriați, îmi spune:

— Domnule, vă rog, puteți să-mi spuneți de ce sunt aici?...

Îl pun să repete întrebarea... Zic apoi:

— Trebuie că aveți vreo legătură cu Republica Niger... Sunteți funcționar?... Ziarist?... Faceți comerț?...

Dădea din cap negativ la toate întrebările. Apoi, zice timid:

— Am participat acum câteva luni, cu doi colegi, la concursul

pentru imnul național nigerian... Dar nu știu dacă am fost noi câștigătorii. Nu ni s-a comunicat nimic...

Şi-mi întinde grabnic o minusculă carte de vizită pe carton cam grosolan, pe care era imprimat

NICK FRIONNET
Auteur

— Domnule, îi zic, îmi pare rău, dar cum să știu eu dacă dumneavoastră sunteți câștigătorul concursului?... Trebuie să cercetez, dar vă închipuiți dificultatea în momentul de față... Eu cred că dacă ați fost invitat e că sunteți câștigătorul... Așteptați până mâine dimineață, la prima ceremonie se va cânta imnul național și atunci veți ști...

A doua zi dimineață, în iureșul de preocupări de protocol și primiri, uitasem cu totul de Nick Frionnet, când, deodată, în urma primei manifestații publice, fanfară, discursuri, imnuri, îl văd pe micul domn Frionnet dând din coate prin gloată și strigând la mine triumfător, cu lacrimi în ochi:

— Noi suntem! E imnul nostru! Noi suntem!...

Era fericit. Ştia de-acum de ce primise un bilet de avion gratuit Paris–Niamey dus-întors....

Ziua aceea era o zi grea pentru mine: cu domnul Salade și Monique Lizé, aveam de stabilit la prânz locurile la masa oficială de șaptezeci și două de persoane, masă care era întinsă în holul palatului. Sfătuindumă cu domnul Salade și mai consultând din când în când și două tratate de protocol, fixaserăm ordinea protocolară a tuturor musafirilor: Franța trimisese un membru al guvernului (oare pe domnul Messmer? nu mai țin minte); Germania, pe președintele landului Baden-Württemberg, *Herr Doktor* Zinn; Statele Unite, pe ministrul comerțului, Mennen Williams (probabil din familia fabricanților de cosmetice! — când îmi dau dimineața, după bărbierit, cu *after shave* din marca lor, mă gândesc la el!); Marea Britanie, pe un reprezentant special al reginei, cu rang de ambasador, în plus față de ambasadorul acreditat — ceea ce îmi va atrage un scandal din partea ambasadorului Italiei, care n-a vrut să înțeleagă de ce l-am plasat pe un ambasador special înaintea lui; dar mai erau puzderie de miniștri africani, cu soțiile și vreo cinci-șase șefi de stat, printre care cei trei reprezentanți ai țărilor din „Consiliul Antantei“, care, împreună cu Nigerul, formau cele patru state din zonă cu guverne de tendință moderată și profranceză: Coasta de Fildeș, Dahomey (azi, Benin) și Volta Superioară (azi, Burkina Faso).

Personalitate dominantă a acestei grupări sau alianțe, mai mult politică decât economică sau militară, era președintele Coastei de Fildeș, Félix Houphouët-Boigny (ortografie franțuzească sofisticată pentru cine știe ce sonorități africane — pe românește, ar suna: Ufuet-

Boaini!). Era „medic african“, adică ieșit din școala specială de medicină de la Dakkar, cu frecvență redusă la patru ani și specializare în boli tropicale. Făcuse politică în umbra lui de Gaulle, militând pentru autonomia, apoi pentru independența coloniilor franceze. Fusese și ministru în guverne franceze. Era un om înțelept și abil, avea trecere la Paris, iar toți politicienii africani, cu excepția lui Sékou Touré din Guineea, îl considerau ca pe un șef, un părinte. A stat la cârma Coastei de Fildeș până la moarte. La bătrânețe, i s-a reproșat fantastica realizare de la Yamoussoukro, satul său natal: replica, puțin modernizată, a catedralei Sfântul Petru de la Roma! În țări atât de sărace și întârziate economic ca statele din Africa Neagră, această realizare faraonică a apărut ca o fantezie nebunească. Houphouët s-a apărat, afirmând că o realizase pe cheltuiala lui: e drept că era „șef cutumiar“ al unei etnii, cu mari plantații, proprietate personală. În orice caz, monumentul e mai frumos decât „Casa Poporului“, care n-a fost făcută de Ceaușescu pe cheltuiala lui...

Cu domnul Salade, am socotit că locul de cinste la masă, în fața președintelui Diori, se cuvenea președintelui Voltei Superioare, Maurice Yaméogo, în acel an președinte al Consiliului Antantei. Pornind de acolo, am orânduit pe un mare carton (ore de lucru!) numele celor șaptezeci și două de musafiri. Monique caligrafiase cu migală pe cartonașe albe cele șaptezeci și două de nume din zeci de națiii și de limbi — de! ca la casă mare.

Acum, tustrei, cu planul în față, făceam, nervoși, înconjurul mesei lungi cât toată fațada palatului, pentru a așeza cartonașele, fiecare unde se cuvenea. Mai era un sfert de ceas până la ora prânzului. Apare directorul de cabinet, Nicolas Leca. Se învârte, se uită, începe să critice:

— De ce ați făcut așa... de ce ați făcut pe dincolo... Asta trebuia făcut așa...

Îmi sare țandăra:

— Decât să critici când ne crapă buza de lucru, ai putea să pui mâna și dumneata!... (Mă rog, eu puteam, domnul Salade, fost ministru plenipotențiar, putea... Lui, i-ar fi căzut mâinile...).

A rămas mut o clipă, s-a făcut roșu ca racul și a început să se răstească la mine, „cum îndrăzneam?“

— Când ți-oi spune două vorbe în corsicană!...

— Pot să-ți spun și eu două vorbe pe românește!...

Din roșu, s-a făcut de ceară, a întors spatele și a plecat. Monique îngălbenise și ea:

— Ești pierdut! E corsican vindicativ. N-o să te ierte... O să te lucreze pe lângă președinte... Ai să fi dat afară...

Când ne-am isprăvit corvoada, cam cinci minute înainte de soroc, vine și secretarul general Abdou Sidikou să vadă cum stăm. Se uită la

cartonașe la stânga și la dreapta de locul gazdei și vedem că pălește (negrul când pălește devine cenușiu):

— Da' unde-ați pus-o pe doamna Yaméogo?...

— Ce doamnă Yaméogo?...

Mă uit nedumerit la Monique. Soția președintelui Voltei Superioare nu era pe liste. Monique propune să alerge să verifice în dosare... Ce să verifice? Sidikou îi spune că cocoana e acolo, în salon, gata să intre... Ni s-au tăiat picioarele. Nu numai că erau de-acum șaptezeci și trei de oaspeți în loc de șaptezeci și doi, dar adausul unei doamne, chiar la locul de onoare, la dreapta președintelui, răsturna toată construcția noastră protocolară, trebuia să fie mutate toate cartoanele! Jele. Dezastru. Am rămas muți. Soluția ne-a dat-o africanul, ingenios și elegant, renunțând să participe la ospăț. Se făcea un loc liber spre coada mesei. Am schimbat în grabă, în zig-zag, vreo zece cartoane de la centru și, pe când, pe de o parte, în capul holului, intrau solemn „cinstitele obraze", la capătul celălalt, noi, cei trei mercenari albi, cei trei slujitori, ne retrăgeam sfioși pe scara din dos.

Programul prevedea după prânz o cursă de cămile pe un hipodrom improvizat, departe, lângă aeroport. Pe la mijlocul spectacolului — vorba vine: cămile la galop n-au nimic spectaculos! —, mă strecor lângă președinte și-i spun că trebuie să mă întorc la palat, să pregătesc protocolul pentru cină.

Şi mă întorc de unul singur la palat. Experiența prânzului îmi inspirase o ideie genială: în loc de o masă unică, seara, pe marea terasă cu vedere pe fluviu, voi pune două mese de câte douăsprezece tacâmuri, prezidate, una, de președintele Diori, cealaltă de președintele Adunării Naționale, obezul și pretențiosul Boubou Hama (de care voi mai pomeni, o pacoste pentru Niger). Deci obrazele mai simandicoase, distribuite la aceste două mese mari. Restul invitaților, la mescioare de patru, unde pun, la fiecare, câte un ministru cu soția lui sau un parlamentar mai răsărit și, la fiecare măsuță, câte doi străini.

De data asta, mă ajută unul dintre cei doi aghiotanți ai președintelui, un maior, metis de francez cu o indochineză, mărunt, modest, eficace. (Celălalt aghiotant, care va ajunge general, era un metis de francez cu o nigeriană, mare, gras și obraznic. Nu-l putea suferi pe colegul său. Îi zicea „Chinezu".)

Cu „Chinezu", așez cartonașele la cele două mese „oficiale" și la toate mesele mici cu patru scaune. Apusese soarele într-un amurg roșiatic în spatele fluviului și se aprinseseră felinarele pe terasă. Pe la 8 fără un sfert, cu un sfert de ceas înainte de ora oficială, văd intrând pe ușa mare de la palat către terasă trei matroane corpolente, gătite cu stofe colorate și văluri străvezii. Îngrijorat, îl întreb pe „Chinezu":

— Cine-s astea?

Îmi zice:

— Sunt cele trei neveste ale lui Diamballa (ministrul de interne)...

La asta nu mă gândisem: că putea veni fiecare ministru cu trei neveste și să ocupe deci fiecare o masă întreagă de patru... Iar astea, intrate, probabil nici nu știau să citească și se vor așeza oriunde... poate chiar la masa mare...

Prima oară, cred, în viața mea, am fost laș. Am fugit. M-am retras cu spatele, pas cu pas și, ajuns la colțul terasei, am întins-o, făcând ocolul palatului până la mașina mea. Să aibă loc marea cină a Independenței Nigerului cum o fi! Fără protocolul meu.

La Niamey n-am fost totdeauna singur!

Se întreabă unii câteodată cum am putut să stau eu douăzeci și trei de ani, din 1961 până în 1984, în fundul Africii, atât de departe de ai mei. Făcând socoteala, constat că mai totdeauna n-am fost singur.

Chiar din primul an, un fin al soției mele care-și făcea serviciul militar în Algeria îmi ceruse să-l aduc pe lângă mine în Niger. Era epoca cea mai sumbră a războiului din Algeria. Serviciul militar era, în Franța, de doi ani și mai toți recruții, după câteva luni de instrucție, erau trimiși în Algeria; aveau însă dreptul, în al doilea an, să plece cooperanți în vreo fostă colonie. Cum el absolvise o facultate de agronomie, am cerut, pe de o parte guvernului nigerian, pe de alta comandamentului său militar, să fie afectat la Ministerul Agriculturii la Niamey. Ceea ce am obținut, și băiatul a sosit puțin după întoarcerea mea din vizita oficială în Nigeria. Jean-Claude Bosvieux, la douăzeci și unu de ani, era un băiat serios, bine-crescut și tăcut. La fizic, părea aproape nord-african: față smeadă, ovală, puțin tuciurie, păr negru creț. Tatăl său, care era blond cu ochi albaștri, atribuia acest tip puțin exotic unui străbun spaniol al soției lui. Aceasta fusese, în adolescență, cea mai bună prietenă a soției mele. Zic, răutăcios, „fusese“, fiindcă, în scurgerea anilor, „cea mai bună prietenă“, la soția mea, „e mai multe“... Dar, când ne-am căsătorit, Marie-Thérèse Mérot du Barré era cea mai intimă, cea mai apropiată. De aceea fusese aleasă ca nașă a fetei noastre, iar în anul următor France era nașă a fiului ei Jean-Claude.

Frumușică, dar măruntă, cam negricioasă și tăcută, Marie-Thérèse era în contrast absolut cu France a mea, înaltă, vorbăreață, blondă, ochi albaștri, pielea ca piersica. Pe când France și eu eram logodiți, ea se îndrăgostise de un camarad și prieten al meu, fost locotenent în armata elvețiană, acum convertit la studii de medievistică la Paris, înalt, chipeș, mustăcioară blondă, tip de gentleman britanic. Când au auzit părinții ei că voia să-l ia de bărbat — foc și pară! Auzi colo! Un străin, nici măcar nobil și, pe deasupra, protestant! Au închis-o în casă (avea douăzeci de ani!) și au ținut-o sechestrată vreun an de zile să-l

uite pe nechematul ăla; după care au măritat-o cu un tânăr medic, nici acesta din nobilime, dar barem de veche burghezie și, în orice caz, francez și catolic!

Bătrânul du Barré era inginer de marină și familia era tare mândră că el desenase elicea navei *Normandie*, cel mai mare pachebot din lume, care de curând bătuse recordul traversării Atlanticului. L-am cunoscut prea puțin și în societate nu scotea o vorbă. Cât despre doamna Mérot du Barré, mă fascinau la ea două lucruri: întâi, se pare că se născuse în anii 1870 cu o soră geamănă și că amândouă împreună n-ar fi cântărit decât 1 kg! Au fost crescute în incubator primele săptămâni și, dacă despre sora geamănă nu știu nimic, în schimb pe doamna du Barré am văzut-o trăind până la o sută de ani. A doua particularitate consta în faptul că era fiica ultimului prim-ministru regalist al Franței în 1877, generalul de Rochebouët. (Iar cu ani în urmă, ca o nouă curiozitate, am găsit citată familia conților de Rochebouët într-o carte de istorie, ca un caz rar de familie care poseda de șase sute de ani neîntrerupți castelul al cărui nume îl purta — e ca și când, la noi, de pildă, Bălăcenii ar fi putut avea în posesie, neîntrerupt, un castel sau un conac într-un sat Balaci din veacul al XIV-lea până în vremea noastră. Ce înseamnă să nu fii „în calea tuturor răutăților“!)

După război, Marie-Thérèse și bărbatul ei se instalaseră într-un orășel din vestul Franței, unde el își făcuse o bună clientelă de medic generalist. Mergeam în fiecare an să stăm câtva timp la ei. Şedeau într-o casă mare cu mobilă frumoasă și o impresionantă discotecă de muzică clasică. Aveau patru copii. O căsnicie poate trainică, unde mi se părea că lipsea însă darul cel mai de preț, iubirea. Adulmecam o dramă tăinuită, care n-a luat sfârșit decât o dată cu moartea bărbatului, ca de cincizeci de ani, de un cancer la ficat. Se întâmpla tocmai pe când Jean-Claude era la mine.

Din tovărășia acestuia cu mine țin minte o întâmplare: în primăvara 1962, prin lunile de cuptor, pe când scriam amândoi la masa din sufragerie cu numai un șort pe noi — ventilatorul de pe tavan (*plafonnier* îi zic francezii), încercând alene să ne facă să uităm că sunt 35-36 de grade Celsius înăuntru și 46-47 afară —, deodată Jean-Claude țipă și se ridică în picioare: apăsându-se pe spătarul scaunului, strivise o cantaridă. Îndată s-a văzut în mijlocul spinării o pată roșie cât palma și groaznic de usturătoare. A doua zi, erau și bășici și nici un leac nu i-a potolit usturimea, timp de o săptămână. A fost prima și ultima oară când am văzut o cantaridă. (Se știe că, pe vremuri, din cantaride uscate și pisate, făcute pulbere, se pregătea cel mai grozav afrodiziac.)

Pe când era Jean-Claude acolo, dar și câteva luni înainte, urmasem sfatul unui imbecil de consilier de la Ministerul Lucrărilor Publice

(încă un corsican), care reușise să mă convingă că, pentru a te adapta climei africane, trebuie să trăiești ca africanii, și deci să nu te folosești noaptea de climatizor. Îmi mutasem cu ajutorul *boy*-ului patul de fier în spatele casei, printre arborii spinoși, în curtea care n-avea gard. Adaptasem la pat un polog împotriva țânțarilor; peste saltea, în primele luni, înainte de decembrie, doar două cearceafuri și o pernă. Culcarea cerea o întreagă ceremonie: să-mi las întâi hainele toate în casă, să închid, bineînțeles, casa și în față, și în dos — cu cheia, sau mai bine zis cu cheile; să pun sub pernă cheile, portofelul și o lampă de buzunar. Papucii tot sub pologul bine prins sub saltea, de teamă, dacă-i lăsam pe pământ, să nu se cuibărească înăuntru vreun scorpion (strivisem unul în sala de baie). O dată sub polog, urma controlul cu lampa în sus, spre tavanul pologului: nu cumva s-au strecurat țânțari? Şi, ai dracului, nu știu cum făceau că, în ciuda tuturor precauțiilor, mereu găseam câțiva — și atunci urma gimnastica în picioare în pat ca să-i prind între palme și polog, care, după câteva luni, arăta pestriț. După care încercam să dorm, îmbrățișând perna, ca să cuprindă bine toate sculele de mai sus, la care s-au mai adăugat cu vremea o batistă, cutiuța cu pastile împotriva tusei, apoi și un caiet și un stilou pentru cazul că-mi venea vreo idee în cursul nelipsitei insomnii. Dar ce vorbesc de o insomnie, una? Asta era lucru firesc, obișnuit, adică din vremea nopților mele normale. De acolo păstrez amintirea că nopțile nu-mi erau, ca de obicei, lungi perioade de somn, întrerupte de câteva „plaje“ de nesomn, cugetare, frământare. Nu. Acolo erau lungi perioade de nesomn, întretăiate de stări de oboseală cumplită, când deveneam inconștient — și pe care le socoteam ca somn. Vântul nu mă supăra, ba chiar, poate, mi-ar fi plăcut, căci nu era nici o adiere. Mă supăra căldura nesuferită, mereu peste 30 de grade Celsius. Apoi fel de fel de zgomote neidentificate, prin pomi, pe pământ. Păsările eu credeam că dorm noaptea. Desigur, e și bufnița, dar nu prea mișcă. Atunci ce? Pisici sălbatice? Pe pământ gâze, șoareci, arici? Să fi fost și șerpi? Eu credeam că așteaptă căldura soarelui ca să se manifeste. Mă sculam dimineața frânt.

Nu mai spun că zgomotele orașului african, cu toate că acesta se afla la peste un kilometru distanță de cartierul meu rezidențial, îmi parveneau toate, de ai fi crezut că e alături. Țin minte că de două ori m-am sculat în plină noapte, auzind niște tam-tam-uri frenetice — și, întrucât îmi plăcea să-i văd dansând nebunește, până la istovire, mă sculasem și mersesem în noapte cel puțin o jumătate de ceas, călăuzit doar de sunet, până să dau de scenă, în plin oraș vechi, în stradă — o grămadă de băieți și de fete pe care-i animau câțiva fantastici toboșari, neobosiți. N-am avut în primii ani nici o teamă de a mă plimba noaptea prin orașul lor, iar strecurându-mă printre zecile de spectatori localnici la asemenea tam-tam-uri, n-am avut niciodată impresia că aș

fi fost privit, eu, *anassara*, ca nepoftit. Dimpotrivă, îmi făceau loc mai în față, unde fete și băieți — fete mai cu seamă — intrau pe rând în horă și băteau pământul, ridicând praf în ritm sălbatic. Era un spectacol fascinant. Puteam sta cu orele.

În anul al doilea, când avea să plece Jean-Claude, m-am gândit să-mi aduc fata, care de doi ani era profesoară de engleză într-un colegiu de maici lângă Paris. Mi-era tare dor de ea și știam că trecea printr-o perioadă critică, după ce stricase logodna cu un tânăr francez de familie bună, cu avere și situație cum scrie la carte (sau mai bine la anunțurile matrimoniale!). Dar, lucru ciudat, cu toate că încercasem să n-o arăt, mie nu-mi plăcea căsătoria aceea. Cei doi au rămas prieteni și, într-o scrisoare pe care i-a scris-o el când ea era la Niamey, a strecurat o frază care nu era lipsită de umor: „Şi spune tatălui tău că-l iert că nu mi s-a adresat niciodată!...“

Ca și în cazul finului Jean-Claude, am constituit un dosar și am început demersuri și la Niamey la Ministerul Educației Naționale, și la Paris la Ministerul Cooperației, și am obținut numirea ei ca profesoară de engleză la liceul mixt de la Niamey.

Ea a început atunci o nouă experiență, cu tinerii elevi africani, iar eu am trăit doi ani alături de tinerețea ei încântătoare. A trebuit să treacă multă vreme ca, privind în urmă, să-mi dau seama că trăisem atunci cei mai puțin nefericiți doi ani din viața mea. Eu o târam după mine la toate cinele și la ceremoniile oficiale, unde-i fermeca pe „bătrânii“ din generația mea prin frumusețea și spiritul ei glumeț — uneori, chiar prea îndrăzneț —, ea mă lua ca tovarăș la toate seratele de tineri profesori și cooperanți. De atunci m-a apucat pasiunea dansului, care m-a ținut câțiva ani. A fost ca o beție, ca un drog, care mă făceau să uit o clipă de dezastrul total, pe toate planurile, intim, profesional, național al vieții mele... Mă amețeam în neștire.

Colonia europeană, cel puțin „la vârf“ — diplomați, consilieri, medici, bancheri, directori de societăți —, era pornită pe neîntrerupte mondenități. Mondenitățile, cu toată frivolitatea lor, erau pentru noi toți ca o necesitate spre a uita de urâtul climei și al dificultății contactului cu localnicii. Pentru unii, revelau și o doză de snobism. Erau oameni care, în general, nu deținuseră în Franța, în „metropolă“ cum se zicea, o situație financiară și socială de același nivel ca acolo, în Africa; se simțea la mulți dintre ei o bucurie ascunsă de a avea prilejul să frecventeze o societate de care nu apucaseră să se apropie acasă. În orice caz, consilierul prezidențial cu tânăra și delicioasa lui fiică erau o marfă căutată.

Pe atunci s-au deschis la Niamey, unul după altul, și două localuri de noapte, ținute de doi libanezi. (În toată Africa occidentală, comerțul mărunt, însă de un nivel ceva mai ridicat decât dugheana băștinașului, era ținut de libanezi sau de sirieni — la Niamey, erau

numai libanezi.) Nu-mi puteam permite luxul, pe banii mei, să frecventez asemenea localuri, căci eram plătit de statul nigerian ca un localnic, de grad înalt bineînțeles, aproape cât un ministru; un francuz de gradul meu era însă plătit de trei și chiar de patru ori mai mult — dar, când eram poftit, nu refuzam, după cum și la seratele private nu stam jos de la primul dans până la ultimul.

Poate contribuise la această pasiune și viziunea, de fapt rară, a tinerelor africance dansând. Nu numai în contorsiunile lor tradiționale la sunetul unui tam-tam, ci și fetele mai „evoluate", executând dansurile moderne în acele două localuri frecventate aproape exclusiv de europeni. Puteam sta înlemnit să privesc la ritmul firesc al trupului lor țâșnind parcă din muzică, ba cu impresia uneori că o preceda, că o provoca, o comanda... Ce mlădiere! Ce patimă! Era în acea grație ceva care depășea sfera eroticului, pășind deodată în sfera frumosului absolut. Într-o noapte, după ce văzusem evoluând timp de un ceas una dintre aceste zeițe sălbatice, am înțeles pentru prima oară nebunească făgăduială a lui Irod Antipa după ce o văzuse dansând pe fiica Irodiadei...

Fiica mea se mărită cu un diplomat american, și eu o revăd pe mama după douăzeci de ani

Pe la sfârșitul anului școlar, Domnica l-a cunoscut pe noul consilier al ambasadei americane, Bob Melone, și o idilă s-a născut între ei. Au lăsat apoi să treacă lunga perioadă a vacanței școlare, ca o încercare pentru trăinicia sentimentelor lor și, în toamnă, au hotărât să se căsătorească. În cursul verii, făcusem o minunată călătorie cu Domnica în Italia (în prima parte și cu France, care avea concediu mai scurt); Roma, Napoli, Sicilia toată, apoi Toscana care mi-e atât de dragă, Florența, Pisa, Siena… Toscana, care e în ochii mei, din punctul de vedere al creației omului, cel mai frumos ținut din Europa, un fel de concentrat al geniului european, unde fiecare târgușor, fiecare cătun îți apare ca o operă de artă. Nicăieri în Europa nu găsești o asemenea densitate de frumos făcut de mâna omului.

Nunta Domnicăi n-a avut loc decât târziu, în primăvara următoare, la 20 martie, fiindcă birocrația americană trebuise să se informeze, luni de zile, peste tot unde locuiseră „candidata" și familia ei, la Niamey, la Paris, la Stockholm, la București și cine mai știe unde, dacă fiica numitului Neagu Djuvara și a lui France Henriette Marie Gaillet nu avea vreo „bubă" și putea fi admisă ca soție a funcționarului diplomatic al Statelor Unite ale Americii, Harry Roberts Melone junior. (Mă întreb, zău, ce anchetă au putut face atunci despre ea și despre mine la București!!)

La 20 martie, uneori, căldura poate atinge la Niamey temperatura

maximă a anului. Bisericuța catolică, nu mai mare decât o biserică ortodoxă, cu ziduri groase de *banco*, a fost în ziua aceea din 1964, când afară trebuia să fie 46°-47° C, înăuntru un adevărat cuptor. (Am o fotografie făcută către sfârșitul slujbei, de la ușă către altar, noi fiind toți în picioare; văzută din spate, spinarea mea apare desenată în culoare închisă, de năduşeala care străbătuse prin cămașă și prin veston). Ceremonia — slujba fiind făcută de admirabilul Monsenior Berlier de care am mai vorbit — mai prezenta și alt aspect deosebit: mireasa era catolică, tatăl ei ortodox, mirele protestant, și martorii, o evreică și un musulman...

Ginerele meu n-a mai fost lăsat la Niamey decât vreo trei luni. După regulile stricte de la *State Department*, el nu putea sta într-o țară unde socrul său, străin, ocupa un post oficial... A fost mutat la Centrală, la Washington, și eram iarăși despărțit de Domnica mea.

Când, în ultimele luni din 1947, se adeverise că „am ales libertatea“, mama a fost anchetată de poliție la București și, de teamă să nu atragă necazuri fratelui meu, medic-chirurg, și întregii familii, se văzuse silită să se desolidarizeze cu totul de mine și, ca urmare, s-a prefăcut de-atunci că nu mai aveam nici o legătură. Nu-mi mai scria și, bineînțeles, nici eu nu mai îndrăzneam să-i scriu. Nu ne-am scris timp de șaisprezece ani! La două-trei luni o dată, ea scria o scrisoare anodină mamei prietenului meu Antoine de Beaufort și primea un răspuns în perifraze, din care putea barem afla unde ne găseam și că eram sănătoși. Probabil că stratagema nu-i înșela pe cei de la miliție, de la cenzură, dar se salvau aparențele. După un an sau doi, cunoscând în ce sărăcie trăia, am început, din sărăcia mea relativă, să-i trimit lunar un pachețel cu puțină cafea, ceaiuri, supe și alte bunătăți, din care am știut că vindea o parte, întâi ca să plătească vama, apoi ca să-i mai rămână un ban. Şi știam, de asemenea, că scoaterea pachetului de la vamă era, de fiecare dată, pentru o persoană vârstnică, o adevărată expediție, o adevărată corvoadă.

Această lipsă de contact direct cu cei dragi, de vești proaspete, de amănunte și de mărturisiri era o suferință permanentă, pe care n-o mai exteriorizai, pentru a nu-i inoportuna pe ceilalți — și, pesemne, ca să poți trăi și tu. Cel mai greu a fost din vara 1948 până în vara 1949, când am știut, nu mai țin minte pe ce cale, că fratele meu și soția lui fuseseră arestați sub acuzația de tentativă de fugă din țară. Un an de zile, n-am mai fost om. Nu mi-am revenit decât după ce am aflat că fuseseră achitați.

E de la sine înțeles că am fost și mai precaut în cei patru ani afurisiți 1952–1956 de care am pomenit, când am fost omul de legătură al Comitetului Național cu serviciile speciale occidentale. Mă frământa ideea că ai mei puteau suferi de pe urma activității mele, dar nu mai puteam da înapoi. Fratele meu, cum am relatat mai sus, a fost

supravegheat, telefonul pus sub ascultare, „buni prieteni“ trimiși din când în când să-l iscodească cu ciudate întrebări...

N-am îndrăznit să scriu în țară decât în momentul când fiica mea s-a măritat cu un diplomat american, în 1964. Simțind discretele mișcări pe care comuniștii noștri le făceau pentru a-i momi pe americani, mi-am zis că înrudirea cu un oficial american putea fi o oarecare chezășie, îmi putea aduce speranța că nu s-ar mai face presiuni asupra membrilor familiei mele din țară. Atunci am trimis din Africa, fără comentarii, ca un balon de încercare, invitația de căsătorie dintre Domnica și Bob Melone (Harry Roberts Melone junior), și mama a răspuns îndată entuziastă. Se spărsese gheața, am început să ne scriem, cu oarecare prudență, însă regulat.

În ultimii doi ani, înainte de 1964, mama făcuse demersuri pentru a veni o lună în Franța. Cererea îi fusese respinsă de fiecare dată. Şi iată că, în al treilea an, după nunta Domnicăi, cererea era aprobată și astfel a putut ea plănui să vină la Paris de Crăciun 1964. Domnica și-a lăsat soțul câteva zile și a venit de la Washington să-și vadă bunica, pe care o părăsise la vârsta de șapte ani. Am mijlocit și eu, bineînțeles, să iau concediu în același timp. În starea mea, când așteptam acea revedere, intra tot atâta bucurie nerăbdătoare, cât și tainică îngrijorare. Cum oi găsi-o pe mama după douăzeci de ani?

A tras încet trenul, târziu seara, la un peron al Gării de Est din Paris. Căutăm vagonul de Basel (la Basel se făcea atunci schimbarea, venind de la București). Pe când alerg către capătul vagonului, mă izbesc de cineva și mi se rostogolește pălăria până sub roțile vagonului. O recuperez în genunchi pe peron — incident tragicomic —, pe când France și Domnica îmi strigau că era mama la ușa vagonului. Sosesc și eu. Îmi apare firava siluetă, micuță, sărăcăcios îmbrăcată. Eu parcă-s țintuit locului. Se grăbesc France și Domnica s-o ajute să coboare. Iau cele două geamantane pe care mi le întinde un călător amabil. Îmbrățișări. Agitație. Acum, o pot privi mai dintr-o parte, pe când cele trei femei vorbesc, vorbesc. Parcă e mai mică și adusă din spate. Mă miră, aproape mă sperie profilul. S-a schimbat ceva. Înțeleg îndată ce vorbește: are dinți falși și, pe când dinții ei naturali erau puțin în afară, dantura nouă n-a ținut seamă de fostul profil, e „clasică“, dinții de sus cad drept și profilul e schimbat. Dar, mai cu seamă, vocea! Vocea asta de bătrânică, puțin răgușită, spartă nu e vocea mamei. Nu e mama. Am părăsit o femeie de șaizeci și unu de ani în plină putere; regăsesc o bătrână de optzeci și unu de ani, căruntă, schimbată, slăbuță, slăbuță... Am un nod în gât — dar avem treabă, căruciorul, geamantanele, înghesuiala către ieșire, coada la taxi...

Acasă, în salonul mare, soacra mea a pregătit o băutură caldă. Mama e instalată într-un fotoliu, aproape de soba *Salamandre*. Constat că nu mai e rezervă de cărbune, iau coșul, să cobor în pivniță. Jos, m-a năpădit un plâns cu hohote, atât de nestăpânit, că vreun sfert de ceas nu am mai putut urca. Mi-am frecat apoi ochii cu batista și mi-am pus ochelarii, doar-doar nu s-o vedea.

Mama avea „învoire“ de o lună de la bestialul regim. Cum eu puteam însă sta două luni, ne-am gândit să cerem o prelungire de încă o lună. Aflasem că se putea. Dar pe mama singură nu mă înduram s-o trimit la consulat, iar eu n-aș fi pus piciorul la ambasadă, să mă pici cu ceară. S-a ostenit o prietenă din copilărie, rudă îndepărtată, Lia Florescu, venită la Paris de câțiva ani, nu mai știu prin ce minune. Fusese foarte devotată mamei și în țară. I-a luat pașaportul și a lămurit chestiunea la consulat. Mama a mai stat deci o lună. Două luni cu totul. Vor fi două luni în treizeci și trei de ani! Atât i-a fost hărăzit acestei mame, la sfârșitul vieții, să-și vadă fiul preaiubit.

Mamă mică, mamă scumpă, ce ți-am adus eu în cele două luni? Nimic sau doar un adaus de tristețe ascunsă. Cu instinctul tău de mamă, ai simțit cum se destrăma

căsătoria mea și cât de nesigur îmi era viitorul. Cu ce bucurie să te fi întors tu? Scrisorile tale, dese și atât de călduroase, au avut parcă de atunci altă savoare dulce-amară, a unui dor nestins.

Eu nu m-am purtat atunci ca și când te vedeam pentru ultima oară. Mi-am văzut de treburi, am întârziat prin biblioteci, am alergat la cumpărături, am luat masa cu prieteni (și prietene), fusei poate chiar la un spectacol, fără tine — nu mai știu —, când ar fi trebuit să stau lângă tine neclintit, să te las să mă privești nesățios, cu dragostea ta oarbă, să-ți ud mâinile tale dragi cu lacrimile mele. N-am făcut-o. Cum să mă răscumpăr acum? Dacă tu, de dincolo, de unde ești, îmi vezi lacrimile, știu că mă ierți că prea tare m-ai iubit... DAR DACĂ N-AR FI NIMIC DINCOLO? Vai! Cum să mă răscumpăr acum?...

(A picat o lacrimă pe ciorna mea. Cerneala de pe un cuvânt se întinde încet, îl șterge... Am să-l ghicesc când oi scrie la mașină.)

Trebuie totuși să vă mai spun în două vorbe și cine era mama, fără a vă putea comunica nici umbră din emoția care mă cuprinde și azi pe mine, când ascult o nocturnă de Chopin pe care ea o cânta când eram copil — căci era bună pianistă, terminase Conservatorul din București și era mândră că ieșise a doua din clasa ei, după Boscof, care îmbrățișase apoi cariera de pianist. Aparținea ultimei generații a unei familii de boieri vechi din Muntenia, Grădiștenii, al cărei strămoș mai cunoscut era Bunea Vistierul Grădișteanu, din vremea lui Matei Basarab și a lui Constantin Șerban. Acesta din urmă îl ținuse la mare cinste: pe el l-a trimis să reînnoiască tratatul cu Gheorghe Rákóczi al Transilvaniei; pe lângă două alte biserici, a ctitorit, alături de Constantin Șerban, și mănăstirea ce va deveni Mitropolia din București, unde va fi înmormântat (lespedea mormântului său a fost scoasă în vremea unei restaurări și, după unele surse, băgată cu altele în pereți! Căci acte de vandalism imbecil s-au făcut la noi și înaintea lui Ceaușescu). Fratele mamei a înnebunit în timpul primului război mondial și nu și-a mai revenit. Cu el s-au stins Grădiștenii...

Cu o mentalitate din vremurile trecute, mama rămăsese foarte mândră de neamul ei, cu impresia confuză, dar adânc înrădăcinată, că, împreună cu cele câteva zeci de familii cu care se înrudea de aproape sau de departe, aparținea unui microcosm deosebit, aproape o speță aparte, grupul restrâns care, de bine, de rău, guvernase țara timp de șase sute de ani. Adaug că în tradiția familiei — și, de asemenea, a unei ramuri desprinse în veacul al XVII-lea și care nu-și mai cunoștea înrudirea cu Grădiștenii — ea își trăgea originea din Basarabi, lucru pe care nu l-am putut încă dovedi documentar. În schimb, în cercetările mele, am descoperit o „bubă“ în ascendența familiei: în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, strănepoata lui Bunea Vistierul, Chiajna Grădișteanca, o strașnică muiere, rămasă văduvă de un Câmpineanu (va fi strămoașa lui Ion Câmpineanu și a lui Ion Ghica și a altor pașoptiști), s-a recăsătorit cu un boier mai proaspăt, Petru Clucerul, care s-a grăbit să preia numele soției, lucru care se practica curent în tagma lor — așa că urmașii lor își vor trage numele după mamă, de la Chiajna. „Accidentul“, considerat oarecum nedorit, fusese

camuflat cu grijă în generațiile următoare, astfel că nu se mai știa de el. Revelația, așadar, n-am îndrăznit acum s-o împărtășesc bătrânei mele mame, care se credea din coapsa lui Iupiter... chiar de la descălecătoare. Mi-am zis că ori va considera știrea ca năstrușnică și va râde, ori, dacă „realizează“ că-i adevărată, moare pe loc de un șoc cardiac!

Extraordinar mai era altceva, anume că, în ciuda accidentului cu Petre Clucerul, mama descindea efectiv, prin femei, din zeci de mari neamuri ale țării: Ghiculeștii, Câmpinenii, Dudeștii, Văcărești, Goleștii, Brâncovenii, Cantacuzinii, Basarabii și Mușatinii, alții... dar din acest tabel de ascendenți, autentic, chiar dacă vag perceput, ea își păstrase preferința pentru Cantemirești, că se trăgea, chiar de două ori, din Antioh Vodă Cantemir, fratele mai mare al lui Dimitrie Cantemir. Şi credeți că era din mândria de a se înrudi cu marele cărturar? Aș! Ea luase drept bună genealogia pe care și-o plăsmuise Dimitrie Cantemir în exilul său moscovit, prin care-și cobora neamul din Tamerlan! Timur Lenk, Timur Şchiopul. Asta-i plăcea mamei: să coboare din Timur Lenk, fiorosul cuceritor care l-a învins pe sultanul Baiazid Fulgerul, cel de la Rovine și de la Nicopole. Zicea că ochii ei căprui în formă de migdală de acolo îi veneau... Ca să vezi că în psihicul nostru mai puțin importă genele pe care le avem cu adevărat în sânge, decât strămoșii pe care ni-i alegem sau pe care-i închipuim.

La mama, această conștiință aristocratică însă nu se traducea câtuși de puțin prin trufie, sau fudulie, sau dispreț pentru alții. Era ceva lăuntric, o convingere neafișată că aparținea unei ramuri din seva căreia trăgea o mândrie ascunsă — care implica întâi de toate îndatoriri, îndatoriri nelimitate și doar apoi dreptul la oarecare considerație. De aceea, „coana Tincuța“, din cauza naturaleții sale, bunătății, atenției pe care o dădea celuilalt, era iubită de toate categoriile sociale cu care era în contact, și la țară, și la oraș. Una dintre bătrânele cocoșnețe bucureștene cu limbă de viperă, coana Anicuța Lenș (sau *de Linche*) cu care eram înrudiți și, copii, ne ducea mama la ea o dată pe an în vizită, în camera pe care o închiria cu anul la Capșa, zicea despre mama: „Tinca e o snoabă tăcută“!

Tata, căpitan de rezervă la geniu, a murit în ultimele zile ale primului război mondial, nu de glonte, ci de cumplita epidemie de gripă spaniolă. Ieșise șef de promoție la Şcoala Politehnică din Berlin-Charlottenburg; avusese, așadar, de tânăr funcții importante în societăți industriale sau comerciale. Era și inventator: între altele, a depus în 1916 primul brevet (pare-se din lume) al unei parașute cu deschidere automată — neexploatat, bineînțeles, în situația în care s-a aflat România în 1916–1917.

În toamna anului 1917, deși trupele române rezistaseră victorios atacurilor germane pe noua linie de retragere de la hotarele Moldovei,

tata s-a temut ca mica sa familie să nu sufere din cauza foametei care amenința acest colț al țării, strâns între forțele Puterilor Centrale (Germania, Austro-Ungaria, Bulgaria, Turcia) și Rusia unde se instala, din ce în ce mai amenințător, haosul revoluționar. Prin urmare, a hotărât să-și trimită soția și cei doi copii în Franța, unde se afla tatăl său, ministru plenipotențiar al României la Bruxelles, retras, împreună cu întreaga Curte și cu guvernul belgian, la Le Havre.

Călătoria însemna turul Europei prin nord, străbătând Rusia. Așa se face că, la sfârșit de septembrie 1917, mama, cu un fișic de napoleoni și cele câteva bijuterii, a purces în spectaculoasa călătorie, împreună cu cei doi copii (de patru și, respectiv, un an), sora mai tânără, fratele bolnav și bona micuților, o elvețiancă de vreo douăzeci de ani. Aceasta din urmă, *Schwester* Frieda, deși fără vină, era cât pe ce să producă o nenorocire în restrânsul grup familial. La sosirea cu trenul de la Odessa la Petrograd (de la începutul războiului, se rusificase numele, cu consonanță prea germanică, Sankt Petersburg!), poliția reținuse toate pașapoartele micului grup, fiindcă numele tinerei elvețience semăna cu al unei spioane germane pe care o căutau! În mijlocul dezordinii de nedescris care domnea în capitala „tuturor Rusiilor", în miezul manifestațiilor populare cvasizilnice și al tentativelor de lovituri de stat împotriva guvernului socialist al lui Kerenski, poliția țaristă, neclintită, își ducea mai departe munca de rutină... I-a trebuit mamei o lună de demersuri și de intervenții diplomatice pentru a lămuri situația. Mama e, în sfârșit, primită de un director de la Ministerul de Interne, care îi cere scuze pentru confuzia de nume și îi făgăduiește să restituie cele patru pașapoarte, vizate, a doua zi dimineață. Înaltul funcționar adaugă că trebuia venit devreme, fiindcă în acea zi bolșevicii aveau să ia puterea... Mama se duce, așa cum stabiliseră, la minister, însoțită de sora ei, lăsând copiii la hotel, dincolo de Neva, cu tânăra elvețiancă și fratele bolnav. Având acum în mână prețioasele pașapoarte, când vrea să treacă Neva, toate podurile erau blocate de pichete ale Armatei Roșii, cu baioneta la pușcă. *Niet!* Nu se trece!

Ne putem închipui disperarea mamei, în fața pericolului de a se vedea despărțită de copiii ei, în această țară străină, în plină revoluție (momentul ne evocă azi romanul lui Pasternak, *Doctor Jivago* și filmul cu același nume!). Vede atunci, umblând în fața ei, de-a lungul Nevei, un ofițer rus. Aleargă după el, îl trage de mânecă și-i spune pe franțuzește:

— Domnule ofițer (cu toate că era fiică de general, nu știa să deosebească gradele de pe epoleți, mai cu seamă cele străine), ajutați-mă să trec podul, am doi copii mici care mă așteaptă, dincolo de Neva, la un hotel!...

Ofițerul se întoarce cu o figură severă și o întreabă:

— Sunteți franțuzoaică?

Mama stă o clipă pe gânduri. Ce să facă? Să spună că aparține marii națiuni aliate, sau adevărul?... Dacă mama mi-a povestit de sute de ori această scenă, n-a fost ca să evoce un moment dramatic din viața ei, suprapus cu un mare eveniment istoric, ci ca să mă învețe să spun totdeauna adevărul. Răspunde:

— Nu, domnule, sunt româncă!...

Omul se înduioșează deodată (să nu-i fi suferit pe francezi?):

— Săracii români!... Noi i-am târât în acest război... Dar, doamnă, nu mai am nici o putere! Oamenii ăștia nu mă mai ascultă!...

Poate i-o fi fost chiar teamă să mai vorbească cu soldații, care-i insultau pe ofițeri, îi loveau, le smulgeau epoleții...

— Da, domnule, dar vorbiți limba lor... Spuneți-le că sunt străină și că am copiii dincolo de pod!

Ofițerul s-a întors din drum și a început să discute cu ostașii care păzeau intrarea pe pod. Aceștia s-au lăsat înduplecați — rușii au reputația de a fi foarte sensibili în ceea ce privește copiii —, au fluierat spre camarazii lor, făcându-le semn să lase cele două femei să treacă. Astfel, mama și mătușa mea Ioana ne-au regăsit la hotel, femeia de serviciu și-a chemat bărbatul, birjar, și toată familia s-a îngrămădit cu toate geamantanele în trăsură și am prins trenul către Helsinki — căci Finlanda vecină era practic independentă de câteva luni. Fratele meu, care avea pe atunci patru ani, își aducea aminte împușcăturile pe care le auzea în oraș, în urma noastră.

Era ziua „Marii Revoluții din Octombrie“, 25 octombrie 1917 după calendarul iulian, 7 noiembrie după calendarul gregorian. A fost prima minune din viața mea — aveam un an, două luni și șase zile...

Periplul a continuat pe traseul Finlanda, Suedia, Norvegia, un vapor de la Bergen la Aberdeen în Scoția — toți pasagerii, inclusiv copiii, purtau colaci de salvare, din cauza pericolului submarinelor germane —, apoi Londra și Paris. Am petrecut aproape trei ani, mai întâi în Franța, în Elveția, din cauza unchiului internat într-un sanatoriu, în sfârșit, în Belgia, pe lângă bunicul care se întorsese la Bruxelles împreună cu toate ambasadele, guvernul și Curtea belgiene. De moartea tatălui am aflat în Elveția.

Văd un lung coridor cu covor roșu. Guvernanta mă ține de mână, pe când fratele Răzvan merge după noi. La capătul culoarului, în spate, era o fereastră care dădea spre lac. La stânga ei, era odaia noastră. Mergem către scara cea mare. Chiar înainte de scară, la stânga, e o ușă pe care intrăm. Mama e culcată pe un pat foarte înalt. E îmbrăcată în negru și are o batistă albă pe ochi. O dă la o parte, ne sărută, apoi plecăm. Aflase în ajun că soțul ei murise la București, de gripă

spaniolă, în chiar ziua armistițiului. Aveam doi ani și ceva mai puțin de trei luni...

Mama a rămas deci văduvă la treizeci și cinci de ani, cu doi copii. Fără salariul soțului și cu bucata de moșie moștenită, expropriată 90% la marea expropriere[40], a dus-o greu, zbătându-se cu interminabile procese și prea puțin ajutată de un socru zgârcit nevoie mare. E probabil unul dintre motivele care au determinat-o, când eu aveam doisprezece ani, și fratele meu cincisprezece, să ne bage interni la liceul din Nisa, ea șezând într-o cămăruță de hotel de clasa a III-a. Bunicul plătea pensia mea, iar pentru Răzvan mama se descurcase să obțină o bursă de la o fundație a unei rude îndepărtate. În această izolare, i s-o fi părut că o scoate mai ușor la capăt decât la București, unde nu și-ar fi putut „ține rangul"... A trăit o viață întreagă numai pentru cei doi fii, a avut de luptat cu tot soiul de greutăți, dar în cei douăzeci și opt de ani cât am trăit lângă ea, n-am auzit-o oftând niciodată, nici o singură dată. Era ca lamele acelea de oțel fin pe care le poți îndoi până la pământ și-și revin la verticală când le dai drumul.

*

Am văzut-o plecând, la aceeași Gară de Est, cu inima strânsă. N-am plâns, nici ea, nici eu, nu trebuia — dar bănuiam că ne vedeam pentru ultima oară.

A mai trăit treisprezece ani. Le-a văzut murind, rând pe rând, pe cele trei surori ale ei. Când a apărut posibilitatea unei plecări a lui Răzvan în Africa, cum voi povesti, ea a fost cea care, în scrisorile ei, a fost mai insistentă ca să izbutesc să-l scot din țara asta, unde se sufoca. A rămas singură la nouăzeci de ani, în minusculul apartament pe care Răzvan îl amenajase într-un garaj, în cartierul Piața Gemeni. Când a venit cutremurul din primăvara 1977, niște vecini miloși s-au grăbit, speriați, s-o scoată pe bătrână din casă. Ea le-a zis: „Lăsați-mă aici, copii! Casa, dacă se prăbușește, ori mor, ori nu mor — dar dacă mă scoateți afară pe gerul ăsta mor sigur de pneumonie!" Își păstrase simțul umorului.

Spre toamna aceluiași an — avea nouăzeci și patru de ani —, au lăsat-o puterile de tot. Atunci s-a mutat la ea o adevărată „sfântă laică" — zic eu, fiindcă nu era bisericoasă — Cornelia Ionescu. Lucrase pe vremuri pentru unchiul meu, ambasadorul Radu Djuvara, și păstrase atâta afecțiune pentru întreaga familie, că acum, că era funcționară pe undeva, nu s-a putut îndura s-o lase singură pe bătrână în pragul morții. Dormea la ea, o primenea de dimineață, îi lăsa o mâncare pregătită și abia apoi pleca la serviciu. Într-o dimineață, mama i-a spus:

— Cornelia, astă-noapte mi-a apărut Fecioara Maria și mi-a spus: „Vin să te iau peste opt zile"...

Cornelia s-a răstit la ea:

— Coană Tinca! Cum se poate? Dumneavoastră, o femeie cultă, cum puteți crede așa ceva? Asta a fost doar un vis...

Mama a zâmbit:

— Nu! Să știi că așa este...

Şi așa a fost. Peste opt zile, s-a stins încet...

Cu două zile înainte, era ziua săptămânii în care, de ani de zile, Camil Demetrescu venea să ia prânzul la dânsa. Nu o cunoscuse în scurtul timp, la sfârșitul războiului, când fusese șeful meu la Externe. Dar, după cei șaisprezece ani de închisoare și doi ani de Bărăgan pe care-i făcuse, venise s-o vadă și se împrieteniseră, cu toată diferența de vârstă. Mama mi-a scris o dată: „Îl iubesc pe Camil, fiindcă e singurul om care mă mai face să râd.“ Era culmea.

În ziua aceea, Camil și-a dat seama că sfârșitul era aproape. Numai ochii mai grăiau. S-a dus în bucătărioară să-și încălzească felul pregătit de Cornelia. A mâncat grabnic, fără o vorbă. Când a dat să plece, buzele bătrânei parcă voiau să-i spună ceva — el percepea doar un „ps... ps...“ Nu înțelegea. Tot plecându-se, repeta:

— La revedere, coană Tinca... La revedere... Pe săptămâna viitoare..., știind că pentru dânsa nu va mai fi o „săptămână viitoare“. Întristat, a grăbit spre casă. Abia când, ajuns la el, i-a sărit pe umăr celebrul său pisoi, a înțeles el ce voise să spună bătrâna:

— Pisica... pisica...

Băgase de seamă că, în emoția lui, în graba de a pleca, uitase să ia într-o hârtie, ca de fiecare dată, oscioarele rămase de la prânz, pentru pisică.

Mia Prodan

Pe când Domnica era încă la Niamey, reușisem s-o aduc ca traducătoare de engleză la ministerul meu pe o prietenă dragă, o prietenă din copilărie, Mia Prodan, care de vreo zece ani lucra la Londra, în ultimul timp ca dactilografă la secția română de la BBC.

Când zic „o prietenă din copilărie“, spun un adevăr și, în același timp, e și un fel de a minți. Adevărul întreg e că, la un moment din tinerețea mea, fusesem îndrăgostit de ea, o dragoste care rămăsese platonică în împrejurări pe care nu e locul să le dezvălui aici. Durerea din tinerețe, arsura vie, nu lăsase altă urmă decât o caldă prietenie, care nici azi nu e stinsă. În viața mea n-am cunoscut o ființă mai nobilă și mai înzestrată cu toate darurile frumuseții și spiritului și care să fie, neîncetat, atât de lovită de soartă.

Desigur, păcătuise, ca noi toți. După ce stătuse doi ani la Stockholm ca dactilografă la legația noastră, pe când eram și eu acolo, fusese transferată la legația de la Oslo. Acolo, s-a îndrăgostit de nepotul marelui poet și dramaturg norvegian Bjørnstjerne Bjørnson, câștigator

al Premiului Nobel pentru literatură. Din legătura lor, se născuse o fată, dar el nu se hotărâse să divorțeze, ca s-o ia pe Mia de soție. A fost nevoie chiar de un lung și dureros proces, pentru a-l sili să recunoască copilul. Mia a crescut-o singură, într-o stare vecină cu mizeria. Când fata avea paisprezece ani, a hotărât s-o lase doi ani la Londra, în familia lui Ion Rațiu, pentru a câștiga un ban mai mult lângă mine, în Africa, în scopul de a putea închiria apoi un apartament mai acătării în centrul Londrei.

Cu câțiva ani înainte, pe când lucra ca femeie de serviciu într-un spital, o tuberculoză osoasă insuficient vindecată în adolescență o silise să sufere o operație care o lăsase șchioapă. La patruzeci și cinci de ani, acea frumusețe de fată era de-acum o femeie chinuită, distrusă. Spre sfârșitul vieții, va avea cel puțin fericirea de a o vedea pe fiica ei, Maria Björnson, devenind o celebritate internațională, una dintre cele mai reputate scenografe din lume.

Am azi remușcări pentru purtarea mea pe când era Mia la Niamey. N-am stat alături de ea, cum ar fi trebuit. Desigur, am ajutat-o să treacă peste nesfârșitele neajunsuri administrative, ca să poată lucra cum trebuie și să obțină un apartament civilizat. A lucrat cu sârguință, a trăit modest și, după doi ani și jumătate, a putut pleca cu suma necesară ca să plătească filodorma apartamentului râvnit într-un cartier elegant din Londra. Dar, încă o dată, în acei ani, simt că nu i-am dat căldura sufletească pe care ar fi așteptat-o poate de la mine. „Şi ne iartă nouă greșalele noastre...“ Noi nu știm să cuprindem zilnic în rugăciunea Domnului nostru Iisus Cristos tot ceea ce „greșalele noastre“ ar trebui să cuprindă... Traducerea latină e probabil mai aproape de cuvintele pe care le-o fi rostit Iisus în ebraică sau arameană: „Şi ne iartă nouă *datoriile* noastre...“ (*debita nostra*). Eu nu mi-am îndeplinit toată datoria față de acea ființă aleasă.

În clipa în care scriu aceste rânduri, trebuie să redau și ultima pagină a tragediei care a fost întreaga viață a Miei Prodan, draga mea prietenă.

În 1999, a fost victima unui accident; lovită de o mașină pe o stradă din Londra, fusese atât de grav rănită, că au fost necesare mai multe luni de spitalizare și o serie de operații pentru a o pune pe picioare. Însă, șase luni mai târziu, posibilă urmare a accidentului, a fost atinsă de paraplegie. Fiica ei îi cumpărase o căsuță într-un frumos cartier din Londra, chiar în fața propriei sale vile, care dădea spre Tamisa. Era pe vremea când fantasticele decoruri ale spectacolului *Fantoma de la Operă*, jucat simultan pe scenele a trei metropole din lume, îi asigurau Mariei Björnson celebritate și bani.

La căpătâiul mamei sale, se perindau acum douăsprezece persoane pe zi, pentru a-i purta de grijă. În decembrie 2001, Maria m-a rugat să vin câteva zile la Londra, în speranța că mama ei mă va recunoaște.

Bolnava, ținută în viață numai prin tuburi, părea deja dusă din astă lume. La vederea mea, a clipit dintr-o pleoapă și mi s-a părut că simt o ușoară presiune a mâinii pe care o țineam. Era un moment zguduitor. În decembrie 2002, Maria mi-a telefonat: i se părea că sfârșitul e aproape și mă ruga să fiu pregătit de o nouă călătorie. A adăugat, cu o voce de o tristețe adâncă:

— De câteva zile, mama întoarce capul când mă apropii de ea... Nu știu dacă e fiindcă mă învinuiește că nu o las să moară sau fiindcă mă bănuiește că vreau s-o las să moară...

O săptămână mai târziu, aflam că trecuse Moartea — dar nu pentru mama paraplegică, ci pentru fiică; făcuse un infarct în baie.

N-am cunoscut în viața mea destin mai tragic ca acela al prietenei mele Mia Prodan. Cred că, în nesfârșita ei noapte, știe acum că fiica ei i-a luat-o înainte pe lumea cealaltă...

Particip la înființarea Comisiei Fluviului Niger

După plecarea Miei, vreo doi ani n-am mai avut pe nimeni care să-mi fie apropiat. Mai apoi însă, cu prilejul unei misiuni noi pe care am primit-o, am adus-o pe o vară a soției mele, ca secretară bilingvă. Dar trebuie întâi să vă spun două vorbe despre acea misiune.

Printre proiectele care se făceau pe plan internațional pentru dezvoltarea grabnică a țărilor mai întârziate economic, țările zise subdezvoltate, unele căpătaseră deosebită trecere pe lângă economiști, anume marile baraje producătoare de energie. Înainte de a vorbi însă de proiectul privind fluviul Niger, aș vrea să mă opresc o clipă asupra zisei subdezvoltări, deschizând o scurtă paranteză.

Expresia „țară subdezvoltată“ părând jignitoare țărilor cărora le era aplicată, i s-a substituit curând expresia mai nobilă, mai optimistă, de „țară în curs de dezvoltare“ — luând-o la sigur, cum s-ar spune într-o românească mai familiară (sau cum ar zice englezii, *they take it for granted*), că zisele țări vor fi și ele mintenaș dezvoltate —, ceea ce, după vreo cincizeci de ani, pare mai puțin *granted* sau garantat. Cam în același timp, se năștea și expresia „lumea a treia“, pentru a desemna ansamblul țărilor din Asia, Africa și America Latină, în general mai puțin dezvoltate decât Europa, America de Nord și Australia și care aveau iluzia de a se putea menține pe plan politic la egală distanță de cele două superputeri, Statele Unite și Uniunea Sovietică. Năzuință care fusese la originea faimosului grup al „țărilor neangajate“, acțiune politică din care, în cele din urmă, nu trăgea foloase decât Uniunea Sovietică, cu o diabolică dibăcie.

E cazul aici să relatez o curioasă informație, pe care am avut-o accidental de la arhiducele Otto de Habsburg și care aruncă o lumină neașteptată asupra unui mare actor al politicii internaționale postbelice: l-am numit pe făuritorul independenței indiene, Jawaharlal

Nehru.

În primii ani ai șederii mele la Paris, 1948 sau 1949, colegul meu Aristide Burilianu, despre care am mai vorbit, care fusese un timp secretar de ambasadă la ambasada noastră din Paris și păstrase câteva relații interesante, mă prezentase contelui Gyula Dessewffy, un nepot (sau strănepot) pe cale maternă al lui Gyula Andrássy. Fusese, la Budapesta, deputat al Partidului Agrarian. Era acum și el refugiat la Paris și va fi, scurt timp, directorul secției ungare la Radio Europa Liberă, înainte de răscoala ungară din 1956, când va fi director al secției ungare — dacă nu mă înșală memoria — un Gellért, alt descendent de pașoptist.

Dessewffy a vrut să adune într-o seară la el o seamă de intelectuali refugiați din Europa Centrală și Orientală ca să facă cunoștință cu arhiducele Otto, fiindu-ne făgăduit că nu se vor aborda probleme politice locale. Arhiducele s-a ținut de cuvânt, n-a vorbit decât despre marea încleștare Est–Vest și despre situația pe celelalte continente, unde călătorise mai peste tot. Cu acest prilej, ne-a revelat mărturisirea pe care i-o făcuse odată Nehru și care, spun cinstit, m-a impresionat adânc și m-a făcut, la acea epocă, și mai îngrijorat asupra sorții noastre viitoare. Nehru i-ar fi spus că era convins de victoria finală a comunismului și că rolul său în subcontinentul indian era doar de a încerca să întârzie sorocul! Categoricul pesimism al acestui distins intelectual, al acestui brahman, al acestui aristocrat mă descumpănise. Trebuie observat însă că, dintr-o înlănțuire de interese politice (rivalitatea cu China, conflictul cu Pakistanul), India se apropiase atunci de Moscova și ajunsese adesea la tensiune cu Washingtonul. Astfel s-a făcut ca Nehru și națiunea lui de 800 de milioane de locuitori să se afle ani de zile alături de Tito, în fruntea mișcării nealiniaților, care a fost una dintre cele mai negative inițiative politice din perioada războiului rece, care a dat apă la moară, repet, numai Uniunii Sovietice, întârziindu-i prăbușirea dinăuntru.

Întrucât rare erau marile fluvii ale planetei care să nu străbată decât o singură țară, multe dintre proiectele născute după al doilea război mondial au fost întreprinderi necesitând buna înțelegere a mai multor țări riverane. Pentru a iniția, a încuraja și a sprijini asemenea proiecte multinaționale, se și crease o secție specială la sediul Națiunilor Unite, la New York. Nu știu în ce împrejurări, nici din inițiativa cui, președintele Diori se entuziasmase pentru ideea de a crea o comisie internațională (mai precis, interafricană) a fluviului Niger, în cadrul căreia să fie mai ușor de obținut investiții de la Banca Mondială și de la diverse surse occidentale, pentru proiecte de dezvoltare a țărilor riverane. Şi am văzut astfel debarcând la Niamey, prin 1962-1963, o delegație de experți de la Națiunile Unite, pentru a discuta cu președintele Diori despre proiectul creării unei asociații economice a

tuturor țărilor riverane la fluviul Niger.

Printre membrii delegației, se afla un personaj destul de special, părintele de Breuvery, iezuit francez, la origine inginer ieșit din vestita Şcoală Politehnică de la Paris. (Trebuie amintit despre aceasta că e vorba de o școală militară de mare prestigiu, al cărui concurs de intrare n-are pereche ca dificultate, în Franța, decât, poate, concursul de internat la Medicină. Azi, caracterul militar al școlii, datând din vremea lui Napoleon, nu mai apare decât la defilarea în mare ținută la sărbătoarea națională de la 14 iulie! Absolvenții sunt liberi să-și aleagă cariere private, ceea ce fac mai toți, „fost elev al Şcolii Politehnice“ fiind cea mai bună carte de vizită pentru a fi primit în orice mare societate industrială sau comercială, ca și în instituțiile de stat. Mareșalul Foch, generalisimul forțelor aliate în 1918, era politehnician, ca și președintele republicii Giscard d'Estaing — care era, pe deasupra, și absolvent al Şcolii Naționale de Administrație, ENA!)

Breuvery plecase de tânăr în China și fusese profesor de matematică la Universitatea din Shanghai. Expulzat din China când preluaseră comuniștii puterea, ajunsese, la sfârșitul anilor '50, consilier la Națiunile Unite pentru problemele de dezvoltare ale țărilor din „lumea a treia“, și acum specialist în chestiunile de baraje pe marile fluvii. I-am văzut o dată spațiosul birou în Palatul Națiunilor Unite de la New York. Ținuse, de altfel, să asigure și slujba într-o biserică catolică de la periferia New York-ului.

Părintele de Breuvery fusese trimis în mai multe rânduri de ONU să-l sfătuiască pe președintele Diori Hamani, care era obsedat, pe drept cuvânt, de ideea că marele fluviu Niger nu era deloc folosit pentru dezvoltarea economică a țărilor pe care le străbătea. În mod firesc, fusesem pus în legătură cu părintele și-mi păruse îndată simpatic, aș putea chiar spune că mi-era drag.

Om la șaizeci de ani, înalt, voinic, figură distinsă — mă cuceriseră inteligența lui, înțelegerea problemelor Africii și ale africanilor și, nu în ultimul rând, umorul acestui slujitor al Bisericii. Îmi dădea semn de viață de câte ori sosea la Niamey.

Într-o seară târziu, cred că era aproape de miezul nopții, sună telefonul. Era el, abia debarcat din avion. Îmi telefona disperat că protocolul, în loc să-l ducă la *Grand Hôtel*, ca de obicei, îl băgase într-o casă de găzduire (*case de passage*), fără servitor... și cu frigiderul gol. Îmi zice:

— Îți dai seama? N-am nici măcar o sticlă de whisky!

Am pus o haină pe mine și am sărit în mașină cu jumătatea de sticlă de whisky pe care o mai aveam. Am stat cu el de vorbă o parte din noapte, fascinat încă o dată de înțelepciunea și de experiența lui de viață.

Îmi aduc aminte un amănunt al conversației noastre. Cum venise vorba de interpreții simultani, pe care trebuia să-i angajez pentru o viitoare conferință interafricană, i-am spus că citisem undeva că cele două profesii care provocau cele mai dese cazuri de gravă depresiune nervoasă erau ale radiotelegrafiștilor de bord și ale interpreților simultani. Atribuiam acest fenomen stresului pe care-l provoacă atenția susținută și iuțeala reacțiilor necesare. În ceea ce-i privește pe ultimii, el mi-a spus cam așa ceva: „Să nu crezi asta! Ceea ce-i deprimă, câteodată până la *breakdown*, e mai puțin marele efort intelectual pe care trebuie să-l depună într-un timp foarte scurt, cât conștiința pe care o au mereu de a fi oameni înzestrați superior, condamnați a nu spune niciodată ceva care vine de la ei, ci de a transmite încontinuu ceea ce spun alții, foarte adesea niște mediocri. Asta-i omoară! Rezistă cel mai bine cei care și-au găsit un hobby, o pasiune în afara muncii lor: scriitor, colecționar, sportiv de performanță“... Bănuiesc că vorbea duhovnicul din el.

Câțiva ani mai târziu, am aflat că murise la New York, de un infarct.

La îndrumările lui și cu documentare adusă de el, am început să pregătesc statutele unei organizații care să grupeze toate țările riverane ale fluviului Niger. De fapt, nu numai riverane propriu-zis, adică cele prin care trece fluviul de la izvorârea lui la poalele muntelui Loma (la granița Guineii cu Sierra Leone) și până la vărsarea lui în Oceanul Atlantic, la peste 4 000 de kilometri, ci și țările prin care curg afluenții și subafluenții lui. Din primul grup, fac parte Guineea, Mali, Republica Niger, Benin (pe atunci, Dahomey), cu numai câteva zeci de kilometri, făcând graniță cu Republica Niger, în fine, în porțiunea lui finală, cea mai importantă, Nigeria; din al doilea grup, Coasta de Fildeș, Burkina Faso (pe atunci, Volta Superioară), Ciad și Camerun. Cu totul, nouă state cu interese foarte inegale în această ambițioasă întreprindere, ceea ce va fi și una dintre cauzele ineficienței sale.

A fost nevoie de vreo doi ani de corespondențe, întâlniri, întruniri, negocieri pentru a ajunge, la 25 noiembrie 1964 — după lungi discuții, la Niamey, ale celor nouă delegații asupra proiectului meu de convenție și de statut —, la semnarea unui „Acord privind Comisia Fluviului Niger și la navigația și transporturile pe fluviul Niger“. Era doar un cadru juridic care să permită, ulterior, eventuale proiecte concrete. În cursul discuțiilor, îmi dădusem seama că una dintre motivațiile nemărturisite ale multora dintre negociatorii africani fusese de pură afirmație orgolioasă a recentei lor independențe. Voiau să șteargă amintirea unor tratate care fuseseră încheiate peste capul lor. Într-adevăr, libertatea navigației pe fluviul Niger fusese deja proclamată, într-un act internațional, de Conferința de la Berlin din 1885 — cea despre care s-a zis că a purces la „împărțirea prăjiturii

africane“, fiindcă atunci, după ce „dăruiseră“ uriașul Congo regelui Leopold al Belgiei, marile puteri europene tăiaseră, ca într-o tartă, felii de teritorii pentru fiecare dintre ele, fără a ține deloc seama de etnii sau de istorie. Şi azi, când privești o hartă a Africii occidentale, te izbește paralelismul granițelor în linii nord–sud; „porțiile“ sunt inegale, după hazardul implantărilor anterioare pe coastă și după apetitul colonizatorului: s-a dat Gabonul franțuzului, Camerunul neamțului, Nigeria englezului, Dahomeyul franțuzului, Togoul neamțului, Coasta-de-Aur (azi, Ghana) englezului, Coasta-de-Fildeș franțuzului și așa mai departe... Iar actul de la Berlin fusese semnat numai de puteri europene, bineînțeles. Se căuta acum un fel de reparație morală a acelei jignitoare întreprinderi coloniale.

Degeaba sugerasem eu, sfios, în cursul discuțiilor că a afirma în noul text caducitatea actului de la Berlin din 1885 n-avea nici un rost juridic, fiindcă un grup de state nu putea decreta într-un nou acord internațional nulitatea unui acord anterior semnat de alte state. S-a ținut morțiș să figureze în acord un articol pronunțând nulitatea actului de la Berlin din 1885 — o mică răzbunare nevinovată împotriva fostelor puteri coloniale.

În noiembrie 1964, în afară de actul juridic instituind o nouă organizație internațională, nu s-a făcut aluzie la nici o realizare concretă, nu s-au vânturat proiecte comune și nici măcar nu s-a procedat la organizarea unui secretariat al noii comisii. A trebuit să așteptăm optsprezece luni ca să aibă loc, în aprilie 1966, prima întrunire a comisiei, cu delegați trimiși de cele nouă state membre, ca să se facă un pas timid: secretariatul să fie, provizoriu, încredințat Republicii Niger. Iar în decembrie al aceluiași an, președintele Diori mă numea, printr-o simplă decizie ministerială, secretar general interimar. Vă previn din capul locului că, în acel an și jumătate cât am avut această cinste (și această corvoadă), n-am apucat să fac mare scofală — mă mângâi cu gândul că succesorii mei africani poate și mai puțin.

Privind acum în urmă, îmi dau seama că, din capul locului, noul organism interafrican era sortit paraliziei. Poate n-a fost înființat chiar degeaba, în sensul că a avut cel puțin un rol, să-i zicem, defensiv: să fie un intermediar între două state interesate, când unul dintre riverani hotăra să întreprindă lucrări (baraje, irigații etc.) pe fluviu, pe teritoriul său. În acest sens, se justifica și asocierea țărilor riverane ale unor afluenți sau subafluenți, căci modificări însemnate pe parcursul acestora puteau avea consecințe majore și asupra regimului marelui fluviu.

Proiecte comune, pe cât știu, nu s-au ivit, iar cele două mari realizări de care am cunoștință s-au făcut ori înainte de crearea comisiei, ori după, în totală ignorare a acesteia. Prima a fost o

inițiativă franceză, dinainte chiar de decolonizare, un organism numit „Oficiul Nigerului“, care, pe o vastă întindere în regiunea Macina din Mali, realizase irigații pe zeci de mii de hectare pentru cultura orezului. A doua a fost un mare baraj în Nigeria, care, neafectând pe nici un alt riveran, n-a avut nevoie de nici o încuviințare și nici măcar de o înștiințare (o delegație din Republica Niger, din care am făcut parte, a fost doar invitată, din prietenie între vecini, să viziteze uriașul șantier în timpul lucrărilor). Mă întreb acum, cu zâmbetul pe buze, ce am avut noi de făcut la acel secretariat general al Comisiei Fluviului Niger? După cât țin minte însă, nu pridideam cu corespondența și hârțogăria. E drept că mai păstrasem de lucru și la minister, dar mai puțin. Aveam de-acum un birou al comisiei în afara ministerului, într-un local nou, unde se aflau și birouri ale Națiunilor Unite. Mi se repartizase și o secretară africană, care însă nu vorbea englezește și, întrucât aveam neapărat nevoie de o secretară bilingvă, m-am pus pe căutat.

În timpul primului concediu care a urmat, întâmplător am propus postul unei verișoare a soției mele, Béatrice de Roys, care era secretară într-o mare întreprindere comercială, unde se plictisea. Adaug că tocmai atunci se despărțise de un „pretin“, care, bănuiam, nu prea era pe placul familiei — băiatul era evreu ungur și plecase să se stabilească în America... Cam multe piedici. (Acum, între noi, dacă chiar l-ar fi iubit, nu existau piedici de neînvins!)

Béatrice era vară primară cu soția mea, dar mama ei, fiind sora mai mică a soacrei mele (fuseseră șapte frați), se făcuse un decalaj de generație și Béatrice era astfel de aceeași vârstă cu Domnica mea, ba chiar mai tânără cu câteva săptămâni. Tatăl ei, marchizul de Roys de Lédignan Saint Michel, care-și mai adăuga cu mândrie și titlul de conte al Sfântului Imperiu, moștenit de un strămoș nu știu în ce împrejurări, fusese ofițer de carieră. Scăpat din catastrofa militară din mai–iunie 1940, intrase apoi în legătură cu o rețea de rezistență. Denunțat de niște săteni din comuna vecină castelului său, lângă Fontainebleau, fusese arestat de germanii în retragere, în august 1944. Murise în lagărul de concentrare de la Buchenwald, puțin înainte de sfârșitul războiului.

Încă tânără, marchiza, rămânând singură cu patru copii, cu multe probleme materiale și tot atâtea mofturi, mica unitate de cinci își crease o lume a ei, un miniunivers de autoadmirație destul de nesuferit aproapelui. Béatrice era cea mai simpatică din cvintetul lor și adaptarea ei la mediul african s-a făcut ușor. Mai greu s-a făcut adaptarea mea la caracterul ei. Maică-sa mă prevenise: „Își schimbă toanele de la o clipă la alta, cum ai apăsa pe un buton electric“... Cel mai rău, era dimineața, la deșteptare și la cafea. După ce am înghițit în tăcere, câteva zile, țâfna ei matinală de „hipoglicemie agresivă“ —

nu fără oarecare enervare, că n-aveam nici un motiv să suport toanele uneia care nu-mi era nici fiică, nici soție, nici amantă —, am adoptat formula de a nu-i mai adresa nici un cuvânt până ne revedeam la birou. Acolo, o stăpâneam mai ușor, iar în viața socială era o tovarășă cât se poate de simpatică. După un an, găsindu-și un prieten mai intim, s-a mutat în oraș într-o garsonieră.

Între timp, avusese loc o întrunire a Comisiei Fluviului Niger la Lagos, unde noi doi din secretariat fiind singurii albi, domnii delegați ai celor nouă țări nu ne-au iertat nimic. N-au lipsit nici emoțiile, nici oboseala, nici cicăleala, ba s-a mai găsit să mi se manifeste intempestiv, în plină ședință generală, în chipul cel mai neplăcut și scârbos și o panglică (tenia)! Prea multe ghinioane — nu mă gândisem să-mi consult horoscopul sau zodiacul înainte de plecare! Dar avui o surpriză și mai gravă când, în cursul discuțiilor, s-a constatat deodată că un articol al acordului — de mare importanță, deoarece privea modalitățile de modificare a acestuia — apărea deosebit în versiunea franceză și în versiunea engleză! Catastrofă! Întrucât secretarului general (eu) nu-i venise în gând să ia, la o întrunire a comisiei în altă capitală decât Niamey, sediul comisiei, și originalul francez al acordului, depus în seiful Ministerului de Externe, s-a adus pentru verificare numai originalul englez din arhiva de la Lagos, și „discrepanța“ s-a confirmat: pe când în copia originalului francez pe care o aveam, una dintre clauzele finale stipula că acordul putea fi modificat cu o majoritate de 2/3 a statelor membre, textul englez stipula unanimitatea! Din fericire pentru mine, delegatul Nigeriei, ministrul federal al justiției T.O. Elias — cu care, la încheierea acordului, la Niamey, colaționasem textele francez și englez la capătul unei nopți de negocieri —, era prezent. Cu el am putut reconstitui ce se întâmplase probabil: în oboseala muncii de noapte, fără ajutoare competente, nu observaserăm nici unul, nici altul că un amendament de ultima clipă, propus de unul dintre statele semnatare și unanim acceptat, nu fusese consemnat în exemplarul englez. Rămânea să verific ipoteza la Niamey, scoțând din arhive darea de seamă amănunțită a dezbaterilor care duseseră la semnarea acordului. Atunci însă, la Lagos, modificarea dorită — și esențială — nu s-a putut face și ne-am despărțit cu un nou eșec, o nouă amânare, iar în ce mă privește și cu un sentiment de culpabilitate.

Elias era un personaj pitoresc, extraordinar. Foarte gras și îmbrăcându-se în straie „nemțești“ — iar nu în vastele lor halate africane, care i-ar fi ascuns puțin corpolența —, obezitatea îi era și mai vizibilă, foarte buzat, foarte negroid, bolboroseala lui pe englezește îmi era aproape de neînțeles. Dar fusese profesor de drept internațional la Universitatea din Londra și era, vădit, de o inteligență sclipitoare. Am simpatizat, am păstrat, chiar, de la el o scrisoare foarte

călduroasă. Îl voi mai întâlni la o conferință interafricană, despre care voi vorbi mai departe.

Aveam să fiu în curând înlocuit cu un secretar general, în sfârșit, desemnat în persoana unui dahomeyan cu nume portughez, Vieyra. Mic, grăsun, foarte viu, aș zice chiar agitat, și-a început activitatea prin cheltuieli nesăbuite, birouri noi, vilă mare cu piscină, mașină, servitori, cât trebuie la casă mare. Era căsătorit cu o franțuzoaică destul de agresivă, dar el umbla numai în *grand boubou* de o culoare foarte neobișnuită: mov. Mi-a explicat, cu oarecare aroganță, că acea culoare era semnul că se trăgea din foști sclavi duși în Brazilia și eliberați după câteva generații, de unde și numele lui portughez. Mai mult „dăștept“ decât inteligent, nici agitația lui n-a dus la vreun rezultat concret în treburile comisiei.

Un incident îi arată însă destul de bine caracterul: cam la un an după ce se instalase în reședința lui cu familia, primește vizita unor inspectori de la Societatea de Electricitate a Nigerului, mirați de slabul consum de elctricitate în acea casă mare. Inspectând cu grijă contorul electric, au descoperit un ac cu gămălie înfipt în mecanism, de așa manieră, încât să întârzie înregistrarea consumului! (Aviz amatorilor!) Societatea de Electricitate a raportat guvernului faptele constatate, precum și suma presupusă ca fraudulos neplătită, plus o strașnică amendă. Totalul reprezenta o sumă enormă, pe care împricinatul nici vorbă să o poată plăti, așa că, după luni de corespondență și după ce cazul a fost supus statelor membre ale comisiei, a trebuit să fie achitată din bugetul acesteia. Care însă, nu mult după aceea, a și purces la înlocuirea fenomenului Vieyra.

Spun drept însă că după aceea n-am mai urmărit activitatea — sau inactivitatea — Comisiei Fluviului Niger. De altfel, nici Béatrice nu mai lucra acolo, fiind luată pe lângă dânsul de președintele Diori, pentru activitățile lui internaționale, că se întâmpla în acei ani să fie președinte activ al Organizației Comune a Țărilor Africane (francofone) și Malgașe (Madagascar), OCAM. Locul Béatricei la comisie îl luase o drăguță cambodgiancă de origine vietnameză, Bou Samay, care ulterior va emigra în Germania și se va căsători cu un neamț. Întrucât destinul Béatricei o va arunca și pe ea, mai târziu, în brațele unui soț american, iar eu mă voi întoarce în România, se poate constata că munca la Comisia Fluviului Niger putea avea un tainic resort de trambulină internațională.

În deșertul african, era un fel de mic turn al Vavilonului. Au trecut pe acolo și câțiva români de-ai noștri. Poate apuc să vi-i înșir mai apoi, dacă-i țin minte și dacă nu v-ați plictisit. Deocamdată, să vă mai povestesc câte ceva, pe alese, despre alte călătorii — unele cu peripeții — și despre alte conferințe interafricane la care am participat.

Note

31. Sculptor francez din veacul al XVIII-lea, celebru mai cu seamă pentru monumentala statuie a lui Petru cel Mare, de la Sankt Petersburg, comandată de Ecaterina a II-a.

32. Numele Sidikou (*pron.* Sidicu) e forma locală a unui nume arab, care, sub forma lui turcească, Zadig, a ajuns patronimic și la noi (cf. și titlul dramei *Zadig* a lui Voltaire).

33. Model al genului sunt scrisorile din Rusia ale marchizului de Custine (1843).

34. După redactarea acestei cărți în limba română, predicțiile mele s-au adeverit: o frumoasă tânără nigeriană a fost aleasă Miss Univers în toamna anului 2001. Se cunosc consecințele de neimaginat pe care acest eveniment le-a provocat după un an: conform regulilor în vigoare, concursul următor trebuia să aibă loc în țara câștigătoarei titlului din anul precedent, perspectivă care a provocat din partea musulmanilor integriști nigerieni revolte soldate cu sute de morți.

35. Scena l-ar fi delectat pe „divinul“ marchiz de Sade (care, fără îndoială, ar mai fi piperat-o puțin).

36. Gilberto FREYRE, *Casa grande e senzala*, traducere franceză *Maîtres et esclaves*, Paris, 1952.

37. Metoda lancastriană poartă numele pedagogului englez Joseph Lancaster, care a fondat în Anglia, în 1798, prima școală de ajutor mutual, inspirată din experiențe care se făcuseră în India. Ideea era de a suplini lipsa unui număr suficient de învățători în școlile primare prin monitori selecționați dintre cei mai buni elevi din clasele terminale. E de mirare că, la scurt timp după această inovație, marele boier moldovean Nicolae Rosetti-Rosnovanu o cunoștea și preconiza aplicarea ei și la noi. Rosetteștii din Moldova erau, la acea vreme, boierii cei mai bogați din țară; descendenți din marele-vistier Iordache Rosetti, de pe vremea lui Dimitrie Cantemir (nepot al lui Antonie vodă Rusăt), se împărțiseră în mai multe ramuri, după moșii sau după poreclă: Rosetti-Răducanu (după marele-hatman Răducanu Rosetti), Rosetti-Tescanu (din care s-a tras Maruca Rosetti Cantacuzino, soția lui George Enescu), Rosetti-Solescu (din care au fost Elena, doamna lui Alexandru Ioan Cuza, și soția mareșalului german Paulus, sacrificatul de la Stalingrad), Rosetti-Bălănescu (din care s-au tras, mai spre zilele noastre, juristul Ion Rosetti și cunoscutul lingvist, academicianul Alexandru Rosetti), în fine Rosetti-Rosnovanu, cei mai avuți dintre ei toți. Nicolae Rosnovanu își clădise la Stânca un splendid castel de tip occidental. Viitorul ministru de externe al Rusiei țariste, Nicolas de Giers, pomenind de sosirea lui ca tânăr consul la Iași, în 1841, scrie în *Memoriile* sale: „Curând, am ajuns la Jijia [...], pe malul căreia se ridică în toată splendoarea sa minunatul castel al boierului Nicolae Rosetti-Rosnovanu...“ Castelul a dăinuit până în vremea contemporană: a fost distrus în întregime de artileria rusească, în august 1944, în timpul înaintării armatei sovietice în Moldova. Rosnovanu era un om de cultură apuseană, biblioteca lui de la Stânca cuprindea toate operele lui Voltaire, ale lui Diderot, J.-J. Rousseau și ale enciclopediștilor; a avut și vise de domnie. Considerat însă prea rusofil, ceilalți mari boieri au preferat să-i sprijine, la Poartă, pe Sturdzești în Moldova și pe Ghiculești în Muntenia, familii care au dat primii domni pământeni de după perioada fanariotă.

38. Valoarea francului CFA fusese stabilită după război — dublă față de cea a francului francez — pentru ca funcționarii detașați în colonii, păstrând constant aceeași sumă nominală a salariului, să atingă, într-adevăr dublul, pe parcursul șederii lor în țările de peste mare. După reforma monetară Rueff-de Gaulle din 1958, francul CFA n-a urmat schimbarea și un franc nou sau „franc greu“ însemna, prin urmare, 50 de franci CFA.

39. Dovedindu-se mai înțelept decât guvernanții noștri de după decembrie ’89, care au mutat sărbătoarea națională într-un anotimp când bieții ostași mor de frig stând ceasuri de-a rândul în ger și zăpadă, când oratorilor le îngheață buzele pe când se înfruntă cu microfonul și cu crivățul și când cetățeanului de rând nu-i arde să dănțuiască seara în piețele orașelor și satelor acoperite cu nămeți. De altfel, data de 1 Decembrie nu e adevărata dată a unirii tuturor românilor, e doar data cererii uneia din provincii de a fi alipită Vechiului Regat. Data cuvenită după dreptul nostru constituțional și dreptul internațional ar fi 24 decembrie (1918), data decretului regal acceptând și consfințind alipirea Transilvaniei și Banatului, dar și a Bucovinei și a Basarabiei la Regatul României! Să ne întoarcem grabnic la 10 mai, data independenței nucleului de stat modern român, când și pomii sunt în floare și sufletul omului înclinat spre joc și bucurie.

40. În general, în Occident, chiar în marile enciclopedii, se trece cu vederea faptul că nu regimul comunist e cel care a realizat cea mai mare expropriere, ci regimul parlamentar

burghez de după primul război mondial. S-a procedat atunci la cvasiconfiscarea a 80% din suprafața marilor proprietăți agricole — aparținând, într-adevăr, doar câtorva mii de proprietari — și distribuirea, pe parcele, către milioane de familii țărănești. E un caz unic în analele istoriei. Comuniștii, după 1945, n-au confiscat decât restul de 20%, pe care, după ce le-au distribuit, le-au luat înapoi, pentru a le preface în colhozuri și sovhozuri.

Întrucât nu știu dacă am să mai apuc să povestesc tot ce aș avea de povestit, barem să înșir în grabă numele țărilor pe unde am trecut; în interes de serviciu: Dahomey (Benin), Coasta de Fildeș, Volta Superioară (Burkina Faso), Nigeria, Ethiopia, Egipt, Madagascar, Kenya, Ciad, iar în afara Africii, Statele Unite, Canada, Belgia; cu titlu privat, invitat de prieteni sau de fiica mea după căsătorie: Maroc, Algeria, Tunisia, Guineea, Senegal, Rwanda, Camerun.

Dintre călătoriile în interes de serviciu, cele mai frecvente au fost în legătură cu Comisia Fluviului Niger și cu Comisia Lacului Ciad (pentru care tot eu am făcut proiectul de tratat și de statute), apoi cele în legătură cu negocieri bilaterale, mai cu seamă cu Nigeria. Dar cele mai interesante au fost, fără îndoială, cele în legătură cu înființarea marii organizații interafricane OUA (sigla franceză a Organizației Unității Africane).

Scene de la conferința constitutivă a Organizației Unității Africane

Începuturile fuseseră anevoioase. Mai întâi, fiindcă dăinuiau în Africa importante nuclee coloniale. Franța în Algeria, și Portugalia în Mozambic, Angola și Capul Verde nu se înduraseră încă să părăsească colonii devenite cu veacurile adevărate „colonii de colonizare“. Era apoi problema crucială a Africii de Sud, cu politica ei de dominare exclusivă a minorității albe și de apartheid — problemă obsedantă a tuturor țărilor din Africa Neagră. Mai era și deosebirea de cultură și de interese dintre țările din Africa Neagră și țările arabe din Africa de Nord, preocupate, acestea din urmă, aproape exclusiv, ori de lupta pentru independență, ca Algeria, ori de problema palestiniană, unde arabii considerau că africanii negri nu se implicau destul. În fine, însuși scopul viitoarei organizații și forma ce trebuia s-o ia erau subiect de aprigi dispute, unii conducători, în special din Africa Neagră, ca Kwame Nkrumah din Ghana, visând să constituie din capul locului o adevărată federație a Africii întregi; majoritatea, mai prudentă, mulțumindu-se eventual cu un forum în care să se dezbată problemele de interes comun și să se ia hotărâri în vederea rezolvării unor conflicte sau adoptării unei atitudini comune, în cutare sau în cutare împrejurare.

O primă mare întrunire avusese loc la Lagos, în iarna 1962–1963, cu delegații din toate statele africane independente (cred că erau atunci treizeci și două), dar se ajunsese la un consens și înțelegerea fusese amânată. Unii au insinuat că dinadins provocase un eșec

împăratul Ethiopiei, negusul Haile Selassie, în dorința de a vedea acea mare organizație panafricană înfăptuindu-se în capitala lui, Addis-Abeba. I se părea, pesemne, că lui, cel mai vechi suveran din Africa, dintr-o țară dintotdeauna independentă, i se cuvenea de drept această cinste.

Într-adevăr, la Addis-Abeba avea să aibă loc, în vara 1963, marea conferință constitutivă a Organizației Unității Africane. Am avut norocul să asist la acest spectacol epocal, care a fost, în toate privințele, și pitoresc, și estetic, și dramatic, și istoric — un spectacol. Însăși personalitatea gazdei, negusul Haile Selassie, inspira curiozitate și respect.

În vârstă de peste șaptezeci de ani, foarte mic de statură, destul de negricios la față, dar fără trăsături negroide, ci tip hamitic, cu fața strâmtă și nas acvilin, era cunoscut în lumea întreagă de când cu atacul Italiei mussoliniene împotriva țării sale, în 1935, și apariția lui la tribuna Societății Națiunilor, la Geneva. Reinstalat pe tron de Aliați în 1941, guverna țara, se zicea, ca un suveran absolut. Poporul făcea temenele adânci, unii până la pământ, când trecea trăsura lui. Am avut impresia că nici colegii lui, ceilalți șefi de stat africani, nu se considerau egalii lui, ci îi arătau un respect deosebit. În 1974, avea să fie răsturnat de un puci militar de tendință marxistă, iar în 1975 „revoluționarul“ Mengistu Haile Mariam îl lichida cu mitraliera, într-o pivniță, pe bătrânul împărat, cu tot neamul lui și vreo șaizeci de foști demnitari. Anumite surse au raportat că negusul ar fi avut parte de un sfârșit mai rafinat: asfixiat cu o pernă pe față.

Dar, înainte de a evoca spectacolul conferinței din 1963, aș vrea să evoc o scenă la care am asistat și pe care o consider și azi destul de semnificativă: anume prima întâlnire a președintelui Nigerului cu Ahmed Ben Bella, președintele Algeriei independente de abia câteva luni. Întâlnirea nu putea avea loc oriunde și oricum, deoarece între cele două guverne trebuia întâi șterse unele neînțelegeri. Algerienii purtaseră lupte grele, vreme de aproape opt ani, împotriva francezilor ca să-și dobândească independența, în condiții foarte dureroase pentru ambele părți: mii și mii de morți de partea algeriană, un milion de repatriați de partea franceză. Cu greu puteau algerienii ierta lipsa de participare sau barem de sprijin politic a vecinilor lor din sud, care dobândiseră autonomia în 1958, apoi independența în 1960, fără răscoală și fără luptă. Diori Hamani trebuia să explice noului său coleg de ce fusese în imposibilitatea de a-i veni cât de cât în ajutor, țara lui fiind total lipsită de mijloace militare și prea dependentă economic de Franța. Întâlnirea de la Addis-Abeba era pentru el un fel de „drum la Canossa“.

Pentru ca întâlnirea să nu aibă loc într-o clădire oficială înainte de deschiderea conferinței și nici la reședința unuia dintre cei doi

interlocutori, se convenise scenariul următor: ambele delegații fiind găzduite în două vile care dădeau spre un fel de piațetă cu pomi, cei doi președinți cu suita lor au ieșit în același timp din casă, la ora fixată și s-au îndreptat către mijlocul piațetei, unde s-au întâlnit. Fiecare delegație a rămas puțin în urmă, lăsându-i pe cei doi președinți să facă singuri ultimii pași. Şi-au dat mâna și au vorbit singuri, în picioare, desigur în franțuzește, singura lor limbă comună. Dialogul a durat cam un sfert de ceas, apoi și-au dat iar mâna și s-a întors fiecare cu suita la reședința lui.

Privind curioasa scenă, îmi închipuiam întâlniri celebre din epoca feudală, când conți, duci, voievozi sau regi se întâlneau în câmp deschis sau pe un pod, lăsând în spate garda lor înarmată — și uneori se întâmpla totuși ca unul din doi să fie ucis, cum s-a întâmplat în 1419, pe podul de la Montereau, când oamenii regelui Carol al VI-lea al Franței l-au ucis pe ducele Burgundiei Ioan (*Jean sans Peur*), cel care, în tinerețea lui, fiind căpetenia cruciaților apuseni, în 1396, împotrivindu-se înțeleptelor sfaturi ale lui Mircea ce Bătrân, fusese principalul vinovat al dezastrului cruciadei de la Nicopole!

Şedința inaugurală a conferinței a avut loc în imensul amfiteatru al Palatului Congreselor de la Addis-Abeba, de curând construit. Dintre cei poate 1 000 de delegați, am fost numai doi europeni, un francez, în delegația Senegalului, și eu, la celălalt capăt, în delegația Nigerului; doi albi, mărunți, pitiți în dosul delegațiilor respective. Şi, întrucât eu nici măcar nu purtam pe umeri povara păcatului colonialist, rămânea, de fapt, ca singur reprezentant al „Citadelei Europa“ numai consilierul francez al lui Léopold Sédar Senghor. Astfel, eliminarea europenilor în această primă mare manifestare a independențelor africane căpăta un aspect aproape simbolic.

Presimțind incongruența prezenței mele la acea conferință, când îmi anunțase președintele Diori intenția lui de a mă lua cu el la Addis-Abeba, îl întrebasem, puțin speriat, dacă nu credea că e nepotrivit să aibă un alb în delegația lui. Mi-a răspuns râzând:

— Deloc!... Ai să treci drept un targhi...

Mă luase probabil ca interpret, pentru eventualitatea unor discuții cu vreun șef de stat anglofon sau pentru cazul că ar fi trebuit să-i pregătesc vreo nouă cuvântare.

Spectacolul era întâi pentru ochi. În tristele „straie nemțești“, pe care le purtăm de vreo două sute de ani după modelul lui Benjamin Franklin și al puritanilor americani, nu se îmbrăcaseră decât Félix Houphouët-Boigny al Coastei de Fildeș și Léopold Sédar Senghor al Senegalului, vrând pesemne să marcheze, prin aceasta, opțiunea lor deschisă pentru lumea occidentală. În ținute sobre erau și doi lideri arabi, Nasser al Egiptului, în uniforma lui kaki de colonel, și Ben Bella al Algeriei, în ținută de campanie. Dar, chiar în delegațiile acestora

patru, mai toți umblau în port național, care de care mai somptuos sau mai colorat. De departe, cel mai teatral era Kwame Nkrumah din Ghana. (Ghana, care se numea în epoca colonială Coasta de Aur, pentru a aminti că de acolo veneau în Evul Mediu caravanele cu aur ce străbăteau deșertul; o dată cu decolonizarea, politicienii locali s-au grăbit să dea țării alt nume, preluând denumirea unui imperiu medieval, a cărui întindere depășise cu mult granițele modernei colonii britanice — și chiar leagănul vechii împărății nu se aflase în Ghana actuală, ci mai la nord.)

Nkrumah era de o ambiție nemăsurată și de o trufie obraznică, supărătoare chiar pentru colegii lui africani. Să-l fi văzut pășind pe culoarele Palatului Congreselor, înconjurat de un grup compact de vreo patruzeci-cincizeci de însoțitori, strânși foarte aproape de el, ca și când s-ar fi așteptat de la o clipă la alta la un atentat împotriva grozavului lor șef; toți îmbrăcați ca el, cu un fel de togă agresiv multicoloră, din care o poală era aruncată maiestuos peste umăr. La mijloc, irezistibil, Kwame Nkrumah, capul sus, frunte lată, părul negru și creț, înălțându-se vâlvoi, de parcă îi făcea un nimb — vădit se lua drept buricul pământului. De altfel, nu-i așa? din Africa a pornit omul acum patru milioane de ani, se cuvine ca de-acum tot Africa să fie centrul planetei Terra.

Acestea fiind zise, trebuie să spun că, în cursul numeroaselor întâlniri, conferințe, negocieri interafricane la care am asistat în douăzeci și trei de ani, mi-am făcut o părere pozitivă despre ghanezi: pe de o parte, îi găseam foarte negroizi, chiar urâți după canoanele noastre de frumusețe, pe de alta mi s-au părut că ar fi, dintre toate etniile cu care am intrat în contact, cei mai ageri la minte, cei mai inteligenți, cei mai capabili de a rezolva problemele în spiritul nostru european.

Semenul lui Nkrumah, strașnicul Muammar al-Khadafi al Libiei, nu apăruse încă pe firmamentul politic; deșertul libian, cu mai puțin de un milion de locuitori pe vremea aceea și cu exploatarea petrolului abia la început, nu-și asumase încă rolul din fabulă al broaștei care vrea să se facă mai mare decât boul. Reprezentantul regatului libian era un tânăr destul de șters, mărunt, îmbrăcat cu o mantie largă, parcă era albastră, iar pe cap cu singurul fes roșu din toată adunarea, ca o amintire că fuseseră odinioară pașalâc turcesc. Era fiul bătrânului rege Idris al-Sanusi. Cred că n-a scos o vorbă în tot timpul conferinței. L-a răzbunat de atunci, cu vârf, Khadafi.

La deschiderea ședinței solemne de inaugurare, în prezența negusului, am asistat la o scenă cu adevărat uluitoare — și tare aș fi curios să știu dacă vreun alt martor ocular al momentului a consemnat-o. Delegațiile erau distribuite în amfiteatru în ordinea alfabetică a numelui țării — bănuiesc, în ortografia engleză, dar n-aș

garanta — de la dreapta președintelui ședinței, negusul, spre stânga. Noi eram după mijlocul sălii, în a doua jumătate a ei, după Maroc și Mauritania și înainte de Nigeria. Chiar pe la mijloc, la stânga noastră, se aflau, una lângă alta, delegațiile ghaneză și guineeană. Când s-a dat cuvântul guineeanului Sékou Touré, l-am văzut ridicându-se (era înalt și voinic) și, întorcându-se către vecinul său din stânga, Kwame Nkrumah, pornind împotriva lui o diatribă de o incredibilă violență. Se întâmplase ca, în chiar ajunul conferinței, președintele Togoului, Sylvanus Olympio, să fie asasinat.

Îl văzusem și eu o dată, la o conferință interafricană. Era un personaj ieșit din comun. Destul de vârstnic ca să mai fi apucat școala germană dinainte de 1918, umblat apoi pe la universități engleze și franceze, vorbea perfect nemțește, englezește și franțuzește, în plus câteva limbi africane, ba îi plăcea să-și mai presare câteodată discursurile și cu vreun citat latinesc sau grecesc!

Nu mai știu în ce împrejurări avusese loc puciul care-l răsturnase și-i provocase moartea. Acum, cu indexul îndreptat spre Nkrumah, cu vocea-i răsunătoare și intonațiile de tribun sindicalist, guineeanul îl acuza fățiș pe ghanez de a fi fost instigatorul loviturii de stat și uciderii lui Olympio. Îmi pare că a pronunțat chiar termenul de asasin... Nkrumah nu și-a dat osteneala să răspundă. Când, în 1966, a fost și el răsturnat de la putere, pe când făcea o vizită oficială în străinătate, Sékou Touré l-a primit cu brațele deschise în capitala lui, Conakry, și l-a numit — ceea ce cred că a fost o premieră mondială — copreședinte al Republicii Guineea!... Mare e grădina lui Dumnezeu!

Ca să n-apuce să se certe iar cei doi, Cel de Sus s-a miluit de i-a curmat viața lui Nkrumah în 1972, într-un spital la noi, în România — că, desigur, Ceaușescu al nostru era „pretin“ cu amândoi tovarășii.

Cazul Sékou Touré

Fără a ține seama de cronologie sau de vreo ordine pe teme, dați-mi voie să deschid aici o paranteză mai lungă despre „cazul“ Sékou Touré, căci este fără îndoială un caz, iar omul, prin pilda sa, prin harismă, a jucat, cu țărișoara sa, un rol de frunte în primul sfert de veac al independențelor africane. Militant sindicalist, bun orator, anticolonialist pătimaș convertit la marxism, ajunsese, încă sub dominația franceză, președintele Confederației Muncitorilor din Africa Neagră. Când a vrut de Gaulle, în 1958, să convingă toate coloniile franceze din Africa să se unească într-o comunitate politică, cu largă autonomie în fiecare unitate, dar Apărarea și Externele încă în mâna francezilor, Guineea, sub impulsul lui Sékou Touré, a fost singura care, la referendumul organizat, a votat contra, obținând, prin urmare, independența imediat.

De Gaulle își dăduse osteneala să întreprindă o călătorie în circuit

prin toate coloniile, pentru a-și expune personal proiectul, cu prestigiul și talentul său de convingere. Se povestește că la Conakry s-a petrecut un incident care ar fi aproape hazliu, dacă n-ar fi avut urmări atât de grave: la sosirea generalului, care nu era încă președintele republicii, ci doar prim-ministru chemat să rezolve criza algeriană, un responsabil guineean ar fi înmânat unui însoțitor al lui de Gaulle (cred că era ministrul Cornut-Gentile) copia discursului pe care Sékou Touré urma să-l pronunțe a doua zi. Ministrul ar fi pus discursul în buzunar și, în vânzoleala momentului, ar fi omis să-l predea mai departe, ba chiar să-l citească. Ia cuvântul Sékou Touré a doua zi în fața lui de Gaulle așezat, și se avântă într-un discurs de o rară violență împotriva Franței. Generalul, când africanul și-a sfârșit discursul, s-a sculat brusc și a plecat atât de înfuriat, încât a uitat să-și ia chipiul de pe masă — amănunt pe care l-am putut vedea mai târziu într-un reportaj cinematografic!

Urmarea a fost, după părerea mea, neașteptată și inelegantă din partea lui de Gaulle și a guvernului francez. După ce poporul guineean, asmuțit și călăuzit de Sékou Touré, a votat NU la referendum și a căpătat independența imediat, administrația colonială franceză a părăsit colonia nu numai cu tot personalul ei administrativ și tehnic, ci și cu tot materialul de pe întregul teritoriu, mașini, camioane, tractoare, radiouri, telefoane — se zice că până și firele de telefon au fost pe alocuri smulse și luate! Gestul — după zeci de ani de prezență și de exploatare, căci Guineea era un mare producător de bauxită — e de o meschinărie incalificabilă.

Rezultatul a fost simplu: Guineea, aflându-se curând în stare de haos, s-a aruncat în brațele Uniunii Sovietice, încântată de bunul prilej ce i se oferea de a pune piciorul în Africa și, totodată, incapabilă de a scoate Guineea din haos. Sovieticii, pe lângă faptul că economia lor n-a fost niciodată destul de sănătoasă pentru a veni temeinic în ajutor altor țări, în ce privește zona ecuatorială erau deosebit de prost pregătiți. Curând și-au dat seama guineenii de deosebirea dintre marfa franțuzească cu care erau obișnuiți și cea sovietică. Se mai întâmplau și pozne, de felul trimiterii, în loc de excavatoare pentru teren nisipos, a unor pluguri de zăpadă. Sau, când au vrut să aprovizioneze Guineea cu zahăr, au trimis un vas care a debarcat în portul Conakry lăzi cu sute (sau mii?) de tone de zahăr, care, nefiind ridicate la vreme, din dezorganizare sau lipsă de mijloace, iar zahărul având o calitate specifică unui ținut cu climă rece și uscată, și nu special pentru rezistența la umezeală și căldură, la puțină vreme după debarcarea lui pe chei, în umezeala oceanului și pe o căldură tropicală, a început încet să se topească și să curgă șiroaie pe chei și în mare, spre fericirea a miriade de muște și viespi și alte gâze — și spre disperarea cetățenilor.

Am fost opt zile la Conakry, cam la zece ani după venirea la putere a lui Sékou Touré, când ginerele meu era, atunci, însărcinat cu afaceri al Statelor Unite. Fiica mea și fetița lor de doi ani, Sandra, erau și ele acolo (cea mai frumoasă fotografie a Sandrei de atunci o am, elegantă, cochetă, cu o mână dusă gingaș la părul ei de aur, parcă și mai aurit de soare — o minune!)

Orașul arăta jalnic. Guineea fusese considerată de funcționarii coloniali francezi ca perla coloniilor franceze din Africa. De o parte Atlanticul, de cealaltă muntele, agricultură relativ prosperă și mine de bauxită. Dintre tinerii absolvenți ai școlii coloniale, se pare că premianții, dacă nu plecau în Indochina, mai toți cereau o repartiție în Guineea. Acum era lipsă de toate. Casele, nezugrăvite de ani, parcă erau în paragină, gunoaie peste tot. Spitalul, de-acum fără medici europeni, lipsit de medicamente și de materialele elementare, nu mai era frecventat de colonia străină. Ambasadele își organizaseră, fiecare, un mic serviciu sanitar independent.

Americanii, în acea vreme, am mai spus-o, nu voiau să intervină prea mult în fostele colonii franceze, mai cu seamă sub „domnia“ ultrasusceptibilului de Gaulle. Atunci, după vreo doi-trei ani, se pare că a făcut Sékou Touré primul pas, sugerând reprezentantului american la Conakry că ar accepta o invitație la Washington. Vizita oficială a avut loc în 1961, spre sfârșitul celui de al doilea mandat al lui Eisenhower.

Succesorul ginerului meu la ambasada americană din Niamey lucra pe vremea acelei vizite la serviciul protocolului la Washington și mi-a putut deci povesti câteva amănunte picante despre acea „vizită de stat“. Între altele, încurcătura neprevăzută de la masa de gală de la Casa Albă: cu câteva ore înainte, Sékou Touré cere protocolului să vadă planul de masă și constată că amanta lui — adusă „ca supliment“ față de soția lui — nu figura. Scenă: dacă duduia nu-i și ea la masa oficială de la Casa Albă, nu se mai duce nici el. Bietul șef adjunct al protocolului, speriat de responsabilitate — că generalul Eisenhower avea reputația de a fi cam puritan —, se repede să se sfătuiască cu superiorii, la *State Department*. La întoarcere, venea cu propunerea ca barem să i se găsească domnișoarei un rang în ierarhia delegației guineene. Zis și făcut pe loc: Sékou Touré a declarat-o „consilier prezidențial“ — și s-a adăugat un tacâm la masa președintelui Statelor Unite ale Americii pentru domnișoara consilier (de taină) a președintelui guineean.

Culmea e că, după mai multe zile de vizite, întâlniri și convorbiri, guineenii nu s-au ales cu nimic. Din orgoliu, Sékou Touré nu ceruse nimic, delegația lui nu venise cu nici un proiect de cooperare, de colaborare, cerere de credit sau de ajutor, nimic. S-o fi așteptat să vină americanii să le ofere o „punte de aur“? Așa că vizita fu numai așa, de

fudulie.

Foarte curând, guvernarea lui Sékou Touré a devenit tiranică. Se vorbea de poliția lui politică omniprezentă, de arestarea tuturor adversarilor nesupuși sau presupuși, de dispariții suspecte, inclusiv printre propriii lui miniștri sau foști tovarăși de luptă. Nu pot raporta ca lucru cert decât un singur caz, pe care-l cunosc, oarecum, la mâna întâi.

Se afla la Niamey o tânără europeancă frumoasă, chiar foarte frumoasă, să-i zicem Elly U. — că-i acum căsătorită și nu i-ar plăcea să se amintească de aventurile ei din tinerețe. Fusese mai întâi actriță și, gravitând în mediul cosmopolit al artiștilor contemporani, îl cunoscuse pe Fodeba Keita, creatorul „baletelor guineene“, ansamblu coregrafic care căpătase faimă internațională. Omul era, fără îndoială, talentat și pasionat și, probabil, și bărbat frumos. Elly se îndrăgostise de el și-l urmase până în Guineea. Acolo însă, Sékou Touré s-a hotărât să-l facă pe Keita ministru și el a acceptat. Dar, când a cerut voie despotului să ia de soție o europeancă, acesta s-a opus categoric. Fodeba Keita a pus cariera înaintea dragostei, și Elly, plângând, a părăsit Guineea, așteptând vremuri mai bune.

Eu am găsit-o instalată la Niamey, căci în Europa îl cunoscuse și pe Diori Hamani (nu știu dacă și în sens biblic). Din actriță de teatru, se prefăcuse acum în reprezentantă de comerț. Oficial, reprezenta marea firmă farmaceutică germană Hoechst, dar, cum nu prea văd cum își putea câștiga pâinea, și o pâine bună, numai din vânzarea unor buline și alifii de la o singură firmă celor trei sau patru farmacii din tot Nigerul, am bănuit că mai făcea pe de lături și ceva trafic de arme. Iar „la așternut“, în lungile intervaluri dintre două vizite la marea ei dragoste de la Conakry, se mulțumea cu serviciile unui tânăr mulatru din Antile, director de bancă, bine cotat pe piața femeilor albe din Niamey (mă rog, nu chiar toate, doar cele atrase de culoarea neagră; când a fost în vacanță la părinți, la Niamey, o liceancă de vreo cincisprezece-șaisprezece ani și a avut impresia că donjuanul cenușiu se cam dădea la ea, a venit speriată la maică-sa: „Da’ ce vrea hipopotamul ăsta cu mine?“...). Omul, altfel — simpatic și bine-crescut, gazdă apreciată pentru seratele de dans agrementate, pe lângă *punch*-urile martinicheze de primă calitate, și de o bucătărie antileză, gătită de el însuși cu măiestrie.

La două-trei luni o dată, Elly zbura pentru câteva zile la Conakry, la vreo 3.000 km. Ea mi-a spus într-o zi când era pornită pe confidențe că, de fiecare dată când revenea de la Conakry, plângea pe înfundate tot timpul zborului de întoarcere. Deodată (prin 1970?) află că Fodeba Keita fusese acuzat de complot și de trădare și că Sékou Touré îl condamnase la moarte. Am văzut-o ca înnebunită. A venit să mă roage să-i cer președintelui Diori să intervină pe lângă Sékou Touré. Mi-a

fost greu, și totuși am făcut-o, convins că Diori n-o să accepte sau, dacă intervine, va fi în zadar. Într-adevăr, mi-a spus că nu putea interveni și că, în orice caz, ar fi fost degeaba. Atunci, Elly a luat primul avion, a încercat să-l vadă pe Sékou Touré, să-l roage în genunchi să se înduplece. N-a fost chip să-l vadă și s-a întors zdrobită.

După luni de zile, au transpirat unele vești de la Conakry: Fodeba Keita fusese lăsat să moară de foame și de sete într-un beci. A fost găsit cu unghile însângerate de cât zgâriase pereții și, în gură, cu urme de tencuială. Așa l-a ucis Sékou Touré pe tovarășul său de luptă, admirabilul creator al „baletelor guineene“. A domnit apoi nestingherit până la moarte, în 1984. Fusese, la început, un luptător patriot, un tribun pasionat, probabil idealist, dar rătăcit de marxism. Câțiva ani de exercițiu al puterii absolute l-a transformat într-o bestie.

Abatele Fulbert Youlou

Dintre șefii de stat africani pe care am avut prilejul să-i văd mai de aproape, unul dintre cei mai pitorești e, fără îndoială, primul președinte al Congoului ex-francez, abatele Fulbert Youlou. Mic de stat, era întotdeauna îmbrăcat cu o rasă albă, croită se pare la Christian Dior la Paris și impecabil călcată. Tot felul de zvonuri circulau despre el: că-i plăceau banii, și bijuteriile, și parfumurile, și chiar femeile. Președintele Diori mi-a povestit o dată cu haz despre una dintre conferințele lor interafricane: în marele hotel din capitala africană unde erau găzduiți, după diverse ședințe și după cină, pe la miez de noapte, se îndreptaseră cu toții spre camerele care le erau rezervate. Imediat începuseră să circule pe culoarele hotelului pațachine de lux, bătând pe la uși și clamând cu voce tare și melodioasă: C’est l’amour qui passe! „dragostea bate la ușă!“

Ieșeau politicienii noștri unul câte unul și-și alegeau tovarășa de o noapte. Văzându-l și pe reverendul părinte printre mușterii, Diori și alții îl apostrofaseră ironic: „Cum adică, și dumneata?“ și cu ceva cam: „Cum stai cu pravila?“ Fulbert Youlou răspunsese, zâmbind jovial, cu citatul din Evanghelie: „Căci duhul e osârguitor, dar trupul, neputincios“! Şi toți au râs.

*

Conferința de la Addis-Abeba s-a isprăvit cu succes, adoptându-se o convenție care instituia Organizația Unității Africane, prevedea toate organele ei și stabilea periodicitatea întâlnirilor.

În scurta ședere de două zile la Addis-Abeba, n-am avut vreme să văd țara și nici măcar să vizitez mai amănunțit capitala — unde respiram cam greu, că se află la 2 600 de metri altitudine, mai sus

decât Negoiul! Cu toate că italienii părăsiseră Ethiopia de mai bine de douăzeci de ani, după abia cinci-șase ani de colonizare, prezența lor era încă sensibilă, mai întâi în arhitectura monumentală a orașului, asupra căreia își lăsaseră pecetea; apoi, prin faptul că italiana rămăsese limba de comunicare a localnicilor cu străinii, aparent fără antipatie față de foștii lor asupritori.

Privitor la sfârșitul stăpânirii italiene, văduva unui ofițer superior italian care asistase în 1941 la scena istorică — și pentru ea zguduitoare — a semnării capitulării armatei italiene, la Addis-Abeba, în fața armatei anglo-australiene, mi-a povestit odată scena. Într-un mare salon, unde aștepta generalul italian cu ștabul său, a intrat comandantul armatei aliate, un general australian, cu suita lui. Scund, pe cap cu faimoasa pălărie australiană cu boruri largi, a salutat sec, fără o vorbă; ambele părți au iscălit documentul capitulării, apoi australianul s-a uitat la ceas și a spus doar aceste cuvinte: „Acum e 3.30 după-amiază (era un decalaj de un ceas față de ora italiană) și a încetat guvernarea italiană.“ A salutat și a ieșit.

Prima întrunire a OUA

În anul următor, prima întrunire a noii organizații s-a ținut la Cairo. Făceam parte iarăși din delegația Nigerului, de data asta cu mai mult rost: îl însoțeam pe ministrul care trebuia să reprezinte Nigerul la negocierea unei convenții judiciare între toate statele membre. Bineînțeles, rămâneam și la dispoziția președintelui.

Primirea pe care ne-a făcut-o Gamal Abdel Nasser parcă o țin minte mai somptuoasă și mai bine organizată decât cea de la Addis-Abeba. (Nu trecuseră nici opt ani de la dramatica criză internațională din octombrie 1956, consecutivă naționalizării Canalului Suez.) Se vedea, mai cu seamă, în ceea ce privește recepțiile și serviciul domestic în general. Desigur, juca un rol vechimea civilizației, dar poate și educația britanică de câteva zeci de ani, atât de sensibilă azi și la indieni, și la pakistanezi. La mese, serviciul era impecabil, iar în timpul lucrărilor, lachei cu mănuși albe circulau golind scrumelnițele ca la cazinouri sau oferind necontenit cafele turcești în ceșcuțe cât un degetar. (Apropo, să nu vă puie naiba să comandați o „cafea turcească“ dacă sunteți în Grecia, că nu vă servește chelnerul până o trece baba cu colaci; trebuie cerută o „cafea grecească“ — or fi crezând că a lor cafea a fost inventată de Pitagora sau de Arhimede.)

Din nesfârșitele discuții care au avut loc la secția juridică în jurul proiectului de convenție judiciară, țin minte un incident. La un articol, un termen convenea anglofonilor, dar era aprig contestat de francofoni. Parcă-l văd încă pe tânărul delegat dahomeyan din fața mea, inteligent, viu și de o combativitate extremă — să nu se adopte acel cuvânt, nu și nu. Şi argumentele lui și ale altor francofoni erau

pertinente... cu un singur cusur: anume că termenul cu pricina, de origine latină, n-are același sens în franceză și în engleză! Face parte din ceea ce francezii numesc *les faux amis* „falșii prieteni“, cuvântul fiind grafic identic, dar din Evul Mediu până azi luând înțelesuri sau doar nuanțe diferite în Anglia și în Franța, de unde dese erori de traducere între cele două limbi. De un ceas urmăream discuția din ce în ce mai înfierbântată, fierbând și eu de enervare că nu puteam lua cuvântul pentru a lămuri pricina neînțelegerii. Eram în spatele ministrului meu, Maidah Mamoudou, un om simpatic și înțelegător. Îi șoptesc la ureche explicația mea. El îl interpelează pe președintele ședinței, chiar la dreapta noastră, care se întâmpla să fie ministrul justiției din Nigeria, T.O. Elias, cu care colaborasem la nașterea Comisiei Fluviului Niger! Elias întoarce capul, mă recunoaște și îndată întrerupe discuția:

— Consilierul juridic al Republicii Niger are ceva de spus...

M-am ridicat, puțin intimidat, că iar eram singurul *anassara* din sală și am explicat că acel cuvânt francez de care ne poticneam de o oră n-avea același sens ca omonimul său englez, și am propus alt termen francez, care traducea perfect noțiunea cuprinsă în termenul englez. Termenul propus a fost acceptat de toți francofonii și s-a terminat discuția, trecându-se la articolul următor. Tânărul dahomeyan s-a uitat pieziș la mine, puțin vexat. Îi luasem pâinea de la gură.

Îmi pare rău că nu țin minte care era cuvântul cu pricina, care era „falsul prieten“ care ne ținuse atâta vreme în loc, dar, pentru a vă da un termen de comparație, voi aminti de un *qui pro quo* celebru în urma unei conferințe de presă a lui de Gaulle. Cred că în veacul al XX-lea nici un om politic n-a avut succesul pe care-l avea generalul de Gaulle la conferințele lui de presă. Se înghesuiau cu sutele ziariștii și alți reprezentanți ai mass-media și ai politicii din Franța, din Europa și din lume ca să-i soarbă cuvintele, ba solemne, ba imprevizibile și pline de duh. Într-o perioadă când Marea Britanie bătea la ușa „Europei celor șase“, care-i rămânea închisă din cauza opoziției lui de Gaulle — s-ar fi zis că acesta voia s-o pedepsească pentru faptul că, la început, Marea Britanie se opusese cu îndârjire creării comunității care avea să fie nucleul viitoarei mari unități — britanicii așteptau acum cu sufletul la gură ca de Gaulle să-și schimbe atitudinea și să catadicsească să dea „undă verde“ pentru aderarea Marii Britanii la comunitate. La acea conferință de presă, de Gaulle spusese, între altele, că, dacă Marea Britanie proceda la reformele economice și financiare necesare refacerii ei pe plan economic, atunci, eventual, va putea intra în comunitate. Ziariștii britanici s-au repezit să divulge vestea... Numai că adverbul francez *éventuellement* (care are același înțeles ca românescul „eventual“, adică „poate“) înseamnă altceva decât corespondentul grafic englezesc *eventually* (care se traduce cu

„în cele din urmă, în ultimă instanță“, deci ceva ca o urmare necesară, ca un un lucru sigur). Când ziarele britanice de a doua zi au publicat cu litere de o șchioapă ceva de felul „DE GAULLE A PERMIS INTRAREA MARII BRITANII ÎN COMUNITATEA CELOR ŞASE“, de Gaulle a dezmințit imediat: „Eu n-am zis așa ceva!“ — și abia atunci a apărut enorma neînțelegere ivită doar din traducerea pripită a unui termen „fals prieten“.

La Cairo, în cele din urmă, nu s-a ajuns la semnarea unei convenții judiciare interafricane. Nu erau la mijloc numai deosebirea de concepții juridice dintre francofoni și anglofoni și — și mai deosebite — tradițiile juridice din unele țări musulmane. Mai era, cred, și o altă frână, nemărturisită, teama ca o convenție judiciară, în special în clauzele ei privitoare la extrădare și la cooperarea în urmărirea unor infractori, să nu limiteze prea drastic suveranitatea fiecărui stat. Erau independenți, mai toți, de abia doi-trei ani și erau mai grijulii de suveranitatea țării lor decât noi, în bătrânele țări europene.

Avusesem însă ceva mai mult timp liber decât la Addis-Abeba, astfel încât apucasem, o dimineață, să mă reped până la Sfinx și la piramidele de la Giseh, ba chiar să rătăcesc puțin prin vechiul cartier copt, să privesc barem o clipă la unele dintre cele mai vechi biserici ale creștinătății. Apoi, mi-a dat învoire președintele de a mă întoarce de la Cairo la Niamey, făcând ocolul pe la Paris, să mai stau două-trei zile cu ai mei.

Contractul pe care-l semnasem inițial cu guvernul nigerian prevedea douăzeci și patru de luni de serviciu continuu, urmate de cinci luni de concediu. Doi ani de lucru neîntrerupți în acea climă nemiloasă, departe de ai tăi și de Europa era mult! Dar, culmea, și cinci luni vacanță era prea mult! Banii de concediu se topeau în primele două luni, iar în celelalte trei o duceai din împrumuturi grele și te târai de la un loc la altul, căci rudele și prietenii nu aveau vacanță în același timp... și tânjeai după întoarcerea la lucru și la leafă. Așa că, după primul contract, mi-a venit o idee genială: contractul stipula că și soția contractantului avea dreptul la un bilet dus-întors cu avionul; constatând că soția mea nu mai venea și nu mai avea de gând să vină, am cerut serviciului competent de la Ministerul Funcțiunii Publice ca, în viitorul meu contract, să fie prevăzută o vacanță anuală, cu bilet plătit, renunțând, în schimb, la biletul pentru soție. De atunci înainte, contractele mele au purtat, așadar, între rândurile formularului-tip o clauză care suna cam așa: „beneficiază de concediu anual, cu condiția să nu-și aducă soția“...

Un înalt funcționar al Biroului Internațional al Muncii (BIT), în trecere pe la Niamey, aflând de această clauză *sui-generis*, a sărit în sus și mi-a spus că ar putea intenta proces guvernului nigerian! L-am rugat insistent să se ferească să-mi facă acest pustiu de bine! Într-adevăr, mi-a fost mult mai plăcut de atunci să mă întorc în fiecare an

în Europa, în anotimpuri variate, iar cele două luni și jumătate — dintre care două le petreceam în general înfundat la Biblioteca Națională de la Paris — îmi ajungeau ca să uit de deșertul meu african.

Trebuie să mărturisesc aici că, deși m-am împăcat destul de bine cu africanii, le-am înțeles năzuințele față de soarta ce-i apasă, am avut adesea emoții estetice în fața priveliștilor de stepă sau de păduri primitive și imensitate a nisipurilor sahariene, n-am pășit însă niciodată pragul acelei fermecări care-i prinde pe unii europeni care se deprind atât de bine cu acele locuri, că nu se mai pot desprinde. Pe mine, lipsa, împrejur, a frumuseții făcute de mâna omului mă deprima. De aceea, să pot hoinări barem cincisprezece zile pe an prin Italia sau prin sudul Franței, în locuri pe unde fiecare cătun e o operă de artă, mi-era ca o necesitate fizică, un drog — să-mi umplu ochii și sufletul de frumusețe, apoi mă puteam întoarce un an în pustiu.

La prima mea vacanță, în toamna 1963, încercasem — a fost ultima oară când s-a putut — întoarcerea pe mare, pe vaporul de pasageri *Mermoz* al unei companii franceze, care făcea toată coasta de vest a Africii. M-am îmbarcat la Cotonou, în Dahomey (azi, Benin). Nu se construise încă portul actual. Nava era ancorată la sute de metri de țărm. Ne-am apropiat de vapor într-o barcă. Valurile erau mari. O macara de pe puntea vaporului a coborât spre barca noastră un fel de clește uriaș, formând cabină, care, pe apucate, ne-a înhățat din barcă și, încet, legănându-ne prin aer — cocoanele țipau urât — ne-a depus pe bord. Am făcut paisprezece zile până la Bordeaux, cu escale la Lomé (Togo), Abidjan (Coasta de Fildeș), Freetown (Liberia) și insula Madeira, unde m-a uimit frumusețea locului, a clădirilor, curățenia oamenilor — și sărăcia lor.

S-a purces, în port, la un vechi obicei: se aruncau bani metalici de sus, de pe punte, și tineri bărbați, care înotau în jurul vasului, se scufundau în apă și găseau banul, pe care-l aduceau la suprafață, ținându-l în dinți. În orașul clădit pe o coastă, distracția clasică era, pe străzile abrupte pavate cu bolovani, să cobori în niște sănii cu oiști, între care fugea la vale cât putea, reținând sania, un tânăr bărbat în costum național. Nu știu de ce, am resimțit atunci, ca și pentru scena din port, un fel de întristare de a vedea, nu departe de coastele Africii, europeni „de ai mei“, altfel frumos îmbrăcați, pe care sărăcia îi silea la astfel de jocuri pentru un bănuț. (Reacție inconștient rasistă? *Maybe.*)

Vasul, relativ mic pentru un pachebot de pasageri, avea totuși piscină, în care mă bălăceam zilnic la orele de zăduf, și bucătăria era aleasă, că, de, era franțuzească. În rest, ore întregi, stăteam singur la proră, ținându-mă de rampă, să mă bată vântul, să mă ardă soarele, să mă plesnească stropi de apă sărată când valuri mari făceau să izbească prea tare prora pe fața oceanului. Era îmbătător. Doresc, înainte de

moarte, să pot face înconjurul pământului pe oceane într-o corabie cu pânze. O încântare. Un vis.

În fiecare seară, se putea dansa, iar într-o noapte a avut loc marele bal al călătoriei. Nu mai știu dacă aveam cu mine smokingul meu alb de la Niamey, dar în orice caz știu că m-am gătit și eu ca de zile mari. Cu toate că tangajul era destul de puternic, se dansa pe un platou în mijlocul sufrageriei. La un moment dat, se apropie de mine comisarul de bord și, cu oarecare sfială, îmi spune că doamna americancă de la masa de dincolo de platou, care mă văzuse dansând charleston, dorea să facem o exhibiție împreună. A trebuit să mă execut. Doamna era cam de vârsta mea și, de aceea, mai știa și ea să danseze adevăratul charleston, cel din anii ’20! Eu îl învățasem pe la șase-șapte ani, la lecțiile de dans ce se dădeau în casa lui Vintilă Brătianu... Cu tot tangajul, făcurăm singuri, ca la spectacol, două „runde“ de charleston — după care tovarășul meu de cabină, un inginer silvic francez care se pensiona, m-a poreclit *Valentin le Désossé*, după celebrul afiș al lui Toulouse-Lautrec, reprezentând un lungan cu joben, cam caraghios, dansând cu gesticulare la cabaretul *Moulin Rouge* din Montmartre. N-am știut dacă trebuia s-o iau drept un compliment.

Lucrez cu sârg la teza mea de doctorat

După cinci-șase ani la Niamey, mă cam săturasem și năzuiam la altceva. Dar ce? Şi unde? De aș fi fost cetățean francez, mai întâi aș fi câștigat de trei-patru ori mai mult, apoi aș fi putut cere să fiu mutat aiurea, în altă țară sau pe alt continent. Dar de un pârlit de refugiat cu un pașaport intitulat „titlu de călătorie“, conform Convenției de la Geneva din 1952, cine mai avea nevoie de el? Cu atât mai mult, cu cât trecusem acum de cincizeci de ani... Pericol, dom’le! Regula, în fostele colonii franceze și acum în Niger, era pensionarea la cincizeci și cinci de ani (de blajină ce era clima) — cine să mai aibă nevoie de mine la patru ani de la pensionare? Mă frământam în fel și chip.

Toată nădejdea mi-o puneam acum în teza mea de „doctorat de stat“[41], s-o isprăvesc odată, poate-poate îmi deschide vreo poartă într-o universitate — nu în Franța, care nu primea străini, dar poate în Statele Unite ori în Canada. Dar socoteala de-acasă și cu cea din târg...

Apoi, treaba înainta greu, greu de tot. Serile din zilele lucrătoare, nici vorbă să mă apuc de scris, că eram prea obosit și mi-ar fi trebuit un ceas-două până să pornesc, să recitesc paginile precedente, să intru în temă... Cel mult, eram în stare să mai citesc câteva pagini dintr-o carte. Lucrul era deci concentrat sâmbăta și duminica. Mai precis, de sâmbătă după-amiază, până duminică târziu noaptea. Am început să refuz sistematic orice invitație sâmbăta și duminica. Să am treizeci și șase de ore în care, în singurătate totală — că nici *boy*-ul nu venea — puteam trăi într-o lume închisă, numai cu gândurile mele. Şi, chiar

așa, „randamentul“ mi se părea fantastic de scăzut. Marele dușman era căldura, care te menținea într-o stare de amețeală. Nici serile nu aduceau răgaz. Adesea, la zece seara, erau încă 40° C pe terasa mea, cu câteva grade mai mult ca în casă, unde ventilatorul mare din tavan (*plafonnier* pe franțuzește) se învârtea încet deasupra mesei, pritocind puțin aerul din încăpere. Salvarea îmi venea de la ceai. Un ceainic mare, de vreo zece-douăsprezece cești, băute fără zahăr până pe la 12 noaptea. Alături, pătrățele de pâine și măsline negre. Măsline puteam mânca în neștire. Probabil, un atavism de veacuri, de la îndepărtații strămoși balcanici...

Am isprăvit cu totul abia în toamna 1970. Am mai trudit și cu șapirografiatul — computere nu existau încă —, așa că lucrarea arăta destul de urât în două volume uriașe pe hârtie groasă. Le-am expediat lui Raymond Aron în decembrie — la fiecare trecere a mea prin Paris, avusesem ședințe cu el și-i trimisesem, pe rând, capitolele pe măsură ce le isprăveam. A răspuns favorabil în martie 1971, în calitatea lui de „raportor“ al tezei și, de atunci, așteptam cu sufletul la gură convocarea. Am așteptat-o paisprezece luni.

Juriul era, cum au spus unii, „de aur“: cei trei mai distinși specialiști francezi în filozofia istoriei, Raymond Aron, Henri-Irénée Marrou (admirabilul istoric al Antichității târzii și al începuturilor creștine, autor al celei mai clare și accesibile prezentări a problemelor de filozofie a istoriei, *De la connaissance historique*), apoi Alphonse Dupront (fost, timp de șapte ani, director al Institutului Francez din București, omul care l-a scos din țară pe Cioran! — spirit foarte subtil, dar scriitor prea rar), în fine Charles Morazé, un istoric dimpotrivă prolific și care, în critica pe care o va face lucrării mele, va fi mai tot timpul alături de subiect — probabil că trecuse prea mult timp de când citise teza și o confunda acum cu altă lucrare... Într-adevăr, din nefericire, după frământările violente și adesea aberante ale studențimii franceze în 1968, Dupront acceptase să devină președinte al Sorbonei IV (vechea Sorbonă), astfel încât, absorbit de alte treburi, n-a fost gata pentru prezentarea tezei mele decât în mai 1972. Comentariile lui au fost însă cele mai amănunțite și mai interesante (Ştefan Lupașcu, care a asistat, a fost impresionat) — din păcate, erau aproape toate din domeniul filozofiei critice a istoriei, care nu era miezul tezei mele.

Despre încercările pe care le voi face de atunci în direcția universitară, voi vorbi mai departe. Reamintesc doar că aveam acum cincizeci și cinci de ani... Deocamdată, marea mea preocupare era să găsesc un editor. Mi-au trebuit trei ani. Raymond Aron îmi făgăduise că-mi va da o mână de ajutor, dar nu s-a ținut de cuvânt.

„Fenomenul“ Tafanelli

De toți anii aceia când trudeam la teza mea e legată amintirea „fenomenului“ Tafanelli. Era singurul european, afară de mine, care lucra la minister. Mai vârstnic decât mine cu vreo cincisprezece ani, fusese coleg cu Domnica la liceul din Niamey, și el profesor de engleză, dar nu se simpatizaseră. Când a fost scos la pensie, cum se pusese bine cu președintele Diori cu fel de fel de mici servicii (mai procura o carte, o mai însoțea pe fata mai mică să-și cumpere pantofi, o mai peria pe Madame Diori...), obținuse postul de traducător la minister după plecarea Miei Prodan.

Fusese, fără îndoială, bărbat frumos, mai făcea și acum pe craiul, la șaptezeci de ani, ras în cap ca Yul Brinner și gonind nebunește pe o *mobilette*, fără a respecta vreo regulă, dreapta, stânga, sens interzis etc. Avea și două însușiri care să „mi-l facă drag“: se pretindea comunist, mai precis, zicea el, marxist-leninist-bonapartist (căci — ați ghicit — era și ăsta corsican); apoi, cum petrecuse șapte ani la Budapesta, îi iubea pe unguri și-i cunoștea pe români doar prin prisma maghiară.

Mai erau alte puncte ciudate în ighemoniconul lui: se pare că nu era licențiat în litere, pentru engleză, de fapt vorbea bine limba, dar îi lipsea un certificat de licență și tot spusese că l-a rătăcit, dar nu l-a adus niciodată. În schimb, vorbea perfect spaniola, că trăise șapte ani în Argentina și perfect maghiara, după cei șapte ani la Budapesta.

Nici situația lui militară nu era clară: el îți povestea că a fost prizonier în Germania, că evadase spre Rusia și fusese repatriat de acolo. Îl pusesem, naiv, să-mi istorisească această mare aventură și-mi dăduse multe amănunte despre evadarea lui din lagărul german... Numai că un polițist francez de la Niamey, care-i cunoștea dosarul, mi-a revelat că nu fusese prizonier, ci mersese în Germania ca muncitor voluntar, iar sosirea lui în Uniunea Sovietică nu era nici aceasta foarte clară. Pe vaporul care l-a repatriat din Rusia în Franța împreună cu echipajele escadrilei *Normandie-Niemen*, se pare că nici un ofițer nu voise să-i dea mâna, ceea ce el îmi explica în alt fel; versiunea lui era că-și petrecuse toată navigația în burta vasului, cu mașiniștii!...

La Niamey, mai mare chiulangiu ca el nici că se putea închipui: la cinematografe, la spectacole, la meciuri de fotbal, peste tot intra fără plată — nu știu cum făcea. Cu nevasta se supărase, în Franța. Mi-a povestit că, pe când asculta el un concert la radio, cu maximum de intensitate, nevastă-sa, întorcându-se de la serviciu nervoasă, îi închisese aparatul. El atunci și-a luat pălăria și a plecat. Definitiv. Spunea că-i trimitea anual, o dată, 10 000 de franci francezi și cu asta, basta. Iar la Niamey, economii ca el nu cred să fi făcut vreun creștin într-o sută de ani de colonizare: în căsuța care i se dăduse de guvern, două camere, scosese și dăruise și climatizorul, și frigiderul, ca să nu fie tentat să le folosească. Seara, se culca o dată cu găinile, să n-

aprindă o lampă. Mi-a arătat o dată, mândru, o notă lunară de electricitate: comporta numai chiria contorului!

Acasă, nu mânca nimic. Nimic. Mânca o dată pe zi la *Grand Hôtel* meniul fix la 1 200 de franci CFA (60 de FF). Dar, cu obrăznicia lui, care-l dezarmase și pe directorul hotelului, de câte ori nu-i plăcea felul trecut la prețul fix, cerea altă carne, de trei ori mai scumpă, iar la plecare, cu pași iuți, trecea pe lângă bufet și băga în buzunar două mere de import, mai scumpe numai ele decât toată masa. Uite așa trăia.

Într-o bună zi, cu fantezista lui conducere pe mobiletă, a intrat într-o mașină, ambele cu viteză mare, că l-a crezut lumea mort. S-a trezit numai zgâriat, julit, învinețit tot, dar în cincisprezece zile era pe picioare. El, care-i înjura pe americani cât putea, a acceptat atunci să fie găzduit și răsfățat de o americancă de la Ambasada SUA, foarte civilizată și simpatică, care-i ierta toate fanteziile și mitocăniile. Cum se lăsase însă de-acum de bicicletă — de altfel, mobileta fusese făcută praf —, mi-a revenit de atunci corvoada de a-l duce în fiecare zi la prânz la *Grand Hôtel*. Se așeza în fața mea în biroul meu cu cincisprezece-douăzeci de minute înainte de ora normală de plecare. Fierbeam. Îl vedeam cum fierbea el de nerăbdare, făcând criză de hipoglicemie agresivă după douăzeci și patru de ore de nemâncare. La întoarcere, nu știu cum făcea, dar seara, nemaiavând mijloc de locomoție să-i mai supere și pe alții, cum ședea la doi pași de mine, se înființa câteodată la ora cinei. Să-l omor. Degeaba îi spuneam că lucrez la teza mea, el nu, că nu vrea să stea de vorbă, nu mă deranjează, stă într-un colț, răsfoiește o carte, o revistă. Eram nervos numai simțindu-l acolo, undeva. La ora mesei, el cică nu mănâncă. Eu, aducând supa:

— Ia, dom'le și dumneata o farfurie!

O înghițea. Veneam cu cratița cu macaroane, înfuleca și el o farfurie. Uite așa am dus-o cu el până a venit frate-meu Răzvan, de m-a scăpat.

În Africa găseai tot soiul de specimene printre europeni... Dovadă că mă găseam și eu.

Miniștrii mei

Munca la minister era din ce în ce mai puțin interesantă. Chiar din 1963, la întoarcerea mea din primul concediu, găsisem o schimbare însemnată, anume fusese numit un ministru de externe și birourile se mutaseră de la palat într-o vilă, părăsită cred, de Ambasada Franței, care se mutase într-o clădire nouă, mai vastă, la ieșirea din oraș, spre nord. Raporturile mele cu ministrul numit, Adamou Mayaki, erau mult mai reci decât fuseseră cu președintele și cu Sidikou. Vădit, dăduse dispoziții să nu mai fiu ținut la curent cu toate lucrările ministerului.

Câțiva tineri întorși din străinătate cu o licență în drept fuseseră numiți directori de servicii (politic, economic, juridic etc.) și, dacă unii dintre ei mi-au rămas apropiați, fiindcă erau lipsiți de complexe și înțelegeau interesul de a fi inițiați de unul mai vârstnic și mai învățat, alții s-au ținut deoparte, mai sfioși și, uneori, chiar dușmănoși.

Apoi, plecase Monique Lizé, perla secretarelor, arhivista-minune și, șase luni după plecarea ei, nu mai găseai, când aveai nevoie, nici o hârtie. După alte câteva luni, mi-am dat seama că singurul mijloc de a limita dezastrul era să-mi fac singur o arhivă, nu numai cu tot ce lucram eu, dar și cu ce-mi mai cădea în mână — astfel încât am devenit, cu vremea, unica „memorie“ sigură a ministerului.

Mai era un motiv pentru care succesivii miniștri de externe (s-au schimbat ca la doi ani o dată) se cam sfiau de mine: președintele, învățat din primii ani să lucreze direct cu mine și considerând oricum că politica externă e domeniul lui rezervat, mă chema uneori peste capul ministrului, ca să-mi ceară să studiez un dosar sau să redactez o scrisoare către alt șef de stat sau vreo personalitate străină.

Țin minte două ocazii când m-a sunat după miezul nopții, ca să-mi ceară să-i traduc o scrisoare din englezește a unui șef de stat și să-i pregătesc pe loc răspunsul pe care un avion trebuia să-l ducă în aceeași noapte. Marea problemă nu era atunci redactarea cât mai potrivită a scrisorii de răspuns, ci alergarea în noapte, pe străduțele târgului indigen, după o dactilografă! O dată și prost primit de soțul nevinovatei funcționare — și mai nevinovat fiind eu, bineînțeles. Iar a doua zi tot eu raportam ministrului, în două cuvinte, despre misiunea încredințată mie în cursul nopții, căci președintele nu-și dăduse osteneala.

Printre miniștri s-a perindat și Abdou Sidikou, fostul secretar general, de departe cel mai deștept și mai priceput în politică externă. Din păcate, căzuse în darul beției. Rău de tot — și, în clima aceea, mai cu seamă când nu ești „vaccinat atavic“, alcoolul nu iartă. Venea la birou la opt dimineața, dar la nouă nu-l mai găseai, adică-l găseai la barul de la *Grand Hôtel*, cu primul whisky al zilei, în tovărășia unui doctor, un metis mărunțel și destul de caraghios, care era însărcinat la spital cu secția bolilor nervoase. Când bolnavul nu se potolea cu buline calmante, îl băga la electroșoc. Era specialitatea lui. Iar cu rezistența la alcool, era de nebătut (avea totuși jumătate din gene franțuzești!). Numai că alcoolismul lui Sidikou luase proporții grave. Președintele, care era abstinent total în ce privește alcoolul și, în general, respectuos al prescripțiilor Coranului, îl amenința mereu că-l destituie.

Țin minte o scenă. Venise în vizită oficială la Niamey generalul ghanez care-l răsturnase pe Kwame Nkrumah. După o zi întreagă de întâlniri și negocieri, ne aflam seara la recepția finală. Nu mai știu de ce nu avea loc la palat (poate din cauza unor lucrări de transformare a terasei spre fluviu), ci într-o vilă, și aceasta, ca și palatul, cu

grădină spre fluviu. Pe terasa casei, o masă mare cu cei doi șefi de stat și câțiva colaboratori, apoi, mai jos, mese mai mici. Printre cele din rândul întâi, Sidikou și cu mine, fiecare cu un pahar de whisky; pe când ne făceam că ascultam discursurile, redactam împreună comunicatul oficial. El dăduse dușcă paharul, eu sorbeam din al meu mai tacticos. Deodată, catastrofă! Pană de electricitate în tot orașul. Ne-am temut întâi de un atentat. Repede însă, serviciul de pază a adus în grădină două mașini cu farurile aprinse. În cele două-trei minute de beznă, îl auzisem pe Sidikou zicându-mi: „Îmi dai voie?“ — și la lumină am înțeles ce fel de voie îmi ceruse: paharul meu era gol. Din păcate, omul era de-acum îmbibat, după două pahare era beat criță.

Puțin după aceea, la altă recepție, la palat, coborând scara mare spre fluviu după vreo două-trei pahare, s-a prăbușit pe burtă toată scara, în văzul unor înalți oaspeți străini. De data aceasta, președintele nu l-a mai iertat. L-a demis și l-a trimis din oficiu la dezintoxicare într-un spital din Franța. După câteva săptămâni de tratament, i s-a pus sub piele, în pulpă, un implant mic cât o unghie, cu un produs care te scârbește de băutură. Soția lui — femeie extrem de drăguță și deșteaptă, fiica unui șef *peuhl* ridicat la funcția de președinte al Curții Supreme — mi-a povestit, după moartea soțului, cum, la puțină vreme de la întoarcerea din spital, scobise cu unghia implantul de sub piele, îl scosese și-l aruncase. Şi s-a pus iar pe băutură. Îl trăgea ața la moarte. După câteva luni, murea de ciroză a ficatului. Nu împlinise încă patruzeci de ani.

N-a fost un caz izolat. Mulți dintre intelectualii cei mai înzestrați — de pildă, un doctor în matematică, promovat director al Oficiului de Cercetări Solare — se deprindeau cu băutura în timpul studiilor în Europa, iar întorși în clima tropicală și confruntați, pe de altă parte, cu imense dificultăți de readaptare, de nepotrivire a noilor lor obiceiuri și credințe cu mediul tradițional și familial plin de constrângeri pe care nu le mai puteau înțelege nici îndura, se refugiau în alcoolism, cu un fel de disperare, în cele din urmă fatală.

*

La începutul lui mai 1967, mă aflam, într-o duminică, la palat la corvoada săptămânală de conversație cu tinerii americani din *Peace Corps*. La sfârșit, pe la ora unu, pe când ieșeau tinerii, mă cheamă președintele, îndreptându-se și el tot către ieșire:

— Domnule Djuvara, mâine sosește o delegație comercială română (era vorba de misiunea în Africa a ministrului Dumitru Usturoi), am să te prezint și pe dumneata...

De data asta, m-am supărat și am îndrăznit să vorbesc președintelui pe un ton răstit:

— Domnule președinte, dumneavoastră nu vreți să vă amintiți că sunt un refugiat politic! Eu cu oamenii aceștia nu vreau să am de a face!

Președintele a părut mirat. Îmi spune:

— Nu s-au schimbat oare lucrurile în România? Am înțeles că

guvernul român se desprinde oarecum de Moscova...

Era rezultatul acelei dibace diplomații a comuniștilor noștri și ale prea savantelor comentarii ale presei occidentale. (N-am să uit niciodată pagina economică a marelui ziar francez *Le Monde* — era, cred, prin 1954 —, unde ni se explica, cu statistici grămadă, că în 1984 producția Uniunii Sovietice o va depăși pe cea a Statelor Unite ale Americii!!)... Mi-a venit atunci o inspirație subită:

— Domnule președinte, dacă s-au schimbat lucrurile în România, de ce i se refuză fratelui meu să iasă din țară, barem pentru o lună de vacanță? De trei ani face în fiecare vară câte o cerere în zadar!...

A rămas pe gânduri. Dar, la prima întrevedere cu numitul ministru Usturoi, i-a pus problema. La sfârșitul audienței, s-a și prezentat în biroul meu „numărul 2“ al delegației române, cu zâmbetul până la urechi și cu o glumă tâmpită:

— Dumneavoastră sunteți Scipio Africanul!

Mi-a cerut coordonatele fratelui meu. Șase săptămâni mai târziu, Răzvan căpăta pașaport și viză de ieșire. În iulie 1967, îl primeam pe peronul Gării de Est din Paris. Nu ne văzuserăm de douăzeci și trei de ani.

Vizita de stat în SUA

Dintre toate călătoriile pe care le-am mai făcut, aș vrea să evoc cel puțin „vizitele de stat“ alături de președintele Diori Hamani în Statele Unite și în Canada.

Vizita oficială în Statele Unite, în toamna 1967, a fost pentru mine plină de peripeții. Începutul a fost destul de original: în loc să mă aflu cu toată delegația în avionul care-l ducea pe președintele meu de la Paris la Washington, eu călătoream în alt avion, în calitate de doică a nepoatei mele, care nu împlinise încă unsprezece luni. Pentru prima oară, fiica mea se despărțise de copilă, lăsând-o soției mele la Paris timp de o lună, și acum, profitând de călătoria mea oficială, îmi puseseră plodul în brațe, că tot aveam bilet gratis de la guvernul nigerian; de ce să plec cu mâna goală? Am fost în stare de panică de la preluarea până la predarea prețiosului pachet. Mă instalaseră stewardesele în rândul întâi din cabină, cu un hamac în fața mea pentru fetiță. Soția mea îi dăduse înainte de plecare o linguriță de Phenergan, cică un calmant; chiar îi fusese teamă că doza fusese prea mare. Ce calmant? Parcă-i pusese un săpunel cu ardei! N-a închis ochii o clipită, a bolborosit și s-a învârtit în hamac tot timpul zborului, șapte ceasuri. Avionul era pe trei sferturi gol, dar nici una dintre cele patru-cinci stewardese nu s-a îndurat de bietul bărbat tomnatic, când cu biberonul, când cu „dezmierdarea“ (în sensul etimologic al latinescului *dis-merdare*). Am sosit la New York nedormit și frânt de oboseală nervoasă. Apoi, tot nedormit, am mai stat trei ceasuri cu

ginerele meu, să șlefuiesc în englezește discursul președintelui la Casa Albă. După care am zburat către Williamsburg, pentru a mă alătura delegației întregi.

Protocolul american stabilise un program foarte înțelept pentru primirea oaspeților venind din Europa: ca să le dea vreme să se readapteze din pricina decalajului orar, primirea nu se făcea direct la Washington. Toată delegația era îndrumată către orășelul Williamsburg, unde petrecea prima noapte. Williamsburg are o oarecare încărcătură sentimental-istorică la americani: de acolo a pornit războiul lor de independență, în 1776. Acum câteva zeci de ani, localitatea era aproape pustie, decăzută, fără urme vizibile ale trecutului său de glorie. Deodată, s-au trezit americanii că nu-i de-ajuns să ai cele mai mari uzine, cei mai înalți zgârie-nori, cele mai largi și lungi autostrăzi; s-ar cuveni, acum, că sunt primii în lume, să poată arăta că n-au numai prezent, că au de arătat și puțin trecut. Şi s-au apucat să reclădească integral orașul din 1776 — biserică, primărie, școală și fiecare casă identic, după toate planurile, gravurile, descrierile (istoricul fiecărei clădiri fiind afișat la intrare!) Şi a înviat orașul ca un muzeu, trăind însă din plin viața Americii moderne. De ne-am inspira și noi puțin din acest exemplu, noi care, în afară de biserici, dărâmăm cu inima ușoară toate monumentele trecutului, noi care n-am fost în stare în trei sute de ani să reclădim Curtea Veche a lui Brâncoveanu și care, de n-ar fi fost ambiția, sârguința și cheltuiala prințesei Martha Bibescu (de origine fanariotă și dinspre tată — Lahovary —, și dinspre mamă — Mavrocordat!), care a restaurat palatul de la Mogoșoaia, n-am avea nici un monument civil în toată Țara Românească, arătând că n-am ieșit de ieri-alaltăieri cu toții din bordeie! Eram deci găzduiți în presupuse case din secolul al XVIII-lea și știam fiecare că ședeam în casa cetățeanului Smith, sau Fox, sau Jackson, clădită în 1750 și ceva.

La masa de seară, am fost numai între noi, la reședința președintelui Diori, eu fiind singura „față palidă“. Majordomul, cu mănuși albe, a umplut toate paharele cu apă, apoi s-a întors la bufet și a venit spre mine, ținând cu solemnitate o sticlă de vin roșu, eticheta îndreptată spre ochii mei, să mă asigur că era autentic Bordeaux, milezimul cutare (păcat că, de emoție, n-am reținut nici numele, nici anul). Douăzeci de perechi de ochi negri au urmărit mișcarea și cum curgea prețioasa licoare în paharul meu, făcând pe masa albă o stranie pată roșie printre paharele toate străvezii. Cred că mă făcusem roșu și eu și-mi ziceam că n-am să îndrăznesc niciodată să duc acest pahar la gură. Dar, după un strașnic mușchi de vacă, *châteaubriand sauce béarnaise*, mi-am clătit gura cu el, cu deliciu, fără urmă de sfială. Majordomul, cu ochii în patru, s-a grăbit să-l umple iar, să nu duc lipsă până la sfârșitul mesei.

A doua zi dimineața, eram transportați cu elicopterul la Washington, aterizând direct pe iarba din fața Casei Albe, în prezența președintelui Lyndon Johnson și a *staff*-ului său, așa că șeful statului primei puteri din lume n-avea a se duce el la vreo gară, port sau aeroport; nici pentru regina Angliei, nici pentru împăratul Japoniei, nici pentru Papa de la Roma — toți picau din cer, încet, la picioarele lui. Genial, nu-i așa?

Acolo era o mică estradă de lemn, cu microfoane pentru cei doi președinți, iar noi, cei mărunți, aveam, fiecare, un loc însemnat cu alb pe iarbă. După cele două imnuri, cele două discursuri și o mică gustare, eram duși la doi pași de Casa Albă, într-un mic palat sau, mai curând, frumoasă reședință burgheză din secolul al XIX-lea, cunoscută sub numele celui care a donat-o statului, Blair House.

> I se arată fiecăruia odaia lui, apoi coborâm, așteptând convoiul care să ne ducă la un aeroport; în program, era transportul cu elicopterul până la o fermă-model din împrejurimile capitalei. Pe când așteptam în hol, îmi vine în gând deodată că diseară avem cina oficială la Casa Albă și că smochingul meu stă ghemuit în geantă. Urc în fugă scările până la etajul întâi, scot smochingul din geamantan și-l agăț într-un cuier. Cobor în grabă. Holul gol. Ajung în stradă, șirul de mașini negre lua prima cotitură la orizont, în vuietul strident al sirenelor motocicletelor. Mai era pe loc o mașină. A mea. Mă reped. Șoferul, tip șofer de casă mare, cu păr cărunt și caschetă.
>
> — Îi putem prinde?
>
> — Nu cred, domnule, că a pornit iar circulația.
>
> A făcut ce a putut, depășind pe banda a treia, luând cotituri pe două roți. O jumătate de ceas am fost ca la cinema. La aeroportul de elicoptere, parlamentează cu un gardian, se ridică o barieră și gonim pe iarbă până la elicopterul deja cu palele rotind. S-a redeschis ușa; s-a coborât o scăriță și m-am urcat. Președintele arăta foarte supărat. Tovarășii râdeau în barbă. Un singur alb în echipă, și tocmai el își dă în petec. Şi nu va fi ultima oară!

Din șederea de două zile la Washington, aș vrea să redau doar câteva impresii: mai întâi, un amănunt care are valoare, cred, de observație sociologică. În momentul când, prima oară, întreaga delegație nigeriană de vreo douăzeci de membri îi era prezentată președintelui Johnson, am observat cu atenție fizionomia lui. Arăta o extraordinară concentrare pe când cel de la protocol silabisea numele celui prezentat: Abdou Sidikou... Yakouba Djibo... Maï Maïgana... Neagu Djuvara... Era clar că încerca să memoreze fiecare nume, o dată cu fiecare fizionomie, și pun prinsoare că, de-ar fi trebuit a doua zi să dau din nou mâna cu el, mi-ar fi spus, cu o pronunție perfectă: *How do you do, mister Djuvara?*

Din numeroasele mele contacte cu Statele Unite — și profesionale, și familiale —, am înțeles deosebirea, cu rădăcini istorice, între felul cum prezentăm noi persoanele în societatea europeană și felul cum le prezintă americanii. În „societatea“ europeană, a predominat modelul aristocratic francez. Când, de pildă, intra în lume, la Paris, în veacul al XVII-lea sau al XVIII-lea, un tânăr provincial, era prezentat prima oară „în lume“ într-un salon cu renume, să zicem la marchiza du Deffand. Aceasta, cerând puțină liniște adunării oaspeților, li-l arăta pe tânărul

nou-sosit: „Vi-l prezint pe tânărul conte de Guiche, fiul ducelui de Gramont, care va intra în regimentul colonelului X...“ Şi, de atunci, noului introdus „în lume“ era de ajuns să i se spună numele, orișice explicații sau amănunte ar fi părut nepotrivite, aproape jignitoare. Cu totul alta a fost situația în Statele Unite, chiar de la formarea lor. Societatea americană era, cel puțin teoretic, egalitară. Oamenii care se întâlneau veneau din provincii îndepărtate și aveau origini variate. Prezentarea lor trebuia să fie amănunțită, numele unuia și altuia reținute cu grijă. Şi astăzi copiii americani învață de mici să rețină numele oaspeților și să le pronunțe corect, indiferent de originea și ciudățenia acestora. Noi, din păcate, în societatea boierească din veacul al XIX-lea, am urmat în toate modelul francez și în unele aspecte nepotrivite lumii moderne. Cunosc în Franța sute de persoane, mai bine zis le recunosc după față, dar nu știu cum le cheamă și, de cele mai multe ori, nici ce fac. Când le întâlnesc la o adunare, un cocteil, o cină, le zic amabil, zâmbitor: *Comment allez-vous, cher ami?*... dar acel „drag prieten“ habar nu am cine e. La noi, cam la fel. Cred că e cazul să adoptăm obiceiul american...

Al doilea lucru care m-a frapat a fost modesta instalare a șefului statului cel mai puternic din lume. Faimosul „Salon oval“, unde se ține Consiliul de Miniștri la Casa Albă și unde au avut loc atunci discuțiile bilaterale dintre delegația nigeriană și reprezentanții guvernului american, e mai modest decât al multor societăți comerciale (fără să mai pomenesc de luxul-kitsch din așa-zisa „Casă a Poporului“ a lui Ceaușescu). Dar ceea ce l-a impresionat cel mai mult pe președintele Diori, după ce a fost primit, singur cu un interpret, în biroul personal al președintelui Johnson, au fost dimensiunile reduse ale încăperii! Nu mai mare decât o dugheană de tutungerie — abia încăpeau un mic birou încărcat cu dosare, hârțoage și câteva scaune. A primit o lecție de modestie! Ce mi-a spus, între altele, Diori după discuția lui cu Lyndon Johnson, căruia îi ceruse un ajutor pentru sărăcia lui de țară: acesta din urmă i-ar fi răspuns că el, președintele Statelor Unite, era în totală neputință de a furniza altui stat vreun ajutor bănesc; era cu totul în afara competențelor sale. Tot ce putea face ar fi fost să arate public bunăvoința guvernului american față de țara lui, astfel încât să încurajeze eventuale investiții private în acea țară. În acest sens, îi facilita o întâlnire cu un grup de oameni de afaceri. Atât putea face... Ce-i drept, aprobase acordarea unui împrumut pentru construirea unui pod peste fluviul Niger. Nimic mai mult.

Seara avu loc, tot la Casa Albă, cina oficială cu mai multe mese. Johnson, înalt și spătos, n-avea prestanță și nici nu încerca să pozeze — tip de politician provincial, puțin demagog. Vicepreședintele Hubert Humphrey era și mai puțin arătos, mic de statură și, în ochii mei, chiar puțin ridicol. Totuși, se pare că era popular. Când s-a

terminat masa și am ieșit din sufragerie, Johnson, pe când trecea pe lângă mine cu Humphrey, i-a dat o palmă prietenească pe spinare și i-a făcut cu ochiul strengărește — parcă-și ziceau: „O făcurăm și p'asta!"

În schimb, a doua zi, vizita la Cimitirul Militar Arlington, pentru a depune o coroană la mormântul lui Kennedy, a fost admirabilă prin solemnitatea ei. De-a lungul urcușului cu scări spre cimitir, la fiecare scară, de ambele părți, un ostaș, nu din aceeași unitate, ci reprezentând toate armele și unitățile, stătea în poziție de drepți, ca o stană de piatră. Apoi a răsunat „stingerea" — cea mai frumoasă din câte cunosc. Era impresionant.

*

Itinerarul pregătit pentru cele două săptămâni de vizită ne ducea întâi departe de continent, în Insulele Virgine (*Virgin Islands*), o posesiune relativ recentă a Statelor Unite în Atlantic, la est de Antile. Scopul era de a ne arăta cum se pregăteau acolo, într-o climă foarte apropiată de cea din Sahel, tinerii care aveau să plece pentru paisprezece luni în țările din zona subsahariană ca Senegalul, Maliul, Nigerul, Ciadul etc., în cadrul programului *Peace Corps* inițiat de Kennedy. Organizarea acestui stagiu prealabil mi s-a părut a fi o noutate în relațiile dintre țările dezvoltate și fostele țări colonizate. Tinerii voluntari erau aduși în Insulele Virgine pentru șase săptămâni, ca să trăiască în acea climă dură, în aceleași condiții fizice și cam cu aceeași hrană ca băștinașii din zona saheliană. În același timp, li se preda una dintre limbile vernaculare cele mai răspândite în țara pentru care erau destinați. Dacă se observa că vreunul dintre candidați nu rezista acestui regim, trebuia să renunțe să plece în acea zonă.

De fapt, am văzut în Niger, ani de-a rândul, cum trăiau și lucrau acei voluntari din Corpul Păcii, care au fost foarte apreciați de președintele Diori, în așa măsură încât, la o vreme, au fost peste o sută în același timp pe teritoriul Nigerului. Erau profesori, tineri medici, infirmiere, ingineri. Erau plătiți ca omologii lor africani, de nu puteau să-și cumpere nici măcar o bicicletă. Unii n-au putut rezista climei și greutății vieții zilnice; majoritatea însă au făcut treabă bună. Președintele organizase un sistem de rotație la câteva luni o dată, ca fiecare *Peace Corps* să vină pe câteva zile în capitală, să mai facă o baie ca lumea, să meargă la cinema, să mai ia contact cu ambasada lor și cu alți compatrioți. Iar președintele ținea să-i aibă duminica

dimineața la el la palat, câte zece-doisprezece o dată, ca să mai exerseze puțin englezeasca lui și, de asemenea, dibaci, ca să mai afle prin ei câte ceva din regiunea în care erau fiecare și care poate nu i-ar fi fost raportate de funcționarii localnici — sau nu în aceeași formă.

Singura victimă a acestor convorbiri duminicale am fost eu, că președintele ținea să fiu de față (ceea ce-mi tăia ziua de lucru de care am pomenit mai sus), zicând de fiecare dată, cu zâmbetul până la urechi, că, din cauza prostului meu accent, eram singurul a cărui englezească o înțelegea perfect. Pentru mine, în schimb, cele două ore de ascultare a tuturor accentelor din Statele Unite șoptite printre dinți erau o adevărată încercare, un chin.

Din Insulele Virgine, am zburat către sudul Statelor Unite, într-un avion prezidențial *Air Force One* până în Arizona, la Tucson (pronunțați *Tussón*!). Scopul era de a arăta președintelui nigerian și delegației sale cum se putea face agricultură într-un ținut cu climă aridă. Am vizitat o fermă privată, relativ modestă, căci creșteau acolo numai câteva zeci de bovine, dar toată organizarea fermei — la care, aparent, nu lucrau decât stăpânul și soția ajutați de un tânăr — dădea impresia unui anumit belșug. Stăpânul nu mi-a părut încântat de a trebui să piardă câteva ceasuri, la rugămintea autorităților locale, ca să-și arate ferma unor vizitatori negri, fie ei și președinți!

Lângă Tucson, în drum, văzurăm și un târg reconstituit probabil pentru filmarea vreunui western cu temă din epoca eroică a secolului al XIX-lea. Seara, se prevăzuse o întâlnire între președintele Diori și studenții de la Universitatea din Tucson. L-am lăsat să fie interpret pe tânărul coleg Oumarou Youssoufou.

Crescut în Nigeria britanică, nu știa boacă de franceză când a fost repartizat la minister prin 1962 sau 1963; norocul lui, dacă pot spune așa, a fost să se îmbolnăvească curând de tuberculoză și să fie trimis de guvernul nigerian într-un sanatoriu din Franța, lângă Grenoble; la întoarcere, după un an, vorbea perfect franțuzește! A ajuns mai târziu ambasador în mai multe țări și am întreținut, și eu, și fiica mea, și ginerele meu raporturi foarte prietenoase cu el. Trebuie să adaug însă că nu era musulman... Era baptist! În toată călătoria, îl voi lăsa pe el să facă pe tălmaciul, întâi fiindcă era mai înzestrat decât mine pentru această meserie, apoi era mai spre cinstea delegației să n-aibă nevoie de un interpret european.

În seara de la Tucson, pe când se făcea în aula Universității un schimb monoton de întrebări și răspunsuri, eu am ieșit tiptil din sală, că auzisem ritmuri de dans pe afară și-mi dădui seama că nu pe toți studenții îi interesase un dialog cu un președinte african... Orchestră de studenți, jazzmen excelenți; fete superbe, elegant dezbrăcate, dansau pe acoperiș.

Din Arizona, am zburat către minunatul San Francisco, unde i se

pregătise președintelui o întâlnire cu un grup de oameni de afaceri — mulți dintre ei, observai, galbeni. Apoi, făcurăm și puțin turism, între altele prin păduri cu faimoșii, falnicii *muiz-woods*, pomii cei mai înalți din lume. Faza următoare fu Chicago.

De la aeroport la hotel, mă aflam întâmplător în mașină alături de președinte... Era o duminică, spre seară. Coloana noastră, însoțită de motocicliști cu sirene, depășea încontinuu câteva rânduri de alte mașini, toate în drum spre oraș, toate enorme și mai toate conduse de negri. Președintele îmi spune:

— Uite cum arată negrii americani!... Ăștia nu mai au nimic de-a face cu noi!

De la fereastra hotelului, când am ajuns, am văzut într-o parte lacul Michigan, ca un țărm de mare, de cealaltă parte autostrada pe care veniserăm: am numărat șaisprezece benzi de mașini.

A doua zi, n-am putut vizita orașul cu ceilalți; eram de corvoadă, ca să aduc niște modificări discursului pe care trebuia să-l țină președintele, două zile mai târziu, în fața Adunării Generale a Națiunilor Unite.

Cum particip la Adunarea Generală a Națiunilor Unite

Etapa de la New York și ședința de la ONU vor fi prilejul altor pățanii, dintre care una, cum veți vedea, cu totul neașteptată. Eram găzduiți într-un mare hotel care dădea spre Central Park și pe Fifth Avenue — tot etajul IV rezervat pentru delegația nigeriană. A doua zi dimineață, avea loc discursul președintelui Diori Hamani în fața Adunării Generale.

Suntem grămadă în culoar, în proximitatea celor două ascensoare, așteptând plecarea către ONU. Deodată, mă trage Sidikou deoparte: repede-repede, trebuia adăugată o bucată de frază în discursul președintelui, cu stiloul, între două rânduri. Mă grăbesc să mâzgălesc — ba nu, să caligrafiez — o frază pe care o meșteșugim împreună. Gata. Sidikou îmi smulge foaia din mână și fuge spre capătul coloanei. Eu, puțin năucit, îmi pun stiloul în buzunar, las să treacă în fața mea secretara ambasadei nigeriene — o franțuzoaică urâțică foc, dar vrednică — și înaintăm amândoi către cabinele ascensorului. Acolo, toată delegația se înghesuise în cele două ascensoare. Doi coloși în uniformă ne opresc — își vor fi zis: „Aceste fețe palide nu fac parte din delegație“... Noi protestăm, strigăm. În zadar. *Security*!... Nu mai mișcă nici un ascensor până n-a pornit coloana oficială. Când, în sfârșit, am putut coborî și alerga prin hol către ieșire, nu mai era nimeni. Nici măcar o mașină rămasă pentru noi, cum avusesem norocul la Washington. Să leșin. Ne repezim la un taxi: putea prinde coloana? Nici vorbă! Infernala circulație newyorkeză se pornise iar în spatele coloanei protejate de sirene. Am sosit la Palatul ONU cam cu o jumătate de ceas după grosul delegației. Cum o să mai intrăm spre sala mare, fără nici o patalama la mână? Din fericire, urâțica mea tovarășă, care circula de ani de zile între ambasade și ONU și „viță vercea“, știa o ușă dosnică, pe unde, cu legitimația ei permanentă, am putut intra. Când m-am strecurat sfios în loja rezervată delegației, președintele nostru vorbea deja de la tribună.

„Evenimentul“ însă, în ce mă privește, avea să aibă loc la faza următoare: protocolul voia ca fiecare șef de stat care vorbea la Adunarea Generală anuală a Națiunilor Unite să fie, după cuvântarea sa, primit solemn în biroul președintelui anual al Adunării — și

cine era președinte anul acela? Corneliu Mănescu. Ca să nu dau ochii cu el, mă făcusem mititel, în coada delegației. Credeam că mutra pe care i-o făcusem președintelui când vrusese să mă prezinte lui Dumitru Usturoi la Niamey mă va cruța de o recidivă cu Mănescu.

Biroul președintelui Adunării era la al X-lea sau al XI-lea etaj, precedat de o vastă anticameră. În birou, după Mănescu, au intrat numai președintele Diori și ministrul de externe Sidikou. Îmi zic:

— Am scăpat!

Nu trec trei minute și iese Sidikou:

— Djuvara, Djuvara!

Mă cheamă să vin și eu... Intru fiert. Mă prezintă președintele Diori:

— Compatriotul dumneavoastră, consilierul meu, domnul Djuvara.

Mănescu mă întâmpină cu un zâmbet larg, îmi strânge mâna cu efuziune; se bucura, cică, să mă-ntâlnească și deodată face un gest, îl cheamă pe fotograful oficial și, luându-mă de după umeri și trăgându-mă între el și Diori, zice în franțuzește:

— Să facem o fotografie de familie...

M-a trecut un fior, o nădușeală rece pe spinare: apare mâine în *Scânteia* o poză cu Corneliu Mănescu, măreț, triumfal, alături de un președinte negru și de... Neagu Djuvara, de care poate-și mai aduc aminte unii, că a vorbit cu anii la Radio Europa Liberă și era anticomunist focos și-și vor zice: „Și ăsta s-a dat cu ei!“... Atunci, ca o inspirație de Sus, mi-a pornit o mișcare a mâinii pentru a astupa obiectivul aparatului și, părăsindu-i pe Mănescu și pe Diori, am zis:

— Nu! Fotografiile-s numai pentru cei mari ai lumii! — și am ieșit din birou.

În Canada

De la New York, am plecat în Canada. Președintele fusese invitat la Marea Expoziție Internațională de la Montreal. Am stat acolo două zile, dar să nu vă mire faptul că nu pomenesc nimic de uriașa expoziție, remarcabilă și tehnic, și estetic. Am vizitat-o ca VIP, bineînțeles cu călăuze îndatoritoare și fără cozi interminabile. Dar nu țin minte nimic. Chiar nimic, pentru simplul motiv că expozițiile tehnice mă plictisesc. Așa cum poți să fii plictisit de moarte la o operă a lui Mozart, dacă nu-ți place muzica.

În anul următor, am mers a doua oară în Canada, de astă dată în „vizită de stat“, la Ottawa. În avion, președintele a vrut să-i fac un curs de istorie. I-am povestit cum fusese ocupată Canada mai întâi de francezi, apoi de englezi; de ce fuseseră britanicii mai numeroși la mijlocul veacului al XVIII-lea; lipsa de interes a inteligheției franceze (celebra frază a lui Voltaire „ce rost are să se bată francezii pentru câteva pogoane de zăpadă în Canada“ — *pour quelques arpents de neige au Canada*); cum cedase Franța Angliei toată Canada, la încheierea războiului zis „de șapte ani“ (1763); cum s-a menținut strâns unită în jurul clerului său catolic provincia francofonă a Québecului, populația ei înmulțindu-se de o sută de ori în două sute de ani, de la 60 000 la șase milioane (pe când populația Franței, în același răstimp, se înmulțea doar o dată, de la 26 de milioane la 50 de milioane)! De unde i-am făcut președintelui teoria că demografia e mai puțin legată de fiziologie decât de psihologie... Cu desfășurările contemporane era la curent: apariția unei puternice tendințe către independență a

Québecului, cerând separarea totală a provinciilor franceze de Confederația Canadiană. Tendință care primise de curând un nou imbold, când, în cursul unei vizite oficiale, generalul de Gaulle lansase pe neașteptate strigătul „Trăiască Québecul liber!“, provocând un grav incident diplomatic cu guvernul central. În chestiunea aceasta, președintele Diori știa că trebuie „să umble ca pe ouă“. De altfel, programul oficial nu prevăzuse un ocol prin provincia Québec...

În curând totuși, Diori Hamani va avea prilejul să joace un rol în ciudata formulă de drept internațional care a permis includerea Québecului printre membrii fondatori ai Organizației Francofoniei, când aceasta va lua ființă, în 1970, tocmai la Niamey. S-a permis, cu această ocazie, unui stat membru al Confederației Canadiene să fie semnatar, alături de celelalte state independente, al Acordului internațional care a pus bazele Francofoniei.

Vreau să subliniez aici admirabila organizare a călătoriei noastre din partea guvernului canadian. O eleganță tipic britanică, combinând în egală măsură solemnitatea și simplitatea. Nimic nu părea artificial sau forțat. Totul părea a curge lin, în chip firesc și totodată nobil. Niciodată în ceremonii oficiale nu m-am simțit mai decontractat și mai „la locul meu“.

Fiecare membru al delegației nigeriene primise un însoțitor canadian, oarecum de rangul lui, care-l îndruma cu amabilitate, îi dădea lămuriri, îl însoțea când era nevoie și-l lăsa în pace când trebuia. Mie mi se dăduse un maior din armata canadiană, cu aspect și maniere de perfect gentleman britanic. La prânzul oficial oferit de guvernatorul general, la Ottawa, maiorul era în fața mea. Spre sfârșitul mesei, m-am aplecat spre el și l-am întrebat cu voce joasă dacă credea că pot aprinde o țigară — pe vremea aceea, eram fumător (dacă aveți răbdare, vă voi povesti și cum m-am lăsat de tutun). Mi-a răspuns că nu se cuvenea până nu dădea învoire guvernatorul, căci așa se obișnuia la Curtea Angliei: să se aștepte un semn al reginei. M-am rușinat de întrebarea mea.

Note

41. În Franța, după doctoratul zis „de ciclul al treilea“, care corespunde cu doctoratul de la noi, „doctoratul de stat“ echivalează cu docența din Germania sau din țara noastră.

Războiul de secesiune din Nigeria

Pe când noi ne plimbam cu alai prin America de Nord, pe continentul african, chiar în vecinătatea noastră, se întâmplau lucruri cumplite. Izbucnise de un an un război civil în Nigeria vecină.

Am pomenit aici, când am evocat vizita de stat a președintelui Diori Hamani în Nigeria, de structura etnică și politică a marelui ansamblu care constituia statul federal al Nigeriei, fosta colonie britanică, de departe țara cea mai populată și mai bogată din tot continentul african. Am arătat mai sus cum se hotărâse, în ceasul independenței, împărțirea în trei mari zone a întregului teritoriu, unde se vorbeau peste două sute de limbi. Împărțirea ținea socoteală de două elemente primordiale: religia și o anumită tradiție istorică. Astfel, în Nigeria de Nord — în sus de marele cot al fluviului Niger, unde acesta primea de la răsărit principalul său afluent, râul Benue — aproape toată populația era musulmană; etnie dominantă: haussa. La sud, două mari unități: la vest de Delta Nigerului, ansamblul dominat de etnia yoruba, moștenitoare a civilizației Beninului, cu capitala Lagos și marele centru comercial și universitar Ibadan; populație mixtă, majoritar protestantă. La est de revărsarea Nigerului în ocean, ansamblul dominat de etnia ibo, cu marele port fluvial și maritim Port Harcourt. Populație aproape toată catolică. Amănunt important: acolo începuse exploatarea petrolului, care avea să facă din Nigeria unul dintre marii producători mondiali ai „aurului negru“.

Am notat mai sus, în treacăt, mirarea mea de a fi văzut atât de multe chipuri „meridionale“ printre funcționarii, polițiștii, intelectualii din Regiunea de Nord. Căci tipul fizic e foarte deosebit, mai negroid în sud. Se distingeau și prin port: musulmanii din nord — aproape fără excepție — în costum tradițional, creștinii din sud-est, când nu erau în uniformă, în haine europene. Aflasem, de asemenea, enorma discrepanță dintre gradul de alfabetizare a nordului musulman și cea a sudului creștin și-mi ziceam de pe atunci că situația putea deveni explozivă. Explozia s-a produs efectiv în 1967. Nemulțumiți de a fi majoritari în armată, dar de a fi conduși majoritar de musulmani haussafoni, un grup de militari ibo i-a asasinat în aceeași noapte pe faimosul Sardauna de Sokoto, primul-ministru al Regiunii de Nord, și pe primul-ministru federal sir Abubakar Tafawa Balewa și a preluat puterea. Timp de vreo două săptămâni, am observat de departe, îngrijorați, cum mocnea răzbunarea celor din nord. Când s-a dezlănțuit, a fost cumplită. În Nigeria de Nord, toți cei originari din țara ibo au fost descoperiți, urmăriți, fugăriți, uciși cu miile, cu nemiluita. Măcelul s-a întins în tot nordul, făcând, pare-se, zeci de mii de morți. Nu erau iertați nici tineri, nici bătrâni, nici femei, nici copii.

Un englez pe care l-am cunoscut mai târziu la Niamey mi-a povestit cum, în capitala Kaduna, încercase să ascundă la el pe un ibo urmărit de populația turbată; în grabă, îl băgase în sala de baie, în cadă, acoperit. L-au dibuit și, sub ochii lui îngroziți, l-au tăiat bucăți în cadă cu săbiile și cu securile.

Acest masacru generalizat al etnicilor ibo din nord a servit de pretext unor militari și intelectuali din regiunea de sud-est, ca să proclame despărțirea regiunii lor, botezate peste noapte Biafra, de Federația Nigeriei. În fruntea revoltei, s-a distins îndată colonelul Ojukwu, un bărbos destul de fioros la înfățișare, dar fără îndoială energic și deștept.

Bineînțeles, guvernul federal nu putea accepta secesiunea regiunii sud-est, mai întâi ca principiu, că putea fi începutul destrămării întregului edificiu, apoi fiindcă acolo se găsea principala avuție a federației — petrolul. Luptele au început imediat și — ca și în cazul precedentului american din anii 1860 — secesioniștii, mai îndârjiți și mai bine pregătiți, au avut la început o serie de succese. Paralel cu operațiunile militare, avea loc și o intensă activitate diplomatică, conducătorii secesiunii din Biafra încercând să capete recunoaștere și sprijin în afară. Reacția comunității internaționale a fost însă, în general, ostilă secesiunii. Guvernanții africani, în marea lor majoritate, s-au speriat de perspectiva acceptării unui asemenea precedent, de modificare a granițelor moștenite de la colonialism, care putea porni un lanț nesfârșit de revendicări și răzvrătiri, deoarece în toată Africa Neagră — cu excepția, poate, a Somaliei — nici unul dintre noile state africane nu era unietnic. Precedentul biafrez, dacă-și realiza scopul, conținea sâmburele destrămării întregului continent african. De aceea, Organizația Unității Africane (OUA), întrunită *ad-hoc*, a condamnat în bloc încercarea de secesiune, cu excepția a două mici state francofone, Coasta de Fildeș și Gabonul, care urmau îndemnul lui de Gaulle, bucuros oricând de o înțepătură veninoasă împotriva lumii anglofone.

Președintele Diori Hamani era foarte îngrijorat de evenimentele din țara vecină. Țin minte că am redactat pentru el mai multe scrisori adresate generalului Gowon, care, la vreun an de la începutul ostilităților, preluase puterea la Lagos. Tânăr și chipeș, elegant, cu nelipsita cravașă a fostului ofițer britanic, îmi producea un efect aproape șocant în contextul ororilor războiului, ale căror scene mass-media internaționale le răspândeau. Am resimțit, mai cu seamă, nepotrivirea (în mintea mea!) dintre fotografiile larg distribuite ale nunții sale somptuoase la Lagos cu o jună tot atât de distinsă și de elegantă, în timp ce estul țării era teatrul celor mai oribile scene de război.

Între 20 și 26 iulie 1968, când războiul era în toi de mai bine de un

an, Diori Hamani reușește un adevărat tur de forță, aducându-i față în față la palatul prezidențial din Niamey pe Gowon și pe Ojukwu, în prezența forurilor conducătoare ale Organizației Unității Africane și a însuși împăratului Haile Selassie al Ethiopiei. Ojukwu era însoțit de fostul guvernator general Azikiwe (cel care ne găzduise, cum v-am povestit, în noiembrie 1961 la Lagos) și de doi miniștri, din cele două țări africane care-l sprijineau, Coasta de Fildeș și Gabon.

Întâmplarea nefericită de a mă fi aflat atunci în concediu m-a lipsit de ocazia de a observa mai de aproape această întâlnire istorică. La întoarcerea mea, președintele Diori mi-a destăinuit însă ceva de o gravitate excepțională: izbutise să-i convingă pe cei doi antagoniști să semneze imediat un armistițiu, însoțit de un proiect de compromis politic. Ar fi intervenit atunci negusul Haile Selassie pentru a propune ca ambele părți să se reîntâlnească peste opt zile în capitala lui, Addis-Abeba, care era și sediul Organizației Unității Africane. Această inițiativă nesăbuită a bătrânului împărat, dictată de ambiția vanitoasă de a apărea el ca marele împăciuitor, a fost dezastruoasă. Răgazul de opt zile a fost de ajuns ca incendiul să se aprindă din nou și mai violent — luptele au reînceput fără cruțare. Biafra, de-acum izolată — după căderea de la putere a generalului de Gaulle, nici cele două țări africane n-au mai sprijinit-o —, a fost cu încetul înăbușită, înfometată, strivită militar. Înaintarea armatei federale a fost însoțită de adevărate masacre în rândurile populației civile. S-a vorbit de milioane de morți. Secesiunea biafreză a luat sfârșit. Federația Nigeriei și-a regăsit integritatea teritorială, nu însă și liniște și guvernare democratică. Corupția a devenit atât de generalizată, încât Nigeria apare azi în anchetele efectuate de organele Națiunilor Unite ca țara deținând recordul mondial al corupției.

Îl aduc la Niamey pe fratele meu, doctorul Răzvan Djuvara

Am pomenit mai sus de întâmplarea-minune din mai 1967, când președintele Diori a avut îndrăzneala să-l întrebe pe ministrul RSR-ist Dumitru Usturoi de ce doctorul Răzvan Djuvara nu putea ieși, barem o lună, din România și de promptitudinea cu care, în urma acestei intervenții, fratele meu a putut veni în concediu în Franța, unde nu mai pusese piciorul de douăzeci și opt de ani.

În vara 1948, Răzvan fusese prins odată cu un grup căzut în capcana unei false evadări cu avionul și fusese arestat. Complicitatea lui însă rămăsese îndoielnică, așa că avusese norocul, după vreun an de închisoare, să fie achitat.

Soția lui, Suzi Gheorghiu, împărtășise aceeași soartă. Era fiica unui avocat cu oarecare renume, Rudolf Gheorghiu, și a unei fiice a

generalului Arthur Văitoianu, erou de la Mărășești și prim-ministru două luni în 1919, prin grația lui Ionel Brătianu. Suzi era cântăreață de operă.

Dina Balș, în amintirile ei de închisoare (*Drumuri pustiite. Memorii*, Cartea Românească, 1993), pomenește de ea în termeni mișcători. Se aflaseră un timp în aceeași celulă la Văcărești. Spre deosebire de mai toate deținutele, când primea Suzi, din când în când, un pachet cu de-ale gurii, îl împărțea cu toate din celulă. Într-o seară de vară — își amintește Dina Balș — când erau ferestrele deschise și se auzeau fel de fel de zgomote și de murmure înăuntru și pe afară, Suzi se apucase să cânte cu însuflețire o arie de operă și s-ar fi zis că dintr-odată amuțise întreaga închisoare...

Când au scăpat amândoi de pușcărie, Suzi a fost dată afară de la Operă, n-a mai cântat decât anonim, în coruri. Azi, după atâta amar de vreme (ea a murit în 1972), faptul că în raporturile mele cu Suzi n-am fost destul de prietenos și de iubitor e una dintre marile remușcări ale vieții mele. Eu eram pe vremea aceea cam „scrobit“, ea prea „artistă“ și fantezistă. Ne ciocneam. Acum mă căiesc de arțagul meu, dar e prea târziu.

Răzvan, după închisoare, a avut de suferit o oarecare ostracizare în cariera lui de medic chirurg. Trimis mai întâi într-un sat de munte, apoi în comuna Costești, apoi, vreme de patru ani, la spitalul din Curtea de Argeș, ajunsese, în fine, la București, după ce fusese clasat întâiul la primul concurs de medici chirurgi organizat după începutul regimului comunist. Acum, în 1967, era șeful Secției de chirurgie de la Spitalul Ministerului Finanțelor, în plin centru al Bucureștiului, spital de dimensiuni mici, dar, pentru standardele țării, bine înzestrat și întreținut, datorită norocului de a avea drept „patron“ Ministerul Finanțelor (spitalul făcuse bună impresie și ginerelui meu american, când mersese prima dată în țară cu Domnica, în 1966).

Întâlnirea în Gara de Est la Paris a fost mai puțin dramatică decât întâlnirea cu mama. Bineînțeles, ne-am găsit reciproc îmbătrâniți, schimbați, ceea ce era firesc după douăzeci și trei de ani, dar apoi am fost din nou cei doi frați nedespărțiți, care de la vârsta de doisprezece și, respectiv, cincisprezece ani, de când fuseserăm interni într-un liceu străin, nu mai avuseserăm nici cea mai mică umbră de neînțelegere între noi. Schimbări în comportament, într-un răstimp atât de lung, interveniseră însă, fără îndoială. El nu fusese niciodată limbut ca mine, dar acum îl găseam chiar taciturn. De unde m-aș fi așteptat să fie nerăbdător să-mi povestească câte trăise în acei douăzeci și trei de ani, lui nu-i venea să vorbească. Când s-au îngrămădit în sufletul tău prea multe, o prea grea povară, parcă nu mai poate ieși. Parcă în silă îi scoteam mărturisiri, amănunte, amintiri. Chiar după ani, când voi izbuti să-l aduc lângă mine, la Niamey, va rămâne multă vreme închis.

Îi vor trebui ani de zile de trăire în libertate până când să răbufnească deschis toată ciuda, toată amărăciunea, indignarea, suferința, exasperarea acumulate în douăzeci și nouă de ani. De-abia atunci au izbucnit cu furie, multe detalii revenind repetitiv, pesemne cele mai revelatoare, ale celor mai stridente imbecilități; sau cele care-l siliseră la cea mai mare umilință îndurată în tăcere, în mânie reținută acum reveneau la suprafață cu aceeași acreală, dar barem cu un fel de ușurare de a o putea împărtăși cu altul.

Luna aceea din vara 1967 trecu repede. Am fost de două-trei ori să vedem filme noi, apoi o săptămână la căsuța țărănească pe care soția mea o cumpărase în Normandia cu doi ani înainte, după moartea tatălui ei, care-i lăsase un mic apartament la Paris, pe care ea se grăbise să-l vândă. France se pasiona acum cu amenajarea, bucățică cu bucățică, a celor două încăperi, din care una fusese grajd. Avea de gând, anul următor, să facă din pod o odaie de oaspeți, mansardată. Deocamdată, Răzvan cu mine dormeam acolo; era doar acoperișul prins pe grinzi, fără pereți. Noaptea ne feream de curent în saci de dormit, de camping, trași până peste cap. Din vecini, veneau mirosuri de fân, de bălegar, de „țară veche“; mai auzeai mugind o vacă, lătrând un câine, era liniște și pace. Eram fericiți...

Jos, soția mea o ținea pe cea mică, pe Sandra, pe care în luna următoare o voi duce la New York, cum am povestit. Căci după plecarea lui Răzvan a avut loc periplul prezidențial în Statele Unite și Canada, pe care l-am relatat cu amănunte mai sus.

Pe când eram împreună la Paris, aflu din ziare că președintele Diori venise într-o scurtă vizită în capitala Franței, ca să-l întâlnească pe de Gaulle. Am telefonat la ambasada Nigerului și l-am putut prinde pe însuși președintele. I-am spus că, dacă ar avea câteva clipe libere înainte de a se întoarce la Niamey, aș vrea să trec să-l văd cu fratele meu, care dorește să-i mulțumească personal pentru favoarea de a fi putut ieși o lună din țară. Ne-a primit în aceeași după-amiază cu gentilețea lui obișnuită și, spre sfârșitul scurtei audiențe, ori că va fi vrut să-mi facă mie plăcere, ori că i-o fi plăcut și de fratele meu, i-a zis:

— Domnule doctor, de ce n-ai veni să lucrezi un timp în țara mea?

Am rămas descumpăniți un moment amândoi, căci propunerea era neașteptată. Fratele meu i-a răspuns:

— Domnule președinte, chiar de aș vrea, de la noi nu se iese așa ușor!... Discuția n-a mers mai departe, noi doi rămânând puțin nedumeriți: să fi fost o propunere serioasă, sau numai un gest de amabilitate? Nici între noi nu ne-am mai pus întrebarea, până la plecarea lui Răzvan.

În primăvara anului următor, m-am gândit că ar fi bine ca Răzvan să încerce să iasă încă o dată, căci simțeam în scrisorile lui dorul de

escapada de anul trecut. Atunci, sfidând posibila cenzură, i-am scris textual: „Ai un dosar bun de acum. Ia mai fă o cerere! Poate ți se dă drumul și anul ăsta.“ Așa a făcut, și a primit viză de ieșire și în vara 1968, de ne-am putut revedea la Paris. Era în toiul desfășurării crizei din Cehoslovacia.

În tot anul care se scursese, propunerea președintelui Diori de a-l invita în Niger își făcuse drum în mintea lui, devenise un vis, o speranță, aproape o obsesie — să respire liber un an sau doi. M-a întrebat dacă credeam că-i puteam reaminti președintelui de vorba lui de anul precedent. Se întâmpla să fie tocmai luna când, în fiecare an, președintele făcea o cură de trei sau patru săptămâni la Contrexeville, stațiune balneară din estul Franței, lângă Vittel, ambele cu ape minerale renumite. Îl întreb prin telefon pe ambasadorul Nigerului dacă-mi putea da numele hotelului și numărul de telefon al președintelui la Contrexeville. Mi le-a dat îndată și am și telefonat, îndrăznind să-l întreb pe președinte dacă ne permitea să-i facem o scurtă vizită. A acceptat fără nici o ezitare, poate chiar mulțumit de a mai avea o mică diversiune în monotonia curei termale. Luarăm trenul în aceeași zi și ne găsirăm o cameră într-un hotel mai modest.

A doua zi, când ne-a primit în odaia lui spațioasă, era televizorul aprins: se transmitea în direct intrarea tancurilor sovietice la Praga! Eram patru: Diori Hamani, Hubert Maga — fostul președinte al Dahomeyului —, Răzvan și cu mine. Patru scaune în fața televizorului. Scenele grozave ale monștrilor de fier înaintând în zgomot asurzitor pe străzile bătrânei capitale, fețele disperate ale orășenilor, gesturile de ură împotriva năvălitorilor... Amândoi africanii holbau ochii și repetau, când unul, când altul: „Nu-mi puteam închipui așa ceva... Cum e posibil așa ceva?!“ A fost prilejul — bineînțeles, și pentru mine și, mai cu seamă, pentru fratele meu — să încercăm să le deslușim adevărata față a comunismului.

Când am putut aborda mai târziu un alt subiect de conversație, Răzvan i-a spus președintelui că se gândise bine la propunerea pe care i-o făcuse anul precedent și că, dacă dânsul îi obținea de la guvernul român să fie trimis în calitate de cooperant în Niger, el accepta să vină. Președintele i-a spus că va încerca. Am stat toată ziua cu dânsul, ne-a reținut la prânz și ne-a luat cu el la o vizită oficială într-un târg agricol, unde am putut admira bovine de o dimensiune nemaivăzută și ne-am întors la Paris mulțumiți de expediția improvizată.

*

Întors la Niamey, așteptam cu nerăbdare să-mi spună președintele cum înțelegea să-l aducă pe Răzvan în Niger. Reîncepuse corvoada ședințelor de duminică

la palat, cu tinerii *Peace Corps*, dar, la plecare, președintele nu mai aducea vorba despre problema care mă rodea. Treceau săptămânile. Într-o duminică, la spartul târgului cu tinerii americani, mi-am luat inima în dinți și am atacat chestiunea. Răspunsul m-a cam dezamăgit: da, voia să facă ceva, dar trebuia să cerem o colaborare mai largă, să cerem României încheierea unui acord de cooperare, în care să se prevadă trimiterea de specialiști în diverse domenii. Într-un asemenea cadru, l-am putea aduce și pe fratele meu. M-a însărcinat să-i pregătesc, în acest sens, o scrisoare către Ceaușescu.

Am redactat a doua zi o frumoasă scrisoare, prin care, referindu-se la convorbirile avute cu ministrul Dumitru Usturoi când venise la Niamey și cu Corneliu Mănescu la Națiunile Unite, Diori Hamani cerea șefului Republicii Socialiste România să studieze posibilitatea de a trimite în Niger, în calitate de cooperanți, diverși tehnicieni: specialiști în cercetări miniere și petroliere în special, ingineri agronomi, veterinari, medici. În încheiere, avui ideea (cu oarecare temere că președintele nu o va accepta) de a adăuga propoziția următoare: „Iar printre medicii trimiși, aș dori să figureze și doctorul Răzvan Djuvara, medic chirurg la Spitalul Ministerului de Finanțe din București“...

A pornit scrisoarea oficială așa cum o redactasem. Răspunsul lui Ceaușescu a venit după nouă luni. Anunța că va trimite o delegație care să negocieze cu guvernul nigerian termenii unui acord de cooperare. Pesemne că redactorul răspunsului fusese un om cumsecade, fiindcă ultimul alineat al scrisorii conținea bucățica de frază următoare: „...și printre medici va putea figura doctorul Răzvan Djuvara“...

Au trecut iar câteva luni până a venit delegația română anunțată. Era destul de stranie situația mea de membru al delegației nigeriene, așezate la o latură a mesei de discuții, în fața celor care vorbeau românește de partea cealaltă... Condițiile puse de partea română au părut inacceptabile părții nigeriene. Învățați să primească asistență gratuită de la mai toate țările occidentale, ba și cu daruri constând în instrumente și alte materiale, africanii erau stupefiați de a constata că guvernul român le cerea să plătească în monedă forte câte 1 200$ USA lunar, pentru fiecare cooperant. Președintele mi-a spus a doua zi:

— Ar însemna să facem noi asistență românilor, nu ei nouă!

Nu s-a ajuns la nici o înțelegere și am rămas foarte dezamăgit, aproape deznădăjduit. Nu mai vedeam cum l-aș putea aduce pe

Răzvan.

Au trecut lunile. Au trecut anii. În august 1972, s-a prăpădit biata Suzi, de un fel de leucemie care n-avea leac. În scrisorile mamei, revenea ca o litanie: ce se mai aude cu venirea lui Răzvan? În iarna 1972–1973, îmi încolți în minte o idee: dacă ar ieși el încă o dată în concediu și, pe când se află în Franța, ar obține un contract cu Nigerul, fiind plătit de Niger? Oare s-ar opune guvernul român, care acceptase principiul trimiterii unor cooperanți plătiți de guvernul nigerian? Atunci, am făcut un lucru foarte puțin „ortodox“ din punctul de vedere al deontologiei administrative: am căutat în arhiva mea de la minister (am spus mai sus de ce țineam eu o arhivă în propriul birou!) scrisoarea de răspuns a lui Ceaușescu din 1969, am făcut o fotocopie (acolo nu se foloseau termenii de *xerox* și *xeroxare*) și i-am trimis-o recomandată lui Răzvan. „Ca să fie în casă.“

În primăvara 1973, l-am îndemnat să încerce să iasă încă o dată. El s-a dus atunci cu copia scrisorii lui Ceaușescu la un colonel de Securitate sus-plasat, care-i era recunoscător că-l salvase pe taică-său într-o operație extrem de dificilă. I-a arătat scrisoarea din care reieșea că „tovarășul“ era de acord cu eventuala lui angajare în Republica Niger, deci dacă el, pe când era în străinătate, obținea un contract de cooperant român în Niger, ce-ar zice? Colonelul i-a răspuns că, dacă are contract oficial și promite să se întoarcă, ei n-ar avea nici o obiecție.

Cu această asigurare verbală, cu pașaport și viză în regulă, Răzvan s-a urcat în Dacia de curând cumpărată (după ani de cotizare) și a pornit spre Paris. Trebuie să fi fost prin septembrie 1973. Mi-am luat, bineînțeles și eu concediu. De îndată ce a sosit, am căutat să vorbesc la telefon, de la Paris, cu președintele Diori. I-am spus că fratele meu se afla din nou în Franța, că era poate pentru ultima oară: nu putea oare să-i facă un contract, deoarece nu exista obiecțiune din partea lui Ceaușescu? A răspuns favorabil și am primit un bilet de avion pentru el — contractul, după împlinirea tuturor formalităților birocratice, urmând să-l semneze la Niamey. Am expediat Dacia pe cale maritimă (va sosi după vreo trei luni) și am luat amândoi avionul către Niamey. Când a apărut, în fine, contractul cu toate semnăturile și pecețile ministeriale, Răzvan a făcut o fotocopie și a trimis-o la București. Şi, cu acest fapt împlinit, a devenit primul — și probabil ultimul — cooperant român în Republica Niger.

O „fotografie“ a spitalului din Niamey ne dezvăluie câte ceva despre viața în Niger

Nici începuturile lui Răzvan[42] n-au fost ușoare. Când a sosit el, nu era încă nici un chirurg african la spitalul din Niamey. Erau numai doi

sau trei francezi și, în general, nu stăteau mai mult de doi ani. Au mai venit pe urmă un polonez, doi sovietici, nu țin minte de alții. Când a plecat el, după cincisprezece ani, se formaseră doi tineri chirurgi nigerieni. Nu existau specializări. Fiecare chirurg trebuia să facă orice operație, ceea ce, în cazuri de urgență, era destul de stresant; mai cu seamă că aproape toate operațiile se făceau în urgență, localnicii aducându-l de obicei pe bolnav când era la ultima fază. Medicii fiind puțini la număr, nopțile de gardă reveneau cam de două ori pe săptămână. Răzvan nu le făcea la spital, că ședeam la câteva sute de metri și, când îl chema la telefon, era la fața locului cu mașina în câteva minute. Nu era noapte când era de gardă să nu sune telefonul, și uneori nu se întorcea până dimineața. Şi dimineața, ceasul meu suna la șase, că serviciul începea la șapte jumătate, din cauza căldurii.

Dar nu acel nesomn îl supăra mai mult, că se învățase din țară să recupereze un ceas-două la orice oră din zi. Ceea ce-l irita la culme erau delăsarea și nepăsarea personalului. În Europa, chirurgul chemat grabnic la o operație îi găsește pe asistenți cu toate cele trebuincioase pregătite, uneori chiar bolnavul instalat în sala de operație. Acolo, trebuia el să alerge prin servicii, să adune infirmierii, să caute aparatura, să se asigure că e la îndemână un balon de oxigen, un aparat de transfuzie... Mai totdeauna o oră pierdută în pregătiri pe care trebuia să le supravegheze chiar medicul. Nenorocirea era că ar fi trebuit tot el să supravegheze și îngrijirile postoperatorii. Mi-aduc aminte, odată, după ce făcuse, noaptea, ore întregi, o operație grea care reușise, când s-a dus să vadă pacientul a doua zi dimineață, l-a găsit mort, cu acul de transfuzie înfipt alături de venă. Să turbeze. Zilnic mi se întorcea cu povești exasperante. Viața lui profesională era un chin, ceea ce l-a făcut să suporte mai greu decât mine mediul. Desigur, și eu aveam zilnic motive de enervare, dar, afară de riscul de a primi mustrări pentru o treabă neisprăvită la vreme sau prost făcută în serviciu, nu aveam vieți omenești pe conștiință! Era mai suportabil. Apoi, era el poate mai puțin indulgent decât mine...

Să vă descriu puțin spitalul. Era clădit de francezi, după ce fusese mutată capitala coloniei, la sfârșitul anilor ’20 — din capriciul, zice-se, soției unui guvernator —, de la bătrâna cetate haussa Zinder, la opt sute de kilometri mai la est, în târgușorul Niamey, în țară djerma, pe malul fluviului. Cuprindea un șir de pavilioane cu cel mult un etaj, destul de spațioase și bine clădite, dar care erau din ce în ce mai neîncăpătoare, pe măsură ce se dezvolta orașul. Întreținerea lor după modelul unui spital din Europa sau America era exclusă. Întâi, din cauza climei: căldura tropicală, care ar fi necesitat sute de climatizoare, apoi vântul cu nisip fin de laterită, care se strecura înăuntru, oricât de ermetice ar fi fost închiderile. Degeaba se mătura zilnic în interior, pe prispe, în curte — era doar prilejul unui alt nor de

praf. Apoi, era factorul uman. Un bolnav african nu intră singur la spital. El intră cu familia, cu o nevastă sau două, un frate, copii — care, dacă pacientul nu e din raza orașului, vor trăi și vor dormi și vor găti în incinta spitalului, în curte, pe prispă, pe culoare, sub patul bolnavului, oriunde și peste tot. Uneori, mai aduc și o găină-două, să mănânce omul ca acasă. Igienă prin atmosferă sterilă e un concept inimaginabil în Africa (de altfel, iluzoriu de cele mai multe ori și în Europa!). De aceea, faimosul doctor Albert Schweitzer — criticat în surdină de colegii săi francezi — renunțase din capul locului, în spitalul înființat de el înainte de 1914 la Lambaréné (Gabon), la principiile de igienă din spitalele europene. Teoria lui era că în Africa trebuie să îngrijești pe oameni *à la africaine*, că nu se poate altfel[43].

La spitalul din Niamey, fără ca să fie proclamată teoria, în practică era aplicată. Arareori, după vreo operație, se încerca izolarea bolnavului. Asta însă cu riscuri. Pe când eram acolo, un chirurg francez a dat ordin ca în camera unei proaspăt operate să nu fie lăsat să intre nimeni. Se întoarce după câteva ceasuri și găsește înăuntru trei cocoșnețe împopoțonate în vălurile lor, umplând odaia bolnavei cu fâpturile lor corpolente și cu larma lor. Furios, le cam îmbrâncește afară. „Caz de ghină“, cum se zice la mahala (și pe franțuzește *manque de pot*), una dintre ele era soție de ministru. Medicul neștiutor în ale locului a fost pus în avionul de Paris a doua zi.

> Acest spital, așa cum era, l-am păscut, vă puteți închipui, în douăzeci și trei de ani, mai mult decât aș fi dorit. Cred că nu era săptămână să n-am de-a face cu doftorii. Ba ochii, ba dinții, ba nas-gât-și-urechi, ba diaree cu care te repezeai să afli de nu e holeră sau vreo altă boală mortală. Cred că am avut de toate, dizenterii, virusuri și microbi, candida albicans, bilarzioză, amibiază și — pe căldurile alea sălbatice — fel de fel de „coci“, streptococi, gonococi, stafilococi, staidetecoci, de toate. Un singur lucru n-am avut și care era cel mai frecvent și mai de temut, malaria. Și aveam serioase motive de a mă teme, căci, din copilărie, căpătată la șase ani pe lângă lacul de la Mamaia-sat în sus, mă ținuse o malarie recurentă timp de vreo opt ani, până mă curarisise de ea la Nisa, cu injecții masive de chinină și cure bianuale de chiniostovarsol, un fost medic colonial — îi mai țin minte și numele, Casabianca. Acum, cu descoperirea nivachinei, exista un preventiv bine experimentat. Timp de douăzeci și trei de ani, am luat mica bulină amăruie în fiecare dimineață, fără greș, și cred că nu m-a ferit numai de malarie, ci și de alte posibile metehne. Unii îmi ziceau să bag de seamă că, cu vremea, voi surzi, îmi voi pierde memoria și știu și eu mai ce. Mai surd decât am rămas la șaisprezece ani de la un tir cu pistolul și apoi de la trei ani de militărie și de război, n-am ajuns. Cât de a fi pierdut memoria... voi vedea când mi-oi fi terminat Amintirile...

Răzvan al meu, cu toate că — așa cum vă spusei — era mereu exasperat de unele întâmplări zilnice, a fost îndată iubit și apreciat de localnici, nu numai datorită valorii sale profesionale, dar și pentru omenia lui. Era el câteodată cam brusc din fire, dar știa să și glumească cu ei și, în orice caz, îi îngrijea cu devotament. La puține luni după sosire, era, bineînțeles, mai popular și mai cunoscut pe piață decât mine, funcționarul ministerial prezent de doisprezece ani. Iar dacă pentru un european asemănarea dintre noi era doar relativă (un „aer de familie“, zice franțuzul), pentru africani confuzia era totală...

Dacă coboram undeva din mașină în oraș, îndată îmi venea unul cu zâmbetul larg: *Bonjour, docteur!* La început, protestam, nu eram eu doctorul, eram frat-său! În general, râdeau și credeau că-mi bat joc de ei. Atunci, după câteva luni, plictisit de zadarnicele dezmințiri, nu mai ziceam nimic, duceam degetul la pălărie și răspundeam și eu *bonjour*. Gluma se îngroșa însă când individul insista zor-nevoie să-i dau oră de întâlnire la spital a doua zi! Atunci era musai s-o iau iarăși cu protestatul. Solicitantul rămânea sfios, îndoit, își zicea: „Doctorul încearcă să scape de mine...“

> Scena cea mai nostimă am trăit-o după câțiva ani. De obicei, mergeam cu rândul la cumpărături la magazinul alimentar „PARIS-SCOA“, deschis de o mare firmă franceză. Într-o seară, nu știu prin ce împrejurare, mergem împreună. După casele de marcat se țineau niște băieți de prăvălie, cu cartoane, care te ajutau ducând marfa până la mașină, ca să mai prindă un ban. De data asta, băiatul, după ce îngrămădise cumpărăturile noastre într-un carton, ne vede deodată pe amândoi. Văd în ochii lui holbați o sclipire de stupefacție, aproape de groază, i se părea că vede dublu, vedea doi docteur Djivarà: se uită când la unul, când la altul, apoi, fixându-mă intens și arătând cu degetul pe Răzvan, îmi zice: *Tu es le même frère avec le docteur*? „Ești același frate cu doctorul?“ Mi-a plăcut grozav exclamația, dovadă că o mai țin minte până azi. Cine știe ce traducere o fi fost din djerma sau din haussa.

Franțuzeasca locală era într-adevăr împănată cu idiotisme pline de haz sau de farmec. Mi-ar trebui o carte întreagă... Nu rezist însă ispitei de a vă cita trei dintre ele — reamintind totodată că erau expresii folosite doar de micul strat care vorbea franțuzește. Masa nu știa boacă de franceză, chiar în capitală; dacă mă duceam la piață, ceea ce făceam foarte rar, trebuia să mă tocmesc în djerma cu țărăncile care-și întindeau pe o rogojină salatele, vinetele și alte sărăcii de zarzavaturi.

Pentru a vorbi de unul care a plecat la drum, se spunea: *Il a pris son pied la route* „și-a luat piciorul drumul“ — era clar. În schimb, când am auzit prima oară zicându-se de o femeie: *Elle a gagné petit!* „A câștigat mic“, n-am înțeles; mai întâi, fiindcă o veche expresie franceză, rămasă probabil din timpuri medievale, *un gagne-petit*, înseamnă un nevoiaș, unul care câștigă puțin. Atunci trebuie să afli că în djerma echivalentul verbului „a câștiga“ înseamnă și „a câștiga“, și „a dobândi“ sau „a căpăta“. Deci „ea a dobândit mic“ înseamnă: ea a rămas însărcinată, o să capete unul mic.

Dar cea mai drăguță dintre aceste expresii am aflat-o mai târziu, când dădeam cursuri la universitatea lor și la Şcoala de Administrație. Mă mir odată de absența prelungită a unei studente; atunci, un coleg al ei mai îndrăzneț, vrând să-mi spună pe șleau că fata-și dăduse poalele peste cap și se cam curvarisise, îmi zice: *Elle a fait boutique son cul!* „și-a făcut prăvălie curul“. Plastic, nu-i așa?

Câteva remarci ale unui străin neștiutor

E poate momentul să încerc să evoc câteva aspecte din viața locală, din moravuri și atitudini care ne apăreau ciudate nouă, europenilor.

Vă reamintesc că, pentru ei, „eropeni“ sau „anassara“ (adică nazarineni) erau toți albii — afară de arabi —, deci și europeni, și americani, probabil și evrei, când nu era vorba de reprezentanți ai Statului Israel.

Cel mai frapant pentru noi era starea femeii. Erau, desigur, variații după etnii, dar în linii generale, la populațiile musulmane, care reprezentau imensa majoritate a locuitorilor, situația femeii era cam aceeași și n-am putut deslușI, de cele mai multe ori, care era moștenirea străveche, animistă și care era aportul islamului.

Starea femeii. Poligamia

Poligamia era regula, cu excepția minorității creștine negre, unde divorțul sau părăsirea femeii „înlocuiau“ poligamia. În ziarele locale și în discuții private, poligamia era adesea dezbătută. La unii mai învățați — aceasta însă numai în conversații particulare —, se venea cu citate din Coran, de felul „Femeia e grădina ta, o poți ara după voie“ (să fiu iertat de erori, citez din memorie) sau „Trei lucruri nu lasă urme: zborul păsării pe cer, înotul peștelui în apă și bărbatul în trupul femeii“... De cele mai multe ori însă, se venea cu argumentul pseudoștiințific că sunt, statistic, în lume, mai multe femei decât bărbați! Degeaba încercam să arăt — am îndrăznit chiar o dată să scriu la ziar și am fost publicat — că cifrele din statistici dau o infimă majoritate femeilor, explicabilă prin longevitatea mai mare a acestora, pierderile bărbaților în războaie, plecarea bărbaților la muncă prin străinătăți etc. Că, în nici un caz, acea mică diferență numerică nu putea justifica să-și însușească fiecare bărbat trei-patru femei!

Ciudat cum acest raționament elementar nu-i convingea. În realitate, în tot cuprinsul țării, nu-și putea plăti luxul de a avea mai multe neveste decât o minoritate: șefii tradiționali, funcționarii de stat, negustorii bogați în special — și cei ce făcuseră hagialâcul de la Mecca! De acolo veneau cu prestigiul de *hadji*, calificativ de acum nelipsit din numele lor și cu o grămadă de mătăsuri și de giuvaericale. În orașe deci, mulți bărbați, la vârsta matură, aveau două-trei neveste, uneori chiar patru. Atunci, ce făceau bărbații care au rămas de căruță? De homosexualitate n-am prea auzit, afară de unii tineri care se dădeau cu plată unor amatori europeni... Probabil că, în promiscuitatea în care se trăia prin „concesiunile“ din oraș, cu familia lărgită mai rău ca o zadruga sârbească de odinioară, trebuie că se mai strecura în noapte câte o umbră nepoftită — mai cu seamă că, de! noaptea toți negrii sunt… negri; iar femeile sunt învățate din fragedă tinerețe să nu scoată vreun geamăt, nici un murmur, nici cea mai mică șoaptă, chiar în clipele cele mai intense.

La țară, mi s-a spus, de pildă, despre tatăl ministrului meu Abdou Sidikou (de care am mai pomenit), care era emir al districtului Kouré

(*amirou Kouré*), că avea o nevastă sau o țiitoare în fiecare dintre cele cincizeci de sate ale districtului, pe care le „onora“ de câte ori trecea în turneu prin satul lor. De unde apăruseră grămadă de puradei. Du-te de verifică dacă erau toți ai lui! Poate că Attila, de care se spune că practica și el acest sistem giratoriu, va fi avut ibovnice mai strașnic păzite.

Cutuma clitoridectomiei

Am vorbit de reținerea la care educația le silea pe fete. Se mai adăuga obiceiul — greu de închipuit în civilizația noastră — a clitoridectomiei, practicate ritual la fetițe la vârstă fragedă. Operația exciziunii clitorisului se executa de o bătrână din familie, bunică sau mătușă, cu o lipsă totală de precauții igienice, cu un cuțit sau, mai adesea, cu un ciob de sticlă. Își poate oricine închipui urmările uneori fatale ale unei asemenea ciuntiri, pe lângă starea de mutilare senzitivă și uneori probabil și morală în care o lăsa pe viitoarea fată nubilă.

Originea acestei practici se pierde în negura vremilor. Doctorul Pidoux, prietenul meu, îmi venea cu explicații magice: ar fi fost vorba de înlăturarea rituală a ultimului element de masculinitate la femeie... Mărturisesc că rămân sceptic în fața unor asemenea interpretări sofisticate. Îmi pare mai probabil ca practica să se fi născut într-o societate preistorică, în faza de vânătoare la depărtări sau de păstorit migrator, când bărbatul, părăsind femeia cu lunile, a vrut s-o ferească de unele ispite. Sunt poate prea prozaic. În tot cazul, indiferent de originea cutumei, ea e profund înrădăcinată la o mare parte dintre etniile negro-africane, și strădaniile actuale ale unor organizații internaționale nu par să fi dat încă rezultate apreciabile. Țările occidentale în care trăiesc de acum importante colonii de africani luptă cu mijloace legale împotriva acestei cutume arhaice, antiigienice și cu totul opuse normelor noastre morale. Dar chiar acolo, cu toate constrângerile polițienești și judiciare, cu mare greutate se poate eradica acest străvechi, straniu și strașnic „obicei al pământului“ african.

Obiceiul nu e însă răspândit la chiar toate etniile. Până și în Niger, am aflat că în extremul sud-est al țării, ca și în extremul nord-est al Nigeriei, în regiunea Bornu, se găsește o etnie unde fetele sunt crescute în cu totul altă optică; și de unde bătrânele în alte părți mutilează fetițele de acel organ feminin, acolo câte o mătușă din familie se ocupă, intim, de dezvoltarea zisului organ la fetiță, ca s-o facă — în graiul lui Dionisie Eclesiarhul — mai „dornică de împreunare“! Încă o dată, varietatea moravurilor în Africa e infinită.

O nuntă în Niger

Măritișul la djerma și la mai toate etniile de acolo se făcea după un

întreg ritual. Mai întâi, peținul. Fetei pe care o plăcea, băiatul nu i se adresa direct. Nu trimitea însă peținători, ca odinioară la noi, ci o întâlnea cu un prieten, cu cel mai bun prieten și numai acesta se adresa fetei; „îndrăgostitul“ niciodată. Discuția era deci triunghiulară: „îndrăgostitul“ — să-i zicem Adamou — se adresa, de pildă, prietenului Issoufou:

— Spune-i lui Maimouna că o iubesc...

Issoufou transmitea mesajul. Maimouna îi răspundea lui Issoufou:

— Spune-i lui Adamou că trebuie să mi-o dovedească...

Issoufou transmitea răspunsul — și scena putea ține cu orele. După mai multe întâlniri, poate cădeau la învoială să se căsătorească.

Nu știu dacă de această abordare triunghiulară trebuie să leg o altă observație pe care am făcut-o. Intru într-o prăvălie să cumpăr cuie. Mă adresez primului vânzător din fața mea și-i spun:

— Aș dori 200 de grame de cuie de doi cm...

Vânzătorul se adresează altui vânzător, vecin:

— Ibrahim! Dă-i lu' domnu' 200 de grame cuie de doi...

Cu luni mai târziu, mă duc la aceeași prăvălie și, știind de acum că Ibrahim e subalternul primului vânzător căruia mă adresasem întâi, îl întreb direct:

— Aș vrea 100 de grame de cuie de un cm.

El se întoarce către primul:

— Adamou! Dă 100 de grame de cuie de unu lu' domnu'!...

Ce înțelegeți din asta? Un etnolog ne-ar explica poate. Oare fiindcă fiecare vrea s-o facă pe șeful și nu vrea să pară că primește ordine?

Prin faptul că mirele trebuia să plătească o sumă de bani, se zicea că bărbatul își cumpără nevasta. Termenul era — pare-mi-se — nepotrivit, cel puțin la uniunea între doi tineri. Când un bărbat mai copt sau chiar vârstnic își căuta o a doua sau a treia nevastă, desigur că prețul la tocmeală urca, părinții fetei făcându-se mai exigenți, mai dornici de câștig, cu atât mai mult cu cât, probabil, alianța nu se mai făcea din dragoste — cel puțin din partea fetei. Dar, la prima căsătorie, cum am spus, zestrea (că pe franțuzește se traducea cu termenul *dot*, pe când noi nu numim zestre decât aportul miresei) era de fapt modestă și oarecum justificată de contrapartea pe care o aducea mireasa cu covoare, pături, pânzeturi, scule de bucătărie, mă rog, din cele trebuincioase noii gospodării. Zestrea plătită de bărbat era acum foarte criticată în presă și în discuțiile politice, se ajunsese chiar a se impune de către guvern bareme de nedepășit.

O nuntă din acestea tradiționale — am asistat la mai multe — nu avea nimic spectaculos. Familiile, prietenii, toată asistența ședea în cerc pe niște rogojini. În centru, o tigvă mare cât un lighean. Câte un reprezentant al fiecărei părți mima o târguială, ca și când nu s-ar fi înțeles încă asupra zestrei. Își aruncau mâinile cu degetele deschise

unul către celălalt, ca și când ar fi jucat la zaruri și strigând cifre din ce în ce mai mari. De fapt, se opreau la suma convenită dinainte, dar acest joc nu împiedica pe rude și prieteni să mai arunce și ei în tigvă uneori sume frumoase, care erau bine venite pentru cheltuielile nunții. În tot timpul târguielii, doi-trei toboșari se învârteau în jurul nostru, bătând din tobe în ritmuri frenetice. În acest răstimp, mireasa stătuse ascunsă și n-a ieșit decât la urmă.

În altă tigvă mare se găsea un teanc, cu vârf, de nuci de cola, care erau acum distribuite generos tuturor celor de față, câte două-trei de cap, pe când un *griot*, numele franțuzesc al unui fel de trubadur, tot striga printre sunetele de tobă lauda celor două neamuri și fel de fel de urări pentru mire și mireasă. De unde scotea atâtea vorbe nu puteam să știu, căci nu înțelegeam nimic, dar mi se părea de fiecare dată interminabil. Distribuirea de cola, să știți, era lucru mare, lucru de însemnătate.

Mirifica nucă de cola

Dar trebuie mai întâi să vă spun ce e nuca de cola, căci — europeni neștiutori — nu cunoașteți această minune decât din auzite, că ar intra cică în compoziția băuturii, azi internaționale, coca-cola. La mărime, arată ca o nucă mare de-a noastră înainte de a fi cojită, dar ea, din arbuștii de pe coastă, de unde e importată, sosește gata cojită. Vin cantități uriașe, camioane întregi, mii de tone anual. Pentru a-și păstra un timp frăgezimea, teancurile sunt învelite cu pânze de sac umede. Populația întregă e înnebunită după consumul acestei nuci, care înlocuiește parcă și vinul, și cafeaua de la noi, dovadă că omul, sub toate latitudinile, nu poate trăi fără un pic de drog, de ceva care să-l trezească, să-l excite, să-l îmbete.

Dată fiind scumpetea mărfii aduse de atât de departe (socotesc, după calculele mele comparative, că cei 25-30 de franci CFA, cât costa nuca, ar face vreo 2 500-3 000 de lei de azi), săracul umbla ziua întreagă după ciubuc, să primească barem una, că altfel nu era om. Alții, mai avuți, „ronțăiau“ până la cinci-șase nuci pe zi. Aïcha Diori, soția președintelui, când pleca cu el în străinătate, lua în bagajele ei saci întregi de nuci de cola, că, de nu ronțăia cele cinci-șase nuci pe zi, era bolnavă, făcea istericale. De fapt, consumul regulat al nucii ducea la dependență, la adevărată atitudine de drogat. Lipsa, chiar o singură zi a nucii se făcea resimțită prin nervozitate și prin dureri de cap. După câțiva ani de ședere, am încercat și eu nuca.

Ce să vă spun? De culoare gălbuie sau vânăt deschis, nuca se desparte cu unghia în două jumătăți aproape egale, după un desen elegant, care aduce cu un cunoscut desen mitic chinezesc. Mușți din una dintre jumătăți, ți se face îndată gura pungă, atât e sucul de amar și de astringent. Apoi mesteci, mesteci în vrăjmășie, mai iese mereu

puțin suc, dar, oricât ai mesteca, îți rămâne gura plină de rumeguș. Unii îl înghit, alții îl scuipă. Eu eram din ăștia din urmă, numai că scuipam într-o hârtie sau în coș. Ei, în stradă, scuipă pe jos — ca la noi semințele. Doar că aici ți se făcuse mintenaș scuipatul roșu-cărămiziu și, dacă scuipai spre ziduri, rămâneau desene cărămizii de-a lungul pereților.

Mă veți întreba: ce te-a apucat, dom'le, să-ți pui mintea cu ei și să mănânci din acea otravă? Da' la noi, nu tot otravă și amărăciune sunt și berea, și vinul, și rachiul, și cafeaua, și tutunul? Acolo, la mijloc de dimineață, când simțeam un început de toropeală, după ce mestecam jumătatea de nucă, abia înghițeam și simțeam ca și când aș fi înhămat un armăsar la căruță. Alt om într-o clipită. Nu era glumă, nu era vorbă goală, efectul era imediat și puternic, fără îndoială — și nu lăsa urme precum cafeaua, care te împiedică să dormi după opt ceasuri. Nuca mea de cola de la 10 dimineața n-avea nici un efect asupra somnului de la siestă, așa că la birou am luat și eu acest obicei. Când mă surprindea un african mestecând cola în birou, rămânea uimit, că nici un francuz nu se deda la acest exercițiu; exclama cu ochi mari: *Vous croquez?* „Ronțăiți?“ — căci la ei verbul *croquer* devenise intranzitiv, „a ronțăi“ însemna „a mânca nucă de cola“. Şi vă închipuiți ce chilipir pe plantonul de la minister! De la nouă jumătate, tot dădea târcoale pe la ușa mea, doar-doar m-o vedea ieșind să-i comand cumpărarea, bineînțeles, a două nuci de cola, una pentru mine, una pentru el.

Negustorii de cola erau tineri, care țineau mici tarabe pe la colț de stradă, cu nucile acoperite, cum am spus, cu saci uzi. Țineau în general și țigări, chibrituri, alte mărunțișuri. Tarabei i se zicea acolo *tablier*, care în franceza curentă înseamnă „șorț“, dar cuvântul mai are alte sensuri vechi, înrudite cu *table* „masă“; de acolo se luase probabil sensul. Importul nucilor se făcea în camioane grele, venite de la 1.200-1.500 de kilometri în sud-vest, din Coasta de Fildeș și, mai cu seamă, Ghana. Reprezenta o enormă pierdere financiară pentru Niger, una dintre cele mai sărace țări din lume. Mi s-a spus, în primul an al ședерii mele acolo că, pe când bugetul statului era de 15 miliarde de franci CFA, importul de nucă era de cinci miliarde pe an. Așadar, când pe la nunți sau alte ceremonii se distribuia nucă de cola cu pumnul, nu era ca la noi punguța de drajeuri, era dar de preț, și prețuit.

Pe măsura ședерii mele la Niamey, s-a răspândit însă din ce în ce mai mult, îndeosebi la tinerii funcționari, moda nunților ca în Franța: fata în rochie albă de mireasă, mirele la veston și cravată, ba și la smoching, mașinile din tot cortegiul cu panglicuțe albe și claxonând în neștire; înscriere oficială la primărie; seara, într-o casă sau într-un restaurant, recepție cu băuturi și muzică de dans — mă rog, tot dichisul, copiat însă, fatal, după mica burghezie franceză.

La una dintre aceste petreceri de nuntă unde mă aflam, într-o vilă sărăcăcios

mobilată, se distribuiau băuturi spirtoase cu nemiluita. Am văzut un tânăr, destul de șleampăt (mi s-a spus ulterior că nici nu fusese poftit), înghițind unul după altul trei pahare mari cu șampanie, din pahare groase de pirex. După cel de al treilea pahar, încă ținând paharul în mână, a căzut lat pe spate, pe ciment.

Cum se împăcau co-nevestele?

Ceea ce-mi stârnea mai cu seamă curiozitatea era de a înțelege cum se împăcau între ele co-nevestele (fr. co-épouses) unui bărbat. Spre surprinderea mea, în general se împăcau... pe spinarea bărbatului; fiindcă felul disprețuitor cu care bărbatul privea femeile atrăgea consecința paradoxală că, de cele mai multe ori, co-nevestele aveau interesul să se coalizeze împotriva soțului! De asemenea, copiii, dacă soțiile aveau o fire înțelegătoare, le considerau pe toate mame.

> Mă apropiasem de unii dintre copiii unui ministru care fusese numit ambasador la Washington. Avea două soții și vreo doisprezece sau treisprezece copii. Aceștia, indiferent de mama naturală, le considerau la fel pe amândouă. Ambasadorul o lua pe una dintre soții cu el în America cu câțiva dintre copii, pe când ceilalți copii, din motive școlare, rămâneau la Niamey, cu cealaltă soție. După vreo șase luni, soțiile se permutau, dar copiii rămâneau și mi-au spus că se înțelegeau la fel de bine cu ambele „mame“.

Lucrurile nu mergeau așa, pe roate, întotdeauna. Câteodată, prima soție, când afla, după ani de căsnicie, că soțul aducea în casă o a doua soție, în general, bineînțeles, mai tânără, putea cădea în stare de depresiune. Dacă, pe deasupra, caracterele nu se potriveau, ori că tinerica era obraznică și nu dădea primei soții atenția cuvenită, ori că prima soție era arțăgoasă, tensiunea putea degenera în dramă. Fratele meu mi-a mărturisit că, în două cazuri de deces al câte unei tinere — „a doua soție“ —, a avut îndoieli asupra cauzelor decesului. Oare prin otrăvire? Dar produsele toxice de acolo nu erau bine cunoscute în farmacopeea și medicina europene, așa că fratele meu, la îndoială, și-a zis că mai bine o lăsa moartă... Că tot era moartă. Ce rost avea, în acea incertitudine, să-ți aprinzi paie în cap? Unii foști colonialiști francezi mi-au afirmat că nu erau rare cazurile de otrăvire, mijloc perfid și greu detectabil, de răzbunare.

Că erau dese cazuri de traumatism psihic mi-l mai dovedește un amănunt ciudat, pe care l-am aflat întâmplător: o întreb pe o colegă de la minister, al cărui soț purta prenumele de Tiousso, pe care nu-l întâlnisem încă, de unde venea acest prenume. Mi-a răspuns că, în dialectul mamei lui, *tiousso* însemna „curajos“ și se dăduse acest nume copilului, fiindcă se născuse tocmai în vremea când tatăl său lua o a doua soție. Așadar, mama lui, prima soție, socotea că copilul va avea nevoie de bărbăție, deoarece maică-sa nu va mai fi preferata bărbatului! S-ar putea ca interpretarea mea să fie greșită.

Dar — repet — în general, prima nevastă, cu vremea, se împăca cu noua situație. Se mai întâmpla, după câțiva ani, că apărea și o a treia nevastă. Atunci, adesea, cele două mai vârstnice îi făceau viața amară ultimei intruse, și se năștea o legătură între primele două. Apoi, cum

am mai spus, erau și dese prilejuri când se puneau toate trei să-i facă zile fripte bărbatului. Iar cea care era preferata momentului — mi s-a afirmat — știa să facă fel de fel de fițe și mofturi ca să capete ce voia, cutare stofă, cutare brățară, că dacă nu... Şi, ale dracului, cu toată amenințarea venirii unei noi soții, tot ele obțineau ce voiau. Dar era și asta o armă de manipulat cu precauție, că odată-l vedeai pe bărbat, dacă era cu dare de mână, că-ți venea cu o a patra nevastă — și atunci, până s-o da și asta pe brazdă, erau riscuri.

Cu tot disprețul cu care erau tratate sau tocmai din acea pricină, femeile erau rele, strașnice, negre în cerul gurii! Când, spre sfârșitul ședерii mele, unii dintre tinerii mei asistenți, adică tineri secretari de ambasadă, au căpătat destulă încredere în sincera mea prietenie, în curata mea dorință de a pătrunde lucrurile fără spirit de critică sau de dispreț, mi-au mărturisit cât erau de nenorociți în fața durității soțiilor lor, stând mereu în defensivă, incapabile de gingășie, de blândețe, de gesturi de dezmierdare. Mi s-au confirmat impresiile, bineînțeles fugare, pe care le avusesem eu însumi. Întâmplarea făcea că cei care-mi destăinuiau asemenea lucruri petrecuseră barem un an-doi în Europa și cunoscuseră unele europence...

Un exemplu de tiranie — ascunsă, dar eficace — a unei femei l-am aflat prin indiscreția unei africance din „lumea bună“ de acolo, privitor la soția colonelului Seyni Kountché, cel care, cum vom vedea, l-a răsturnat pe președintele Diori... (iată că fac și eu ca faimosul ambasador cu informatoarea lui, Rosalie!) Cică doamna era „ră de muscă“ și noul nostru președinte, care făcea să tremure cinci milioane de supuși, acasă tremura în fața muierii și se temea că nu face față „la așternut“. Atunci, se infiltrase pe lângă el un șarlatan pe nume Bonkano, care, cu cine știe ce vrăji și filtre magice, îi băgase în cap că, fără ajutorul lui, nu mai era om. În schimbul cărui miraculos serviciu căpătase, încet-încet, tot soiul de avantaje financiare și privilegii comerciale, inclusiv un cvasimonopol asupra transporturilor rutiere, astfel încât severul și austerul militar, care răsturnase regimul Diori, acuzându-l de corupție, ajunsese după câțiva ani, fără nici un profit personal, doar din prostie, să păgubească țara infinit mai mult decât regimul predecesorului său!

Culmea e că ticălosului de Bonkano nu-i ajungea să-l ducă de nas pe președinte, s-a vrut președinte el însuși! În timpul unei vizite a lui Kountché în Franța, a încercat un puci cu ajutorul unor militari nemulțumiți sau cumpărați. Puciul a eșuat datorită bărbăției unei tinere avocate, care, aflându-se întâmplător cu mașina în plină noapte în preajma palatului asediat de rebeli, a gonit până la periferie la domiciliul unui general, și acesta a putut aduce grabnic din împrejurimi un regiment care a înăbușit revolta. Bonkano a fugit în Nigeria, unde huzurește poate până azi cu banii furați din sărăcia țării

sale.

Portul femeilor

Femeile nigeriene erau foarte grijulii cu toaleta lor. Ceasuri întregi se spălau, își ungeau trupul cu grăsimi sau alifii de ale lor și, de când aduseseră europenii tot soiul de minuni, creme și pomezi, își cheltuiau pe ele toți bănișorii. Era foarte căutată și o cremă care pasămite mai albea pielea, dovadă că dominația albă infiltrase în subconștientul lor ideea că o piele e cu atât mai frumoasă cu cât e mai deschisă. Degeaba avertizau, din când în când, ziarele și radioul că acele creme erau nu numai ineficace, dar și periculoase, fetele îi dădeau înainte. Nu se găsea asemenea cremă la fața locului, decât pe la șarlatani, așa că ele încercau să și le procure prin mijlocirea unor prieteni care mergeau în Franța.

Operația cea mai lungă era, bineînțeles, dresul părului. Cu acea calitate de păr ingrată, mai apropiată de floci sau de câlți decât de părul mătăsos al indo-europenelor, dresul părului era o problemă grea. Operația, totdeauna, cerea un ajutor. Figura cea mai obișnuită era adunarea perilor în mici pătrățele, în care șuvița de păr, mlădiată cu unt (ceea ce aducea miresme de unt rânced!), era prinsă cu o panglicuță. Unele fete adoptaseră formule mai moderne: peruci de cele mai multe ori negre, dar fetele mai îndrăznețe își puneau și perucă roșie sau chiar blondă. Altele izbuteau să facă o grămadă de cârlionți, de le arăta capul ca un miel merinos. În fine, moda cea mai reușită — în ochii mei, cel puțin — era înnădirea unui mare smoc de păr negru (străin) de propriul păr de la ceafă. Această continuitate de păr permitea tot soiul de figuri, apropiind coafura africancei de o coafură europeană.

Îmbrăcămintea era reprezentată — cu excepția rarelor, foarte rarelor fete care începuseră să se îmbrace *à l'européenne* — de o rochie, de fapt mai totdeauna o largă piesă de bumbac (francezii îi zic *pagne*), înfășurată până la glezne; și era bine să fie așa, că nu aveau nici fesele, nici pulpa piciorului frumoase după canoanele noastre. Iar de mijloc, deasupra, legau o largă broboadă ce cobora numai puțin sub șolduri, subliniind mlădierea mersului lor nonșalant, agale.

Din păcate, în zona nigeriană, se înfiripase o modă a culorilor închise, cu dominantă maro, cafeniu. Şi acestei tendințe i-am atribuit aceeași origine de complex față de culoarea pieii lor: își închipuiau că, purtând o haină de culoare cât mai închisă, tenul va părea, în contrast, mai deschis. Rezultatul era catastrofal: nu mai distingeai din cap până în picioare decât un ansamblu negru-cafeniu. (Nu vă mai spun ce păteai noaptea cu farurile mașinii când treceai prin sate! Un negru în haină maro, cu cap maro și picioare maro se juca de-a „omul invizibil"! Era una cu decorul și cu noaptea. Pericol, dom'le! Trebuia

să mergi cu cinci kilometri pe oră.) În Senegal, la Dakar, am văzut femei superbe, care aveau inteligența de a purta numai văluri și bumbacuri albe sau în culori pastel, galben deschis, verde foarte deschis. Ovalul perfect al capului și luciul pielii negre erau admirabil puse în valoare de contrastul culorilor. Moda asta, din păcate, nu ajunsese pe vremea mea până în Niger.

Copilașii cărați în spinare

Alt aspect caracteristic al străzii: copiii purtați în spinare de femei. Şi, întrucât autohtonii erau prolifici, aproape o femeie din două căra câte un prunc în spate — vreo doi de mână și alții, mai mărișori, după ea. Îndemânarea cu care se făcea încărcatul în spinare a micii odrasle mă fascina: femeia se îndoia puțin din șale, apuca copilul, gol-goluț, de un braț și-l arunca în spinare ca pe o desagă, și ăla micu' pica drept unde trebuia, cu burta lipită de spinarea mamei, cele două brațe, cumințI, spre umerii ei, picioarele răscrăcănate cuprinzând-o de mijloc — și atunci femeia, lăsând copilul o clipă singur în echilibru, cu același gest larg arunca peste el broboada care înainte o încingea, și acum îi cuprindea pe amândoi. Adesea, femeia mai înnoda o a doua broboadă, mai largă. Iar pe burtă nu făcea nod adevărat, doar răsucea cele două capete ale broboadei în afară, minunea legilor fizice făcând ca orice tracțiune la spate să întărească înnădirea în față.

Mersul acestor femei, puțin aplecate înainte, cu odorul lor în spate, nu era lipsit de eleganță. Femeile erau învățate de mici să poarte asemenea povară, că nu era rar să vezi fetițe de zece-unsprezece ani ducând o surioară mai mică în spinare.

Observatorii europeni erau împărțiți în ce privește efectele acestui obicei al purtatului copiilor în spinare. Unii spuneau că e benefic. Cunoscând traumatismul pe care despărțirea de pântecele mamei îl prezintă pentru copil din chiar clipa nașterii, aceste lungi șederi în strâns contact cu trupul mamei ar avea un efect liniștitor, securizant. Copiii africani, prin locuri publice, prin biserici, erau mult mai cumințI decât copiii europeni de aceeași vârstă, pot chiar spune că nu țin minte să fi văzut plângând copii purtați de mamă în spinare. O altă teorie, mai critică, pretinde că această ocrotire excesivă, extinsă uneori până la vârsta de doi-trei ani, are un efect rău asupra caracterului copilului, nu-l învață din vreme să lupte singur împotriva mediului înconjurător și semenilor lui răuvoitori; lucru care ar accentua o apatie firească datorată probabil climei, nutriției și unei moșteniri milenare. Pe cine să crezi? Cert este că, pe măsură ce femeile africane vor adopta modul de viață și hainele europene, străzile vor fi toate asfaltate și vor apărea cărucioare de copii, bătrânul obicei va dispărea cu vremea. Să fie păcat? Să fie mai bine? *Chi lo sa?*

Mi-am pus, de asemenea, întrebarea cum vor fi cărat femeile copiii când nu erau încă îmbrăcate? Căci în acel continent torid e cert că stofele nu vor fi pătruns decât sub influență arabă, apoi europeană. La doar câteva sute de kilometri la sud de Niamey, în nordul Dahomeyului (azi, Benin), am mai văzut o etnie unde goliciunea integrală era firească, singura podoabă fiind, la bărbați, o teacă de piele în jurul penisului, legată de mijloc printr-un șiret de piele. Şi nu cred ca acest ornament să fi fost de pudoare, ci, mai curând, pentru a feri prețiosul mădular de spini și de lovituri, fiind în această privință africanii noștri mai civilizați decât grecii antici, pe care-i vedem în picturi goi de tot, chiar în scene de război! Regiunea aceea din Dahomey e un ținut de pădure deasă, deci ferit de soare. Mai la nord, înspre deșert, etniile sudaneze trebuie să-și fi ferit trupul de soare, barem parțial. Oricum, seniorii locurilor, tuaregii, erau acoperiți din cap până în picioare cu țesături de lână sau de păr de cămilă. Din cauza vântului de nisip, și fața era acoperită până peste nas cu o parte din vălul turbanului, doar ochii rămânând neacoperiți. Iar această ferire a respirației de atmosfera exterioară trebuie să fi căpătat un caracter de interdicție magică, superstițioasă, căci pe cei câțiva tuaregi pe care-i întâlneam prin birourile capitalei — și, mai adesea, pe ministrul Mouddour Zakara — îi vedeam restabilind grabnic și în casă vălul deasupra nasului când aluneca întâmplător până la nivelul gurii, gestul căpătând regularitatea și aparenta inutilitate a unui tic.

Secretarele și dactilografele de la minister, dacă erau măritate și cu copii, nu-și aduceau niciodată progenitura la birou. De altfel, cu puzderia de plozi pe care-i avea fiecare familie, nu-i dădea în gând nici unei mame să vină să-și arate noua odraslă ca pe o minune a firii, cum a ajuns s-o privească europeanca, atunci când mai apucă să facă un pui. Copiii erau lăsați pe seama unei bunici, unei mătuși, unei vecine — nu erau niciodată singuri în societatea nigeriană. Nu existau copii părăsiți. Şi, dacă cumva vreunui copil din flori îi murea sau îi dispărea mama, era îndată preluat de o familie din vecini, de nu afla decât într-un târziu al cui era sau al cui fusese. „Copii ai străzii“ n-am pomenit în primii ani ai șederii mele. Au început să apară mai târziu, din cauza secetei îngrozitoare din anii 1970, când au migrat populații din deșert și au murit oamenii cu miile; atunci a apărut și delincvența juvenilă prin orașe.

Copiii cerșetori în numele unui marabut

Ceea ce exista, în schimb, de totdeauna și putea deveni viciat și supărător într-o societate în plină mutație culturală era ființarea micilor grupuri de copii care cerșeau în numele unui marabut. Acești marabuți, similipreoți musulmani, adesea autodidacți — și prea puțin „didacți“ —, ajunseseră să practice abuziv preceptul Profetului de

cerșire în scopul învățăturii și al slăvirii lui Dumnezeu, pentru a constitui, în interes personal, adevărate cete de mici cerșetori, cărora le predau în schimb câteva rudimente de religie —, de fapt, mai mult buchisirea, papagalicește, a unor versete din Coran, bineînțeles în arabă, fără ca puiul de om să priceapă boacă. Aceste grupuri, în orașele care se dezvoltau în stil occidental, vor avea tendința să se prefacă în mici bande de delincvenți.

> Îmi amintesc de o noapte când m-am dus la Centrul cultural franco-nigerian, unde se dădea nu mai știu ce spectacol. Mă înconjuraseră mai mulți golănei, zbierând care mai de care „O păzesc eu!“, „O păzesc eu!“... Nu știu de ce în seara aceea, supărându-mă insistența lor agresivă, i-am trimis pe toți la plimbare. Când am ieșit la miezul nopții, cele patru pneuri ale mașinii erau dezumflate. M-am întors acasă pe jos, un ceas, în noapte. Metodele de intimidare mafiote nu cunosc nici graniță, nici vârstă.

A încercat guvernul să lupte împotriva imposturii marabuților, dar, prin tangența religioasă a problemei, treaba nu era ușoară. A interzice cu totul școlile coranice, sub cuvânt că nu duceau la nici un rezultat practic în studiile moderne de care depindea dezvoltarea țării, putea stârni o revoltă a unor cercuri islamiste, încă moderate atunci în manifestările lor, dar care vor fi din ce în ce mai încurajate financiar de două state agresiv islamice și bogate în „petrodolari“, Libia și Arabia Saudită. Dar, iată, copiii m-au dus prea departe de tinerele nigeriene pe care voiam să vi le descriu...

Secretarele de la minister și alte fete

În serviciul meu, în atâta amar de vreme, s-au perindat, vă închipuiți, mai multe secretare, unele măritate, altele nemăritate, unele mai bune, altele mai slabe. Una singură a fost de nivel european, dar era metisă, din tată francez și mamă peuhl și trăise câțiva ani în Franța, „plasată“ de tatăl ei la învățătură într-o familie de mic-burghezi francezi. Aveam intuiția că nu fusese fericită în acel mediu, în care se simțise umilită, pe când în țara ei maică-sa era considerată nobilă, din neam de șefi cutumiari; apoi, se căsătorise la Niamey cu un văr al ei, tot peuhl, băiat inteligent și ambițios, care va ajunge ministru. Ea mi-a bătut la mașină întreaga teză de doctorat.

Toate erau, cum am mai spus, cochete și foarte îngrijite. Pieptănătura, obrazul fardat, rochia, sandalele, totul era spilcuit. Un singur lucru era neîngrijit, neisprăvit, chiar șocant în ochii mei: mâinile! Le vedeam scriind la mașină, cu unghii tăiate parcă cu briceagul și cu lacul de unghii de un roșu vulgar, pe alocuri cojit. Mâinile lor, cu degete lungi și subțiri, care ar fi putut arăta ca mâini de aristocrate, arătau a mâini de spălătoreasă neîngrijită. Degeaba le spuneam — căci îndrăzneam să le vorbesc foarte deschis — că în Europa după îngrijirea mâinilor se cunoștea fata civilizată; râdeau prostește și-mi veneau a doua zi cu lacul de pe unghii și mai cojit. Mă întrista. E unul dintre domeniile în care chiar că „n-am isprăvit

nimic“!

Fardarea obrazului la tinerele „intelectuale“, secretare, studente, profesoare era de stil european, cu pudre, farduri, ruj, rimel etc. de la cutiuță. Prin oraș însă, tinerele femei, dintre cele neșcolite, apăreau sulemenite încă după metodele tradiționale. Multe aveau cicatrice tribale pe obraz, în special la încheietura buzelor, deosebite de la un trib la altul. Pe buze și pe obraji, își dădeau uneori cu un colorant roșu-cărămiziu, *henné*, extras dintr-un arbust tropical. La fulani și la tuaregi, am văzut și fete cu buzele și unghiile înnegrite cu nu știu ce produs indigo. Arătau ca mâinile noastre când, copii, cojeam sute de nuci proaspete.

Câteva fete „și așa, și așa“

Printre secretarele pe care le-am avut mai multă vreme, era una, tot peuhl, înaltă, mândră, pe care o găseam tare frumoasă. Simțea, a dracului, că o plăceam și vădit se juca să mă provoace cu zâmbetul, cu privirea, cu mersul și cu obrăznicia. Dar nici vorbă să fac eu un pas mai înainte. Era soția unui tânăr inginer, director într-un minister și care va ajunge și ministru. De altfel, nici de cele nemăritate nu te puteai apropia ușor, atât de strâns era încă „corsetul“ familiei tradiționale. Imaginea pe care o avusesem în Europa despre fetițele africane era total dezmințită.

Îmi aduc aminte de „micul colonel“ Douglas Căpităneanu, care nu fusese el însuși prin Africa, dar îmi povestise cum colegii lui britanici îi vorbiseră de fetițele africane care-ți sunt oferite așa cum ți se aduc cofeturile, pe tavă. Apoi, îmi povestise tânărul doctor Zenovie Pâclișanu — care ne ajutase mult la CAROMAN pentru îngrijirea și, eventual, internarea bolnavilor noștri prin spitalele pariziene și plecase după aceea în Africa Centrală cu o echipă de medicină ambulantă — cum, în Republica Centrafricană sau în Gabon, nu mai țin minte unde-și avea baza unitatea lui, cumpărase două fetișcane — două, nu din viciu, ci ca să nu se plictisească una singură! Cică trăncăneau ziulica întreagă la ușa cortului său, până-i făcea semn stăpânul uneia sau alteia, sau amândurora...

Nici vorbă de așa ceva în zona noastră saheliană și la etniile musulmane. Flirtul unei localnice cu un european, dacă nu era cu scopul de căsătorie după lege — de altfel, și asta nedorită —, era foarte prost văzut, nu numai de familia ei, ci și de toată comunitatea. La câțiva ani după sosirea mea în Niger, când mă recrutase un diplomat francez în trupa lui de teatru amator, am apucat să cunosc o tânără nigeriană care fusese deja „star“ în două filme nigeriene. Frumușică foc, fâșneață și cu reputația de a nu fi mironosiță, fusese măritată, foarte tânără, înainte de independență, cu un francez din contingentul militar de acolo; îi făcuse și un copil. Dusă de bărbat,

după liberare, în Franța, cum să îndure ea așa viață de câine? Ea, să meargă la două filme pe zi. Mama soacră, cu făcăleț' după ea. Şi-a luat tălpășița și fetița și s-a întors la Niamey.

O poftesc o dată să mă însoțească seara la Centrul cultural franco-nigerian, unde, în marele amfiteatru, se juca o comedie franțuzească cu o trupă de la Paris, cu simpatica actriță Sophie Desmarets. Îi zic că suntem amândoi, după spectacol, poftiți la consilierul cultural francez, la o mare recepție. Acceptă. Văd că, o dată așezată în sală, se tolănește foarte dizgrațios în scaun, parcă culcată într-un jilț. Mi-am dat seama apoi că o făcea ca să țină capul mai jos, să nu fie văzută din sală. După actul întâi — din care văzusem că nu înțelesese mare lucru, iuțeala dialogurilor, spiritele, aluziile prea savante lăsând-o cu totul pe dinafară (dar așa pățesc și eu la teatru în America!) —, ieșim la pauză. Văd un tânăr care-i face semn. Se duce. După violența gesturilor, ghicesc de la depărtare că-i face o scenă. La sfârșitul spectacolului, a rămas înțeles că vine după mine, eu în a mea „Doi cai" Citroën, ea cu bicicleta ei cu motor, parcă era un Velo-Solex. La reședința consilierului francez, masă mare în grădină, lampioane, făclii, lumânări pe marginea piscinei — toți artiștii, câțiva diplomați, câțiva profesori, mâncăruri berechet, băuturi ca din izvor. A fost foarte animat și vesel. Locul fetei, lângă mine, a rămas neocupat.

O secretară căreia îi găseam mult farmec era Marie, secretara președintelui Diori. Era fiica unei *peuhl* localnice cu un fost funcționar colonial francez, un aristocrat, i-am uitat numele, ceva ca Hauterive sau Hauteville, și fata îi purta numele, fără ca să se știe bine dacă fusese cu adevărat recunoscută sau dacă purta numele fiindcă știa tot satul cine fusese tatăl. De fapt, era africancă din cap până-n picioare și la înfățișare, și la grai. Ceva mai scundă și mai grăsuță decât preferata mea de la minister, îmbrăcată și ea ca o africancă, strânsă la mijloc cu nelipsita broboadă care-i sublinia rotunjimea șoldurilor, avea, când înainta legănat prin birouri târșâindu-și sandalele, un farmec feminin aproape impudic, și totuși atât de firesc, încât excludea orice bănuială că atitudinea ei ar fi fost studiată sau prefăcută. Mereu zâmbitoare, calmă, știa, într-un post-cheie la cabinetul șefului statului — unde se îngrămădeau toate problemele mai dificile ale guvernului și toate nervozitățile domnilor miniștri —, să păstreze un aer și un ton de veșnică seninătate. Totul trebuia să-și găsească o soluție și își găsea. Era un permanent miracol. Spun răspicat că, în cincizeci și cinci de ani cât am colindat prin șapte țări și șaptezeci de administrații, asemenea model de gentilețe și de eficacitate n-am mai întâlnit.

Era măritată cu un negru-negru urât și cu ochelari, care avea un doctorat în științe, din Franța. Fusese deci un băiat înzestrat. Din păcate, ca atâția dintre compatrioții lui școliți în Franța, se întorsese cu darul beției, care acolo nu iarta. Era acum, de tânăr, un om distrus.

Gurile rele ziceau că ea, de curând, își găsise discrete compensații pe lângă un funcționar internațional. Chiar de ar fi fost adevărat, cu un soț ca al ei, și urât, și bețiv, și cu ochelari, cred că nici unul dintre ierarhii din ceruri care vor fi chemați s-o judece la Judecata cea Mare n-o să se îndure s-o osândească pentru preacurvie pe drăguța Marie de H..., secretara președintelui Diori Hamani al Nigerului, care rămâne în amintirea mea silueta cea mai gingaș feminină din lunga mea experiență africană.

Ceva despre căsătorii mixte și despre metiși

Ciudat că nu țin minte alte secretare metise decât pe Marie și pe tânăra care-mi bătuse teza la mașină. Mai era o metisă la minister, o secretară de ambasadă, deci teoretic, la un grad superior, dar era mediocră. Interesantă, fie zis în treacăt, constatarea mea că metișii, în general, nu erau mai inteligenți decât negrii puri. Dacă unii răzbiseră mai curând în administrație, în armată, în învățământ — era probabil fiindcă fuseseră trimiși la școală mai curând sau apucaseră să facă studii superioare. Dar nici unul, în Niger, nu era o personalitate. Şi poate că, de-ar fi avut stofă de șef politic sau de intelectual de seamă, n-ar fi fost lăsat să se afirme, să ajungă în frunte. Asta era soarta metișilor acolo: să fie disprețuiți de albi și să nu fie iubiți de negri. Erau ca niște catâri, la care armăsarii s-ar uita de sus, pe când măgarii nu i-ar recunoaște ca fiind de-ai lor... Nu li se zicea „mulatri“, ca metișilor din Insulele Caraibe, dintre care unii intraseră în Franța în cariera colonială. Félix Eboué fusese, în timpul războiului, un foarte eficace guvernator general al Africii Ecuatoriale Franceze și dăduse exemplul ralierii la generalul de Gaulle. Un Gabriel Lisette ajunsese apoi prim-ministru în Republica Ciad, în scurta fază a acelei încercări a lui de Gaulle de *Commonwealth à la française*, dar fusese înlăturat de autohtonul Tombalbaye, chiar înainte de accedarea teritoriului la deplina independență, în 1960. Pentru africani, negrii din Antile sau din Statele Unite nu mai erau africani și n-aveau ce căuta în politica lor.

> La Niamey, găsisem, în 1961, un consilier la Ministerul Funcțiunii Publice, Guy Tyrolien, cu o mult mai tânără și frumoasă soție, tot antileză. Era foarte simpatic, cult, poet din când în când — un „când“ din ce în ce mai rar, căci era leneș. Mereu obosit. Dacă-l întâlneai diminețile, îți spunea nelipsit, cu privire tristă, *j'suis mal foutu...*, expresie franțuzească argotică („nu mă simt bine...“), în care, ca la mulți antilezi, *l* era înghițit: *j'suis maa foutu*. L-am întrebat odată de unde venea patronimul lui de ținut vechi din Europa; mi-a explicat că, pe la mijlocul veacului al XIX-lea, când administrația franceză a hotărât să se dea sistematic câte un nume de familie descendenților sclavilor negri, au găsit comod să dea câte un nume de țară sau de provincie europeană, la întâmplare — așa apăruseră niște Provençal, Breton, Tyrolien, alții. Era și un poet renumit, Jacques Roumain!

Dintre metișii din Niger, unul va ajunge general (ăla grasu', care nu-l iubea pe colegul său, metisul de indochineză, de-i zicea „Chinezu“); altul, Georget parcă-l chema, mărunt, agitat, cu mustăcioară de băcan

francez, era mare sindicalist, delegat al Nigerului la Organizația Internațională a Muncii (OIT) și râvnise chiar o dată la postul de secretar general al acestui mare organ din familia Națiunilor Unite. Mai simpatic era fostul deputat Condat, înalt, moale și cumsecade, nicicum sclipitor sau dorind să pară. În anii ’70, fusese trimis ambasador la Lagos. Când s-a întors, mi-a spus un lucru care-i dovedea cinstea intelectuală, anume mi-l lăudase pe predecesorul său în post — lucru mai rar la diplomați! —, Boulama Issa, un *peuhl* arătos și probabil de neam ales. Deduc aceasta din însăși aprecierea lui Condat: cică Boulama își făcuse în Federația nigeriană atâtea legături la nivel înalt guvernamental, încât ajunsese să fie mai bine informat despre politica locală decât miniștrii federali. M-am întrebat atunci de ce fusese rechemat, că nu țin minte să fi ajuns la mai înalte funcții în Niger. Cine știe? Probabil din antipatii personale.

De micul doctoraș bețiv, specialist al electroșocului, v-am vorbit când am pomenit de drama alcoolismului ministrului meu Abdou Sidikou. De alții nu mai țin minte, dar mai erau. În general, nu proveneau din căsătorii mixte, cel puțin așa mi s-a părut, ci erau copii din flori, mai cu seamă de pe vremea dinainte de apariția climatizoarelor și liniilor aeriene regulate, când funcționarii coloniali francezi veneau fără soțiile lor. Unii fuseseră recunoscuți și purtau deci, legal, patronimul francez al tatălui. Alții, zice-se, îl uzurpaseră, alții, în fine, purtau numele mamei.

Căsătoriile mixte erau extrem de rare în Niger, de fapt, nedorite de ambele părți. Printre foștii funcționari coloniali francezi, afară de directorul de cabinet al ministrului de interne, Espallargas, pe care l-am evocat în treacăt, n-am întâlnit nici un caz. Şi mai puțin printre europenii stabiliți acolo ocazional — medici, bancheri, directori de societăți. Așadar, europeni căsătoriți cu africance erau puțini — înțeleg: europeni care țineau să rămână europeni. Altfel, dintre cei care aleseseră să se cufunde cu totul în mediul african, cum era cazul starețului răspopit ajuns grădinar la palat, erau câțiva, dar nu-i prea vedeai.

Mi-aduc aminte de cel care făcea sicrie pentru europeni; era singurul din oraș și, probabil, cu cei 3 000 de membri ai coloniei albe de acolo, cu o mortalitate mai ridicată ca în Europa, va fi avut mușterii destui ca să-i asigure un venit cât de cât. Părea ieșit dintr-o caricatură de Aldebert: grăsun, nas ascuțit, ochelari, păr negru cu cărare la mijloc, căzând peste urechi și nelipsitul maiou pe piele. Ne întâlneam la fiecare înmormântare creștinească. Ultima oară, l-am văzut în 1984, când, întâmplător, ne-am întocmit împreună dosarele de pensie nigeriană la Ministerul Funcțiunii Publice. Părea să descopere pentru prima oară că va mai putea avea un ban și după ce nu va mai fi în stare să facă sicrie. M-a îmbărbătat oarecum aflarea

unui om și mai tâmpit decât mine în chestiunea pensionării. Mă întreb, ce-o fi făcând acum? — că securitatea socială nigeriană nu ne mai plătește pensiile de ani de zile. Eu mai apuc să vând o carte la București, dar el? Probabil că face în continuare sicrie și l-o fi pregătind și pe al lui...

Mai bine nu căutai să vezi cum trăiesc acești *petits-blancs* ... În general șleampeți — barem de s-ar fi îmbrăcat ca africanii, dar nu! —, umblau în maiouri de corp jegoase. În „concesiunea“ lor — neveste, mai tinere, mai bătrâne, copii cu duzina, de culoare „cafea cu lapte“, capra, găinile, closetul la zidul spre stradă, cu deschizătură ca să se scurgă în șanțul străzii... Familiile din Franța, de obicei, nu mai încercau să țină legătura.

> Un unchi prin alianță al soției mele, ofițer superior, avea un frate mai tânăr. Mai puțin intelectual, plecase cu ani înainte de al doilea război mondial în Coasta de Fildeș, ca plantator de cafea sau cacao, nu mai știu. După război, când fratele său se întorsese după cinci ani de captivitate în Germania, încercase să afle vești. Nici consulatul Franței, nici societățile comerciale, nici Crucea Roșie nu-i putuseră da de urmă. După vreo zece ani, aproape întâmplător, a fost găsit de o rudă a familiei în misiune de afaceri în Coasta de Fildeș. Era într-un sat, zăcând pe o rogojină într-o colibă; o fetiță de doi ani, goluță, îi aducea de mâncare într-un blid. A fost repatriat de familie aproape cu sila și, o dată întremat, a găsit un loc de magaziner într-un mare magazin. L-am întâlnit și eu o dată. Stingher, în haine prea largi, o stafie parcă picată din altă planetă; n-a scos o vorbă. Are la Abidjan mai mulți copii care-i poartă numele, o fată cică e infirmieră.

Mai frecvent era cazul femeilor albe căsătorite cu un african. Şi nu femei frivole, care nu s-ar mai fi putut despărți de un partener la care țineau pasional, fizic — vor fi fost și din astea, dar probabil că-l țineau ele pe el în Europa!... Aici, găseai fete cuminți, chiar urâțele, catolice practicante, care se lăsaseră cucerite de acești bărbați cu privire caldă și de care știau (iar îi dau cuvântul lui Dionisie Ecleziarhul!) că-s „dornici de împreunare“. De cele mai multe ori, aceștia fuseseră studenți în Franța și aveau burse destul de consistente, care le permiteau să fie foarte boieroși cu fetele, și o fată albă, chiar urâțică, era acadea pentru ei. Dar acestea, dacă veneau în Africa deja măritate și chiar cu copil, se găseau dintr-odată într-o lume atât de diferită de lumea lor, că nici măcar nu și-o putuseră închipui. Nu totdeauna apucase tânărul să aibă de la început o locuință de tip european, și europeanca descoperea cu stupoare disconfortul caselor de *banco*, aproape nemobilate și groaznic de calde, în afara celor două-trei luni de iarnă. Dar mai grav era captarea imediată a soțului de către familia largă, a cărei limbă ea n-o înțelegea și a cărei autoritate tiranică asupra soțului ei nici n-ar fi putut-o vreodată bănui.

Din clipa sosirii în țara lui, bărbatul ei nu-i mai aparținea. Era în ochii ei cu totul alienat. Un alt om, care nu putea — și, de multe ori, nici nu voia — să încerce să scape de constrângerea familiei. Dacă băiatul căpăta un post interesant și o casă modernă, confortabilă, începea altă pacoste: nesfârșitele cerințe ale rudelor și chiar prezența

lor nepoftită în casă la orice oră din zi și din noapte. Îți picau și un unchi sau o mătușă din provincie, de la sute de kilometri — și nu scăpai de ei după zile sau săptămâni, decât făcându-le un dar și plătindu-le și drumul de întoarcere, care te costa o lună de leafă. Pentru o europeancă, era iadul pe pământ. Unele fugeau, cu sau fără copii. Cele mai multe, care ar fi dorit să plece, nici nu mai puteau, din lipsă de bani, din lipsă de hârtii, și consulatele nu prea doreau să se amestece în asemenea treburi. Femeia avea sentimentul de a fi prizonieră în acea țară cu climă inospitalieră și o lume atât de ciudată în jurul ei.

Se mai întâmpla și ca soțul, după câțiva ani, să-i vină în casă cu o „soție nr. 2“, cu toate promisiunile făcute odinioară în Franța. Atunci, de cele mai mai multe ori, femeia europeancă părăsea domiciliul, cu copii cu tot, mai cu seamă dacă-și câștiga singură existența. Eu căsătorii mixte care să fi fost armonioase aproape că n-am văzut. A fost, poate, cazul tinerei române, Ella D., dintr-o familie burgheză de la Turnu-Severin. Sosise la Niamey cu un tânăr nigerian, foarte bun băiat, chiar excepțional, care, pe când ea studia arhitectura, făcuse cinci sau șase ani studii de inginerie la Timișoara și vorbea românește fără pic de accent străin. Din cauza specializării sale în lucrări publice, primise îndată un post de director regional al lucrărilor publice la Tahoua, în centrul țării. După vreun an, când circula singur cu o Land Rover, s-a desprins o roată de la mașină, și aceasta s-a răsturnat. A murit pe loc. Ella a fost convinsă că fusese victima unui atentat, fiindcă descoperise matrapazlâcurile unor funcționari locali. Ea a rămas singură cu un băiețel, Pierrot sau Petrică. Cu un curaj admirabil, a încercat să obțină comenzi oficiale de arhitectură; ba nu găsea, ba primea și nu i se plătea decât cu mare întârziere. După câțiva ani, s-a recăsătorit cu un tânăr neamț, mecanic la garajul Mercedes. Clima însă l-a doborât pe acesta — atac cardiac, care-l silește să ducă o viață de invalid în Germania. Ea — ba în Niger, ba în Germania. Şi Pierrot-Petrică, fiul unui nigerian cu o româncă, e cetățean german, dar nu știe dacă nu-i mai curând franțuz. Ella e o fată admirabilă, și soțul ei nigerian era excepțional de bine, dar o căsătorie care n-a ținut decât trei ani nu-mi permite să știu cum ar fi evoluat.

De asemenea, reușit era, aparent, cazul perechii Yssoufou Djermakoye, dar situația eminentă a soțului ca viceprim-ministru, apoi ca înalt funcționar la Națiunile Unite crea un context cu totul excepțional. Au un fiu foarte reușit și fizic, și intelectual. Am auzit că s-a naturalizat american. Un alt cuplu care-mi părea că trăiește în armonie era al unui tânăr inginer, funcționar la Ministerul Lucrărilor Publice, băiat inteligent, cu figură blândă și demnă. Când mergeam la catedrala catolică, o vedeam pe soția lui cu trei-patru copii curăței și

cuminți pe bancă lângă ea. Mi-a destăinuit chiar dânsa, odată, care fusese secretul aparentului succes al căsniciei lor: după vreo doi ani, văzându-l pe soțul ei sub nemijlocita stăpânire a familiei locale, apoi fiind silită să primească, nepoftite, fel de fel de rude din provincie, avusese curajul să-i pună târgul în mână: „ori eu, ori familia ta!“ Băiatul, probabil cu durere în suflet, rupsese toate legăturile cu familia. Se făcuse și catolic și-mi spunea episcopul Berlier că era foarte evlavios și foarte devotat comunității catolice. Mi se părea că-i citesc însă o profundă tristețe în ochi — nu fusese oare prea scump prețul cumpărării liniștii în casa lui? Sunt poate eu prea romantic.

O înmormântare la Niamey

Cea mai vârstnică dintre secretarele mele, madame Maïga, o haussa la vreo treizeci și trei-treizeci și patru de ani, era bună prietenă cu preferata mea peuhl și, vădit, se distra de circul pe care-l juca prietena ei cu mine. Era o femeie de nădejde; înceată în mișcări, cum erau ele toate învățate din bătrâni să-și economisească energia în acea climă neiertătoare, te puteai încrede în ea. Într-o dimineață, a lipsit. Mi-au spus celelalte că îi murise în acea noapte fata cea mai mare, de treisprezece ani. Impresionat de această dramă neașteptată, am rugat o colegă a ei să mă conducă la casa lor, ca să-i prezint condoleanțe. Fata moartă era de-acum dusă la cimitir, în chiar ziua morții, de tatăl ei, cu un marabut și cu alți bărbați, numai bărbații luând parte la scurta ceremonie. M-am dus și eu la cimitir.

> S-a săpat groapa, nu adâncă, la vreun metru. Ca la o palmă de fund, sunt puse câteva scândurele, ca un grătar, pentru ca trupul să nu atingă de-a dreptul pământul. Trupul, învelit doar într-un giulgiu alb, e coborât pe acel grătar, apoi se rostogolește iar pământul. În jurul moviliței care s-a făcut, se așază câteva pietricele albe. Marabutul a bolborosit câteva versete coranice. Atât. Femeile au stat acasă.

Acasă, am fost introdus într-o odaie atât de întunecoasă, toate obloanele trase, că mi-au trebuit câteva clipe ca s-o deosebesc pe madame Maïga printre toate femeile care ședeau jos, de-a lungul pereților, într-o tăcere mormântală. Ea s-a sculat să vină spre mine. Începusem să mă deprind cu întunericul și, strângând mâna mamei, am îngânat câteva cuvinte de mângâiere, dar eram atât de emoționat, că vocea a trădat pesemne starea mea și ochii mi s-au umezit. Am zărit atunci în ochii ei, cu toată penumbra, o spaimă atât de mare, eram pe cale să o fac și pe ea să plângă, și n-avea voie... Am înțeles că făcusem o greșeală de neiertat. Am ieșit grabnic din încăpere, pentru ca lacrima de compătimire a acelui *anassara* neînvățat să nu se vadă. Mă gândeam: ce prăpastie între această reținere ascetică a acestor africani și tradiția noastră mediteraneană, multimilenară, a plânsetelor, văicărelilor și vociferărilor rituale ale bocitoarelor! La ei, era cu adevărat trăită sentința lui Iov: „Dumnezeu mi-a dat, Dumnezeu mi-a luat, fie numele Domnului binecuvântat!“

Portul bărbaților

Bărbații, la țară, mai umblau toți cu tradiționalul boubou, soi de lungă cămașă cu mâneci largi, având uneori, alături de deschizătura pe unde se trecea capul, un triunghi de broderii de o culoare deschisă. Boubou-ul era cel mai des alb, dar se purtau și galbene sau albastru deschis. Pe cap, ori un turban ca al beduinilor sau al tuaregilor, foarte încolăcit, sau bereta haussa, joasă, cilindrică, dintr-o stofă abundent brodată în culori vii, cu dominantă roșie. În picioare, ori niște papuci sau cipici de piele groasă, ori sandale ușoare, care se țineau doar cu un șiret de piele, trecând între degetul gros și al doilea și care purtau, mai totdeauna, pe șiret un ciucurel de lână roșie.

Interesant, din punct de vedere psihologic, e că acest port național care începuse să fie părăsit la oraș chiar din vremea colonizării, pentru a fi înlocuit treptat cu hainele mai ușoare ale europenilor, cămășuțe, șorturi, blue-jeans, îndată după independență fusese iarăși adoptat cu ostentație, chiar de generația tânără, căreia parcă nu-i mai ședea bine, nu i se mai potrivea. Era vădit că revenirea la portul tradițional exprima dorința unei afirmări de identitate și de opoziție față de uniformizare, de aliniere după moda europeanului, a fostului colonizator. Cum să nu vedem o înrudire cu atitudinea lui Mahatma Ghandi sau, la noi, a unui Mihalache sau a unui Codreanu? Şi, ca și în aceste cazuri, încercarea mi se pare, în ritmuri mai iuți sau mai încete, sortită eșecului, pe măsură ce civilizația occidentală se impune ineluctabil pretutindeni.

Cine era fratele mai mare?

Deocamdată, cum am mai spus, puterea tradiției, autoritatea morală a familiei asupra individului erau încă neștirbite. Tatăl sau fratele mai mare aveau toate drepturile. Cumpărai o bicicletă boy-ului tău și aflai, a doua zi, că i-o ceruse fratele mai mare și nu era de închipuit să refuze s-o dea. M-am dus o dată la Lagos, în misiune de negocieri bilaterale cu Nigeria, împreună cu ministrul educației naționale, Maidah Mamoudou, un om blând, modest. Pe când eram acolo, un șef tradițional nigerian i-a dăruit un superb boubou brodat. Câteva luni mai târziu, la Niamey, la un cocteil oficial, îl întreb pe ministru:

— Domnule ministru, nu vă văd niciodată cu acel superb *boubou* pe care l-ați primit în dar în Nigeria!

Îmi răspunde:

— Când l-a văzut fratele mai mare al tatei, mi-a spus că-i place. A trebuit să i-l dau...

Nu mi s-a lămurit bine niciodată care era rânduiala cu „fratele mai mare“ (*le grand frère*). Am înțeles că nu era vorba numai, într-o singură familie, de autoritatea unui frate mai mare asupra unuia mai mic, ci că această prioritate se putea extinde și la generația următoare.

Într-o zi, un infirmier de la spital îl roagă insistent pe fratele meu, cu toate că era târziu, să-l examineze și pe al său *grand frère*. Fratele meu, enervat, că era istovit de o zi întreagă de lucru, îi spune cam repezit:

— Hai, adu-l pe frate-tău...

Îl vede venind, după un minut, cu un băiețel de șase-șapte ani...

— Mi-ai spus să-l examinez pe frate-tău mai mare!

— Păi... ăsta e... E fiul fratelui meu mai mare.

Și Răzvan, din nou, bine dispus, l-a examinat pe puștiul care pe lângă namila de infirmier era „frate-său mai mare“!

Ceea ce mă frapa și la bărbați era curățenia. Desigur, un muncitor, un planton, un garajist, la sfârșitul unei zile toride puteau exala un puternic miros de nădușeală, mai cu seamă dacă țineau de o etnie obișnuită să mănânce manioc. Acest miros gras, puternic, putea fi supărător nărilor noastre. Să nu uităm însă că mirosul nostru e tot atât de supărător nărilor lor! Îl găsesc acru. Cât despre galbeni, ei zic că miros a cadavru. O anecdotă pe care o povestește Toynbee, în unul dintre cele zece volume ale monumentalei sale *A Study of History*, e revelatoare.

O bătrână englezoaică din înalta societate e poftită de o rudă stabilită în Africa de Sud, unde posedă o mare plantație. Bătrâna e instalată într-o cameră mare din conac și i se dă o tânără negresă de șaisprezece ani ca slujnică, numai pentru ea. A doua zi dimineață, când o sună la deșteptare și înlătură plapuma ca să pună picioarele pe pământ, tânăra negresă, în fața ei, leșină. Grabnic e chemată matroana, o bătrână negresă corpolentă, care o cară pe cea mică și se ocupă ea de bătrâna cucoană.

— Da’ ce-a avut fetița? o întreabă aceasta pe matroană.

— Ei, Milady, e tinerică, s-a intimidat...

În ziua următoare, aceeași scenă: tânăra slujnică intră dimineața în odaie, bătrâna lady înlătură plapuma și se așază. Tânăra leșină din nou. De data asta, interogatoriu mai aspru al matroanei:

— Da’ ce-i cu fata asta?

— Ei, *Milady*, trebuie s-o înțelegeți, e tânără și începătoare, nu e încă învățată cu mirosul dumneavoastră...

Așadar, mirosul transpirației de o noapte a bătrânei europence era atât de scârbos și brutal nărilor unei tinere africance, încât putea provoca leșinul. E cazul deci să relativizăm impresiile noastre.

Boy-ul meu, dacă intram neașteptat în bucătărie după-amiază, când își terminase ziua de lucru, îl găseam în picioare, în ligheanul de spălat vasele; se săpunea zilnic din cap până-n picioare. Pe malul fluviului, vedeai mereu localnici care se spălau. De asemenea, spălatul rufelor și de către femei, și de către bărbați umplea câmpuri întregi de-a lungul fluviului. Operația nu era fără riscuri. În general, nu știau să înoate. Dacă aluneca unul în albia mai adâncă a râului, îl lua curentul și dus era. Într-o dimineață, a venit Saley al meu să-mi ceară învoire să meargă la o înmormântare: în ajun, fratele său de douăzeci

de ani, spălând rufele în Niger, a alunecat pe săpun, pe un pietroi pe care bătătorea albiturile, și l-a luat apa. Cadavrul fusese pescuit de niște piroghieri, la câteva zeci de kilometri în aval de Niamey.

Faptul că nu știau să înoate nu trebuie să ne mire. Nici în Europa, în veacurile trecute, nu se prea învăța înotul, nici măcar printre marinarii de ocean. În caz de naufragiu, marinarul, dacă nu prindea o barcă, o plută sau o scândură, era un om mort; nu încerca să înoate. Să nu uităm că moda băilor de mare — cel puțin în mările din nordul Europei — a fost introdusă în Normandia în anii 1820 de ducesa de Berry, nora regelui Carol al X-lea, care copilărise la Napoli!

Alt amănunt remarcabil era să vezi că țăranul — de pildă, argații noștri de la clubul de călărie — nu merge niciodată „în poiană", să se ascundă după un tufiș pentru nevoi, decât cu micul ceainic de smalț verde plin cu apă. Nu se concepea să nu te speli după ce-ți făceai nevoile. Am văzut în Nigeria, când se oprea pe marginea șoselei un autocar, vreo „cursă" locală, și coborau matroanele, chiar numai pentru treaba mică, toate cu ceainicul în mână...

Un fapt care ne mira pe noi, europenii, era să vedem că și bărbații se așezau pe vine ca să urineze! Dar nimic nu-l miră pe cel care l-a citit pe Herodot: el ne spune, mai bine de cinci veacuri înainte de Cristos, că încă o deosebire între egipteni și eleni e că primii se ușurează pe vine, iar ceilalți — în picioare. Şi să vă spună europeanul din veacul al XX-lea că mai înțeleaptă e formula africană: mai întâi, ești mai bine ferit de vederi, apoi se golește mai bine bășica!

Spălatul după ce te-ai „dus în poiană" se făcea numai cu mâna stângă. De aceea, la masă, brațul stâng era ținut la spate, pe șolduri și numai cu mâna dreaptă se lua mâncarea. De pildă, serile la palat sau la vreo ceremonie unde se aducea *méchouï* (*pron.* meșuí), mielul fript pe jăratec, ca la noi, pe vremuri, mielul haiducesc, ne repezeam toți să ne înfruptăm din carnea caldă și îmbălsămată; rupeai cu mâna bucăți din pielea rumenită, puternic sărată și presărată cu ardei iute sau încercai să apuci din mușchiul de pe spinare — sau, după ce-ai aflat taina mare: din mușchiul mic, de-a lungul șirei spinării înăuntru, prin burta animalui; numai cu mâna dreaptă aveai voie să iei; stânga era considerată spurcată. Cum rezolva problema ciungul, n-am aflat.

Cinstea și evlavia la bătrâni

Printre oamenii mai vârstnici, n-am văzut niciodată purtare necuviincioasă. Mai mult, cred că cinstea, respectul față de bunul altuia erau regulă. Vă dau un singur exemplu: când mergeam călare pe câmpurile din jurul capitalei, vedeam pe alocuri niște mici clădiri de banco, cam ca un cuptor de casă, însă cu găurele. I-am întrebat pe localnici ce erau acele coșare. Mi s-a răspuns că erau coșarele în care fiecare țăran își ținea cu lunile recolta lui de mil, adică acele boabe de

mei care, ca meiul sau ca porumbul nostru, reprezentau baza hranei lui pe tot anul. Care va să zică, se lăsa recolta anului adunată, acolo în câmp, fără nici o pază, la kilometri depărtare de sat. Ea era păzită de frica lui Dumnezeu, de frica unui blestem, a ruperii unei legi sacre a locului și a neamului.

Oamenii și în oraș erau foarte evlavioși. De cinci ori pe zi se făcea rugăciunea în public, oriunde, cu fața către Mecca și mătănii până la pământ. Postul de Ramadan, o lună de douăzeci și opt de zile în fiecare an, care se muta din an în an din pricina neconcordanței calendarului musulman cu al nostru, era respectat cu strictețe, de la răsăritul până la apusul soarelui — și muncea omul, la nevoie, pe acele călduri cumplite, fără să-și înghită barem saliva. Îmi aduc aminte că am însoțit o dată, spre sfârșitul după-amiezii, în vremea Ramadanului, un vizitator american la președintele Diori; era în timpul lungilor negocieri în vederea construirii podului peste Niger. Se discuta deja de un ceas, când l-am văzut pe președinte apăsând pe un buton de pe biroul său. Îndată a apărut un servitor cu un pahar cu apă. Diori și-a cerut scuze, spunând:

— Îmi dați voie?... E primul pahar, de azi dimineață!...

Lucrase toată ziua nebăut.

Mulți dintre colegii mei din minister respectau și Ramadanul, și cele cinci rugăciuni zilnice. Nu o dată mi s-a întâmplat să intru în biroul unui director și să nu văd pe nimeni — ca să descopăr apoi că zisul director era ascuns în spatele biroului său, făcându-și mătăniile rituale și bolborosind rugăciunile coranice.

Dar iată că fiii acelor țărani cu frica lui Dumnezeu, dacă erau transplantați la oraș, în mediu nou, cu moravuri noi, dacă li se deschidea un cont în bancă și li se dădea pe mână un carnet de cecuri, trăgeau din el sume în neștire, știind bine că își depășeau câștigul, provizia lor la bancă. Dar acest furt calificat, ei nu-l percepeau ca furt, ca transgresiunea unei interdicții morale. Banca și banii unei bănci erau niște entități abstracte, la care legile sacre nu mai aveau nici o priză. Directorii europeni ai băncilor care deschiseseră sucursale prin țară nu știau ce precauții să mai ia, ca să împiedice proliferarea cecurilor fără acoperire. Era o plagă care frâna în mod considerabil dezvoltarea comerțului. De asemenea, furturile în contabilitățile publice erau frecvente, din același motiv psihologic că omul nu avea sentimentul că fură pe cineva. Statul era ceva fictiv, o neființă, o născocire — nu era un aproape al tău, pe care legile dumnezeiești îți poruncesc să nu-l vatămi.

Această discrepanță dintre vechile credințe și noile reguli inerente sistemului economic și social introdus de occidentali era sensibilă și în multe alte domenii. Politicienii africani imitau în totul discursurile semenilor lor europeni, dar în hotărâri urmau mai adesea sfaturile

vraciului consultat dis-de-dimineață. De ce să ne mirăm când vedem la noi, dar și în Occident, succesul ghicitoarelor, care, dacă-și pot face publicitate zilnică prin ziare și panouri stradale, înseamnă că sunt destui proști ca să le consulte. Dar nu se zice oare și despre împăratul Rudolf al II-lea de Habsburg — cel care-l ajută întâi pe Mihai Viteazul, și apoi, probabil, permite să fie omorât — că nu-și începea ziua până nu-și asculta astrologul? Sunt patru veacuri de atunci. Dar ce sunt patru veacuri în istoria omului?

Povești despre vraci, vrăjitori și superstiții

Un coleg al fratelui meu, Alain Buguet, specialist internațional în problema somnului, azi general-medic la Marsilia, ne povestea despre un student care-l aștepta în fiecare seară, după asfințit, la Facultate la Niamey (Facultate instalată dincolo de noul pod peste fluviul Niger), ca să-l treacă podul către centrul orașului, unde locuia. Zicea că geniul fluviului, poreclit Le caporal Marseille, nu vrea ca el să treacă podul noaptea. Zicea: „Dacă-l privești, ești preschimbat în piatră.“ Dar în mașina unui european era ferit, la adăpost. Acesta era un viitor medic, cu diplomă recunoscută în Franța! Lucru ciudat e că nici măcar nu era de prin partea locului, ca să fi aflat de „geniul fluviului“ din bătrâni. Nu era nigerian, ci camerunez.

Acest lucru mă duce cu gândul la una dintre cărțile cele mai pasionante, cele mai neînchipuite pe care s-o fi citit despre Africa. A fost scrisă de un tânăr iezuit, Părintele de Rosny, care, profesor fiind la un liceu în Camerun și constatând că unele comportamente ale elevilor lui nu-și găseau explicațiile decât dacă le puteai filtra prin cunoașterea unor credințe și vrăjitorii locale, a obținut de la superiori încuviințarea de a se lăsa inițiat de un vrăjitor camerunez — nu însă dintre cei care exercită o putere malefică pentru a stăpâni și, eventual, nimici pe semenii lor, ci, dimpotrivă, dintre cei care s-ar putea asemui cu exorciștii creștini, care încearcă să apere și să lecuiască oamenii de boli, de nebunie, de vrăji... Şi, după câțiva ani de ucenicie și de observare a tehnicilor acestor vraci și vrăjitori, a scris cartea *Les yeux de ma chèvre* „Ochii caprei mele“, de care pomenesc. Unele dintre povestirile, dintre experiențele relatate în această carte sunt de-a dreptul uluitoare. (Nu e de mirare că, după apariția cărții, superiorii iezuiți ai autorului l-au rechemat în Europa și l-au ascuns probabil pe undeva, să nu i se mai audă gura, nici vedea scrisul.)

Un alt autor francez, Guy Georgy, fost guvernator de colonie, apoi, un moment — după independențele coloniilor —, ambasador într-o țară africană, ne povestește în cartea sa *Le petit soldat de l'Empire* o întâmplare atât de fantastică, încât nu mă încumet s-o comentez, ci doar să v-o relatez, prescurtat, după carte: un tânăr misionar francez, în Gabon, între Mossaka și Tengo, pe râul Alima, face un stagiu de

câteva săptămâni la altă misiune catolică, la Ouesso, la peste patru sute de kilometri mai la nord, în plină pădure ecuatorială, unde nu puteai ajunge decât mergând, vreme de o săptămână, ba croindu-ți cărări prin pădure cu securea, ba navigând cu piroga pe râuri și torente — adaug: la o vreme când nu existau pe acolo nici telegraf, nici telefon, nici radio, nimic...

Întors la Misiunea lui, se întâlnește cu bătrânul vrăjitor al locului, pe care-l cunoștea bine, și acesta-i spune:

— Ah, vii de la Ouesso?!... Mă duc și eu diseară acolo, la „fratele meu“...

Tânărul misionar, crezând că vraciul își bate joc de el, că nici vorbă să poată face și moșul asemenea călătorie istovitoare de opt zile, își zice să-și râdă și el de vraci și-i spune:

— Păi, dacă mergi acolo, spune-i părintelui Mathias să-mi trimită pușca de 16 pe care am lăsat-o acolo... și șase pachete de cartușe.

Şi, cum moșul, vădit atent și încruntat, ca să țină bine minte, îi cerea să repete mesajul, a adăugat:

— Șase pachete de cartușe de 12 și șase de 16 — și a plecat zâmbind de gluma bună pe care o făcuse.

Opt zile mai târziu, o pirogă coborând pe râul Alima îi aducea de la Ouesso pușca și cele două pachete de cartușe. Stupefiat, l-a întrebat pe piroghier cine-i dăduse pușca și cartușele. Răspuns:

— Părintele Mathias, la cererea vraciului de la Ouesso.

Câteva povești tot atât de uluitoare se găsesc și în cartea părintelui de Rosny, unele chiar inexplicabile, cum ar fi uciderii de la distanță, altele care și-ar putea găsi explicație prin hipnoză, autosugestie sau terapie de grup — fenomene din care mi-a citat unele și doctorul Pidoux, din experiența lui în țară djerma... Un tânăr se însoară cu fata pe care o îndrăgește, dar în noaptea nunții acesta rămâne de gheață. A doua noapte, la fel; la fel și-n nopțile următoare. Disperat, mărturisește părinților, care-l sfătuiesc să cheme vraciul. Acesta-i cere să viziteze un moment casa. Când iese, îi arată o pană de corb, murdărită cu vreun găinaț de altă pasăre și nu mai știu ce, și-i zice: — Uite, un răuvoitor, pesemne alt bărbat care jinduia după femeia ta, te-a deocheat, ascunzând asta în colț, acolo, pe grindă...

În aceeași seară, tânărul la așternut era armăsar...

Cât despre terapia de grup, era aplicată în mai toată Africa, mult înainte să fie descoperită în Statele Unite, cică mare invenție modernă. Rosny povestește de o fată, la oraș, în Camerun, bună de măritat, care e atinsă de anorexie; nu mai mănâncă, nu mai vorbește, se ofilește pe zi ce trece. Tatăl o și vede moartă și, în disperarea lui, cheamă vraciul. Acesta se instalează în gospodăria lor, stă zi și noapte și la toate mesele, cu tot neamul adunat acolo, părinți, frați și surori, bunici, mătuși... Vraciul stă, se uită, ia parte la toată vorbăria clanului, îl mai

ia la o parte pe câte unul. După opt zile, îi spune tatălui:

— Ia, trimite-o îndărăt la sat pe mătușa cutare!

Zis și făcut. Şi fata și-a revenit treptat în fire. De deochi.

Două atitudini față de „zgomotele indecente“

Şi, fiindcă am pomenit mai sus de cartea lui Guy Georgy, aș vrea să citez încă un pasaj din carte, care ilustrează altă afirmație pe care-am mai făcut-o aici, privitor la varietatea nesfârșită a cutumelor africane. La populația djerma, majoritară în regiunea capitalei Republicii Niger, anumite zgomote de după-masă, pe care noi le considerăm indecente, dar care, la arabi de pildă, sunt admise sau chiar binevenite (ca eructația, ca să arăți gazdei că ai mâncat bine, sau și la turci, zice-se, scăparea unui vânt), aici erau considerate cu totul necuviincioase. Se mergea atât de departe, încât un om care în public scăpa un vânt era desconsiderat cu totul.

Un profesor de la liceul din Niamey mi-a povestit pățania unui prieten, mecanic într-un mare garaj din capitală. Era privit drept cel mai bun tehnician, astfel încât, adesea, când migălea la un motor care prezenta un caz dificil, ucenicii mai tineri se grupau în jurul lui ca să învețe meserie. Într-o zi, când era aplecat asupra unui motor pe care-l demonta, vine un coleg, tiptil, pe la spate și, cu degetele de la amândouă mâinile, îi împunge coastele pe neașteptate. Sub șoc, prietenul surprins scapă un vânt sonor. Toată asistența se pornește să râdă în hohote... Omul se ridică, roșu la față (v-am mai spus cum arată negrul când roșește!), se îndreaptă către ieșire, fără o privire, nici la dreapta, nici la stânga. A plecat fără să-și ia leafa și n-a mai fost văzut de-atunci în oraș.

Față de această extraordinară intransigență la populația djerma, să vă citez acum o pagină din Guy Georgy, despre o scenă petrecută cam la o mie cinci sute de kilometri mai la răsărit de Niger, în nordul Camerunului. Georgy se afla guvernator în acea regiune, puțin după al doilea război mondial. Trebuie să reamintesc că fosta colonie germană a Camerunului fusese acordată după primul război mondial în majoritate Franței, iar o fâșie vecină cu Nigeria, Marii Britanii, însă amândurora nu în calitate de colonie, ci de „mandat“ sub tutela Societății Națiunilor — ceea ce silise puterile mandatare să fie mult mai grijulii, astfel încât populațiile din Camerun, ca și cele din Togo, se bucuraseră de investiții mai mari și de o aculturare mai intensă decât celelalte colonii. Tutela, odinioară exersată de Societatea Națiunilor de la Geneva, fusese preluată după 1945 de ONU, care proceda acum, la rândul ei, din când în când, la vizite de control. Iată cum povestește Georgy una dintre aceste vizite.

> „Vizitatorii sosiră deci la Maroua cu mașina și-și începură inspecția. Şeful misiunii era domnul Mason Sears, însuși președintele celei de a patra comisii (a ONU, însărcinată cu tutela), iar secretarul general, domnul Victor Koo, un chinez internațional. Ceilalți

membri erau un administrator colonial belgian și un tânăr dandy costarican, de *muy buena familia*, speriat de Africa. [...] Turneul începuse în regiunea învecinată cu Garoua și nu știu ce funcționar șugubăț îi dusese în munții Atlantikas, la komașii bășinoși. Bărbații din această foarte frumoasă rasă de kirdiși trăiau goi-pușcă, cu doar, ca singură gătează, câteva pene de uliu în păr, și se dedau „petomaniei“ cu o virtuozitate care le dusese faima departe. Salutul se făcea la ei cu un pârț sonor și bun venitul cu o adevărată salvă. De-a lungul parapetului de piatră care mărginea drumul către sat, sute de dosuri imberbe, întoarse către vizitatori, cinstiseră sosirea delegației, tunând în cor. Ceea ce depășea cu mult ce-ar fi putut răbda un protestant bostonian...“ Acesta, desigur, avea să înfiereze în raportul său de misiune administrația colonială franceză, care nu-și dăduse osteneala să aducă aceste nefericite populații la civilizație. Noi știm însă cum au rezolvat americanii problema civilizării aborigenilor lor: exterminându-i.

V-am prezentat această pildă doar pentru a ilustra încă o dată nesfârșita varietate a moravurilor africane, confirmând vorba lui Pascal: *Vérité en deça de Pyrénées, erreur en delà*, „adevăr de partea aceasta a Pirineilor, eroare dincolo“. (Fiind bine înțeles că aforismul nu-i fusese inspirat genialului gânditor francez de observarea relativei indulgențe sau severități cu care diversele societăți umane privesc scăparea unui vânt!)

Am făcut și teatru în Africa!

Fiindcă am pomenit mai sus, când cu tânăra actriță africană, de participarea mea la un grup de teatru amator, musai să mă spovedesc acum și de acest mic păcat — zic păcat nu fiindcă Biserica, cel puțin cea apuseană, îi considera pe actori ca pe niște păcătoși, nevrednici de a primi în pragul morții sfintele taine, ci fiindcă am avut impresia, de câte ori am jucat sau, mai precis, cât am repetat seară de seară o piesă, că mă ocup cu un lucru neserios, răpind din prețiosul timp pe care ar fi trebuit să-l consacru cititului sau scrisului — mă rog, „lucrului serios“. Poate-i adevărat, poate nu. Poate că în lungile seri toride pierdute în repetiții cu micul grup amator, tot n-aș fi fost în stare să înjgheb o treabă temeinică, să fac, cum se spunea în România ceaușistă, „muncă de creație“. Apoi dacă tot a vrut soarta să cad în acea ispită, trebuie să recunosc, după zeci de ani, că n-a fost chiar fără folos. Am învățat să articulez mai bine și, mai cu seamă, să-mi stăpânesc tracul. La început, când apăream pe scenă, aveam un trac de-a dreptul paralizant — dacă nu înghițeam înainte, în culise, o dușcă de coniac, îmi rămânea gura pungă, de nu puteam rosti o vorbă.

Prima oară, m-a „recrutat“ un diplomat francez pasionat de teatru (va fi, mai târziu, ambasador în Ciad), pentru a juca într-o piesă a unui autor ungur contemporan — numele lui îmi scapă —, *Familia Tóth*, piesă pe care o înțelegeam probabil mai lesne decât tovarășii mei, datorită atmosferei de dincolo de Cortina de Fier. Eu, în rasă neagră și cu o pernă pe burtă, eram popă catolic.

Anul următor, cum căpătasem virusul jocului, am acceptat să rămân în micul grup. Am făcut pe Oronte, soțul naiv din *Tartuffe* al lui

Molière, pe când ambasadorul francez de atunci, Costilhes, în ajun de pensionare, deghizat în cucoană bătrână, făcea pe mama lui Oronte, ea și mai oarbă față de ipocrizia lui Tartuffe. Am făcut apoi pe Profesorul, în *Lecția* lui Eugen Ionescu! — text fantastic de greu de memorat, din cauza aparentei sale absurdități. Piesele, după săptămâni sau chiar luni de repetiții, nu se jucau decât de trei sau patru ori, că n-aveai public de mai mult. Asta, de pildă, am jucat-o de patru ori: de două ori în amfiteatrul Centrului cultural franco-nigerian, cu o acustică îngrozitoare, o dată la Ambasada Franței și o dată într-un liceu. După vreo patru sau cinci ani, am mai jucat-o o dată, cu alt regizor și alte partenere.

Actorii și regizorii erau aproape toți tineri profesori de liceu, amatori de literatură și de teatru. O singură dată am avut un regizor de meserie. Era actor la Théâtre National Populaire din Paris și asistent al celebrului regizor (cu nume din Europa Răsăriteană) Antoine Vitez. Fusese angajat de Ministerul francez de Externe, într-o perioadă moartă a teatrului, ca să dea lecții de teatru, timp de câteva săptămâni, unor echipe teatrale africane, la Niamey. Aflând de existența grupului nostru și cum avea impresia că tinerii săi elevi africani n-aveau nici o poftă să învețe teatru *à l'européenne*, s-a dedicat cu pasiune montării unei piese cu noi. O piesă dificilă, cu doar trei actori, *Fiica lui Rapacini*, a marelui autor mexican Octavio Paz. O piesă fantastică, într-un cadru medieval.

Un savant cu stranii apucături își sechestrează frumoasa fiică într-un palat înconjurat de o grădină cu flori și fructe otrăvitoare. Bineînțeles, fata se îndrăgostește de un tânăr care a apărut în vecinătate și, cu toată împotrivirea bătrânului nebun, tinerii se iubesc și mor otrăviți. Eu — ați ghicit! — eram Rapacini, bătrânul nebun. Regizorul era dintre cei, pare-se, excepționali, care vor să-l modeleze pe actor întru totul după voința lor. Nici o frază, nici un cuvânt, nici o intonație nu erau ale mele. Mă prefăcusem într-un simplu ecou al vocii regizorului. Când am apărut pe scenă, machiat și îmbrăcat fantasmagoric și am rostit primele cuvinte cu o voce care nu mai era a mea, o doamnă din rândul întâi, care mă cunoștea, a fost atât de surprinsă de transformarea mea, că a pufnit-o râsul — ceea ce a fost cât pe-aci să mă descumpănească. Cred totuși că piesa a fost un succes. Regizorul, întors la Paris, a relatat într-o revistă de teatru experiența lui nigeriană. A scris acolo că fusese dezamăgit de elevii săi africani, dar că a găsit în colonia franceză o trupă de actori amatori și fusese cel mai mulțumit de „performanța unui refugiat ungur, cu oarecare talent“ (să nu fiți supărați, știți că francezii sunt certați cu geografia).

Spre sfârșitul șederii mele acolo, m-am încumetat să montez și eu o scurtă piesă a lui Prosper Mérimée (inspirată, pare-se, dintr-o poveste adevărată din epoca colonială spaniolă în America de Sud), povestea

guvernatorului care dăruiește un splendid rădvan iubitei sale, o tânără actriță care, față de scandalul provocat de acest gest, dăruiește rădvanul bisericii, pentru a folosi de-atunci să ducă sfântul mir celor pe patul de moarte. Îmi plăcea grozav proza lui Mérimée, dar cred că piesa a fost un fiasco; lipsă de mișcare, muzica nepusă la punct și guvernatorul (eu) nemișcat și nădușind sub peruca pudrată — mă rog, prost, cu tot textul frumos. Nu te improvizezi regizor, chiar în joacă.

Note

42. Numele Răzvan e de origine iraniană: Rezvan e, la persani, unul dintre păzitorii Raiului, oarecum echivalentul arhanghelului Gavriil la creștini. Numele a apărut la noi odată cu Ștefan Răzvan, voievod al Moldovei, care era fiul unei țigănci (în neamul căreia se perpetuase pesemne acest nume oriental). Înscăunat de Sigismund Báthori, în aprilie 1595, și aliat al lui Mihai Viteazul, a fost răsturnat după cinci luni de o intervenție polonă, care l-a adus în scaun pe Ieremia Movilă. Numele lui a fost popularizat de piesa lui Hasdeu (*recte* Hâșdău) *Răzvan și Vidra*, dar, în tinerețea mea, n-am cunoscut alt Răzvan decât pe fratele meu, născut în decembrie 1913. Tare aș dori să știu dacă se găsesc alții, mai vechi, prin registrele stării civile!... Prin 1938–1939, ne împrieteniserăm cu Constantin Noica. A făcut o lungă călătorie în provinciile franceze, în mașină cu fratele meu. Cred că de acolo i-a venit gândul să-l boteze Răzvan pe fiul său — azi, călugăr într-o mănăstire ortodoxă din Anglia. Acum, s-a răspândit prenumele Răzvan ca focul pe mirițe, de ai zice că-i cel mai „la modă“ pe țară!

43. Albert Schweitzer, medic, muzician, pastor protestant, Premiul Nobel pentru Pace, se născuse în Alsacia în 1875, deci era în 1914 cetățean german, motiv pentru care a fost internat de francezi la începutul primului război mondial, lucru pe care, pare-se, cu toată evlavia lui creștină, nu l-a prea iertat. A fost fratele bunicii lui Jean-Paul Sartre. Dacă ne-am aventura puțin în psihanaliză, am putea detecta, în teribilismul comunizant al scriitorului-filozof, reacția împotriva apăsătoarei cumsecădenii protestante și burgheze a moșilor săi pe cale maternă care, probabil, l-a înăbușit în copilărie.

În aprilie 1974, un puci îl răstoarnă pe președintele Diori

În noaptea de 14 spre 15 aprilie 1974, am fost treziți de focuri de pușcă, apoi de tiruri intense de mitralieră. Ne-am sculat, îngrijorați. Am ieșit pe terasă, privind spre palat, de unde ni se părea că vin împușcăturile. Nu se vedea nimic, dar au început să se audă și câteva lovituri de tun. Întrucât trosnetele se întețeau, am intrat în casă, am zăvorât ușile, am verificat zăbrelele ferestrelor. Ne-a fost teamă de vreo izbucnire xenofobă, cum se mai întâmplase în alte țări, în cursul căreia europenii din oraș să cadă victime unor violențe fără discriminare. Ne-am culcat după ce împușcăturile au încetat și am moțăit până spre dimineață, dar n-am îndrăznit să mergem la serviciu până n-am ascultat buletinul de știri la radio.

Într-adevăr, la opt, ora obișnuită a primelor știri, pe care, de obicei nu le prindeam, fiind deja la serviciu, s-a proclamat cu emfază „răsturnarea regimului corupt și incapabil“ etc., etc. și preluarea puterii de către un comitet militar, în frunte cu locotenent-colonelul Seyni Kountché (*pron.* Cuncé). În emisiuni ulterioare ale postului de radio, ni se va spune că președintele Diori Hamani era arestat, că soția lui fusese împușcată pe scările palatului, că fuseseră atâția morți sau răniți de partea gărzii prezidențiale și de partea puciștilor. N-am mers însă la serviciile noastre decât după ce fuseserăm îndemnați de noile autorități prin declarații radiodifuzate. Mi-am găsit colegii de minister foarte rezervați; nici unul nu manifesta vreo satisfacție gălăgioasă, dar nici vreo vădită ostilitate față de noul regim militar.

De ce a fost răsturnat Diori Hamani

Trebuie să spun că de mult mocnea nemulțumirea în țară. Desigur, sărăcia, din ce în ce mai accentuată, a populației nu putea fi imputată guvernanților, dată fiind cumplita secetă care bântuia de câțiva ani și care, lovind îndeosebi părțile cele mai nordice ale țării, provoca moartea a mii de capete de vite, dar și migrări masive de populație. Erau morți mulți și printre oameni... Ca întotdeauna însă, în asemenea împrejurări, guvernanții erau trași la răspundere pentru incapacitatea de a găsi, cât de cât, un balsam acestor nenorociri, de a aduce ajutoare din străinătate, de a se arăta mai preocupați de stările de fapt, de suferințele celor mulți. Aceste acuzații își mai găseau justificare și în faptul că, la doisprezece ani după independență, puterea era tot în mâna unui mic grup de politicieni, fruntași ai partidului unic RDA (Rassemblement Démocratique Africain), reprezentând, în fostele colonii franceze din Africa, aripa moderată, care obținuse

independența prin negociere și care înțelegea necesitatea de a păstra cele mai bune și mai strânse legături cu fosta metropolă. Nu cred ca Diori Hamani să fi fost antipatizat de popor, chiar dacă „imobilismul“ lui politic era criticat în rândurile tinerilor intelectuali, mai cu seamă ale celor întorși din Franța, perfect îndoctrinați de partidul comunist. Cred că persoana cea mai răspunzătoare de acel imobilism și de nemulțumirea care creștea în rândurile — în fond, foarte subțiri — ale „aculturaților“ era președintele Adunării Naționale, Boubou Hama, care era și președintele partidului și, ca atare, împărtășea cu Diori Hamani o răspundere generală.

Boubou Hama era, și fizic, și moral, un specimen aparte — și, în ochii mei, destul de anost. Gras și greoi în mișcări, îmi apărea ca o reîncarnare a eunucilor zugrăviți în mormintele Egiptului antic. Avea totuși o nevastă tot atât de corpolentă ca el și, cred, câțiva copii. Mersul lui greoi, legănat și târșâit se explica — mi s-a lămurit — prin faptul că, fiu de sclavi, stăpânul său poruncise să i se taie, când era copil, „tendonul lui Ahile“ la ambele picioare, ca să nu poată fugi. Şcolit de francezi, își exersa acum ambiția răzbunătoare printr-un autoritarism de-a dreptul dictatorial. În Parlament, nimeni nu-i ieșea din cuvânt, iar la alegeri el hotăra, fără replică, care vor fi candidații unici.

Autodidact, difuz, confuz și obtuz, își împroșca nefericiții concetățeni, în discursuri și în articole, cu o peltea de savantlâcuri culese în toate orizonturile și prost digerate, din care nimeni nu înțelegea nimic. Eroii Antichității elenice erau băgați în aceeași oală cu zeități din America precolumbiană și cu personaje mitice din folclorul african; apoi, îi scotea ca un scamator, din pălărie, pentru a susține cu autoritatea înțeleptului teoriile cele mai abracadabrante. Că trebuiau nenorociții compatrioți să înghită asemenea amestecătură — era oarecum normal. Dar ceea ce mă întrista era să văd că autorități franceze sau ziariști sau chiar, uneori, oameni de știință îl luau, pentru a-i măguli pe localnici, ca pe un om de înaltă și vastă cultură, un înțelept al Africii. Îl vedeam adesea citat alături de Ahmadou Hampaté Bâ, un *peuhl*, din Mali mi se pare, un bătrân cu adevărat savant, pe care l-am auzit o dată. Adevărat savant și în sensul asimilării științelor occidentale, și ca profund cunoscător al problemelor africane. Acest amalgam, din lingușire, mă supăra. Pentru mine, „marele înțelept“ Boubou Hama era un prost smălțuit cu o pseudoerudiție și a cărui prezență masivă și înăbușitoare a contribuit mult la căderea regimului lui Diori Hamani. Întrebarea se pune: de ce acesta din urmă l-a tolerat lângă el atâta vreme și de ce i-a lăsat atâta putere? Poate din lene? Îi convenea să lase buclucul conducerii Adunării și a partidului pe mâna forte a bătrânului tovarăș de luptă politică, pe când el se ocupa de relațiile externe și de problemele de dezvoltare? N-aveam cum să știu

și, ca multe, foarte multe lucruri din jurul meu, chestiunea îmi rămânea neînțeleasă.

Dar iată că acum mă aflam și eu îngrijorat de viitorul meu. Oare noii guvernanți, pesemne ofițeri făcuți din subofițeri și mai nepricepuți în treburile politice și economice decât cei pe care i-au răsturnat, vor vrea să mă mai țină? Şi dacă-l țin numai pe fratele meu, că-i doctor, iar pe mine, timp de aproape treisprezece ani consilier al fostului președinte, mă expediază frumușel în Franța, ce facem?

Foarte curând, mi-am dat însă seama că prezența mea nu era nedorită, că nu eram privit ca un intim al fostului președinte — și nici nu fusesem, Diori Hamani nu mă poftise niciodată, de pildă, la vreo masă intimă în apartamentul său de la palat! Şi asta m-a salvat. A fost numit apoi ca ministru de externe un tânăr căpitan din cea mai de frunte familie dintre djerma, Djermakoye. Numele ar însemna „rege al djermailor“. Fusese la origine un titlu, nu o poreclă sau un nume. Titlu — mi-au spus răuvoitorii — oarecum uzurpat, fiindcă ar fi fost mai multe grupări de djerma, fiecare cu un djermakoye. Dar cei din spița acestuia, șefi cutumiari din regiunea Say, la sud de Niamey, fuseseră mai zeloși față de colonizator și se săltaseră astfel deasupra tuturor căpeteniilor din acea etnie. Unchiul căpitanului, căsătorit cu o franțuzoaică destul de arătoasă și de distinsă, fusese la începutul independenței ministru al justiției și viceprim-ministru. Acum, era integrat printre înalții funcționari ai Națiunilor Unite și va ajunge un timp secretar general adjunct însărcinat cu problemele africane. Alt Djermakoye era directorul vămilor. Pe mai mulți îi cunoșteam și ei mă țineau la cinste, așa că noul ministru va fi, de la început, extrem de curtenitor — după un an chiar, el e omul care a început să-mi ridice puțin salariul, care, blocat de vreo zece ani, ajunsese să nu mai reprezinte decât jumătate din puterea lui de cumpărare inițială (voi spune mai departe ce consecințe avusese această scădere asupra posibilității de a-mi constitui o pensie).

Schimbarea de regim avea totuși o consecință gravă asupra situației mele, în sensul că nu mai puteam conta pe un sprijin nemijlocit din partea șefului statului. Mă simțeam mai mititel și mai vulnerabil.

Răzvan e trimis un timp în est, la Zinder

Un subiect de îngrijorare s-a și ivit curând, prin iunie, când Răzvan a fost invitat (mai exact, obligat) să-l înlocuiască în lunile de vacanță pe un chirurg polonez de la Zinder, în estul țării, fosta capitală a Imperiului Bornu, care se întinsese în Evul Mediu și pe o vastă porțiune din Nigeria ex-britanică. Orașul avea mult mai multă originalitate și parfum antic decât Niamey, care-l detronase din funcția de capitală a coloniei, dar de atunci decăzuse și, în orice caz,

pentru frații Djuvara, care abia se regăsiseră, era departe, la capătul lumii... Opt sute de kilometri de șosea „tablă ondulată“. Două-trei luni ca locțiitor în provincie erau acceptabile, dar iată că, după trecerea celor trei luni, nu mai voiau să-l aducă la Niamey, că de-abia apucase să facă ordine în acel spital de provincie, bietul titular polonez nefiind chirurg calificat, ci mai mult făcut din subchirurg — care se numeau odinioară la noi „țuchiroi“. Lucrul risca să se eternizeze și eram disperat. Mi-au trebuit luni de zile de insistențe pe lângă noul ministru al sănătății ca să-l văd, în sfârșit, pe Răzvan întors la spitalul din Niamey. Și am putut relua viața în comun, Răzvan fiind de-acum bine integrat și în „societatea“ de la Niamey, adică, în esență, micul corp diplomatic și cei câțiva zeci de membri ai clubului de călărie, club care îmi oferea singura activitate sportivă și care a jucat, așadar, un mare rol pentru păstrarea formei mele fizice și morale — de aceea, musai să-i consacru un capitol mai încolo.

Răzvan devine profesor la Școala de Medicină

În curând, se va înființa o Facultate de Medicină — mai exact, intitulată Școală a Științelor Sănătății, întrucât avea o secție de farmacie și una de formare a infirmierilor. Mai toți profesorii erau aduși din Franța, doar doi-trei recrutați din partea locului, printre ei și Răzvan, pentru un curs de anatomie și unul de semiologie. Nu l-au făcut însă profesor plin, fiindcă, după tipicul francez, profesori se făceau numai din agrégés, printr-un concurs după doctorat, iar gradul de medic primar chirurg, pe care-l avea el din țară, nu va fi fost echivalat. Acești ucenici încă ageamii ai franțujilor se arătau și mai birocrați decât ei.

Această activitate suplimentară îi va aduce câteva satisfacții morale și unele motive de noi enervări. Printre satisfacțiile morale, țin minte dedicația tezei de doctorat a unui tânăr medic francez de la Bordeaux, care făcuse doi ani de medicină la Niamey și care menționa că lui Răzvan îi datora spiritul deontologiei profesionale; apoi, o scrisoare a unui student african, pe care am găsit-o între hârtiile lui Răzvan după moartea lui; expresia de recunoștință a acestui tânăr era atât de frumoasă, atât de nobilă, atât de mișcătoare, încât — mai cu seamă în împrejurările în care o descopeream — mi-au dat lacrimile. Mă gândeam la câte decepții avusese fratele meu în viață și, iată, poate că o singură vorbă de recunoștință le putea răscumpăra pe toate, după cum e scris pesemne că o singură lacrimă din dragoste și compătimire de la aproapele tău te poate mântui în ceruri.

Supărările îi veneau, mai cu seamă, de la neseriozitatea celor mai mulți dintre studenți, veșnice absențe în bloc pentru sărbători, înmormântări, nunți și, în special, nesfârșite greve pentru tot soiul de motive, în general cu substrat politic. Era adesea descurajat. Cum să

faci din acești tineri inconștienți niște medici, de știința și conștiinciozitatea cărora să atârne vieți omenești?

Prin noiembrie sau decembrie 1975, la expirarea primului său contract de doi ani, și-a luat concediu de două luni și jumătate, după ce semnase un nou contract de doi ani. Relațiile cu ambasada română din Lagos, care acoperea teoretic și Nigerul, erau corecte. Ambasadorul venea o dată pe an la Niamey și lui îi încredința Răzvan o cincime din salariul său, după regula RSR-istă a „cooperărilor", sumă în devize, care, schimbată în lei la cursul oficial, mult sub cursul „la negru", era vărsată în contul său la CEC. Bani care vor fi pierduți definitiv pentru el. Din fericire, după câțiva ani, ambasadorul de la Lagos s-a văzut atât de strâmtorat în bugetul lui, că n-a mai putut întreprinde călătoria anuală la Niamey, astfel încât, în ultimii ani de muncă ai lui Răzvan în Niger, salariul lui n-a mai apucat să fie dijmuit.

În timpul concediului, Răzvan s-a dus la niște prieteni români „cooperanți" în Tunisia, apoi a stat în Franța la soția mea și prin provincie, la vechi prieteni de-ai lui sau de-ai mei. Nici gând să pună piciorul în România!

Nigerul devine mare producător de uraniu

Între timp, în Niger apăruse o rază de speranță. Nu numai fiindcă fuseseră câțiva ani mai ploioși, dar mai cu seamă pentru că, după ani de așteptare și de muncă grea, începuse să fie exploatată prima mină de uraniu din țară, la nord de Agadès, la locul denumit Arlit. Prospecțiunile începuseră de mult, chiar din timpul colonizării, iar acum, că se constituise o societate de exploatare majoritar franceză, excavațiile și lucrările de suprafață înaintau în ritm rapid. Aflasem că fuseseră investite în cercetări și în lucrări cinci miliarde de franci francezi. Când îi auzeam pe tinerii africani îndoctrinați de marxiști înfierându-i pe nemiloșii exploatatori europeni, care jefuiau solul african de petrolul și uraniul său, îi întrebam de ce nu descoperiseră ei întâi petrolul și uraniul și de ce nu investiseră ei acele zeci de miliarde — adesea riscate — care acum le aduceau bogăție și lor? Reaua-credință a propagandei marxiste altoite pe prostie o voi întâlni pe urmă și la noi, cu argumente tot atât de perverse.

Față de rezultatele senzaționale ale exploatării minei (de suprafață) de la Arlit, altă societate, multinațională, se va constitui și, foarte curând, va intra în exploatare, nu departe, o a doua mină, în adâncime de astă dată. Le-am vizitat pe amândouă, cu prilejul unei misiuni internaționale. Mina în aer liber oferea un spectacol grandios. Ai fi zis de departe că te afli la confluența mai multor canioane ale fluviului Colorado. Văi uriașe scobite în mai multe direcții, prin care mișunau zeci de camioane grele, coborând și urcând de-a lungul unor cărări

tăiate în faleza roșie. Mina în adâncime semăna, la intrare, cu minele de cărbuni, doar mai puțin murdară în aparență. Am fost lăsați în interior, cu cască și salopete speciale. În adâncime, în sala mare ca un naos uriaș de catedrală de unde porneau galeriile, o clipă m-am revăzut copil de șase ani, îngrozit de o „catedrală“ asemănătoare, în mina de sare de la Ocna Sibiului.

De la un an la altul, datorită primelor venituri aduse de uraniu, bugetul Republicii Niger s-a dublat, s-a cvadruplat. Noul regim profita de această mană cerească, de parcă el ar fi adus-o. Nigerienii au crezut atunci că le-a pus Dumnezeu mâna în cap, că s-a isprăvit cu sărăcia, că de acum pot înainta triumfători printre fruntașii plutonului țărilor „pe cale de dezvoltare“. S-au început lucrări mari de infrastructură, dar și construcții somptuoase, ministere, hoteluri, săli de congrese... Şi, întrucât creșterea veniturilor bugetare era prea înceată, dar se putea conta acum pe o bază serioasă de credit, s-au avântat fără teamă și în împrumuturi internaționale considerabile. Dar iată că, după puțini ani, s-au întâmplat concomitent două evenimente care au răsturnat dramatic situația: pe de o parte, descoperirea unor zăcăminte de uraniu, cred în Canada și în Australia, cu extracție mai ușoară și, mai cu seamă, cu export mai lesnicios (de la Arlit la cel mai apropiat port maritim, materia brută trebuia cărată pe drumuri proaste, peste două mii de kilometri!); pe de altă parte, potolirea „războiului rece“ și descoperirea altor metode de „îmbogățire“ a uraniului au făcut ca, de la o zi la alta, cererea de uraniu nigerian pe piața internațională să scadă vertiginos și prețul la unitate să scadă de asemenea. Săracii nigerieni au căzut de sus și datoriile au rămas.

Ba au rămas și câteva consecințe neașteptate, ca, de pildă, scăderea masivă a producției de arahide (alune americane) care fusese odinioară principala sursă de venit la export. Pe măsură ce se părăsise cultura arahidei, se întinseseră câmpurile de cereale de nutriție, ca milul, sorgul și orezul, ceea ce corespundea, de altfel, cu creșterea populației. Dar, când s-a redus drastic venitul scontat de la uraniu, s-a simțit lipsa venitului adus odinioară de exportul de arahide, care în anii ’60 fusese al treilea din Africa, după Nigeria și Senegal.

Povestea înscrierii mele la Securitatea Socială Franceză

Așadar, euforia îmbogățirii prin uraniu a fost de scurtă durată. Să vă povestesc însă modestul folos pe care l-am tras eu din acest moment. (Povestea e cam lungă, vă cer iertare, puteți s-o săriți!)

> Un an sau doi după sosirea mea la Niamey, primesc o scrisoare de la Maria Brăescu, fosta mea președintă la CAROMAN. Îmi semnala, subliniind urgența, că apăruse o dispoziție a guvernului francez, prin care refugiații erau asimilați cetățenilor francezi în ce privește răscumpărarea drepturilor la pensia de Securitate Socială, atunci când lucrau

într-o țară străină. Mă îndemna să fac cerere îndată, căci termenul-limită pentru a beneficia de noua dispoziție expira în câteva săptămâni. M-am grăbit să fac cererea, ca să fiu înscris la timp, apoi, mai multe luni, m-am străduit să-mi constitui dosarul. Planul era să răscumpăr cotizațiile care ar fi trebuit vărsate la Casa Asigurărilor Sociale franceze în anii de muncă în străinătate — bănuiesc că era vorba nu numai de cotizația salariatului, ci și de cea a patronului, întrucât acesta, din străinătate, n-avea cum să fi cotizat la Securitatea Socială Franceză. În mod paradoxal, eu nu puteam răscumpăra nimic pentru cei paisprezece ani cât lucrasem în Franța (minus un an și jumătate în Germania) — mai cu seamă că nici unul dintre „patronii“ mei de atunci, nici măcar IRO, din familia Națiunilor Unite, nici Radio Europa Liberă, nici, bineînțeles, săracele organizații românești din exil nu mă declaraseră la Securitatea Socială și nu cotizaseră! N-am fost admis să răscumpăr decât pentru cât lucrasem în România, în Suedia și, acum, în Africa.

Am așteptat mai bine de un an verdictul: sunt admis? Şi cât am de plătit? A sosit răspunsul: trebuia să vărs 24 000 de franci francezi în răstimp de patru ani, în vărsăminte trimestriale. Era o sumă colosală. Să socotim puțin: francul, în cele patru decenii care se scurseseră de atunci, se estimează că s-a devalorizat la o pătrime din valoarea lui, suma reprezentând, așadar, aproape 100 000 de franci de azi, adică la schimbul actual (din anul 2001), aproape 400 de milioane de lei. O sumă, nu glumă! Am stat mult la îndoială. Să accept? Să semnez? M-am hotărât în cele din urmă, nu atât din cauza perspectivei unei modeste pensii la bătrânețe, cât pentru asigurarea îngrijirilor medicale. Acceptarea de a achita în patru ani cei 24 000 de FF în vărsăminte trimestriale socoteam că însemna să pun deoparte lunar un sfert din salariu. Am crezut că voi putea. Şi n-am putut. Poate că n-am știut eu să strâng mai mult chimirul, dar s-a adăugat și împrejurarea, pomenită mai sus, că francul francez — și francul CFA după el — se devalorizau pe vremea aceea regulat cu 10% pe an, pe când salariul meu era încremenit de ani de zile, că decretase guvernul nigerian blocarea salariilor, din cauza năpastei anilor de secetă, unul după altul. N-am putut urma deci ritmul vărsămintelor trimestriale, ba, după vreo doi ani, am încetat plățile cu totul. Eram tare îngrijorat, dar resemnat. Mi-am zis: dacă nu se poate, nu se poate. Ce-oi face la bătrânețe „om vidé“, cum zic moldovenii. În voia Domnului.

Şi acum, la vreo trei luni înainte de sorocul celor patru ani, mă aflam în concediu la Paris, buchisind zilnic la Biblioteca Națională, ca să-mi isprăvesc teza. (Țin minte că-l întâlneam zilnic pe profesorul Basil Munteanu, care-și avea locul rezervat, mereu același, la stânga când intrai, în rândul întâi — o manie). Îmi telefonează într-o zi un vechi prieten, Pierre Bailet, fost camarad de liceu de la Nisa. O prietenie dintre cele care se leagă în adolescență — în cazul prezent, de la vârsta de treisprezece ani! Ne vedeam rar, dar de fiecare dată cu aceeași caldă prietenie. El, fost politehnician (și v-am spus ce înseamnă în Franța „fost elev al Şcolii Politehnice“!), era acum unul dintre cei patru directori ai Electricității Franței în zona pariziană. Mă poftește la masă și, elegant, că știa că n-am voie, în principiu, să părăsesc locul meu de la Biblioteca Națională mai mult de un ceas, alesese un bun restaurant la doi pași de Bibliotecă, în buricul Parisului, rue de Richelieu. La sfârșitul prânzului, bine dispuși de o masă bună și de un Bordeaux care te înclina la optimism, mă întreabă deodată Bailet:

— Dar cu pensia cum stai? că știa din anii precedenți de încercarea mea cu Securitatea Socială.

Îi zic:

— Păi, cum să stau? N-am putut plăti decât un sfert și ghilotina cade peste trei luni...

— Şi n-ai să ai pensie? Nu se poate!

— Ba uite că se poate...

— Şi cât îți lipsește?

— 16 000 de franci!...

Era îngândurat când ne-am despărțit. A doua zi, după ce se sfătuise cu soția, mi-a adus un cec de 16 000 de franci, echivalentul pe vremea aceea a 5 000 de dolari — care reprezentau, când părăsisem Parisul, salariul meu pe un an și jumătate...

Şi cred că perechea Bailet nu se aștepta să-i pot restitui vreodată. Așa sunt francezii. Nu se grăbesc la prietenie. Poți să te înțelegi bine cu un camarad de clasă și să treacă ani până să te primească părinții lui în casă. Dar, când ai fost adoptat, e pe viață. Așa a fost și cu Antoine de Beaufort, la care v-am spus că am stat primele șase luni după ce

„am ales libertatea“. Trei prieteni mi-am făcut în cei șase ani de liceu în Franța, Bailet și Cantinelli la Nisa, Beaufort la Paris. Dar i-am avut prieteni pe viață, ca frații, la nevoie.

M-am repezit a doua zi la bancă și am achitat datoria de 16 000 de franci la Securitatea Socială, înainte de soroc. Fără gestul lui Bailet de-atunci, nu știu care va fi fost situația mea acum. De datoria față de el m-am achitat. Mai târziu și cu încetul.

Când a început să se umfle puțin bugetul Nigerului datorită veniturilor de la Arlit și am văzut că dădeau puțin drumul la băierile pungii, m-am dus la ministrul Djermakoye, i-am expus situația și l-am rugat să vadă dacă nu mi se putea urca puțin leafa. La ei, la un anumit nivel, nu apucase să devină birocrația „atotînăbușitoare“ (gen „mai fă o petiție și treci din când în când“). Se mai tratau chestiunile și de la om la om. S-a dus de a cerut voie președintelui, apoi a stat la tocmeală cu ministrul finanțelor și, după câteva zile, m-a anunțat că mi se săltase leafa de la 150 000 la 200 000 de franci CFA lunar.

Am început să-i plătesc datoria lui Bailet, în rate trimestriale; timp de opt ani. La Securitatea Socială Franceză am continuat să cotizez până am ieșit la pensie, însă sume lunare de-acum suportabile. Dar cei paisprezece ani de muncă „pentru nație“, însă „la negru“, au rămas nesocotiți la pensie, astfel încât, la șaizeci și opt de ani, când am hotărât să pun capăt carierei mele nigeriene și să-mi cer drepturile la pensia Securității Sociale Franceze, nu putusem acumula decât treizeci și unu de ani de lucru, în loc de norma de treizeci și șapte de ani și jumătate. Căpătam, așadar, o pensie de circa trei sferturi din salariul minim din Franța, faimosul SMIG (salariu minim interprofesional garantat — acum văd că-i zice SMIC, dar nu mai caut să aflu ce-i cu C în loc de G).

Voi căpăta, la plecarea din Niger — mărturisesc că nu știam de aceasta, când mă luptam cu pensia de la Paris —, și o modestă pensie nigeriană ce mi se va vărsa, în franci francezi, la Paris și care va completa în chipul cel mai fericit sfertul de pensie care-mi lipsea. Dar, după câțiva ani, francul CFA va fi devalorizat la jumătate și, prin urmare, pensia — redusă la jumătate — însumând, de-acum, doar o zecime din SMIG-ul francez. Bună și asta! Dar, de cinci ani, s-a tăiat și asta, că-i statul nigerian falimentar, n-are bani nici de salariile slujbașilor lui, darmite pentru pensia fostului lefegiu moldovalah de la cinci mii de kilometri!44

Câte ceva despre economia Republicii Niger

Să închid paranteza cazului meu personal și să vă mai spun câte ceva despre situația economică a Republicii Niger. Cu excepția investițiilor, într-adevăr considerabile, ce se făcuseră în extracția uraniului, investitorii străini nu se prea înghesuiau în acel pustiu. În afară de o fabrică de țesături, montată de un grup din nordul Franței și de o mică fabrică de bere și băuturi nealcoolice, nu țin minte de nici o nouă industrie. Uzina de ciment montată la Malbaza, la vreo două sute de kilometri sud-est de Niamey, fusese finanțată cu bani publici; mașinile se zice că erau vechi, din Franța, deși arătau ca noi. Sacul de ciment produs acolo revenea atât de scump, că sacul importat din România, după ce făcuse ocolul Pământului, pe mare și pe uscat, era mai ieftin.

Investițiile în orezării de-a lungul fluviului Niger erau finanțate ori de stat, ori de ajutoare internaționale, ori, unele — din motive politice —, de China naționalistă... și vor fi preluate de China populară, după ruperea relațiilor diplomatice cu Taiwanul. Despre rezultatele, în general proaste, ale acestor orezării, am avut amănunte de mâna întâi, de la un compatriot, inginerul Petruc, pripășit și el pe la Niamey, în calitate de expert al Organizației Mondiale a Nutriției și Agriculturii (*Food and Agricultural Organization* — FAO).

Avusese în țară, spunea, importante funcții, ca director în două ministere (nu prea înțelegeam cum), întrucât era și inginer agronom, și inginer mecanic. În timpul unei misiuni în Berlinul de Est, reușise să scape de însoțitorul său securist, profitând de îmbulzeala dintr-un mare magazin. Dăduse buzna într-o stație de metrou și... direcția Vest. În emoția lui, mersese însă prea departe cu trenul (nu se clădise încă Zidul de la Berlin, după câte înțeleg) și depășise limitele sectorului occidental. Când iese din metrou la suprafață, vede iar uniforme sovietice și est-germane. Să leșine. Iute iar în metrou, direcția Est, dar mai scurt. Coboară unde trebuie și se predă autorităților occidentale. A ajuns în Franța, a găsit să-l ia o drăguță franțuzoaică, bine-crescută și liniștită, în stare să suporte istericalele lui; căci acest om lung, slab, parcă dezarticulat, cu brațele mereu în sus, în jos, în dreapta, în stânga, parcă era din păpușile alea de lemn, cu membre articulate, care dansau charleston în anii ’20, pe unele gramofoane; era într-o permanentă fierbere, care te zăpăcea, te năucea.

Trebuie că avea totuși calități profesionale excepționale, căci fusese curând angajat la FAO la Roma și trimis în Africa. Cum de fusese angajat într-o organizație a Națiunilor Unite, nu știu, fiindcă regula era să nu fie primiți decât cetățeni ai țărilor membre, cu agrementul acestora și doar pe cote stabilite, după importanța demografică a țării membre. Probabil că obținuse o grabnică naturalizare franceză, după căsătorie. Fusese mai întâi un an sau doi în Casamance, ținut foarte ingrat din sudul Senegalului, și nu-i plăcuse. Cu prilejul uneia dintre călătoriile lui de la Roma în Africa, fusese eroul unui accident de avion absolut extraordinar: un avion cu sute de pasageri se prăbușise, imediat după decolare, la Roma. El se găsea așezat în coadă, pe ultimul loc de lângă ușă, fotoliu singur, rezervat uneori pentru stewardesă. Când a simțit că avionul se prăbușește la capul pistei, a desfăcut într-o clipită centura, s-a repezit la ușa alăturată și, dintr-un singur gest, a reușit să deschidă ușa și să sară în chiar momentul când aparatul izbea pământul și exploda. A fost, cu răni ușoare, singurul supraviețuitor. De atunci nu mai accepta alt loc în avion în deplasările sale, ceea ce punea uneori probleme insolubile. El numai locul ăla îl voia. Nu se gândea că în alt accident, eventual, ocupantul acelui loc ar fi putut fi singurul mort.

Serile la Petruc — ședea chiar în cartierul meu și, plictisindu-se de moarte, mă poftea adesea, chiar prea des — se prelungeau în noapte și necesitau neapărat la întoarcere două buline de aspirină, nu doar una. Dar învățam multe privitor la încercările de noi realizări agricole în Niger. Mi-a povestit, de pildă, cum se luptase cu guvernul ca să fie acceptat planul lui privitor la zona de-a lungul fluviului, unde urma să se creeze o orezărie de câteva mii de hectare, cu ajutorul unei importante donații de la nu mai știu care organizație străină sau

internațională (cooperarea franceză? Banca Mondială? Comunitatea Europeană?). El, după multe deplasări la fața locului și studierea climei, precum și după experiențe asupra solului, alesese o zonă de-a lungul fluviului, la vreo sută de kilometri la nord de Niamey. Președintele l-a obligat să înceapă lucrările, tot de-a lungul fluviului, dar la vreo două sute de kilometri la sud de Niamey. Motiv: la nord, ar fi fost în țară djerma, etnia lui, și era deja învinuit că prea multe investiții se făcuseră în zonă djerma; trebuia deci, din motive politice, ca noua investiție să fie făcută în țară haussa. Ce să facă omul nostru? Furios, scrâșnind din dinți și înjurând la fiecare pas (pe românește), s-a apucat de treabă în perimetrul ce-i fusese indicat. El a plecat după doi ani, dar am aflat ulterior că, așa cum prevăzuse, experiența în sectorul acela fusese un eșec.

Tot de la el am aflat și despre mersul orezăriilor chinezești de la nord de Niamey, nu departe de zona pe care el o alesese. Am urmărit cu interes problema și prin alți cooperanți, agronomi ori diplomați, sau prin doctorul Pidoux. Orezăriile s-au instalat, au progresat, au produs satisfăcător, atâta vreme cât au stat echipele chineze la fața locului — întâi din Taiwan, apoi din China populară. Țăranii nigerieni aduși din împrejurimi au învățat munca grea și continuă din orezării, cu picioarele-n apă, cu răsăditul de două ori pe an, culesul etc. După ce au plecat chinezii, mai toți părăseau locul în anotimpul când trebuia să semene milul (meiul), hrana lor preferată. Când se întorceau, recolta de orez era pe jumătate compromisă. Cu vremea, pare-se, multe dintre orezării au fost părăsite. Nu știu care o mai fi situația acum. Reieșea clar din această experiență și din altele similare că nu-i de ajuns să introduci o nouă tehnică și să aduci, eventual, noi scule. Nu se face un pas înainte decât după ce se schimbă mentalitățile, obiceiurile alimentare, moravurile.

Despre câteva ambiguități ale procesului de dezvoltare

Am mai învățat și despre alte evoluții, în aparență paradoxale, în vasta problematică a ajutorării țărilor în curs de dezvoltare. De pildă, o calamitate naturală izbește o țară din „Lumea a Treia“, secetă recurentă, inundație catastrofală, cutremur, război... O țară bogată — să zicem Statele Unite — trimite în lunile care vin, gratuit, mari cantități de alimente. Într-o țară în care se mânca, de pildă, porumb, a trimis, fiindcă n-avea porumb la îndemână, orez. Și a repetat operația mai mulți ani. Populația asistată se învață de-acum cu orezul, pe care nu-l produce, încetează să producă porumb și, mai cu seamă, încetează să mai cumpere porumb din țara vecină, a cărei economie trăia, în parte, din acest export. Țara terță e deci, indirect, păgubită. Țara bogată care-a crezut că ajută substanțial o țară aflată la nevoie

nu e sigură că a ajutat-o în lunga durată și, în același timp a păgubit, indirect, o a treia țară.

Un alt exemplu de efecte perverse ale unei măsuri în aparență excelente mi l-a dat consilierul francez al ministrului afacerilor sahariene și nomade. Prin ultimii ani ai colonizării, francezii făcuseră, într-o zonă din Sahara, unde erau câteva rare pășuni sezoniere, un puț adânc, cu debit mult mai mare decât al celorlalte puțuri din toată zona. Încet-încet, s-au îngrămădit acolo din ce în ce mai multe cirezi de boi (*zebu*) și caravane de cămile. Erau mai multe jgheaburi și se scotea apă neîncetat pentru zeci de vite odată — nu țin minte dacă era o găleată legată de puț sau dacă venea fiecare grup cu găleata lui; tuaregii aveau toți cu ei, de obicei, un burduf de piele de capră, plin cu apă și-l puteau folosi și ca găleată de puț. După puțini ani, înmulțindu-se și cirezile cu prilejul acestui belșug de apă, s-a ajuns la prea mare înghesuială, s-au iscat încăierări și bătăi între grupuri, de a trebuit trimis un pichet de jandarmi ca să stabilească o ordine de acces la puț. O cireadă n-a mai fost admisă zilnic la puț, ci doar la două zile, apoi chiar la trei zile. Între timp, cireada trebuia să se îndepărteze din ce în ce mai mult, pentru a mai găsi o brumă de iarbă, căci aglomerarea excesivă de vite bătătorise solul până la zeci de kilometri depărtare. În cele din urmă, grupurile venite de prea departe a fost nevoie să fie respinse cu forța către vechile lor sălașe, multe vite să fie tăiate și puțul minune să fie, cu sila, readus la debitul celorlalte puțuri din vechime. Experiența dăduse greș.

O minte omenească nu poate niciodată prevedea toate urmările unei noi inițiative. (Se pare, astfel, că efectele ecologice negative ale săpării uriașului baraj de la Asuan, în Egipt, apar din ce în ce mai numeroase, mai neprevăzute și cu mai grave consecințe.)

Alți români pripășiți prin Niger

Petruc n-a fost singurul român pe care hazardul să-l fi adus în calea mea în Niger. Timp de câteva luni, s-a aflat în misiune, din partea unui organism al Națiunilor Unite, un arhitect urbanist bucureștean — i-am uitat numele. Era un fost coleg al vechiului meu prieten Stănică Bortnowski și, pesemne, mai bine cu stăpânirea, căpătase această misiune internațională de cercetare urbanistică, a cărei utilitate în contextul saharian îmi scăpa, ca și capacitatea zisului arhitect, parașutat dintr-o țară fără tradiție africană, de a avea după o scurtă ședere o părere cât de cât valabilă privitor la urbanizarea târgurilor nigeriene. A redactat probabil un raport, din care un exemplar nefolosit trebuie că zace în arhiva Ministerului Lucrărilor Publice de la Niamey, iar altul, și mai nefolosit, în turnul Vavilonului de la New York. (Bănuiesc că teancul de rapoarte nefolosite despre economiile africane, de s-ar aduna laolaltă, s-ar înălța mai sus decât muntele

Kilimandjaro.)

Timp de doi ani, a fost și un specialist în pescuit, tot așa, trimis de un organism internațional. Avea un nume dublu, dintre care unul era Bacalbașa[45] și cred că era rudă cu binecunoscutul autor al unei cărți asupra Bucureștilor de altădată. Era un om simpatic și inimos, dar fiindcă se deplasa tot timpul de-a lungul fluviului, l-am văzut puțin.

Doctorul Pidoux decretase că e un naiv, fiindcă se scăldase ostentativ într-un cot al Nigerului, ca să dovedească localnicilor că acolo nu se ascunde nici un geniu al fluviului, reputat potrivnic pescuitului! În al doilea an, și-a adus soția — o distinsă doctoriță, care a fost foarte nefericită că, din nu știu ce absurdități birocratice, fusese împiedicată să practice la spital, chiar benevol. Asta se întâmpla înainte de venirea lui Răzvan.

A mai fost, un an sau doi, și un antrenor de fotbal, care avea parcă un nume unguresc, pe care africanii îl poceau într-un nume franțuzesc, destul de amuzant pentru mine. Când i s-a terminat contractul, omul, care se simțea tare bine pe-acolo, a solicitat Bucureștiului, la cererea clubului local, să mai fie lăsat încă un an, ceea ce i-a fost refuzat. La această veste, de bucuria de a se întoarce în raiul comunist, s-a îmbătat bine în acea seară și, cu motocicleta lui, spre casă, a nimerit drept într-un pom, de a ajuns, pesemne, direct în raiul celălalt. Două zile mai târziu, au sosit doi de la București, să ancheteze împrejurările accidentului. Nu m-am întâlnit cu ei.

Dar românul care, afară de mine, a stat cel mai mult în Niger — și a fost și cel mai nenorocit — a fost Mihai Tănăsescu, tânăr pe atunci, antreprenor, al cărui parcurs merită să fie pomenit aici, barem pe scurt.

Era, pare-se, dintr-o familie bună de la București, rudă, zicea el, cu celebra actriță Alice Cocea. Prin 1948, cam în ultimele luni când se mai putea fugi prin Ungaria, îl lăsase familia, la șaptesprezece ani, să-și încerce norocul la Paris. Cică i se cususe în căptușeala paltonului un fișic de napoleoni. Ajuns într-un lagăr în Austria, i s-ar fi furat paltonul, cu cocoșei cu tot (vă spun ce mi-a spus el, dar nu garantez acum că nu era puțin mitoman). La Paris, a căpătat o bursă și a început studii de arhitectură, dar n-a apucat să le isprăvească, nu știu de ce, și s-a aventurat în Africa, ca antreprenor. Mai întâi, în slujba unor companii franceze de lucrări publice, dar, cum era ambițios și arțăgos din fire, nu stătea locului mai mult de câteva luni. Era deștept și destul de citit pentru viața hoinară pe care o ducea, dar n-avea scaun la cap. Neputând suferi să lucreze la stăpân, s-a apucat să înjghebeze la Niamey o societate a lui, în tovărășia unui tânăr african, pentru a avea mai multe șanse cu autoritățile locale. Tovarășul era o figură. Bondoc, urât — după gustul meu —, dar mereu zâmbitor; Tănăsescu mi-a revelat odată, după un al treilea pahar de whisky,

nemaipomenitele recorduri sexuale ale omușorului, bineînțeles în partide comune — ceea ce mă mirase, că-l credeam pe Tanà (așa-i ziceau franțujii) mai mult înclinat către băiețași, dar fără probe.

Când nu lucra în provincie, venea des să mă vadă, lucru de care, egoist, mă temeam din două motive: *primo*, că-mi scădea simțitor nivelul în sticla de whisky și, de, nu eram milionar, *secundo*, că-mi cerea câte o intervenție în dreapta, în stânga... M-am dus să-l rog pe reprezentantul celei mai mari întreprinderi de lucrări publice franceze să-i dea lucrări în subantrepriză. Acesta îl știa. Mi-a spus că e priceput, că face treabă bună când se apucă, stând săptămâni de-a rândul, ziua întreagă, pe arșiță, să supravegheze lucrările, doar că era ciufut și se ostoia mai mult cu sticla de bere decât cu apa din puț. Mi-a făcut însă hatârul și i-a dat o lucrare de câteva luni în provincie. Şi la președintele Diori am intervenit o dată pentru el, de i-a dat nu mai știu ce mică lucrare, pe care se băteau mai mulți. Dar, pe urmă, l-am văzut iar fără lucru și cu țâfnă împotriva lumii întregi.

Un amănunt făcea ca Tanà, totuși, să fie primit într-o anumită societate europeană: era bun jucător de bridge. Cred să-mi amintesc că participase chiar la un campionat internațional la Abidjan. În una dintre deplasările sale în Nigeria, nu mai știu în ce scop, șezuse la Lagos la Gheorghe Rosetti — fiul marelui filolog Alexandru Rosetti —, care lucra acolo ca inginer. Şi, nimerindu-se să fie pentru prima oară chiar Alexandru Rosetti în vizită (autorizată de sus!) la fiul său, i-a dat lui Tănăsescu un exemplar din *Dicționarul explicativ al limbii române* (DEX), scos de curând de discipolii lui și pe care-l lăuda. Tănăsescu, neavând ce face cu dicționarul, mi l-a dat mie, de-mi folosește și azi, cu toată acreala de stomac pe care mi-o dau imbecilele definiții marxiste cu care e împănat.

Văzând Tănăsescu că n-o mai scoate la capăt ca antreprenor, i s-a năzărit să facă crescătorie de păsări. Cu un rest de bani ce mai avea, cu un maldăr de cărți de specialitate, a montat ceva mai departe de clubul nostru de călărie o mică „fermă-pilot“ de găini de rasă. Totul era ca la carte, curățenie, injecții, grăunțe, tot. După câteva luni, avea sute de pui de toată frumusețea. Într-o dimineață, au venit camioane de la Ministerul Agriculturii, cu ordinul de a căra toate păsările la o fermă guvernamentală, sub cuvânt că Tănăsescu nu căpătase nu știu ce hârțoagă de autorizație. Tanà să înnebunească. Degeaba s-a zbătut. A bătut la toate ușile; n-a fost chip. Responsabilul de la minister avea pică pe el din nu știu ce pricină. Convins că i se făcea o flagrantă nedreptate, Tanà a intentat proces guvernului, cu ajutorul avocatului Santoni, un corsican inimos, convins de dreptatea clientului sau. Procesul a durat un an, timp în care au avut vreme și toate găinile să moară la ferma de stat.

Tănăsescu nu mai avea nici bani, nici casă. S-a adăpostit într-o

colibă de lemn, părăsită, pe malul fluviului, la origine construită, probabil, de un pescar, căci jumătate era chiar deasupra apei, pe niște țăruși. Când a venit anotimpul ploilor, a fost apă și înăuntru, de și-a acoperit patul cu o foaie de cort. Patul, cu doar o saltea și două pături cazone, era de altfel singura mobilă și ocupa două treimi din colibă. Tănăsescu mi-a cerut atunci să-i împrumut cartea mea de poezii ale lui Eminescu. I-am dat-o, cu toate că țineam la ea ca la un fetiș — o cumpărasem când eram în a III-a, la școala primară din Sinaia, la librăria care era pe bulevardul Ghica, chiar în dreptul străzii care urcă spre Furnica. Când mi-a dat îndărăt această relicvă care rezistase la toate mutările și călătoriile mele de șaizeci de ani, era dezlipită și mucegăită, cu pete mari galbene peste tot, dar ce să-i zic? Am uscat-o foaie cu foaie și am dat-o la legat la un meșter local, care a lucrat frumos, în piele neagră — de ce neagră, nu știu, dar mi-a prins bine, că acum o dibuiesc de departe în bibliotecă.

Santoni îi împrumuta din când în când un ban, ca să-și mai cumpere o pâine, o fleică, o salată. După vreun an, a câștigat procesul, și statul nigerian i-a plătit o despăgubire, cred, de două milioane de franci CFA, ce făceau atunci 40 000 de franci francezi, cu care a plecat în Franța. O sumă frumușică, dar nu văd ce-a putut face cu numai atât ca să înceapă acolo o nouă viață. N-am mai auzit de el de-atunci.

Podul peste Niger

Aventura lui Tănăsescu și șederea lui în coliba de pe malul Nigerului îmi poartă gândul către peripețiile construirii podului de la Niamey. Între 1968 și 1970, s-a construit la Niamey primul pod peste marele fluviu Niger. Ani de zile i-au trebuit președintelui Diori ca să-i convingă pe americani să acorde un împrumut de 1 800 000 $ (împrumut, nu subvenție!) pentru construirea acestui pod. Se argumenta, împotriva proiectului, că marea cheltuială nu era justificată pe plan economic, orașul Niamey n-avea nevoie să se extindă și pe malul drept al fluviului, schimburile comerciale dintre cele două maluri erau modeste, cum slabe erau și relațiile economice dintre Republica Niger și țara vecină Volta Superioară (azi, Burkina Faso), podul urmând să servească șoseaua dintre cele două capitale, Niamey și Ouagadougou.

Acordul o dată obținut „cu forcepsul“, și construcția, cu fel de fel de peripeții, ca întotdeauna, o dată isprăvită, s-a dovedit că viziunea lui Diori era corectă: drumul nou, podul nou nasc activități, nu invers. Orașul s-a extins pe celălalt mal cu o repeziciune extraordinară, schimburile de la un mal la altul, de asemenea. S-a creat bogăție prin construirea unui drum.

Un amănunt nebănuit mi-a fost revelat de președintele Diori: datorită acestui prim pod peste fluviul Niger, cămilele au trecut,

pentru prima oară în Africa, la sud de acea limită geografică! Căci cămilei nu-i place apa (bănuiam). Deci caravanele de cămile nu treceau niciodată la sud de fluviu, cum trec în fiecare an boii și caii, în anotimpul când e nivelul apei mai scăzut. Iar acum, vedeai zilnic coloane de cămile trecând peste pod cu pași înceți. Şi ce aduceau în oraș, de dincolo de pod? Vai, lemne! Zic „vai“, fiindcă problema lemnelor era una dintre cele mai grave ale economiei țării. Păduri adevărate, în regiune, nici că se găseau, iar acolo unde începeau, la extremul sud-vest al țării, la granița cu Dahomeyul, se delimitase marele parc național, rezerva de faună — și era, în orice caz, la vreo 150 de km de capitală. Arbori erau deci puțini, răzleți sau pădurici de copaci scofâlciți, afară de palmierii înalți de-a lungul fluviului, dar nici aici în șiruri strânse. Iar aceștia erau păstrați ca lemn de construcție. Deci lemne de foc a trebuit să caute întâi orășenii prin tufișurile din jurul orașului. Când am sosit eu, la începutul anilor ’60, mai vedeai oameni cărând în spinare, către oraș, legături de lemne și vreascuri. Mai apoi, am văzut șiruri de cămile încărcate cu câte două legături de lemne de fiecare parte a cocoașei, că nu mai vedeai lemn uscat în jurul orașului, trebuia mers la kilometri depărtare. Când am plecat din Niger, veneau lemnele în camioane grele, de la zeci de kilometri.

Degeaba atrăgea guvernul atenția asupra acestei calamități — tăierea ultimilor arbori din regiune; populația orașului, care creștea în ritm rapid, nu găsea alt mijloc de a-și procura lemne de foc pentru bucătărie. S-a recomandat construirea unor mici cuptoare care, ferite de vânt, să economisească barem o parte din lemnul care se irosea în focuri în aer liber. Prea încet se răspândea metoda. O importantă inovație se încerca cu cuptoarele acționate prin energie solară. Căci Republica Niger era printre pionierii mondiali ai cercetărilor în acest domeniu. Se crease un organism specializat, condus de un tânăr savant nigerian — care, din păcate, va deceda și el foarte repede, din alcoolism. Se făceau experiențe de cuptoare electrice, de „boilere“ acționate de energia solară. Prototipurile erau însă prea scumpe pentru populația locală, și chiar pe vilele locuite de europeni am văzut, până la plecarea mea, prea puține instalații de energie solară.

Clădirea care adăpostea Institutul Energiei Solare fusese construită de un tânăr arhitect de origine ungur din Transilvania, László Mester de Parajd — pe ungurește, Parajdi Mester László (Parajd fiind numele unguresc al târgului Praid din nordul ținutului secuiesc). Tatăl, probabil din mica nobilime secuiască, era un savant de renume, care căpătase de curând un mare premiu internațional (în chimie, cred). Mama lui László era de neam mai mare, înrudită cu grofii Bercsényi, dintre care unul a fost principalul locotenent al lui Francisc Rákóczi al II-lea și l-a însoțit pe acesta în exilul său parizian, la sfârșitul domniei

lui Ludovic al XIV-lea, iar fiul lui avea să devină mareșal al Franței sub Ludovic al XV-lea. László era naturalizat francez, iar fratele său mai mic, tot arhitect, e azi arhitectul-șef al Parisului.

Când sosise la Niamey în calitate de cooperant, cu nu știu ce proiect francez, european sau internațional, eu eram în concediu. Cei mai buni prieteni ai noștri, Gabriel și Elisabeth d'Hausen, care aveau un fler fără greș pentru a adulmeca orice nou sosit din gașca aristocratică, îl rugaseră pe Răzvan să-l găzduiască pe László în lipsa mea până i se repartizează o locuință. Cu acest prilej, vă dau încă una de-ale fenomenului „Saley Djuvara": limba djerma nu cunoaște sunetul, fonemul *ș*. Pentru urechea lor, *s* și *ș* înseamnă același lucru. Îl auzea deci Saley pe Răzvan chemându-l pe tânărul musafir, László, deci *laslo*, pentru el același lucru ca *lașlo*. Or, el știa că pe franțuzește *lâche l'eau* (*pron*. lașlo) înseamnă „Dă drumu' la apă!" Când a plecat tânărul ungur din casă, îl întreabă Saley, sfios, pe fratele meu: „Da pe domnu' ăsta îl cheamă «*lâche l'eau*»? Ca atunci când spunem «*Lâche l'eau du robinet!*»?" (în românește: „dă drumul la apa de la robinet!")…

László era foarte bun călăreț și ne va fi de folos la clubul de călărie. Avea maniere vetuste de mare politețe. Când îl vedeam plecându-se brusc și sărutând mâna doamnelor de la club — ceea ce în Franța nu se mai practică de generații — aveam impresia că picase drept de la curtea lui Franz Joseph. Avea un real talent de arhitect și, mai cu seamă, o grijă deosebită de a adapta construcțiile și climei, și necesităților, și artei locale. Clădirea care adăpostea Institutul Energiei Solare era, consider, o adevărată capodoperă. Nu numai elegantă, inspirată din stilul moscheilor medievale, dar și înzestrată cu inovații tehnice pentru ferirea de soare și chiar pentru înlocuirea prea costisitoarelor climatizoare electrice, printr-un sistem de scurgere de apă pe acoperiș, parțial recuperată și refolosită. Mi-a afirmat că ea costase o treime din prețul unei clădiri de tip european. Când am lăudat această realizare față de câțiva tineri colegi africani, la minister, mi-au sărit toți în cap, că asta era tipic metodă europeană de a vrea să li se vândă o marfă doar bună pentru Africa, în loc de clădiri ca în Europa. Datorită cărei mentalități, ni se clădea un Minister de Externe somptuos, cu marmură și bronzuri, closete prevăzute, pe lângă chiuvete obișnuite, cu robinete speciale pentru spălările de care v-am pomenit.

S-au mai făcut și alte ministere și hoteluri, cum spusei, precum și o poștă mare, în cartierul pieței mari, departe de cartierul meu. Poștă centrală, care detrona bătrâna poștă cu care mă obișnuisem, învechită, prăfuită, demodată — dar uite că n-am vrut să-mi mut de acolo căsuța poștală, că era mai aproape de casă și de birou și mă duceam zilnic. Îmi plăcea locul acela; era ca un simbol al legăturilor mele cu restul lumii. Fratele meu reacționase cu totul altfel: nu mergea aproape

niciodată la poștă și, când îi aduceam eu scrisorile, le lăsa adesea pe masă nedesfăcute, mai multe zile. Când l-am întrebat o dată, mirat, de ce nu le deschide, mi-a zis: „Dacă sunt vești bune, o să-mi facă aceeași plăcere mâine. Dacă sunt proaste, să le aflu cât mai târziu!“... Se vedea omul care trăise aproape treizeci de ani în regimul comunist.

Note

44. Nu prea e obiceiul, într-o carte, să spună autorul din ce trăiește (sau nu trăiește)! Dar cazul meu e atât de nostim, că nu rezist ispitei de a vi-l expune, căci eu cred că ar fi bun de trecut în celebrul almanah de recorduri *Guiness Book of Records*. Veți admite că pot fi socotit un „intelectual distins“ — „distins“, fiindcă am fost distins cu trei premii de la Academia Franceză și cu încă mai multe în România, printre care prețuiesc deosebit premiul Academiei „Cațavencu“. Am vreo patru licențe, un doctorat în drept și o docență în filozofie. Am fost diplomat, secretar general la diverse organizații, românești și străine, ziarist, consilier diplomatic, profesor universitar, autor de cărți de istorie controversate... În total, am fost „în câmpul muncii“ cincizeci de ani în cap (nesocotind cei cinci ani de muncă benevolă, din 1984 în 1989, ca secretar general al „Casei Românești“ din Paris, cum voi povesti mai departe pe scurt). Or, nici unul dintre patronii mei din cei cincizeci de ani nu-mi varsă azi un ban pensie. Nici un leu, nici o lăscaie. „Nu se poate!“ îmi zic în cor toți cei cărora le spun pățania mea. „Ba uite că se poate.“ „Cum asta, dom'le?“ „Simplu, tovarășe: doi ani și jumătate în armată și patru ani și jumătate în diplomație fac șapte ani (1940–1947) — nu destul pentru a începe alcătuirea unui dosar de pensie a statului român (afară de cazul că s-ar trezi peste noapte să se recunoască responsabil de scoaterea din pâine a tuturor diplomaților din timpul monarhiei!); idem pentru cei șase ani ca profesor-asociat la Universitatea din București (1992–1998): total treisprezece ani. Paisprezece ani în organizațiile de exil de care v-am vorbit, care nu m-au declarat și deci n-au cotizat la Securitatea Socială Franceză: total douăzeci și șapte. Douăzeci și trei de ani în Republica Niger, care nu-mi mai varsă nimic de cinci ani: total general, cincizeci.“ „Atunci din ce trăiești?“ „Păi mi-a rămas bucata aia de pensie de la Securitatea Socială Franceză răscumpărată de mine cu truda de care v-am povestit (e ca și când aș fi cotizat la o societate privată de asigurare), pensie care reprezintă azi un minimum de supraviețuire în Franța, echivalând cu două treimi din salariul măturătorului de stradă senegalez, la început de carieră (fără a socoti eventualele lui alocații familiale)... Ce e drept însă e că eu sunt acum de unul singur, pe când el, sărmanul, are probabil două neveste, cinci-șase copii și pe mama uneia dintre neveste adusă în Franța, în cadrul programului de reîntregire a familiilor... Ce e drept însă e că eu am trei-patru licențe, un doctorat și o docență, pe când el n-are probabil decât trei-patru clase primare... Ce e drept însă e că nu-i vina lui dacă n-are decât trei-patru clase primare... Ce e drept însă e că nu-i nici vina mea că am trei-patru licențe, un doctorat și o docență, ca să fiu pedepsit...

45. Prof. dr. ing. Nicolae Bacalbașa-Dobrovici, născut la Criuleni (Republica Moldova), în 1916, provine dintr-o familie aromână, refugiată în Moldova la sfârșitul secolului al XVIII-lea. În veacul al XIX-lea, familia s-a despărțit. Ramura din București a dat literați importanți. Cea din Basarabia și-a adăugat, în 1880, și numele Dobrovici. În prezent, N. Bacalbașa-Dobrovici este profesor consultant la Universitatea „Dunărea de Jos“ din Galați. În Republica Niger, a lucrat ca expert al Organizației Internaționale pentru Alimentație și Agricultură (FAO). Soția, dr. Veronica Bacalbașa-Dobrovici, născută la Chișinău (1916), a lucrat ca medic primar la Spitalul județean Constanța, apoi, urmându-și soțul, a fost medic primar la Spitatul de boli contagioase din Galați. În Republica Niger, s-a dus în calitate de soție de expert FAO.

Slăbănogul de la poșta veche

În grupul de cerșetori cu „domiciliu fix“ la poșta veche, aveam și eu preferații mei. În vremea aceea, nu erau chiar gloată, nu dădeau buzna peste tine și nu se luau la harță între ei (pesemne, vor fi avut și ei un „staroste al calicilor“, ca în Bucureștii de altădată, care să rânduiască locul fiecăruia). Nu dădeam la oricine. Doi dintre ei primeau însă zilnic ceva: un băiețaș de vreo doisprezece-treisprezece ani, frumușel, cu trăsături aproape caucaziene și ten deschis — să fi fost peuhl sau metis? —, ale cărui degete, și la mâini, și la picioare, erau în întregime mâncate de lepră. Pe picioarele goale, reduse la labă, umbla cu greu, ca pe picioroange, și totuși nu sta locului; iar de la încheietura pumnului în jos, de-abia dacă vedeai, ca o lingură, o lopățică, atâta-i rămânea din mână, numai palma. Mă întrebam cum apucă lucrurile, cum se îmbracă, cum ia hrana. Am văzut o dată cum i-a adus cineva de mâncare într-o tărtăcuță mare, o tigvă. A luat blidul între cele două cioturi, mai până la jumătate de braț, și sorbea — trebuie să fi fost mai mult o zeamă.

Celălalt „client“ obișnuit al meu era un fel de slăbănog, foarte deschis și el la față — după culoarea părului, roșcat, poate un albinos? Stătea ziua întreagă întins pe o rogojină, în curtea cu pământ bătătorit care despărțea poșta de șosea, sprijinindu-se când pe un cot, când pe celălalt. Se putea ține în picioare din când în când, umblând încet, târșâind picioarele și-și muta rogojina după mersul soarelui, pentru a fi mereu la umbra vreunuia dintre copacii spinoși din jurul poștei. În viața mea n-am văzut față mai blajină ca la omul acela și privire exprimând mai multă omenie. Să fi fost oare „sărac cu duhul“? Nu voi ști niciodată, că n-am putut schimba cu el mai mult de două vorbe. Mă întâmpina întotdeauna când treceam pe lângă el cu salutul haussa *Fofo, maighidà! Fofo!*, un fel de „Să trăiești, boierule!“, dar *fofo* putea fi și „bună ziua“, și „mulțumesc“… Îi dădeam, de fiecare dată când ieșeam din poștă, o piesă de 25 de franci CFA[46]. Celui mic nu-i dădeam decât zece franci — socoteam că, fiind totuși mai ager, mai mobil, aduna probabil, zilnic, mai mult.

Într-o zi, ieșind eu mai grăbit din poștă, se nimeri ca slăbănogul meu să fie tocmai în rugăciune — căci făcea nelipsit cele cinci rugăciuni zilnice prescrise de Coran. Era în genunchi și, silabisind ruga în arabă, se ploconea, izbind cu fruntea de pământ. Ce fac? Nu-i pot duce banul pe când se roagă, nici sta locului să pândesc până isprăvește, că poate-l tulbur, îl grăbesc. Şi, urcându-mă în mașină și pornind, am văzut cum aruncase o privire cu coada ochiului, îndoit între datoria sfântă și dorința de a primi bănuțul. De atunci, am luat obiceiul ca, după ce-mi ridicam corespondența din cutia poștală, să

arunc o privire prin ochiurile de lumină ale zidului care despărțea galeria căsuțelor poștale de exterior; dacă-l vedeam în plină rugăciune, mai zăboveam puțin, nevăzut, până isprăvea; până una alta, îmi deschideam scrisorile, mai răsfoiam o publicație. Zâmbetul de mulțumire al slăbănogului *Fofo, maighidà, fofo*… parcă-mi încălzea sufletul — pentru un bănuț, atât de puțin lucru… Mă îndepărtam, nedumerit. Îmi ziceam: Doamne, Dumnezeule, cine-i mai vrednic să intre în împărăția Ta? Eu m-am încumetat să cred că truda mea de a cuprinde știința oamenilor, de a înțelege tainele Istoriei și de a munci zi de zi ca să le scriu pe înțeles sunt merite care ar trebui, la Judecata de Apoi, să atârne în talerul faptelor mele bune, dar cât vor fi cântărind în celălalt taler păcatele mele cele multe — și orgoliu, și frivolitate?… Şi de n-ar fi decât uitarea numelui Tău în viața mea de toate clipele. Nu-i oare el, slăbănogul, mai aproape de Tine? Cu smerenia lui, cu credința lui întreagă, nemărginită, atotcuprinzătoare? Răspunde-mi, Doamne, ca, poate, să mă îndrept, ce jertfă trebuie să-Ți aduc ca să mă iubești ca pe slăbănogul acesta?

„…Tu, Cel ce iubești adevărul, arată-mi tainele înțelepciunii Tale! Stropește-mă cu isop și mă voiu curăți; spală-mă și mai alb decât zăpada voiu fi!“

La volan, spre casă, zâmbesc singur la evocarea zăpezii în acest decor de nisip și spinoase… Dar unde a văzut David zăpadă? Desigur, pe munții Libanului… Sau poate era iarna mai rece atunci și în Iudeea, chiar în vremuri mai apropiate… Nu-i oare foc în curtea marelui-preot în ajunul Paștelui, când șade Petru printre servitorii lui Caiafa și tăgăduiește de trei ori că ar fi dintre tovarășii lui Iisus? Până a cântat cocoșul… „Atunci, Petru își aduse aminte de cuvântul lui Iisus, care zisese că: mai înainte de a cânta cocoșul, te vei lepăda de mine de trei ori. Și, ieșind afară, plânse cu amar“…

De câte ori citesc aceste rânduri, de o intensitate de tragedie antică, mi se pune un nod în gât. Care va să zică și Petru, primul dintre apostoli, Petru, piatra pe care-și va clădi Iisus Biserica, sfânt între sfinți, și el și-a avut ceasul de slăbiciune, clipa de lașitate! Atunci noi, noi, păcătoșii?…

*

E noapte târziu. M-am trezit și nu mai pot adormi. Climatizorul zbârnâie supărător, și totuși nu-i destul de răcoare. Sunt gol sub cearceaf — îl înlătur… Atunci, mi-e frig… De ce e slăbănogul de la poștă mai aproape de Dumnezeu? Ce rău am făcut? De ce sunt pedepsit? Dacă Dumnezeu știe toate, și tot trecutul, și tot viitorul, înseamnă că știe că voi alege eventual să fac rău. Sunt dară eu de vină atunci? Ba Dumnezeu îmi poate chiar întinde curse, nu-i așa? Nu te rog eu zilnic, Doamne, „și nu ne duce pe noi în ispită“?… Cum adică? Tu, care ești cunoștința toată, Tu, care ești Binele absolut, Tu mă poți îmbia pe mine să greșesc? Nu pot să cred ! Poate că bieții evanghelişti, care, afară de Luca, trebuie că vorbeau în grecește un fel de *pidgin english*, un fel de *petit-nègre*, au tradus greșit cuvintele din arameeană sau din ebraică ale lui Iisus… Nu mă poate duce Dumnezeu în ispită…

Să dorm, să dorm! (Mă acopăr iarăși). Bucură-te, Fecioară, cea plină de har, Domnul este cu tine. Binecuvântată ești între toate femeile, și Iisus, rodul pântecului tău, e binecuvântat… Preasfântă Născătoare de Dumnezeu, miluiește-ne pre noi… Bucură-te, Fecioară…

Oprește! Cum poți crede în asemenea basme? Ba să te și rogi cu ele, ca și când ar avea vreo virtute magică… Absurd: un înger care-i vorbește Myriamei lui Iosif din Nazareth… și cine raportează această viziune a ei?… De altfel, avem două greșeli de traducere în chiar primele două cuvinte!… „Bucură-te“. Ne închipuim că îngerul îi

spune Mariei să se bucure… când nu e, de fapt, decât traducerea literală a salutului grecesc obișnuit, *hairete*, salut banal, care vrea doar să redea salutul evreiesc *șalom*… Și de ce am pus „Fecioară“, în loc de „Maria“? Desigur, nu nevinovat. Versiunea latină e probabil mai aproape de original: *Ave Maria*… Un fel de „Ziua bună, Marie!“… Nu-mi place de Luca, doftorul ăla sirian, care a adunat fel de fel de povești și a mai și vrut să le meșteșugească frumos… Nu mai cred în nimic… De aș putea să dorm. Dormi! Dormi! Unu, doi, trei, patru… zece… o sută…

Îl iubesc mai mult pe Ioan. Ultimele zile ale lui Iisus, Cina cea de taină, patima lui Iisus, scena lângă cruce cu femeile, alergarea cu Petru la mormânt a treia zi… toate au un parfum de autenticitate. Mă miră că au pus unii exegeți la îndoială identitatea evanghelistului cu a tânărului ucenic „pe care-l iubea Iisus“. Mi se pare că numai un martor ocular putea aduce acele amănunte, aparent fără însemnătate, ca, de pildă, scena cu ucenicul cel tânăr fugind către mormânt mai iute decât Petru… Dar era un copil abia intrat în adolescență. A început apoi pe mâna acelui intrus, Șaul din Tars, sân Pavel al nostru…, care s-a apucat să împace învățătura lui Iisus și tradiția Torei cu o brumă de filozofie grecească… L-a molipsit și pe Ioan la vârsta matură, de unde abstracțiunea și obscuritatea atâtor pasaje din a sa Evanghelie… Probabil, în plus, că n-o fi chiar de mâna lui, ci scrisă mai târziu, de ucenici de-ai lui. Nu mai cred în nimic…

De ce nu pot dormi? (Zbârnâitul climatizorului). Rugăciunea Domnului e mai sigură decât pretinsa Bună-Vestire. Tatăl nostru care ești în ceruri… Unde în ceruri? Care ceruri? Cerurile pe care mi le dezvăluie știința sunt atât de ametitoare, mii și mii de ani lumină până la alte galaxii, altele multe, de neînchipuit… Unde ești Tu, Doamne, în această imensitate? Se zice că ești Duh, Spirit. Ce-i aia „spirit“ în nemărginitul spațiu prin miriadele de corpuri în mișcare? Nu văd. Dar nici nu trebuie să vezi tu, microbule! Nu înțelegi tu oare că pentru Dumnezeu nu e nici timp, nici loc?… Pentru Dumnezeu nu există timp. El vede, El trăiește odată tot trecutul și tot viitorul. Deci nu există timp…

Nu există?… Dar atunci când izbucnește focul din măruntaiele Pământului și curge lava de la crater până la vale, cum să numesc eu intervalul care desparte fluviul fierbinte, odată oprit, de stânca rece, pe care vremea a așternut straturi-straturi de pulbere și-au crescut apoi ierburi și pomi?… Există deci timpul și obiectiv. Uite că am zis: „cu vremea“. Vezi? Îmi trebuie noțiunea de vreme… Sigur că-mi trebuie, că nici eu nu-s acum ca la naștere — și nici omul de azi același cu strămoșul care a ieșit din pădurea tropicală și s-a ridicat pe membrele inferioare ca să privească peste ierburile înalte, să se păzească de mai tari ca el și să-i atace pe mai slabi decât el… Așa l-ai făcut Tu pe om, Dumnezeule, de la începuturi, și fricos, și nemilos!…

Dacă exiști și dacă ești Perfecțiunea, de ce ai făcut Lumea? Ce rost? Ce nevoie? Te plictiseai în singurătatea, în unicitatea Ta? Te-ai jucat? Ai vrut să faci o experiență? Și de aceea ai imaginat aceste miriade de sori și de planete? Și din ce le-ai făcut? Din nimic? Poate ieși ceva din nimic? Pentru mintea noastră carteziană sau aristotelică, nimic nu poate ieși din nimic. Zero x zero = zero… Dacă ai fost înainte de tot începutul, la începutul începuturilor toate, înseamnă că și golul absolut, și haosul dinaintea Facerii tot Tu le-ai făcut, Facere sau Geneză, ale cărei izbucniri oamenii de știință de azi o numesc, deocamdată, *The Big Bang*… Din ce le-ai făcut, dacă înaintea apariției celei mai infime urme de materie trebuie să fi fost un gol absolut?… Atunci din ce ai făcut „văzutele toate și nevăzutele“, și pentru ce?

Şi de ce ai ales apoi planeta asta mică, microscopică pe lângă nesfârșita imensitate a Creației… Creației? Vezi că, fără să vreau, am recunoscut că a fost o Facere, de către Cineva… Şi pe această minusculă minge ai început să dai ceea ce se numește viață… O! mai întâi la niște viețuitoare infinit de mici, abia deosebite de vegetal… (Zbârnâitul climatizorului nesuferit)… Şi ziceți că timpul nu există? Atunci de ce n-a făcut Dumnezeu Creația odată? Nici Biblia nu spune să fi fost făcută deodată; fiecare zi a Facerii e ca o vârstă a evoluției… ciudată de altfel această știință a autorilor Bibliei, care au respectat ordinea evoluției. De unde știau?… De ce atâtea mii, atâtea milioane, atâtea miriade de ființe și de specii, care mai de care mai ciudate — dintre care mii de specii au și pierit în drum… Vezi dinozaurii… Şi de ce ai așteptat, Doamne, să piară ei întâi, ca să-ți încerci norocul și cu noi?… Şi să ne faci, cică, după „chipul Tău“, pe noi, microbii… Cum a apărut „chipul Tău“ în noi, când primii oameni aduceau mai mult a maimuță? Nici pe noi nu ne-ai făcut „deodată“… De ce ai vrut să piară rând pe rând „familii“ de oameni? De ce ai vrut să piară omul de Neandertal și ai adus în locul lui

omul de Cro-Magnon? Şi acum de ce eşti crâncen împotriva noastră, a albilor? După ce ne-ai adus la dominarea întregului Pământ şi ne-ai trimis până pe Lună, acum ne-ai smintit… De veacuri ne omorâm între noi, nu mai facem copii, au reînviat Sodoma şi Gomora. Aştept să cadă iarăşi foc şi pară din cer. Ne năpădesc cu încetul toate celelalte rase — înseamnă că ne-ai hotărât pieirea. Peste o mie de ani — şi ce-s o mie de ani faţă de milioanele de ani ale speciei? — omul alb va fi privit ca odinioară omul de Neandertal…

Şi apoi, ce cauţi Tu în viaţa mea? Nu zice oare Scriptura că mă priveşti în fiecare clipă?… Eu, care-s infinit mai mic faţă de imensitatea Cosmosului, decât cel mai infim virus filtrant faţă de suprafaţa Pământului… Să fie dumnezeirea doar progresia logică spre perfecţiune şi de aceea ţii Tu, Doamne, socoteală de fiecare gest al fiecărei fiinţe — şi deci şi de fiecare gest al meu?…

Nu. Avea dreptate Democrit — şi, după el, acum, un Jacques Monod: Hazardul şi Necesitatea. Astea-s la origine. Ăsta-i începutul — şi sfârşitul… La început, un hazard. Apoi, o nesfârşită desfăşurare de necesităţi… Hazard?… Să fie hazard, pură întâmplare şi apoi necesitate mecanică fantastica complexitate a creierului meu, a întregului meu trup? De altfel, şi al furnicii… Dar de ce ai făcut Tu, Doamne, atâtea încercări? De ce Arca lui Noe? Vai, Scriptura e o înşiruire de basme şi de absurdităţi… (Zbârnâitul climatizorului — obsesie).

Multe s-ar explica, zice-se, prin legea perpetuării speciei… Perpetuarea speciei, sublimată, poate explica dragostea de altul, de unde şi dragostea care incită la procreaţie — dar de unde dragostea de Tine? Dragostea de Tine, în ciuda suferinţelor şi nedreptăţilor, mereu şi pretutindeni prezente. De unde dragostea de Dumnezeu?… Oare ca să putem îndura nesfârşitele nedreptăţi ne-ai vânturat povestea cu Raiul şi cu Iadul? Te-ai bizuit pe setea noastră de dreptate şi ne-ai oferit un vis — ceva care vine după… care nu se vede…

Dar care hazard, care necesitate îmi pot da seama de concertul pentru flaut şi harpă al lui Mozart… sau de melopeea morţii Isoldei în *Tristan şi Isolda*? Şi de ce vibrez eu atât de tare la auzul lor? Care-i explicaţia? Care-i taina? Sunt venite de undeva. Numai Tu puteai face să se întâlnească în simţurile mele şi ale altora nenumăraţi o potrivire atât de minunată, încât să nu poată fi decât cerească.

Dar, mai cu seamă, Doamne, cu ce aş putea asemui clipa aceea a mea, când mă rugam în acel colţ de biserică veche, cu martori doar lumânările tremurânde şi te-am rugat să mă ierţi, şi am plâns, şi ai venit o clipă de mi-ai poruncit — o clipă, dar o clipă fără seamăn, o clipă atât de plină, că încăpeau în ea şi tot trecutul meu, şi tot Pământul — incomensurabilă, incomparabilă cu altceva. Nu din mine putea să fi izvorât asemenea plenitudine, ci din afară, de Undeva… De atunci ştiu că eşti…

Dar de ce m-ai înzestrat cu darul gândirii, dacă e să pot judeca strâmb? Nu voi şti niciodată. Nu mai înţeleg nimic… Şi cum ai să înţelegi tu, când atâtea minţi strălucite n-au înţeles? Cum ai să înţelegi? Sminteală. Alungă orgoliul, departe. Orice orgoliu — i se zicea pe vremuri trufie — alungă, alungă!… Nu-ţi aminteşti de cuvântul Mântuitorului? „Mulţumescu-ţi ţie, Părinte, Doamne al cerului şi al pământului, că ai ascuns acestea de cei înţelepţi şi de cei învăţaţi şi le-ai arătat copiilor“… Ce împăcare lăuntrică deodată! Parcă m-am împăcat cu mine însumi. O linişte sufletească neaşteptată, minunată — am să pot dormi acum…

(Zbârnâitul ăsta infernal nu-l mai pot suporta. În picioare, sting climatizorul, deasupra capului.) Ce linişte! Dar parcă tăcerea asta e şi mai apăsătoare — nici un zgomot, nimic. Şi, în penumbra odăii mici, cei patru pereţi albi, foarte aproape toţi, parcă se apleacă asupra mea, opresiv… Era mai bine când dormeam afară, mai auzeam un freamăt abia perceptibil prin pomi, un foşnet jos, prin frunzele uscate. Să fi fost o gâză, un şarpe?... Nu cred, mai curând un arici — în orice caz, o vieţuitoare…

Aud un câine, departe, acolo în târg — îi răspund alţii, mereu şi mereu… A cântat un cocoş! Şi nu-i miezul nopţii, şi nici nu s-a crăpat de ziuă — toate-s anapoda aici, nici cocoşii nu se scoală la vreme…

S-a făcut nesuferit de cald — am înlăturat cearşaful de deasupra — cel de dedesubt e ud de năduşeală — mă târăsc pe burtă cât o palmă, mai spre zid, unde cearşaful e uscat… şi cald…

Nu. Nu pot dormi fără climatizor. Mă scol şi-l aprind din nou. Zbârnâitul. Senzaţia de răcoare pe spinarea năduşită — trag cearşaful pe mine — senzaţie plăcută de cald… De

aș putea dormi… Unu, doi, trei, patru… zece… o sută…

A fost odată, ca-n povești,
A fost ca niciodată
Din rude mari, împărătești,
O preafrumoasă fată.

Și era una la părinți
Și mândră-n toate cele,
Cum e fecioara între sfinți
Și luna între stele.
[...]

Dar nu mai cade ca-n trecut.
Din mări din tot înaltul:
Ce-ți pasă ție, chip de lut,
Dacă-oi fi eu sau altul?

Trăind în cercul vostru strâmt,
Norocul vă petrece,
Ci eu în lumea mea mă simt
Nemuritor și rece.
……

Blanca, află că din leagăn
Domnul este al Tău mire,
Căci născută ești, copilă,
Din nevrednică iubire.

Mâini în schit la Sfânta Ana
Vei găsi la cel din stele
Mângâierea vieții tale
Mântuirea feței mele.
[…]

Dar ei trec, se pierd în lume
Cu viața lor pierdută.

La castel în poartă calul
Stă a doua zi în spume,
Dar frumoasa lui stăpână
A rămas, pierdută în lume.
……

Am luat ceasul de-ntâlnire
Când se tulbură-n fund lacul
Și-n perdeaua lui subțire
Își petrece steaua acul.

Câtă vreme n-a venit
M-am uitat cu dor în zare,
Orele și-au împletit
Firul lor cu firul mare.

Iar acum c-o văd venind
Pe poteca solitară,
De departe simt un jind
Și-aș voi să mi se pară.
……

E trist diaconul Iachint
Și temerile lui nu mint.
Fur și tâlhar întru Christos
El printre frați trecu sfios.
Toți sfinții zugrăviți în tindă
Cu acuarelă suferindă

Scrutându-l, îl disprețuiesc.
[...]

La el as-noapte în chilie
A întârziat o fată vie
Cu sânii tari, cu coapsa fină
De alăută florentină.

Dar Dumnezeu, ce vede toate,
În zori, la cinci și jumătate.
Pândind să iasă, prin perdea
O a văzut din cer pre ea.

Unu, doi, trei, patru… zece… o sută.

Bucură-te, Fecioară, cea plină de har. Domnul este cu tine. Binecuvântată ești între toate femeile, și Iisus, rodul pântecului tău, e binecuvântat… Preasfântă născătoare de Dumnezeu, miluiește-ne pre noi… Bucură-te, Fecioară, cea plină de har, Domnul este cu tine. Binecuvântată ești…

L-am găsit zilnic la poștă, câțiva ani, pe slăbănogul meu. Într-o zi, nu l-am mai găsit. N-a mai venit nici a doua zi, nici a treia și nu l-am mai zărit niciodată, nici acolo, nici în vreo altă parte a orașului. Poate îl chemase Domnul la sânul lui Avraam.

Un moment de deprimare și „demonul de la miezul zilei". Scriu un roman erotic

Cu toată bucuria pe care mi-a adus-o venirea lui Răzvan la Niamey în toamna anului 1973, pentru mine perioada dintre prezentarea tezei la Sorbona, în mai 1972, și publicarea ei (parțială), în toamna anului 1975, a fost, paradoxal, deprimantă. Îmi pusesem speranțe nebunești în acea împlinire și vedeam acum că e o nimica toată, o fițuică ce nu mă ducea nicăieri. La cincizeci de ani trecuți, fără nici o carte publicată, izolat în acel pustiu african, orizontul îmi părea închis în toate părțile.

Îmi puneam oarecare nădejde în posibilitatea de a găsi un loc într-o universitate americană, în Statele Unite ori în Canada (căci în Franța, cum am mai spus, nefiind francez, nici nu era cazul să încerc). În America, varietatea universităților era mare și vedeam cum unii dintre compatrioții mei, unii pe care-i consideram tare mediocri, ca numitul Anghel Rugină sau comandorul Pătru, se aciuaseră pe lângă vreo universitate, mai mică sau mai mare. Aici, în Africa, după doisprezece-treisprezece ani, aveam impresia că nu mai puteam scăpa de mediocritate. Simțeam că mă înăbuș.

Eram abonat la *American Historical Review* și obținusem de la serviciul cultural al Ambasadei Statelor Unite un almanah complet, cu toate universitățile din SUA. Am trimis o sută de scrisori la universități din Statele Unite și din Canada, cu un *curriculum vitae*, copii după diplome, propuneri de cursuri sau de lucrări. O sută, în

cap. N-am primit nici un răspuns. Nici unul.

M-am încumetat o dată să încerc marea cu degetul: pe spezele mele, am zburat până la San Francisco, la un mare congres istoric, care funcționa și ca un fel de târg de profesori. Ce naivitate! Ce prostie! Cum mi-am putut eu închipui că, picat din Lună, fără a cunoaște rosturile locului, fără sprijin, fără cunoscuți, aș fi putut avea vreo șansă?! M-am învârtit acolo două zile, mai bine zis m-am zvârcolit ca peștele pe uscat. Şi am plecat cu buza umflată. Şi închipuiți-vă că până și întoarcerea fu cu ghinion. E un fleac, un caraghioslâc, și totuși vi-l spun, să râdeți cu mine.

Luasem de la Niamey un bilet circular la Compania belgiană Sabena: Niamey–Bruxelles–New York–San Francisco și retur — era cel mai ieftin. Deștepții de la biroul Sabena din San Francisco, pentru biletul de întoarcere, de unde puteau alege zboruri San Francisco–New York din oră în oră, îmi iau loc pe un avion la nouă dimineața, care sosea seara târziu, nici măcar direct la Kennedy Airport, ci la Jersey City și trebuie, de acolo, cu elicopterul, să prind, cu doar o oră interval, avionul Sabena de Bruxelles. Eu, la sosire la Jersey City, cam neajutorat, cam nătăfleț, cu geamantanul plin de cărți, mă aflu cam la coada plutonului și când, după o rătăcire-două, sosesc la stația de elicoptere, acolo vru-vru-vru… palele elicopterului roteau… și dus a fost. Mă reped să mă informez când e următorul. Peste o oră. Scăpam — aproape sigur — avionul Sabena New York–Bruxelles. Am uitat să vă spun din capul locului că era în seara de 31 decembrie, noapte de Revelion. 31 decembrie 1972.

Ce să fac? Aștept elicopterul următor și, sosit la Kennedy Airport, la pavilionul indicat, alerg cu sufletul la gură până la standul Sabena. Gata. Avionul plecase. Să-mi vină rău. Alerg de la un ghișeu la altul, KLM, Air France, Lufthansa, doar-doar mai apuc un zbor către Europa. Nimic — pasageri în valuri, sosind din toate colțurile, treceau grabnic prin fața mea spre ieșire, din ce în ce mai rari, apoi unu-doi, apoi nimic. La 12 noaptea, într-un mare hol din unul dintre cele șase terminale de la cel mai mare aerodrom din lume, eram singur. Singur, cu excepția unui agent, înalt, lat, picioarele răscrăcănate, mâinile la spate. Afară, ploua cu găleata. Parcă eram în unul dintre filmele alea de atmosferă: Dezastrul — Omul singur în deșertul Metropolei de 11 milioane de locuitori și afară Potop, ca în „Rashomon"…

Mă apropii sfios de agent, îi cer un sfat. Îmi răspunde: *Uă — uă — uă — uă — uă* — nu înțeleg nimic. Ştiți cum vorbesc americanii, foarte jos și fără să miște buzele. Încerc să-l ademenesc: *Beg your pardon?* — Repetă: *Uă — uă — uă — uă — uă*. Am înțeles că singura nădejde era telefonul. Să încerc la singurul prieten pe care-l mai aveam acolo — v-am vorbit despre el, Ion (Beni) Vardala, fostul secretar general al Comitetului Național. Mai tânăra lui nevastă, suedezo-finlandeză, lucra la o mare prăvălie italiană de argintărie. N-aveam asupra mea numărul lor de telefon. Mă îndrept către un perete unde era cartea de telefon… Cartea? Cărțile! Şirurile de cărți! Cartea de telefon a New York-ului ținea un perete întreg. V — Va — Var — Vardala… bine că mai aveam câțiva cenți în buzunar, că slabă nădejde cu namila de agent. Îmi trebuie un sfert de oră până înțeleg funcționarea aparatului — (așa sunt eu, cam țărănoi la chestiile mecanice — până pricep… mai cu seamă pe englezește. Iar, de cele mai multe ori, abia am pus mâna pe aparat, că s-a și stricat). Sună la numărul format. Sună, sună, sună… îmi zic, e normal, noaptea de Revelion, nu sunt acasă. Ce mă fac? Dorm în sala de așteptare! Şi totuși, las să sune, în neștire — și iată că răspunde vocea cam răstită a lui Vardala…

— Beni! Aici Neagu…

— De unde vorbești, măi?

— De la *Kennedy Airport*.

Îi explic aventura — el îmi spune de ce n-a răspuns mai repede: erau invitați la un Revelion și refuzaseră să meargă, le era acum teamă că ăia îi „relansează"… Să iau un taxi, ei pun o sticlă de șampanie la răcit și mă așteaptă.

Pe peron cu geamantanul, poate trece un taxi. Afară, potop. După vreo jumătate de ceas, niște faruri care sclipesc prin perdeaua de ploaie se apropie. Fac semne ample.

Oprește. Un taxi singuratic, care făcea ocolul celor șase terminale ale aeroportului. Avea deja trei pasageri. De milă, mă ia și pe mine, insistând că e contra regulamentului. Geamantanul în portbagaj, eu înghesuit între două doamne, în spate. Înghesuială care-mi pare, curând, în contrast cu orele de angoasă, destul de simpatică. Înăuntru, căldura motorului, căldura umană. Pe tabla mașinii, bate ploaia ca pe o tobă. Vecina din stânga e o tânără cu puternic accent străin — ceea ce-mi permite s-o înțeleg perfect — nostimă, vorbăreață pe nerăsuflate, o evreică din Polonia, sosită în Statele Unite de doar câteva săptămâni, dar și-a găsit deja de lucru, cunoaște o grămadă de lume… Chiar că merge acum la un Mare Revelion, mare, mare, să vezi ce lume formidabilă, vii cu noi? De ce nu vii cu noi? — mâna pe genunchiul meu, și vorbește, vorbește... Măi, parcă, parcă m-aș duce… dar nu se poate. Beni și Amy Vardala, treziți de două ceasuri în miez de noapte și tot așteptându-mă… Am scăpat poate șansa vieții mele.

*

N-aveam mai mult noroc cu publicarea tezei mele, publicare care mi se părea de o importanță capitală — fiindcă o lucrare nepublicată, simplu, nu există. Apoi, are voie omul să viseze: de ce n-aș avea și eu succesul unui Toynbee — repet: are voie omul să viseze și să fie orb. Dacă și teoria mea de filozofie a istoriei făcea un *bestseller*, eram celebru și bogat. Mai important era să fiu celebru — dar nici bogat nu strica. Pentru a face ca textul să fie accesibil marelui public, suprimasem un sfert din manuscris, prima parte, care trata pe scurt câteva probleme de filozofie critică a istoriei (probleme abstracte — specialitatea lui Raymond Aron, prealabile istoriografiei), pentru a nu păstra decât corpul care reprezenta o altă viziune a filozofiei speculative a istoriei universale, viziune diferită și de a lui Oswald Spengler, și de a lui Arnold Toynbee.

Nu găseam editor pentru un asemenea subiect puțin comercial. Raymond Aron îmi făgăduise că mă ajută, dar acum se eschiva. (De-abia trei ani mai târziu, când voi găsi eu o posibilitate la marea editură franco-olandeză Mouton, când a luat directorul editurii inițiativa de a-i cere, telefonic, părerea dacă lucrarea merită să fie publicată, a dat un răspuns favorabil, ceea ce, probabil, a fost hotărâtor).

Eram descurajat, deprimat. Hotărâsem demult ca, după isprăvirea tezei de filozofie a istoriei, să mă apuc de istorie românească; chiar de pe vremea când eram încă la Paris și urmam, pe apucate, niște cursuri pasionante ale lui Alphonse Dupront, în cerc restrâns, la *École des Hautes Études*, acea anexă a Sorbonei, într-o mansardă, unde Universitatea cam sclerozată catadicsise să permită și niște cursuri mai puțin ortodoxe, mai în afara programei clasice (acolo, cum am spus-o, apucase și Mircea Eliade să țină câteva cursuri).

Îi destăinuisem lui Dupront proiectul — visul meu — de a scrie

despre procesul de occidentalizare a românilor la cumpăna secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea, având impresia că românii de azi nu mai au conștiința saltului formidabil pe care l-au făcut moșii noștri, într-o generație-două, de la lumea turco-fanariotă la cea modernă. Dupront, care fusese șapte ani director al Institutului Francez din București, cunoștea problema. Mă privise cu un aer puțin ironic, și-mi spusese:

— Vrei să-l rescrii pe Pompiliu Eliade?

Mărturisesc că am rămas un timp descumpănit. Care va să zică, subiectul a fost deja tratat cu zeci de ani în urmă… Desigur, auzisem de Pompiliu Eliade, dar nu apucasem să-i citesc cele două cărți clasice despre influența franceză asupra României moderne. M-am dus, bineînțeles, de le-am căutat atunci la Biblioteca Națională de la Paris și, cu toată seriozitatea incontestabilă a acelor lucrări, rămăsesem cu impresia că ardeleanului nostru de la sfârșitul veacului al XIX-lea, care descoperise Franța și civilizația ei ca o lumină strălucitoare, de-a dreptul orbitoare, nu-i mai rămăsese în ochi putere destulă ca să mai pătrundă și în penumbra lumii de tip medieval prelungit din Principatele noastre, încremenite în ortodoxia bizantină și în bazarul otoman. Altfel percepeam eu acea tranziție de la o civilizație la alta, și deci nu renunțam câtuși de puțin a-l „rescrie pe Pompiliu Eliade“ — dar nu ascund că remarca lui Dupront fusese un duș rece, care-mi încetinise o vreme elanul.

De altfel, nu putea fi vorba să mă înham la această nouă lucrare — care cerea, și ea, o imensă documentare — înainte de a fi dus la bun sfârșit și mai pretențioasa mea încercare de a descoperi „legi“, „tipare“ în evoluția istoriei universale. Lecturile mele în domeniul istoriei noastre rămăseseră deci sporadice, răzlețe, dar ideea centrală, planul cărții crescuseră încet în mintea mea, se plămădiseră pe nesimțite. Acum, că isprăvisem teza, apoi o prezentasem la Sorbona, firesc era să mă înham cu nădejde la acest nou — și totuși vechi — proiect. Dar starea de deprimare în care mă aflam chiar că nu-mi dădea aripi.

Se mai adăuga un alt fenomen, anex: ceea ce francezii numesc, metaforic, *le démon de midi* „demonul de la miezul zilei“ — anume sminteala ce-l apucă uneori pe bărbat pe la cincizeci de ani — presupus în mijlocul vieții —, când își părăsește soața, mama copiilor, pentru a o lua pe una mai tinerică sau, dacă are bani, pentru a se lua nebunește după fuste mai „lejere“… Probabil că eram și eu atunci pradă acelui demon. Apăruseră nu de mult două romane erotice de mare succes, *Emmanuelle* și mai sofisticata *Histoire d'O* — și, mărturisesc, mă tulburaseră. Eram nefericit în căsnicie, și totuși nu-mi trecea prin gând să divorțez. Păstram legături „civilizate“ cu soția, ne preocupa, în comun, soarta fiicei noastre (de care voi apuca poate să spun o vorbă), iar eu, înțelegându-mă bine cu soacra mea, mă bucuram, an de an, să revăd, câteva săptămâni, splendidul apartament

de la Paris, singurul colț din lume pe care-l consideram de-acum al meu. Dar un mare gol sufletesc dăinuia. Pesemne că în acel mare gol se strecurase acum „demonul“.

Să scriu și eu un roman erotic! Mă „defulez“ și poate chiar dau lovitura: dacă nu pot face un *bestseller* cu filozofia istoriei, poate fac cu porcăria asta. Şi mă apuc să scriu. Delir. În insomniile nocturne, îmi veneau imaginile cele mai vii, cele mai tari și exercițiul mintal cel mai excitant era să șlefuiesc fraza, să găsesc expresia cea mai elegantă pentru a spune lucrurile cele mai spurcate. Mâzgăleam pe fițuici în noapte. A doua zi, reluam fraza, o șlefuiam încă o dată…

Nici o vorbă fratelui meu! Nu că ar fi fost ușă de biserică. Îl plăceau femeile mai mult decât pe mine și colecționase frumoase succese feminine, dar sunt convins că ar fi considerat acest proiect absolut năstrușnic și nelalocul lui pentru mine — căci, fără să mi-o spună în față (am aflat-o târziu, prin alții), avea o înaltă opinie despre capacitățile mele și sunt sigur că ar fi dezaprobat total inițiativa pe care o luasem. Cum a fost însă toată viața un om de o discreție absolută, nici vorbă să se uite sau să cotrobăiască vreodată în hârtiile mele. Credea că lucrez la cartea de istorie… Pe când era el plecat în primul său concediu, în iarna 1975–1976, eram gata cu manuscrisul meu. Mă apuc, febril, să-l bat la mașină — vreo sută cincizeci de pagini. Ce fac acum cu el? Să-l trimit la două edituri „de specialitate“ de la Paris, din Faubourg Saint-Germain, de unde tocmai cumpărasem cele două romane deocheate? Îmi și găsisem un pseudonim! Foarte mândru de găselnița mea, că era o cvasianagramă a patronimului meu, ortografiat fonetic. Dar, în mod fatal, editura va trebui să-mi răspundă pe numele meu adevărat! Dacă se face vreo indiscreție? Dacă apucă să știe lumea cine a scris acea carte? Mai cu seamă dacă se află în România? Sunt dezonorat.

Săptămâni de zile am stat la îndoială. Cum să fac? Deodată, mi-am pus și întrebarea, cum puteam eu să spun zilnic *Tatăl nostru*, repetând ruga mea „și ne iartă nouă greșalele noastre“…, fără să-mi dau seama că în acea clipă și de luni și luni de zile, asta era greșeala mea… Cum poate omul să ducă, uneori aproape pe nesimțite, vieți paralele… Şi hotărârea mea era luată: ard manuscrisul, șterg orice urmă a acestei ispite diavolești. Nu știu nici azi, în acea hotărâre, care a fost partea de autentică moralitate, de sinceră dorință de a-mi păstra o curățenie sufletească și o purtare cât de cât apropiată de învățătura Scripturii și care a fost imboldul mai puțin nobil al „temerii de gura lumii“… Dar căile Domnului sunt nepătrunse.

Se întorcea Răzvan peste câteva zile. Într-o duminică după-amiază, când *boy*-ul nu era nici el în casă, iar în vecini, la ora siestei, nu mișca nimic pe afară, am ieșit în curtea din dos. Era încă iarnă și sufla de

două zile temutul harmattan, ridicând în tot văzduhul, până la mii de metri altitudine, praful subțire de laterit, umbrind soarele ca un nor cărămiziu și sufocând oamenii și viețuitoarele.

Am adunat vreascuri peste un teanc de ziare și două-trei lemne uscate căzute sub pomi, am vărsat un pic de benzină și am aprins „rugul“ pentru „opera mea osândită“. Apoi, cu sutele de foi și originalul, și cele două copii, și foițele de carbon, și toate ciornele de mână, fițuici, tot-tot, am început să hrănesc focul foaie cu foaie, să nu cumva să rămână vreo pagină neconsumată. Stăteam alături cu un ciomag, alergând după foile umflate câteodată de vânt. Şi nu mi-era atât teamă să dea foc gardului de rogojină care împrejmuia toată curtea, cât mă temeam să nu treacă vreo foaie încă pe jumătate scrisă peste gard — și să ajungă cine știe unde, s-o citească cineva și să identifice autorul… Era o cursă neîncetată. Dădeam cu bâta în foc mereu, ca să mă asigur că se făcea fărâmă și praf fiecare foaie. Şi când, după ceasuri, a ars și ultima fițuică și am dat cu bâta prin cenușă și am vărsat o cană cu apă, să nu răspândească cumva vântul vreo aşchie aprinsă, am răsuflat privind la mica grămadă neagră… A pierit orice urmă. Nu va ști niciodată nimeni nimic. Nimeni…

> Dar Dumnezeu, ce vede toate,
> Seara la cinci și jumătate,
> Pândindu-mă de peste drum,
> Îmi a văzut păcatu-n scrum…

Şi v-am povestit aceastea toate ca să se împlinească cuvântul Evangheliei, „că nu e ceva de taină ca să nu se dea pe față; nici n-a fost ceva ascuns, decât ca să vie la arătare“.

Îmi apare cartea de filozofie a istoriei și capăt un premiu de la Academia Franceză

În anul următor, am avut totuși satisfacția, marea satisfacție, incontestabil, de a vedea publicată la o editură de prestigiu cartea mea de filozofie a istoriei. Au apărut critici interesante în publicații de specialitate, din Franța și din alte țări — până și în Cehoslovacia comunistă (dar bănuiesc că, acolo, lunga critică, aparent în spirit marxist, ce se făcea urmărea, de fapt, să semnaleze cartea!). Mai cu seamă, după alte câteva luni, în iarna 1976, aveam surpriza de a primi un premiu de istorie al Academiei Franceze.

Şi aceasta a fost cu emoții și în bine, și în rău, în sensul că soacra mea, totdeauna exagerată în manifestările ei, îmi telefonă că obținusem Marele Premiu al Academiei Franceze. Bineînțeles, mă umflu în pene, până înțeleg că, de fapt, Academia Franceză distribuia anual vreo patru-cinci premii — fiecare reprezentând o donație particulară, mai mică sau mai mare — și fiecare, tradițional, se mai împarte între patru-cinci autori. Exagerarea soacrei venea de la

interpretarea *ad litteram* a unui telefon de la soția marelui scriitor Marcel Brion (viitor academician), care-i spusese — era opinia soțului ei — că acesta era cel mai mare dintre premiile de istorie acordate de Academie! Mă rog, am coborât și eu câteva trepte de unde mă cățărase orgoliul naiv și am mai coborât apoi alte câteva trepte, verificând pe pielea mea că nu era bârfă afirmația că premiile Academiei n-au nici un impact asupra vânzărilor în librărie…

Dar rămânea un lucru minunat, chiar minunat, pe care abia acum, după un sfert de veac, îl descopăr în adevărata lui însemnătate: un an înainte de moartea ei, mama, la nouăzeci și trei de ani, ținea în mână o carte frumoasă a fiului preaiubit și afla că a fost premiată de Academia Franceză… Cine știe cât o fi umflat ea în gândul ei acest eveniment! Şi ce dar mai frumos i-aș fi putut eu face în ajunul morții?

Note

46. V-am spus mai sus că socotesc că ar fi cam 2 500 de lei de azi (anul 2001).

Clubul de călărie de la Niamey

Din primele luni ale șederii mele la Niamey, mă preocupasem să știu ce sport aș putea face pentru a mă întreține fizic și moral! Înotul într-o piscină călduță, limitată și adesea supraîncărcată nu era suficient. Înotul în fluviu nu era foarte ademenitor în apa cafenie cu hoituri plutitoare de vaci și — ici-colo — cuiburi de hipopotami, unde mamele-hipopotam erau foarte grijulii pentru viața puiului lor și, pe neașteptate, îți tăiau în gura lor enormă un braț sau un picior. Schi nautic încercasem, la modestul club nautic, dar din prima încercare sărisem ca pe trambulină pe spinarea unui hipopotam pe trei sferturi cufundat în apă, cum au ei obiceiul, și de-atunci mă lăsasem păgubaș. Sport cu vele se făcea la același club, dar, din lipsă de vânt, era foarte puțin atrăgător. Tenis nu mai puteam face, mai de mult, după scrântirea cotului drept (tennis elbow). De altfel, nu fusesem bun tenisman niciodată.

În schimb, călăria era pasiunea mea din tinerețe. Instructor îmi fusese un unchi prin alianță, Constantin Mavrocordat, excelent călăreț. Făcuse războiul din 1916–1917 ca ofițer de cavalerie, însă nu ca fratele său geamăn, Dimitrie, ofițer de carieră. Avocat de societăți, era, în anii ’30, victima marii crize economice mondiale. Divorțat de o vară a mamei, Alexandra Grădișteanu, ședea atunci la țară, la Găiești, la moșia unei surori a mamei, Nica Alexandrescu-Lenș. Acolo mergeam și eu în fiecare vară, că noi nu mai aveam casă nicăieri. Unchiul Constantin își adusese acolo o bătrână iapă hunter, Turda, admirabil dresată de el, și pe ea fusesem „dresat“ și eu, pe la paisprezece-cincisprezece ani. Iapa, de aproape douăzeci de ani, dată la un celebru armăsar de curse, Zor-de-zi, ne făcuse un superb jumătate pur-sânge, Roy, și apucasem să-l călăresc și pe el. (Nărăvaș, că nu era scos destul tot anul, era cât pe-aci, odată, să mă omoare, când aveam optsprezece-nouăsprezece ani, repezindu-se nebunește în fața unui tren. Un accident similar, dar cu final tragic, a avut loc în Franța, în anii ’80, cu o tânără doamnă, pe care fratele meu o învățase echitația, la Niamey!) La recrutare, fusesem repartizat la cavalerie. În 1940, când pentru studii eram încă amânat, m-a convins un prieten (nepot al lui Take Ionescu, Costel Ioan, cam apucat — a murit, nevinovat, în temnițele comuniste) să mă mut de la școala de ofițeri de rezervă-cavalerie de la Sibiu la școala de infanterie de la Ploiești… ca să mă pot repezi din când în când, duminicile, la moșia mea din Bărăganul Brăilei, moștenită de curând de la bunicul meu, să văd cum merge acolo treaba. Când colo, a venit rebeliunea din ianuarie 1941, de n-am putut ieși din cazarmă neam și mi-a părut rău, atunci, când înduram mediocritatea pifanului, că nu eram cavalerist, la Sibiu. În schimb, dacă am făcut războiul pe jos, l-am făcut numai până la Odessa. De-aș fi fost la cavalerie, mi-era soarta probabil pecetluită, ca a mai tuturor prietenilor mei cavaleriști și a unicului meu văr primar, Robert de Reineck, dispărut în dezastrul de la Stalingrad. Fiecare hotărâre din viața ta, fiecare gest, cât de neînsemnat, fiecare clipă pot avea urmări neașteptate… Așa va fi și cu plecarea mea la Stockholm, la 23 august 1944, în urma unei adevărate cascade de întâmplări.

Am cercetat, așadar, din primele săptămâni la Niamey, dacă se putea călări. Grea problemă. Cai erau destui, mai mici și mai subțiri decât în Europa, în general de rasă *barbe*, din Africa de Nord, dar și arabi sau corcitură de arab cu *barbe*, însă cu totul neînvățați cu metodele noastre de călărie. Mulți localnici aveau cai și-i foloseau pentru a merge dintr-un sat în altul, dar — aparent — n-aveau nici o știință de călărie. Şedeau prinși în șaua arabă ca o desagă, scuturați

sălbatic de trapul scurt al cailor — de aceea, adesea, îi dresau în buiestru, pentru a le fi trapul mai lin. Dar pentru noi, europenii, era dezastru până dezvățam calul. Apoi, era și frâul acela fioros, cu dinți de fier, care le pătrundea limba, la sânge, când voia călărețul să-i oprească din galop, de unde și portul calului nărăvaș cu capul în piept, ca să scape de țepii frâului. A dresa cu frâu de-al nostru un astfel de cal, oricât de mândru, o dată ce fusese deprins cu asemenea metode, era lucru greu și de durată. Alt amănunt: jugănitul nu se cunoștea, și nici franțujii, în vremea coloniei, nu se încumetaseră să-l practice, condițiile climatice fiind prea nefavorabile pentru asemenea operație. În Niger, se călărea numai pe armăsari. Aceștia erau îngrijiți și răsfățați chiar la omul sărac, hrăniți cu boabe, țesălați, spălați, plimbați. În schimb, iapa, sărmana, chiar de aceeași rasă, chiar din aceeași sămânță să fi fost, era legată într-un colț al curții, nemâncată de-i ieșeau coastele, neîngrijită, neiubită, de parcă n-ar fi fost ținută de prăsilă, de parcă nu de la ea trebuia să aștepte un mânz, care să fie un nou mândru armăsar. Acest dispreț pentru femelă mi se părea simptomatic în comportamentul bărbaților față de orice parte femeiască.

La câteva săptămâni de la sosirea mea, am aflat la piscină că mica unitate militară franceză mai avea, nu departe, într-un grajd dezafectat, doi cai, care fuseseră ai unor ofițeri plecați — Aro și Harmattan, care lâncezeau sărmanii pe picioare că nu-i mai încăleca nimeni, dar nici comandamentul nu se îndura să-i trimită la măcelar. Am primit deci lesne autorizație de a-i scoate duminicile. Dar aceste plimbări, mai totdeauna singur, prin împrejurimi neexplorate, erau triste. M-am gândit că, dacă se găseau câțiva amatori de călărie, puteam înființa un club cu caii proprii și eventual cu instructori și recruți din rândul tinerilor — în special, tineri cooperanți. Ne-am găsit patru-cinci cu același gând — și ne-a trebuit doi ani până să punem pe picioare această mică întreprindere: să găsim bani ca să cumpărăm cei doi cai ai armatei și să construim un embrion de manej. Ca peste tot în lume, cele mai mari dificultăți ne-au venit de la inerție, poate și administrativă, de la o surdă rea-voință a funcționarilor africani. Statutul asociației era făcut de un judecător francez de vreo treizeci și cinci-patruzeci de ani, pe nume Renaud, sportiv și vânjos, care nu știa încă să călărească. Îl voi învăța eu — dar să-mi dați voie să mă opresc o clipă asupra cazului „Judele Renaud“, căci e un caz extraordinar, o „cauză celebră“. Ați văzut cumva filmul francez de-acum cincisprezece-douăzeci de ani intitulat *Şeriful* — povestea unui judecător îndrăzneț ucis la Lyon de o bandă de mafioți? Ei bine, judecătorul poreclit „Şeriful“ și asasinat la Lyon e Renaud al meu. Dar s-o iau de la cap.

După primele luni, în manejul improvizat în curtea ambasadei franceze (și, ca președinte, zăpăcitul de consilier diplomatic Gérard L., fost ofițer de cavalerie de care

vorbii mai sus), clubul a prosperat. Am putut închiria un teren spațios, mai în afara orașului, pe o coastă cu vedere la fluviu. Celor doi cai militari li s-au adăugat curând vreo zece alții și au început și unii membri să-și cumpere cai și să ni-i încredințeze. Succesorii lui Fouchet la Ambasada Franței n-au mai fost călăreți. Dar clubul era de-acum de sine stătător, a crescut din an în an, am construit două manejuri, un bar, colibe pentru rândași cu familiile lor, zeci de boxe de lemn acoperite cu tablă — când am plecat, după douăzeci de ani, erau la club șaptezeci și cinci de cai.

Lui Renaud i-am dat, cum s-ar zice, lecții particulare (că mă improvizasem instructor pentru începători — în țara orbilor, chioru-i împărat!) și, peste câteva săptămâni, galopa nebunește în stepă. Nu încă singur, nu-i dădeam voie. Trebuia să iasă cu toată „clasa“, dar nu era chip să-l țin în rând, tot galopuri în dreapta și în stânga, zicând că nu poate ține calul, când colo vedeam cum îi tot băga pintenii în burtă. Odată, ne-am aflat pe o limbă de pământ între două lanuri de orez. Eram vreo zece-doisprezece. Le-am recomandat strașnic tuturor să se țină la o lungime unul de altul, să nu iasă bătaie (vă reamintesc că n-aveam decât armăsari). Renaud, aș! Își bagă calul cu nasul în coada calului din față. Ăsta, dintr-o zvârlitură, îl și nimerește în piciorul drept, de-i fracturează tibia. Credeți că s-a cuminți? După câteva săptămâni în ghips, era iar călare. Aveam slăbiciunea să-l las să ia calul cel mai mare și mai voinic, un roib cu coama roșie și ochi de foc. Pesemne că brutalitatea călărețului său de aproape fiecare zi l-a înnebunit — și am asistat la o scenă ce nu credeam să fie cu putință, decât la elefant cu cornacul împotriva căruia a adunat o ură răzbunătoare. Într-o seară, l-am văzut pe Renaud încălecând pe roib, în afara manejului — de față fiind numai eu și băiatul lui, de vreo treisprezece ani. Calul, din câteva smucituri, o cabrare, o zvârlitură, îl dă de pământ, dar, în loc să fugă, se îndârjește împotriva călărețului, mușcându-l pe unde apuca și lovindu-l cu anterioarele. Degeaba urlam la el și-l plesneam peste bot cu cravașa. L-a scăpat copilul pe taică-său, că avu reflexul de a lua un pumn de nisip și a-l arunca în ochii calului, care, orbit și ametit, s-a întors către boxa lui, la trap mic, scuturându-și capul. După această pățanie, chiar extraordinară, omul s-a mai cuminți, i-am dat alți cai și i-am interzis pintenii.

Şi-a terminat detașarea la Niamey, în anul următor, fiind numit judecător la Lyon, al doilea oraș din Franța. În curând, i-a mers faima prin mass-media că îndrăznise să încerce noi metode de a pune capăt acțiunilor unor „gang“-uri mafiote din marele centru, pătrunzând îndrăzneț în mediile cele mai compromise. De unde i s-a tras porecla — „Șeriful“. Într-o noapte, întorcându-se acasă cu prietena lui, au sărit doi oameni dintr-o mașină și l-au ciuruit cu gloanțele. Nici astăzi Poliția n-a putut — sau n-a vrut — să pună mâna pe asasini. Filmul *Le Shérif* insinuează că în spatele lor se afla un politician influent, bineînțeles de dreapta. Constat însă că, după douăzeci de ani de guvernare predominant socialistă, tot nu s-a lămurit misterul.

Dacă m-am încumetat să mă fac instructor de călărie e că, în plus față de lecțiile din copilărie ale unchiului Constantin Mavrocordat, mai avusesem caii mei, mai târziu, la moșia de pe Bărăganul Brăilei. Întâmplător, am făcut războiul în infanterie, nu în cavalerie; în plus, mă pasionasem de echitație din cărți de specialitate și, aproape de necrezut, acolo, în stepa aceea africană, în acea republică săracă, am avut norocul de a avea un șir de călăreți de mâna întâi și de diferite școli, foști elevi ai școlii de dresaj de la Saumur, în Franța, un fost elev al unui celebru maestru de dresaj portughez (al cărui nume îmi scapă) și pe un fost șef al echipei olimpice egiptene de jumping, generalul El Rashidi, devenit, la vârstă matură, înalt funcționar internațional. Şi, întrucât în arta echitației poți învăța mereu câte ceva, atâta vreme cât te poți ține călare, eu, în cei douăzeci de ani de călărie în Niger, pe când îi învățam, la rândul meu, pe ageamii, n-am încetat să progresez eu însumi, cu o sete nestinsă. Sportul călăriei e unul dintre cele mai

vechi jocuri din istoria omului. E singurul unde omul nu se folosește numai de propriul său trup sau de o sculă inertă, ci de altă ființă vie, nervoasă, capricioasă, superbă, din care încearcă, cu putere, desigur, dar mai cu seamă cu inteligență și cu dragoste, să facă un tovarăș ascultător până a deveni ca o prelungire a propriului său trup; și această artă a dresajului e atât de captivantă, atât de pasională, că rămâne vie în istorie, mereu cu noi cercetări, noi școli, noi interpretări. Nu cred să existe vreun sport sau activitate de joacă a omului, ca echitația, care, de peste două milenii, de la Xenofon încoace, să fi dat naștere unei literaturi atât de bogate și nesfârșite.

Călăria a fost pentru mine, în Niger, un fel de colac de salvare. Nu știu dacă aș fi putut rezista, între vârsta matură și bătrânețe, între patruzeci și cinci și șaizeci și opt de ani, în acea climă infernală și într-un mediu atât de străin de mediul meu și de năzuințele mele, de n-ar fi fost acest derivat, obositor desigur și exigent, dar adesea pasionant, uneori chiar îmbătător.

Am zis „exigent“, fiindcă cerea zilnic multă voință ca, la ieșirea din birouri, la șase seara, când căldura mai tot anul era încă foarte ridicată, mai totdeauna peste 36 de grade Celsius, în loc să te trântești într-un fotoliu cu un pahar de whisky, să te grăbești să pui cizme grele și să alergi până la club, obosit înainte de a încăleca. Nu o dată mi s-a întâmplat să mă hotărăsc, sosit acasă, numai de mila calului… Să nu-l las încă douăzeci și patru de ore singur, pe picioarele lui! Dar o dată călare, tot urâtul se disipa. Am avut la club, în douăzeci și unu de ani, patru cai ai mei și n-am avut noroc să-i pot ține multă vreme. În clima aceea care-i afecta și pe ei, ca și pe noi, probabil și cu o insuficientă supraveghere veterinară, caii ne mureau de fel de fel de boli. Aveam, adesea, sau un curs de începători, pe care-l predam eu de cele mai multe ori (s-a apucat și fratele meu de meserie, după ce-a venit), sau un curs de dresaj, de jumping, unde eram eu elev! Plimbarea, singur sau în grup, de-a lungul fluviului sau în câmp era excepția — și, în definitiv, partea cea mai plăcută și mai odihnitoare. În lunile de vară, când Nigerul era scăzut, era excitantă trecerea fluviului în grup, prin vaduri cunoscute, însă unde nu arareori cădeai în câte o groapă, de udai și costum, și șa, și tot, ba trebuia chiar să te scoată calul înot. Uneori, când erau două-trei zile de sărbătoare, se organizau excursii de două zile la zeci de kilometri, undeva pe malul fluviului. Seara, foc de bivuac, fripturi, băuturi, povești la ușa cortului… Era frumos, cu excepția țânțarilor în noapte. A doua seară, arși de soare, cu mușchii suferinzi, ne întorceam frânți și fericiți.

Dar cele mai frumoase amintiri, cele mai frumoase imagini pe care le păstrez din această bucată aparte în viața mea le am de la plimbările la lumina lunii. În nopțile cu lună plină, organizam o

plimbare, cam între ora opt seara și unu noaptea. Se înscriau întotdeauna mulți, mai cu seamă dintre tineri, și nu-i puteai satisface pe toți. Vreo două-trei Land-Rover sau Jeep-uri, cu câțiva rândași, pături, lemne de foc, merinde, băuturi ne așteptau dinainte cu un mare foc, cu funii de legat caii la câte un tufiș sau un țăruș — mă rog, acțiunea cerea o întreagă intendență. Câteva mașini particulare, mai îndrăznețe, ca să înfrunte terenurile nisipoase, aduceau și ele câțiva prieteni, rude sau călăreți mai leneși ori rămași fără cal. La dus, eu mergeam la pas un timp destul de lung, luna fiind joasă și vizibilitatea aproape nulă. După o jumătate de oră, ne aventuram la trap și chiar la galop controlat. După vreo două ceasuri de încălzire cu frigărui și vin, cântece și glume, se strângea cu greu toată șatra — nu mai spun că nu era seară de acestea ca să nu-și rupă coarda unul dintre cai, și atunci circ până îl prindeai și-l legai din nou; ce ne salva e că nu încerca niciodată să fugă singur către grajd! Nu. Unica lui distracție era să se ia la bătaie cu alt cal, cu dușmanul lui visceral, pândit dinainte. V-am spus că erau toți armăsari.

Iar apoi, cei douăzeci-douăzeci și cinci de călăreți, o dată în șa, ține-i să nu se creadă pe hipodromul de la Chantilly! Pe întinderile acelea de pământ nisipos, luminat de lună ca zăpada, un galop nebunesc era o beție. Am avut multe accidente, terenul fiind imprevizibil și călărețiі nu toți trecuți pe la Saumur. Întrucât eu ajunsesem un fel de „capelmaistru“ al acestor plimbări pe lună plină, am luat la un moment dat hotărârea să interzic galopurile necontrolate și la grămadă. La întoarcere, de două-trei ori, după etape de trap, dădeam drumul la câte doi călăreți o dată, pentru un kilometru sau doi de galop în voie. Apoi trebuia să aștepte sosirea întregului „escadron“, pe rând, doi câte doi. Sistemul limita riscurile, dar nu de tot.

> Țin minte o noapte: rămăsesem în coadă, cu o delicioasă nemțoaică de cincisprezece ani, Renate, bună călăreață. Eu aveam calul meu, Casino, ea un cal de club, alb, botezat, fără multă imaginație, Blanco. Pornim, mărturisesc, și noi, nebunește, cizmă la cizmă, pe câmpul alb la infinit. La un moment dat, Blanco se prăbușește, Renate zboară la zece metri, dar se scoală îndată teafără. Blanco însă nu se mai ridică. Cobor, pe când îmi ține Renate calul, îl pipăi. Avea un anterior frânt, la unghi drept; intrase probabil într-o groapă. Vedeam, la lună, ochii lui mari și blânzi care mă priveau. Calul nu mișcă, nu geme la durere, la moarte. Îmi venea mie să plâng. A rămas fata lângă el până am gonit la club și m-am întors într-un Land-Rover, cu un rândaș și două pături — una pentru Blanco și alta pentru om, ca să stea lângă el. Abia a doua zi, pe la prânz, am putut aduce veterinarul să-i facă injecția letală.

Alte momente de mare agitație erau concursurile de jumping, la care m-am aflat mai des în juriu decât printre concurenți, căci, cu ceva probleme la șira spinării, n-am excelat niciodată la săritură, ba m-am și ales o dată cu o „perniță“ dintre două vertebre ieșită, de am stat opt zile pe scândură, beteag și suferind. Treaba ne mobiliza zile întregi, înainte și după probe. Ne-am lansat și în anumite spectacole pentru marele public, caruseluri cu zeci de cai, pe muzică clasică difuzată la

megafoane. Cereau săptămâni de pregătire și ieșeau, cred, la nivel de… școală militară! Alte activități spectaculoase mai erau ședințele de voltijă, concursurile de *cross-country*, ba până și partide de polo — un polo cam original, pe nisip, dar care atrăgea public.

Întrucât, după statute, președintele Clubului se schimba în fiecare an, am fost și eu președinte de două ori, o dată chiar doi ani consecutivi, dar era o corvoadă de care preferam să mă lipsesc. Când am fost președinte prima oară, am încercat o experiență care a dat greș, ba chiar a dezlănțuit o furtună: am propus să aducem, o zi pe săptămână, o grupă de jandarmi nigerieni din escadronul care se constituise ca o gardă prezidențială. Constatând că această cavalerie, teoretic de stil modern, nu știa să călărească după modelul european, azi internațional și olimpic, mă gândeam că era o cale de a începe modernizarea acestui corp nigerian, aducând totodată un fel de justificare a existenței clubului în ochii autorităților locale. S-a iscat un scandal de proporții, o răscoală generală a membrilor (cred că am fost susținut numai de doctorul Pidoux), amenințări de demisii în bloc etc. Atunci, fiindcă nici comandamentul jandarmeriei nu se grăbea să-mi dea un răspuns afirmativ, am retras propunerea după câteva săptămâni. Mi-am dat seama că vremea unei „fraternizări“ cu autohtonii nu era încă venită, nici dorită, de ambele părți. Am resimțit eșecul ca pe o eroare de calcul și o înfrângere personală.

Iertați-mă că am întârziat atât de mult la acest capitol, aparent frivol. Nu, n-a fost frivol. A fost și asta o împlinire, una dintre pasiunile frumoase ale vieții mele.

Nu de puține ori, în clima nigeriană, femeile albe își pierdeau mințile

Un alt rost al clubului era și acela de întrunire în societate. În fiecare seară, ca să asiste la reprize și să bea o bere sau un whisky, veneau rude și prieteni ai membrilor și stăteau uneori până târziu la taifas. Se înnodau relații, prietenii, flirturi… În afară de contactele cu corpul diplomatic, relațiile mele sociale au gravitat aproape toate în jurul clubului. Cum era de așteptat în mediul „colonial“ european, prezența cea mai numeroasă și fidelă era de sex feminin! Majoritatea europencelor, în general soțiile diplomaților, consilierilor sau cooperanților n-aveau voie să lucreze. Acea lipsă de ocupație și de preocupări — că toate aveau și servitori și dădace câte voiau — acea trândăvie involuntară, întâlnirile în grup aproape zilnice, cocteiluri, mese, serate de dans, apoi și căldura aceea inumană și continuă, care-ți schimba toată firea — totul crea condițiile optime pentru pierderea constrângerilor morale, pentru alunecarea insensibilă către

amoralitate și desfrâu. Femeile albe, în acea climă, multe dintre ele, își pierdeau mințile…

Acesta-mi pare a fi fost cazul acelei prietene, fiică de ambasador, măritată cu unul dintre înalții funcționari francezi de acolo. O socoteam drept cea mai reușită dintre tinerele doamne din societatea europeană, frumoasă, distinsă, cultă, spirituală… Avea patru copii deja mari, că se măritase la șaptesprezece ani, ultima fetiță parcă avea atunci vreo paisprezece. Am început să observăm o apropiere suspectă de un burlac matur, inginer într-o mare societate, un corsican care apărea din când în când. Ştie tot satul ce nu știe bărbatul! A născut un al cincilea copil, bucățică ruptă din numitul burlac. Doi ani de zile, soțul s-a jucat cu pruncul cu dragostea binecunoscută a tatălui matur pentru prâslea… Până a izbucnit scandalul, nu mai știu cum. Familia de șapte, până atunci aparent fericită, a explodat: bărbatul a cerut divorțul, fetele s-au măritat departe, unul dintre băieți a căzut, prin America de Sud, lovit de o „overdoză“ de drog; după un an-doi, s-a aruncat de la etajul șase, la Paris. „Prâslea“, probabil traumatizat de dispariția brutală a tatălui iubit din viața sa, a fost atât de inadaptabil, că va trebui, la vârsta pubertății, să-l părăsească mama și să-l ia cu el tatăl natural… Rar am pomenit asemenea șir de nenorociri în urma unei singure poticneli.

Am mai văzut, am trăit acolo, în acea microsocietate, alte multe drame — tinere soții de educație aleasă, catolice practicante, care deodată riscau totul — liniștea, onoarea, căsnicia — pentru o aventură nebunească; au fost despărțiri, divorțuri și — vai! — sinucideri. Nu vi le pot spune toate, căci, vorba franțuzului, *toute vérité n'est pas bonne à dire* „nu orice adevăr e bun de spus“… Destul să spun că în jurul clubului, cât am fost acolo, au fost șapte tentative de sinucidere, dintre care patru reușite.

Era înaltă, cu părul negru și ochii de un albastru intens. Cum și trăsăturile erau fine și clasice, ansamblul era de o frumusețe izbitoare. Numai femeile cu păr cafeniu-roșcat și ochi verzi (tipul Soraya, prima soție a lui Reza Şah Pahlavi) pot rivaliza cu cele cu păr negru și ochi albaștri! Era soția unui tânăr cooperant de la Ministerul Lucrărilor Publice, nițel mai mic de statură, barbă *à la* Alfred de Musset, care doar o aducea cu mașina la club și venea apoi s-o ia. Era începătoare, la cursul meu, destul de înzestrată, se aventurase și la voltijă. Nu scotea o vorbă, chiar când te privea fix, insistent.

După câteva luni, că o vedeam săptămânal la club, într-o seară, când mă duc niște prieteni la una dintre cele două discoteci, o văd la masa alăturată, cu soțul ei și alți doi tineri. Muzica era, bineînțeles, asurzitoare, luminile, după kitsch-ul actual, schimbătoare și orbitoare, platoul de dans mereu plin. Numai ea nu era niciodată pe ringul de dans. Şedea tăcută, ochii fixați în vid. Văzând, după un ceas, că nici unul dintre cei trei băieți nu o invită la dans, îndrăznesc — dat fiind că-i eram instructor, nu-i așa? — să o invit eu, după ce am cerut voie bărbatului…

„Abia un braț pe gât i-a pus/Şi ea l-a prins în brață“… Şi-a lipit îndată obrazul de al meu, tot trupul ei l-am simțit mlădios, până la genunchi, a alunecat puțin mâna stângă pe spinarea mea, până două degete subțiri, reci, mi-au atins ceafa. Am dansat cu ea trei *slow*-uri, poate cele mai îmbătătoare din viața mea… Am înțeles că această tânără soață nu era fericită cu acest tânăr soț. Dar nu mi-a trecut prin gând să încerc a interfera în viața acestei tinere perechi. Altul a făcut-o însă. Însuși directorul soțului la minister (încă un corsican). Un coleg cooperant, prieten al soțului, i-a făcut un pustiu de bine, zicându-i că dacă directorul îl trimite atât de des în misiune la lucrările de la Say, la o sută de kilometri, e ca să-i viziteze soția între timp. Într-o dimineață, soțul s-a făcut deci că pleacă, s-a întors și i-a surprins pe amanți în patul conjugal. Ca în vodeviluri, urlete, bătaie — soțul pleacă, anunțând că se întoarce cu comisarul de poliție pentru o constatare. Ciudată reacție la acest tânăr, la care „anul de rodaj“ în căsnicie fusese un eșec! Să fi luat acum dovezi pentru a avea dreptate în justiție? Şi ce constatare se mai putea face după o jumătate de oră când, probabil, amantul avea să fi fugit? Soțul s-a întors, într-adevăr, după o jumătate de ceas cu comisarul: fata era culcată pe spate, în pat, o mână atârna lângă masa de noapte, pe care tubul de nivachină rămăsese deschis.

Se știe că, după un tub întreg de nivachină înghițit, moartea e aproape imediată și nici o spălătură stomacală nu mai poate opri efectul.

Înmormântarea, două zile mai târziu, a fost una dintre cele mai triste la care să-mi fi fost dat vreodată să asist. A venit colonia europeană toată, cunoscuți și necunoscuți. Șirului de mașini lângă micul cimitir creștin nu-i vedeai sfârșitul. Soțul era în negru — și în negru, sub soarele tropical, și familia venită din Franța cu avionul. A venit lângă groapă un tânăr preot catolic, fost *prêtre-ouvrier* „preot-muncitor“. N-avea voie să facă slujbă creștinească pentru sinucigașa, păcătoasa neiertată de Biserică; dar cuvintele pe care le-a rostit atunci pentru mântuirea sau barem pentru mângâierea sufletului acestei tinere rătăcite au făcut mai mult decât zece slujbe — cel puțin în sufletul meu.

Cazul Anei G., care poate mai trăiește și azi, îl resimt ca și mai dramatic, dacă se poate. Mai mult mică, subțire, brunetă, față smeadă, nici urmă de fard, niciodată. Trăsăturile feței erau atât de perfecte, că nu știu cum ar fi putut-o schița, de ar fi vrut, un caricaturist, că n-avea de ce se agăța. Era o statuetă de Tanagra. Când exersa la voltijă, nici urmă de efort. Alerga, ușoară, lângă cal și deodată parcă zbura. N-am văzut niciodată atâta grație.

Era fiica unui profesor de engleză, francez cu nume spaniol. Și pesemne că, dintre strămoșii lui spanioli, unii se trăgeau din maurii Almoravizilor care n-ar fi fugit de prigoana Isabelei de Castilia — că, după veacuri, să-l fi îmbrăcat în maur pe tatăl Anei, ai fi zis că-i pur arab. Poate de-acolo și fizionomia ei neobișnuită la europeni. Tatăl mi-a părut întotdeauna bizar și, când am cunoscut și urmărit ani de zile drama fetei lui, m-am tot întrebat — poate sunt sucit — dacă la origine n-ar fi fost o dramă de incest. Ea vorbea foarte rar; serile, la taică-său, îi plăcea totdeauna să stea așezată pe covor ca să asculte și dacă erau, întâmplător, copii pe-acolo, numai cu ei stătea și se juca. Dar avea veleități intelectuale și era impresionată de munca mea de doctorat. Chiar a venit la Paris să asiste la prezentarea tezei mele la Sorbona; și, la mica recepție pe care am dat-o pe urmă în salonul soacrei mele, tânăra tăcută, strania apariție în sahariană bej, atrăsese toate privirile și stârnise întrebări, din păcate neîntemeiate.

Ar fi vrut să facă o teză despre Max Ernst. Dar, vădit, nu mai era capabilă de efort intelectual. Bea și, poate, lua și droguri. În fiecare noapte, la Niamey, era în una dintre discoteci, dansa în neștire și bea tot în neștire. Nu știu cine-i plătea, probabil unii și alții; era atât de frumoasă! Se îndrăgostise de ea nebunește un tânăr aristocrat belgian, Y., funcționar superior pe lângă reprezentantul Națiunilor Unite la Niamey. Înalt, blond, foarte distins, tip germanic pronunțat. Am aflat că maică-sa era nemțoaică; părinții erau divorțați, iar tatăl se recăsătorise cu o prințesă siriană și trăia într-un palat arab la Damasc. Bănuiesc că dragostea lui Y. cu Ana a mers destul de departe, dar un fenomen suplimentar mă mira: tânărul era prieten la toartă cu un june artist de incontestabil talent (pictor și sculptor de la care am vrut să cumpăr și eu un tablou, dar prețul depășea posibilitățile mele) și Ana nu era văzută niciodată numai cu el, ci cu ei doi. Artistul făcuse o statuetă de bronz cu trei personaje legate, simbolizând prietenia lor în

trei.

În anul următor, Y. a fost transferat la Lomé. A vrut s-o ia pe Ana cu el, ea însă n-a acceptat decât să vină acolo la două-trei luni câteva zile, dar și atunci el nu-i putea stăvili fuga, seară de seară, prin discoteci. Într-o noapte, pe la două, alergând disperat, cu motocicleta lui, s-o caute prin oraș și s-o aducă acasă în starea ei de ebrietate, l-a răsturnat un camion, care nici n-a oprit. Adunat de o mașină după ce pierduse mult sânge și dus la spital în stare gravă, i-a fost amputat brațul drept, de la umăr. Ana, disperată de a fi fost la originea acestui accident, l-a vegheat săptămâni întregi. Noi am crezut că va fi poate salvarea ei, dar el a fost repatriat apoi în Belgia, iar ea a rămas și s-a apucat să bea din nou. Părinții ei s-au trezit, în sfârșit, că trebuia internată în Franța pentru dezalcoolizare.

Am auzit că a încercat de mai multe ori să se sinucidă. Nu mai știu nimic de ea. Nu mi-a rămas decât, neștearsă, imaginea unei siluete subțiri, zburând ca un fluture alb peste cai. Dar poate că nici nu era femeie, ci fluture, dintre cei care se învârt nebunește în jurul lumânării, până li se aprind aripile și cad.

Dar cazul cel mai tragic, fiindcă a pricinuit și moartea unui copil, nu vi-l pot povesti aici. Şi chiar: ce rost avea să vă spun tot ce v-am spus? Poate doar pentru a dovedi încă o dată că viața poate fi și mai tristă în realitate decât în romane.

*

Erau însă și câteva femei, puține și îndeosebi din straturi mai modeste ale societății, care rezistaseră climei nemiloase, mediului ostil și împrejurărilor nefavorabile și prinseseră acolo rădăcini.

Un adevărat monument al coloniei albe din Niger era văduva Serabian. Soțul, armean, murise. Făcuse, singură, avere din cărăușie, conducând ea însăși camioane grele încărcate cu mărfuri, de-a curmezișul Saharei. Rezistase la munca aceasta care dărâma bărbați dintre cei mai zdraveni. Mii de kilometri pe drumuri de „tablă ondulată“ sau fără drumuri deloc. Dormind sub stele sau prin cârciumi pierdute în deșert, fără teamă de nimeni, cu pistolul la sân. Ceilalți camionagii cu care se intersecta sau cei care mergeau în convoi erau toți bărbați, bineînțeles și albi, și negri. De unii camionagii negri, care-și împingeau camionul la limită prin acele coclauri, mi s-a povestit că-și lipeau un afiș mare deasupra parbrizului, cu inscripția *M'EN FOUS LA MORT!* (în limbaj argotic și *petit-nègre*, „Nu-mi pasă de moarte!“)… Doamna văduvă Serabian era înaltă, spătoasă, frumoasă, cu început de corpolență la șaizeci de ani; la Niamey, era respectată de toată lumea. Trăia acum, zice-se, cu un negustor libanez, mic și înțepat, care-i ajungea de-abia la umăr. Atrasă de publicitate, s-a dus într-un an pe coasta dobrogeană, la institutul doamnei doctor Aslan. Şi, cum se întorsese cu impresia unei reale întineriri, se mai dusese și al doilea an. Mi-a spus apoi că renunțase: mâncarea era prea proastă, *hinterland*-ul fără interes, contactele cu localnicii cvasiimposibile — în fine, o șocase profund faptul că localnicii mâncau separat și altceva. N-a mai vrut să meargă a treia oară.

Doamna Serabian ținea lângă piața mare o prăvălie, tip de vechi bazar european din Africa. O încăpere mare, întunecoasă, unde, pe lungi tejghele, se vindeau stofe, dar și fel

de fel de alte mărfuri, felinare, lămpi, becuri, umbrele, nasturi, de toate. La casă ședea, impasibil, tăcut, cu fața puțin congestionată, cu o privire de o tristețe nespusă, un european distins, între cincizeci și șaizeci de ani, domnul de P., fost administrator colonial, acum alcoolic incurabil; doamna Serabian (să-i fi fost amantă?) îl ținea de milă.

Într-o zi, am primit — lucru rarisim — un telefon de la soția mea, de la Paris. Îmi spunea că o cunoștință de-ale ei de la Crucea Roșie, doamna de P., o rugase să-mi fie recomandată ca să o ajut: aflând că soțul ei, de care era despărțită de ani de zile, era internat la spitalul din Niamey în stare gravă, venea să facă o ultimă și disperată încercare de a-l convinge să renunțe la acțiunea de nerecunoștere a paternității, pe care o intentase în instanțele judecătorești franceze, împotriva fiului ei — probabil adulterin —, care purta numele lui. Am dus-o la spital, unde domnul de P. zăcea cu o ciroză hepatică în ultimă fază. A mai trăit două zile, fără să scoată o vorbă și fără să cedeze în fața rugăminților fierbinți ale soției. Numele strămoșilor lui nu-l putea purta unul care nu era din sămânța lui!

Altă figură era crâșmărița care ținea restaurantul de pe malul fluviului, singurul de acest fel, destul de departe de centru. Îndesată, puțin trecută, nasul și obrajii roșii, purtând ochelari pe nas, n-avea nimic care să îmbie pe creștin la dragoste. Se zicea că era amatoare de masculi negri. Mă miram, cu mutra ei de bețivancă coaptă cum de mai găsea mușterii!... Probabil cu un ban, apoi cu apetitul lor de carne albă, nu se mai sinchiseau de „frăgezimea“ ei.

Era fiica unui refugiat rus alb, pare-se de noblețe ruso-scoțiană, înalt, capul lui Bismarck, însă roșcovan. Octogenar, ședea ziulica întreagă, parcă înșurubat, pe un scăunel la barul restaurantului, sorbind zilnic litrul de coniac cu binecunoscuta rezistență pe care i-o asigurau genele din dubla sa ascendență. Dacă-l provocai, mai povestea câte ceva din vremea țarilor.

Cum ținea acel restaurant, m-am întrebat întotdeauna — că mai mult de o masă ocupată n-am văzut niciodată. Dacă tocmeai însă masa dinainte, precizând și câte tacâmuri și câte feluri, îți pregătea ceva de calitate. Pește *capitaine* din fluviu, gătit ca la ea, nu găseai în tot Nigerul.

O vorbă despre fauna nigeriană

Iată că am am înșirat, în zeci de pagini, verzi și uscate, numai despre ce l-ar putea atrage pe turist în acea țară n-am pomenit. În Niger, se mai aflau cirezi întregi de girafe. Nu în grădini zoologice sau în rezervații păzite, ci pe câmp, în libertate. Dar trebuie să știi unde și când să le surprinzi. După doi-trei ani, că mă tot învârteam fără să dau de ele, mi-a spus cineva un secret: să te afli la kilometrul 54 la nord de Niamey, pe șoseaua Niamey-Tillabéry, la răsăritul soarelui. Acolo, la oră fixă, venind încet și liniștit de la răsărit, mergeau să se adape la fluviu și trebuia să treacă șoseaua. Acolo era vadul lor.

M-am dus — și am dus apoi, la rându-mi, pe mulți dintre vizitatorii mei. Te sculai la patru dimineața, ca să fii înainte de răsăritul soarelui la kilometrul 54 și așteptai, privind în zare, spre răsărit. Apăreau

nelipsit, detașându-se încet pe cerul roș-încins. Era un spectacol măreț. Câteva zeci, mai mari, mai tinere, cu strania lor arhitectură dinaintea Potopului, înaintau încet, ciugulind în drum, de la toți arborii pe care-i întâlneau, pe la crăcile de sus. Dacă priveai cu ocheanul, vedeai mișcarea delicată a buzelor pentru a prinde mica frunză printre spini. Nu erau sperioase, dar nici prea aproape nu trebuia să se încumete amatorul de fotografii, că odată se urnea toată turma, greoi. Mai întâi într-un trap buiestru, apoi la galop, și acesta parcă mai altfel decât la cai, dar cred că nu putea fi altfel, numai legănarea uriașului gât trebuie să-ți dea impresia unui ritm diferit. Ce ciudată arhitectură! Cum de le modulase astfel Creatorul și de ce? Şi, cu toată ciudățenia, găseai spectacolul frumos. Se zicea însă că jandarmeria nu era în stare să împiedice braconajul și că numărul girafelor în țară scădea din an în an.

Dacă mergeai mai la nord, până la Ayorou, la 150 de km de Niamey, aproape de granița cu Mali, dădeai în zilele de târg de spectacolul cel mai animat: mii de zebu cu coarne în liră, de capre, de oi, de cămile se adunau acolo într-un praf, o aparentă dezordine, o larmă de nedescris. Acolo se făcea, pare-se, cea mai mare vânzare-cumpărare de vite din toată țara. Mai era și spectacolul trecerii fluviului, care, în acel loc, se lățea până la două-trei ori mai mult ca la Niamey, cu zeci de bărci mici, simple trunchiuri de pomi, în care se înghesuiau tineri și bătrâni, bărbați, femei, copii îmbrăcați în culori vii — te întrebai cum de nu se răstoarnă, că mai era uneori și câte o curcă, o oaie sau o capră. Şi totuși, am îndrăznit și eu să mă urc o dată într-o asemenea ambarcațiune, ca să vizitez o insulă vecină, unde am găsit satul cel mai prosper, cu case de chirpici bine clădite, cu o mulțime de hambare de grâne, cu cuptoare de ceramică și oameni care te primeau zâmbitori.

La Ayorou găseau europenii și articole mai ieftine și mai variate de artizanat local: genți, saci, cizme, sandale, șei de cai sau de cămile, mai totdeauna artistic meșteșugite, chiar dacă nu foarte îngrijit cusute.

Rezervația „W“

În direcția opusă, adică la 150 km sud de Niamey, se găsea atracția cea mare: „Rezervația de la W“ — W, fiindcă făcea acolo Nigerul o dublă curbă care ia forma acestei litere. Acolo, chiar din vremea colonizării, delimitase stăpânirea colonială o mare zonă păduroasă cât mai multe județe de-ale noastre, călare pe cele trei teritorii vecine ale căror granițe se întâlneau acolo: Niger, Dahomey (Benin) și Volta Superioară (Burkina Faso). Plăteai la intrare într-o țară, puteai vizita întreaga rezervație și ieșeai prin altă țară. Cele trei țări, o dată independente, păstrează acolo aceeași organizare. Câte o cabană-restaurant se găsea în fiecare dintre cele trei țări, la zeci de kilometri

depărtare una de alta, prin drumuri de pământ croite prin pădure, care trebuiau curățate an de an de ierburile înalte care le năpădeau.

Am mers de multe ori la „W“; cred, în fiecare an, dacă nu mai mult. E greu de descris ce vedeai sau resimțeai. Când am zis „o zonă păduroasă“, să nu vă închipuiți Codrul Vlăsiei sau pădurea de la Chantilly. Era o întindere nesfârșită de arbori zgribuliți, mai mari când erau lângă o apă, un pârâu, o baltă, mai scunzi și mai chinuiți de cele mai multe ori, de parcă suflaseră acolo niște vânturi năprasnice și căzuseră potopuri care-i culcaseră, îi suciseră, îi doborâseră. Printre ei, ierburi înalte cât omul, îngălbenite de secetă. Nu era o pădure unde să fi trecut mână de om; rămăsese neatinsă, din ziua a treia a Facerii. Asta-ți dădea o impresie de străveche antichitate, de nemaivăzut când pătrundeai în ea, în zori, într-un Land-Rover descoperit, cu un șofer și o călăuză locală, dintre cei care erau în stare să-ți arate ce nu descopereai singur: leoaica tupilată la marginea cărării cu puii ei sau ceata de maimuțe cinocefale care fugea la zgomotul motorului… Am mai vizitat rezervații de faună mult mai bogate, în Rwanda, în Kenya — în Kenya te plimbai într-o grădină de rai artificial, cu lei și zebre, și bubali, și gazele cu miile, dar umblai pe gazon ca lângă Southhampton și vedeai la orizont zgârie-norii din Nairobi. Pierea tot farmecul. În „W“, te aflai, ca prin vraja unui magician, transportat în vremea Facerii. Am văzut lei, pantere, familii de hipopotami lenevind în lac, crocodili, păsări stranii de tot soiul. O dată, văzând un grup compact de cinocefale, maimuțe mari cu cap de câine, am coborât din mașină cu aparatul de fotografiat și înaintam spre ele, pândind în obiectivul aparatului momentul favorabil unei poze, când aud urlete de la tovarășii mei din mașină: „Întoarce-te, întoarce-te!“… Nu observasem manevra grupului — se desfășura în semicerc, cu cei doi masculi mai mari la flancuri și înaintau cu pas hotărât, ca la atac de învăluire. Nu-i nevoie să vă spun că am tulit-o către mașină de rupeam pământul. Compania de cinocefali desfășurată „în tiraliori“ s-a oprit, a desfăcut formația și s-a îndreptat liniștită către pădurea ocrotitoare, iar fotograful ageamiu s-a învățat minte de-atunci și n-a mai coborât din mașină.

Când am fost o lună în Rwanda, în 1980, pe vremea când ginerele meu era ambasador al Statelor Unite la Kigali, am vizitat împreună cu fiica mea și cu nunțiul apostolic rezervația mare de faună, la granița Rwandei cu Uganda, una dintre cele mai bogate și mai bine organizate rezervații din Africa. În pavilionul de la intrarea în rezervație, era afișată o uriașă fotografie arătând oribila scenă cu un turist coborât din mașină cu aparatul său, pe care sărise o leoaică, înșfăcându-i tot capul în gura ei. Fotografia apăruse, cu ani în urmă, în presa mondială, o văzusem și eu la Paris, în săptămânalul *Paris Match*. O familie, într-un Land-Rover, soț, soție, copii și un prieten, cutreierând

în această rezervație rwandeză, zărise niște pui de lei pe marginea drumului. Femeia, la volan, oprise, și bărbatul coborâse din mașină, ca să fotografieze mai de aproape. Leoaica, ascunsă până atunci, dintr-un salt fuse pe el și-i înșfăcase capul. Prietenul, de pe canapeaua din spate a mașinii filmase scena… Am auzit, ani după aceea, că familia decedatului intentase proces prietenului cineast, fiindcă continuase filmarea în timpul scurtei drame, în loc să sară în ajutorul amicului înșfăcat de fiară… În cele două zile cât am străbătut rezervația, nu s-au deschis geamurile de la mașină. Dar, dacă eram feriți de lei, de tigri sau de alte fiare, nu eram însă feriți de musca țe-țe! Cum dracu' se strecura câte una în mașină nu știu, dar, când apărea una pe parbriz sau pe ferestrele laterale, șoferul, vădit mai speriat de ea decât de un leu — oprea mașina și mintenaș o șprițuia cu un spray de *fly-tox*. Oamenii pe-acolo sunt terorizați de această muscă infernală care transmite boala somnului și pentru stârpirea căreia se pare că nu s-a găsit încă leac.

Amintirea cea mai impresionantă pe care o păstrez din rezervația de la „W" e când, opriți odată pe una dintre acele cărări străjuite de ierburi înalte, privind la nu mai știu ce amănunt, am auzit deodată ca un vuiet mare, care creștea, însoțit de zgomote ca de lemne frânte, și ne-a apărut, la vreo o sută de metri în fața mașinii, trecând peste drumul nostru, o cireadă de sute de bivoli mari cenușii, într-un galop nebun; păreau mânați de o spaimă mare, ca de un foc de pădure ce s-ar fi aprins în spatele lor. Cred că, dacă s-ar fi nimerit să treacă chiar peste noi, ne-ar fi răsturnat, călcat, strivit. Era un spectacol care-ți dădea fiori. Mă ducea gândul la strămoșii noștri când erau puțini și în mână cu un ciomag sau cu o suliță cu o piatră cioplită în vârf — iar celelalte viețuitoare, multe, multe. Am „crescut și ne-am înmulțit" și pe celelalte viețuitoare, cu încetul, le-am stârpit…

Marea atracție rămâneau însă, bineînțeles, elefanții. Era, în rezervația „W", o turmă de câteva zeci, dar trebuia s-o nimerești. Cu prudență, că un elefant, mai cu seamă doamna elefant cu vreun pui mic, dacă se temea de mașina ta, era în stare s-o răstoarne și s-o strivească cu anteriorii ei ca pe o cutie de chibrituri. Altfel sunt pașnici. V-am spus c-am fost de vreo douăzeci de ori la „W", dar n-am avut norocul să dau niciodată de ei! Fratele meu, care nu se prea înghesuia la turism african, a fost dus acolo doar o dată, de prieteni, și a dat de ei.

Nopțile, ori închiriai o cameră la cabană — erau puține —, ori dormeai în mașină, ori dormeai în corturi sau în saci de dormit. În spatele cabanei, în josul unei prăpăstii de ardezie neagră de vreo cincizeci de metri, se afla un mic lac în care vedeai dormind zeci de crocodili. Uneori, abia zăreai dunga nasului și cei doi ochi.

Odată, privind scena de pe terasa cabanei cu o junǎ franțuzoaică, translatoare, pe

care o adusesem pentru o sesiune a Comisiei Fluviului Niger, vedem un salt uriaș al uneia dintre aceste oribile reptile, câțiva metri în aer către mica plajă unde se avântase un cocostârc imprudent. O clănțănire de dinți ca o plesnitură de două fiare, cocostârcul în sânge zboară aruncat în apă de un gest lateral al enormei guri dințate. Crocodilul nu-și mănâncă prada îndată. O lasă întâi să putrezească în apă. Bestia alunecă iarăși încet, cu spatele, la locul ei de răcoare. Juna îmi lansează atunci: „Dacă cutare (un tânăr curtezan al ei de care-mi pomenise mai înainte) ar fi fost aici, ar fi sărit îndată până acolo!“… M-am întrebat dacă vorbea serios, dacă-și închipuia într-adevăr că ar fi avut vreun rost să sari cu mâna goală către dinții crocodilului, când prada sângerândă zăcea de-acum în apă… Dar, pe lângă stupiditatea intervenției, mă simțeam și jignit că mă luase de căcăcios, că n-am sărit în ajutorul cocostârcului!… Așa mai sunt câțiva franțuji, cu fanfaronadele lor, că se mai cred pe vremea celor Trei Muschetari… Ăia aveau barem totdeauna spadă la șold.

Tânăra interpretă era o aristocrată, întâmplător vară cu o prietenă a soției mele și se făleau că descind din Vauban, genialul inventator al fortificațiilor moderne pe vremea lui Ludovic al XIV-lea. Avionul ei de întoarcere era a doua zi dimineață pe la cinci. Socotisem că, plecând în mijloc de după-amiază, cu doar vreo trei ore de drum, mai avea și timp să doarmă o parte din noapte la hotel, la Niamey. Abia ieșiți din parcul „W“, s-au adunat deodată către nord-est niște nori negri ca tăciunele și, câteva minute mai târziu, se porneau un vânt, o furtună, o ploaie de-alea vijelioase din anotimpul de muson. Era spre sfârșitul lunii mai, dar nu se prevăzuseră ploi chiar atât de timpuriu. În câteva clipe, Land-Rover-ul patina pe terenul argilos, drumul se prefăcea în râu văzând cu ochii, ploaia plesnea pe parbriz cu atâta violență, că ștergătoarele nu mai apucau să șteargă nimic. Era, mai cu seamă, vizibilitatea nulă și alunecarea mașinii când spre șanțul din stânga, când spre cel din dreapta — șoferul e de părere că ar fi mai cuminte să ne oprim. Duduia face istericale. Avionul ei! Nu se poate să-l scape, că are angajament la Geneva sau nu știu unde — îmi face o scenă, ca și când eu pornisem musonul și nu știam să împiedic mașina de a cădea în șanț… Îl rog pe șofer să mergem înainte cu 5 pe oră, cât o fi și cu maximum de prudență la derapaj. Omului îi curgea nădușeala pe tâmplă ca apa pe parbriz. Ultima sută de kilometri era, din fericire, pe drum de laterit pietruit. Am făcut opt ore în loc de trei, dar fata avu vreme să-și adune catrafusele de la hotel și să ajungem la timp la avion. N-am mai angajat-o la alte întruniri ale Comisiei Fluviului Niger.

Îmi fac griji pentru sănătatea Domnicăi

Am pomenit mai sus, sărind peste ani și ani, de vizita mea la Kigali, în Rwanda, la fiica și la ginerele meu, dar, cu zece ani înainte, îi vizitasem vreo zece zile la Conakry. Am făcut mai sus o scurtă aluzie la starea jalnică în care ajunsese Guineea la zece ani de la plecarea francezilor.

Nu-mi plăcuse cum arăta fiica mea atunci, dar nu putusem bănui că se pregătea ceva grav. Câteva luni mai târziu, aflam printr-un telefon de la soția mea că, intrată într-o fază de profundă depresie nervoasă, soțul ei o evacuase sanitar la Washington și o internase într-un stabiliment specializat în asemenea afecțiuni. Eram îngrozit și supărat pe ginerele meu că, în loc s-o ducă la mama ei la Paris și la o psihiatră pe care o consultase deja, câteva luni mai înainte, luase această măsură, tipic americană, a unei internări, printre străini, într-un spital. Cine știe când va ieși de acolo… Când, ani după aceea, am văzut filmul de succes *Zbor deasupra unui cuib de cuci*, m-am cutremurat retrospectiv, imaginând și mai concret ce fusese acea încercare a fetei mele. Din fericire, i s-a dat drumul după trei luni. Supravegheată

medical, în oraș, fusese sfătuită să-și reia activitatea de profesoară de franceză într-un colegiu, ceea ce, probabil, a ajutat-o să-și regăsească echilibrul. Fetița lor fusese încredințată deocamdată departe, în nord, unei surori a lui Bob, care avea mai mulți copii.

Starea Domnicăi s-a stabilizat, dar cu temeri recurente. Când, în anul următor acestei crize, îi împărtășisem doctorului Pidoux îngrijorările mele și i-am spus: „Îți închipui, au trecut paisprezece luni și nu o văd încă ieșită din această dramă!…“, el mi-a răspuns: „Paisprezece luni? Păi asta-i chestie de paisprezece ani!…“ Parcă m-a lovit cu măciuca în cap. Nu știu dacă un medic trebuie să dea chiar așa brutal un asemenea răspuns unui părinte. Au trecut peste treizeci de ani de atunci și lucrurile n-au mai fost niciodată ca înainte. După câțiva ani, s-a despărțit și ea de soțul ei, însă fără să divorțeze… ca maică-sa. El stă la Washington, ea la Paris. (În familiile bune tradițiile [bune] se păstrează.) Fata lor a crescut, liberă, frumoasă și de ispravă, iubindu-ne pe toți. Şi, după ani de hoinăreală pe tot globul, s-a măritat acum cu un român. Atunci, de ce te plângi, Neagule?

Note

Ultimii ani la Niamey

Ultimii ani la Niamey îmi apar mai de rutină. Acasă înțelegere perfectă cu fratele, la club aceeași intensă activitate, la birou un fel de resemnare în mediocritate. Mai intervenise și o măsură guvernamentală care-mi încurcase viața de toate zilele: interdicția de a mai folosi mașina de serviciu în uz personal și în afara orașului. Întrucât, normal, făceam zilnic drumuri în interes personal, ieșiri seara și, mai cu seamă, drumul aproape zilnic, în afara orașului, până la clubul de călărie, eu care sunt din născare ascultător și disciplinat, mi-am cumpărat o motocicletă — o Yamaha de calibru mic; n-am vrut să depășesc niciodată cu ea 100 km/h. Sexagenarul motociclist stârnea râsul rândașilor de la club, dar nu mă supăram. De fapt, nu era nici o bucurie. Nu m-am aventurat la drumuri lungi și amintirea cea mai precisă rămâne căldura nesuferită sub cască! Zâmbesc acum zicându-mi: o făcui și p-asta! Cam pe atunci a avut loc un mare eveniment în viața mea: cum m-am lăsat eu de tutun.

Într-o zi, după ce mă bălăcisem o jumătate de ceas, înainte de prânz, în mica piscină a prietenilor noștri d'Hausen, când mi-am luat rămas-bun, le-am zis, ca de obicei:

— Pe diseară, la club!

Mi-au răspuns, căci erau catolici habotnici:

— Nu, diseară mergem la biserică. E prima zi din Postul Paștelui (în franceză, *Mercredi des Cendres* „Miercurea Cenușii" sau, mai precis, „a Cenușilor").

Zic:

— Atunci, pe mâine.

La șase seara, ieșind de la minister, grăbesc spre casă, îmi pun cizmele să merg la călărie. Și, deodată, îmi aduc aminte... Ia să mă duc și eu la biserică. Scot cizmele, iau motocicleta și merg spre catedrală. Se nimerea să fie în plin ramadan. La fiecare colț de stradă, era câte o moschee improvizată: sute de *boubou*-uri și turbane albe se prosternau ritmic cu frunțile la pământ.

La amvon, tânărul predicator vehement, fost „preot-muncitor", ne întâmpină cu strașnică mustrare, cam așa:

— Nu vă e rușine, voi creștini?! Îi vedeți pe acești oameni năpăstuiți trăind în clima asta nemiloasă, cum sunt ei în stare să se lipsească o lună întreagă de hrană și băutură de când se crapă de ziuă și până vine noaptea, iar voi, în acest post de Paște, parcă n-ar fi nici o poruncă a credinței noastre, duceți mai departe viața voastră ușoară de toate zilele. Ia, jurați-vă acum că, în aceste patruzeci de zile, vă veți lipsi zilnic de ceva la care țineți!...

Măi, Neagule, îmi zic eu, în drum spre casă, de ce te poți lipsi tu în aste patruzeci de zile sfinte?... Trec repede în revistă domeniile poftelor mele trupești (nu vă mai dau amănunte) și mă opresc asupra fumatului. Mi-a venit greu în primele zile, dar m-am îndârjit. După patruzeci de zile, mi-am zis: „De ce să-ncepi din nou?" Și n-am mai pus țigară în gură de douăzeci și cinci de ani. Și îi mulțumesc lui Dumnezeu și tânărului său slujitor de la catedrala catolică din Niamey. În orice caz, cred c-am avut mai puțin merit în fața Celui de Sus decât Theodor Pallady, care s-a lăsat de tutun ca să-și poată cumpăra o carte scumpă.

La birou, mai fusese un moment mai excitant, spre sfârșitul „domniei" lui Diori Hamani, când se născuse la Niamey marea organizație a francofoniei, în prezența lui André Malraux. Diori jucase un rol esențial în anii precedenți în înjghebarea acestei întreprinderi,

care-și dovedește, în continuare, utilitatea și eficacitatea.

Sub Seyni Kountché, cum am mai spus, eram din ce în ce mai marginalizat, ținut în culise: corespondență cu Națiunile Unite, rezolvarea unor cazuri juridice, certificate pentru Banca Mondială etc. Poate că rostul meu principal să fi fost în acei ani de a mă afla la dispoziția mai tinerilor diplomați, unii ajunși directori de servicii, care mai veneau să mă consulte zilnic sau, un timp, chiar lucraseră în același birou cu mine, pe vremea când nu era încă gata somptuoasa clădire nouă a ministerului. Dar din acele colaborări am păstrat și amintirea usturătoare a dificultății pe care o aveam de a-i convinge pe unii dintre acești tineri, școliți prin Franța, de viclenia și de fățărnicia Uniunii Sovietice. Ajunsese, la un moment dat, o obsesie, o suferință de fiecare zi, un alt motiv de insomnii, acest dialog al surzilor pe care-l duceam cu unii dintre ei. Țin minte, mai cu seamă, cei doi ani când fuseserăm mutați în niște birouri prea mari, la primul etaj al Adunării Naționale, atunci desființată de noul regim, când m-am aflat în același birou cu Moumouni Yacouba. Era un băiat înzestrat cu un remarcabil spirit juridic (va deveni șeful Direcției juridice); de multe ori când ni se prezenta o problemă de drept internațional, analiza lui era pătrunzătoare și adesea el găsea soluția înaintea mea. Dar încrederea lui în virtuțile marxismului și simpatia pentru Uniunea Sovietică mă exasperau. Şi, tocmai fiindcă omul era inteligent, făceam și mai multă acreală de stomac să văd că nu-l puteam urni din convingerile sale.

Principalul lui „cal de bătaie“ — și al tuturor, în general — era situația din Africa de Sud. Ideea că mai putea exista o țară în lume unde negrul era privit ca o ființă inferioară și tratat ca un sclav îi turba. Veacurile când fusese practicat de europeni comerțul de sclavi au lăsat în sufletul lor o ciudă nestinsă. În parte, e justificată. Ce au făcut europenii noștri, creștinii noștri, timp de trei-patru veacuri, cu transportul de sclavi mai rău ca vitele, rămâne o pată de neșters pe civilizația occidentală. Două lucruri uită însă africanii — două lucruri care nu aduc nici o justificare, dar aduc barem nuanțe — *primo*, că acei negustori de „lemn de abanos“, cum li se zicea fără rușine în Franța, nu le capturau ei înșiși pe nenorocitele victime, ci acestea erau vândute de înșiși localnicii, de o rudă, de un frate, uneori pentru un șirag de mărgele; chiar ființau, de-a lungul coastelor africane, bande de-ai lor, de vânători de carne vie; în al doilea rând, că azi încă prietenii lor arabi mai practică sclavia și furtul de negri pentru sclavie. Dar păcatul vechi rămâne, și faptul că mișcarea antisclavagistă a pornit — vai! — tardiv, de la biserici creștine nu ajunge ca să șteargă vina.

Faptul că Uniunea Sovietică se prezenta la fiecare pas ca vajnica apărătoare a negrilor din Africa de Sud, pe când americanii și europenii tot șovăiau în măsurile lor de constrângere împotriva

regimului care practica apartheidul, era de ajuns pentru a-i considera pe sovietici ca marii lor prieteni, marii apărători ai cauzei negrilor. Degeaba încercam să le arăt ipocrizia rușilor care, în imperiul sovietic, continuau singurul mare sistem colonial de pe glob și să le descriu brutalitatea și minciuna sistemului — nu mă credeau. Discuțiile astea îmi mâncau nervii. Abia după strivirea revoluției cehoslovace și după ce, cu încetul, presa franceză de stânga va începe să-și întoarcă cojocul și să denunțe gulagul, totalitarismul și antisemitismul din URSS, parcă-parcă vor începe să se lumineze și tinerii mei africani.

Ceea ce mă supăra încă era de a-i vedea insistând mereu asupra imperfecțiunilor democrațiilor occidentale, pe când refuzau cu îndărătnicie să recunoască haosul economic și monstruozitatea umană a sistemului sovietic.

Îmi revenea, din când în când, în minte refrenul unui celebru cântec deocheat al tinerilor studenți la medicină, pe care mă învățase fratele meu, pe vremea când era extern în spitalele pariziene:

Oh! Merde, merde divine
Toi seule a des appats;
La rose a des épines,
Toi, merde, tu n'en a pas[47]*…*

Când ne-am mutat în proaspătul și luxosul nostru minister, am avut pentru mine singur un birou spațios, luminos și bine climatizat și — mai cu seamă — s-a nimerit în jurul meu un mic grup de patru șefi de direcții cu care mă înțelegeam bine. (Printre ei, se afla Adamou Seydou, cel mai prob, cel mai demn, cel mai capabil dintre toți nigerienii cu care am colaborat în douăzeci și trei de ani și singurul cu care am păstrat până azi legături de adevărată prietenie. După plecarea mea, a ajuns ambasador, apoi, un timp, secretar general al guvernului, dar niciodată, din păcate, chiar membru în guvern la nivelul la care ar merita să fie. Dar cam așa se întâmplă în mai toate democrațiile... Azi e „ambasador itinerant" — cu alte cuvinte, bun la toate.)[48]

Întrucât cele cinci ore neîntrerupte, dimineața, de la 7.30 la 12.30, ne păreau la toți cam greu de suportat, ne înțelesesem să facem în fiecare zi, după consultare telefonică, o mică pauză pe la mijloc; îi ziceam „pauza-cafea", chiar dacă de cele mai multe ori am băut ceai, pauză care avea loc, vreo cincisprezece-douăzeci de minute, la mine în birou. Aduceam eu zilnic un termos cu apă fierbinte și, cu săculețe de ceai sau de cafea, ne așezam la o simpatică șuetă. Cred că am învățat în acei câțiva ani de discuții libere cu tineri — care, și ei, învățaseră să mă cunoască — mai multe despre ei și despre țara lor decât în mai toate celelalte împrejurări. Bineînțeles, mai apucau și ei câte ceva inedit de la mine.

Într-o zi, am adus de acasă, ca o cârpă pentru șters ceștile noastre după folosire, un mare șervet de masă alb, rămășiță dintr-un serviciu de masă al soției. La plecarea mea,

în 1961, ea se descotorosise de o seamă de tacâmuri și de cârpe desperecheate. Erau printre ele patru șervete de masă uriașe, cum se făceau în veacul al XIX-lea, de și le puneau după gât burghezii burțoși, ca să nu-și păteze plastronul cu sos. Le folosisem un timp, pentru mine singur, ca fețe de masă. Acesta avea acum o găurică și mă resemnasem să-l cobor la rangul de cârpă de bucătărie. Printre cei patru colegi africani, se găsea o fată, Gany Diaroumey, frumoasă și deșteaptă, care făcuse diverse stagii în Franța, mai întâi de infirmieră, apoi la Facultatea de Drept (acum e reprezentantă a unui program al Națiunilor Unite pe undeva, în Africa).

Fiind femeie și mai umblată prin străinătăți, observă frumusețea bumbacului alb damaschinat și, la mijloc, cu o superbă monogramă brodată în relief. Exclamă:

— Domnule Djuvara, cum se poate să faci cârpă din așa o piesă frumoasă? Un moment mă rușinez puțin, apoi îmi vine o idee: ia să le spun copiilor ăștia de când e acest șervet. Eu am memorie genealogică. Monograma de pe șervet arăta V.B. Țineam minte un dejun, cu zeci de ani înainte, la bunica paternă a soției mele, când, având pe masa întinsă întreg acest serviciu de masă, cu fața de masă de vreo douăzeci de tacâmuri, aceasta ne explicase că monograma V.B. era a străbunicii sale, născută Vautrin-Bertrand. Bunica soției mele, dintr-o veche familie de notari din Lorena, era sora generalului Estienne, inventatorul carelor de luptă în 1916–1917 — o celebritate în Franța, poreclit *le père des chars* „părintele carelor de luptă“. Mă scol și iau din biblioteca din spatele biroului meu volumul corespunzător din marea enciclopedie Larousse, în zece volume. Găsesc o coloană întreagă despre *ESTIENNE, général Jean-Baptiste*, născut la Condé-en-Barrois în 1860. Asta îmi trebuia. Le zic: „Pe vremea aceea, generațiile, mai cu seamă feminine, se succedau cam la douăzeci de ani; deci mama generalului Estienne și a bunicii soției mele e născută probabil în 1840, bunica lor în 1820, străbunica lor Vautrin-Bertrand, în 1800... Să le vie rău! Ei, care înaintea sosirii francezilor, în 1898, n-au nici un reper de dată sigură, aveau în mână o piesă din zestrea unei franțuzoaice dinainte de 1820! A trebuit să le dăruiesc cele patru șervete, fiecăruia câte unul, pe fiecare câte un bilețel cusut, pe care era scris: „Acest șervet făcea parte din zestrea străbunicii bunicii soției consilierului nostru diplomatic Neagu Djuvara“... Dibuiam încă o latură a dificultății noastre de comunicare cu o societate care n-are memorie scrisă.

*

În ultimii ani, mi-am găsit eu însumi o corvoadă (sunt masochist, după cum pesemne ați observat): constatând că ai mei colegi de minister — și, cu atât mai vârtos, miniștrii și funcționarii din celelalte ministere și de la președinție — nu se mai puteau descurca în hățișul de angajamente internaționale, organizații, convenții, acorduri, tratate bilaterale și multilaterale din care făcea parte acum tânăra republică, m-am gândit să le confecționez un repertoriu, ținut la zi, al tuturor acestor angajamente, de la dobândirea independenței — și chiar din vremea colonizării, dacă cumva mai angajau republica.

Mă gândeam, zâmbind în sinea mea, la ironia sorții, care făcea ca prima culegere de *Tratate și Convențiuni ale României* să fi fost, în 1888, opera bunicului meu Trandafir Djuvara, iar eu s-o fac acum, după o sută de ani, pentru această națiune, de care nu mă lega nimic, la capătul lumii... Era desigur o mare deosebire între cele două lucrări:

Tratate și Convențiuni ale României era chiar o culegere a textelor toate. Dar, de un veac încoace, proliferarea angajamentelor internaționale, mai cu seamă a celor din sânul „familiei Națiunilor Unite“, era atât de mare, încât, chiar pentru o țară mică, publicarea tuturor textelor semnate ar fi reprezentat zeci de volume. Volumul la care lucram era doar un repertoriu, un fel de indice: numele acordului, subiectului, data încheierii, data semnării de către Niger, ratificarea, publicarea, eventual denunțarea etc.

Mi-au trebuit vreo doi ani până să alcătuiesc, printre picături, un asemenea volum și apoi alți doi ani ca să conving ministerul că trebuia negreșit să găsească modesta sumă pentru publicarea acestui instrument indispensabil. Am făcut un drum până la Bruxelles, unde găsisem tipografia cea mai convenabilă și, câteva luni înainte de plecarea mea din Niger, apărea cartea și era distribuită pe la toate instituțiile unde am crezut de cuviință. Cartea era, bineînțeles, anonimă... ca și Actele congresului nostru de la Paris din 1959, cu prilejul Centenarului Unirii. Eram specialist de scrieri anonime.

Sper că tinerii mei ucenici de la minister să fi continuat a ține la zi Repertoriul, cu fascicule anuale.

*

Aveam acum șaizeci și șapte de ani. Eram sătul. V-am spus, cred, că vârsta de pensionare pentru francezii din colonii era cincizeci și cinci de ani. De doi-trei ani, mă solicitau Cristina Sturdza și Alexandru Ghika, respectiv președinte și vicepreședinte ai Casei Românești din Paris — instituție reînviată de ei, după o inițiativă dinainte de război a Elenei Văcărescu și a colonelului Petre Ghika, tatăl lui Alexandru, colegul meu; mă solicitau, zic, să vin să-i ajut, cu titlul de secretar general, benevol, bineînțeles.

Îmi făcui socoteala dacă cu pensia de la Securitatea Socială Franceză plus mica pensie nigeriană pot trăi la Paris. Mi-am zis că da și am luat hotărârea ca, în vara anului 1984, să părăsesc definitiv Nigerul. Mă îngrijora, desigur, soarta fratelui Răzvan. Îl lăsam singur și avea trei ani mai mult decât mine — șaptezeci de ani. Era clar că nu voia să se mai întoarcă în țară, dar în Franța va putea oare obține viza de ședere și statutul de refugiat, când se afla, de fapt, de unsprezece ani într-o țară considerată liberă și cu pașaport românesc înnoit de două ori? Își făcea sânge rău, și eu după el. Şi cu ce va trăi la Paris? Am sperat că o soluție va pica din cer și hotărârea mea a fost luată. Dar mai aveam un singur dor, pe care nu-l putusem împlini în

douăzeci și doi de ani: să străbat deșertul Sahara!

Călătoria în Sahara

Aflasem de mai multă vreme, de la László de Parajd, că apucase să facă parte din excursia pe care președintele Kountché o oferea anual, de câțiva ani, contingentului de tineri cooperanți francezi, cărora li se zicea VSN, Voluntari ai Serviciului Național, oarecum echivalentul acelui Peace Corps american de care v-am vorbit. Inițiativa era generoasă: se puneau la dispoziția tinerilor, după treisprezece-paisprezece luni de serviciu în Niger, două sau trei camioane militare cu șoferi, pentru a străbate Sahara timp de cincisprezece zile. Benzina, hrana și eventuala angajare a unor călăuze era în sarcina tinerilor VSN. Mi-am zis că nu se putea să fi stat eu pe acele meleaguri aproape un sfert de veac și să nu fi străbătut Sahara — era rușinos! Acum, lucrul devenise de rutină. Primii care îndrăzniseră să străbată Sahara în mașină, de la nord la sud, fuseseră, la mijlocul anilor ’20, cu o mașină Citroën, cei doi fii ai generalului Estienne de care pomenii mai sus, verii primari ai socrului meu. La întoarcere, unul dintre ei fusese ucis, în teritoriul Nigerului, de rebelii nomazi toubou.

Cu toate că era de-acum un drum mai mult sau mai puțin balizat între Tamanrasset, în Algeria, și Agadès, în Niger, pe unde treceau două-trei mașini sau camioane zilnic, excursiile mai înlăuntrul imensului deșert prezentau mai departe riscuri mari, dacă te aventurai singur, dar câteodată și în convoi. Traversarea de unul singur, chiar pe „șoseaua“ Tamanrasset–Agadès, o încercaseră cu câțiva ani înainte doi tineri într-o „doi cai Citroën“. Fuseseră preveniți la Tamanrasset că era mai prudent să aștepte câteva ceasuri, să apară eventual un camion cunoscând bine drumul și să se ia după el. S-au crezut mai grozavi. S-a ridicat în curând harmattanul, întunecând orizontul și ștergând parțial urmele de mașini. Tinerii au încetinit, uitându-se intens la drum, ca să nu piardă urmele. La un moment dat, urmele se isprăveau în mari încrucișări fără ieșire. S-au oprit și au așteptat. A doua zi, n-au mai găsit semne. Au murit acolo de sete, după câteva zile: se luaseră după urmele unor camioane ale unei expediții de cercetare a petrolului. Locul unde ajunseseră era platforma de unde, după cercetări infructuoase, camioanele expediției se întorseseră pe aceeași cale.

Nici măcar convoaie de mai multe mașini nu reprezentau o garanție absolută. În chiar anul care preceda călătoria mea, un grup de francezi plecase în trei mașini către răsărit, cu scopul de a străbate Sahara de la vest la est. Făcuseră greșeala de a pune toate proviziile, în special de apă, într-o singură mașină. Una dintre celelalte două a rămas în pană și ocupanții ei au trebuit s-o supraîncarce pe cealaltă, pe când mașina cu provizii se împotmolise mai departe, nevăzută. N-au scăpat decât cei doi sau trei din mașina cu provizii, căci au putut supraviețui

vreo opt-zece zile, până au fost reperați de un avion de recunoaștere.

Mai erau însă și imprudenți care aveau baftă. Un american, coleg cu ginerele meu, și soția lui, când au părăsit Nigerul, la sfârșit de misiune, au vrut să se întoarcă via Sahara. El, afro-american, arătând mai curând a indian spălăcit sau a rrom, subțire, delicat, tăcut. Era consul la ambasada americană și i se zicea Cy (*pron.* Sai); era prescurtarea de la Cyrus, numele marelui rege al Persiei antice, fondatorul imperiului ahemenid. Cum s-o fi pronunțat Cyrus în persană nu știu, dar grecii cred că au spus *Kiros* sau *Küros*, și romanii *Kirus* sau *Cirus*, ceea ce a dat la anglo-saxoni, normal, *Sairăs* și, deci prescurtat, *Sai*; tainele foneticii. Ea, evreică din Brooklyn, bondoacă, vioaie, vorbăreață și plină de duh. O perlă. O chema Pearl (pronunțat *Părl*). Amândoi între patruzeci și cincizeci, total asportivi și tufă la mecanică. Au plecat cu Volkswagen-ul lor de douăzeci de ani — ăl dintâi, celebrul, cărăbușul cu doar două portiere și acoperiș fără aerisire. L-au umplut până la tavan cu geamantane, pături, merinde; canistrele cu benzină și cele cu apă, pe acoperiș. Şi, înainte! Să taie Sahara sud-nord, Niamey–Agadès–Tamanrasset–Alger.

Între Agadès și Tamanrasset, în mijlocul Saharei, pana de motor. Coboară amândoi pe arșiță. Pe când cotrobăia Cy în motor, apare o caravană de tuaregi. După vreun ceas, când nu mai pornea motorul, au împins tuaregii: a pornit. Uraaa! Semne mari de mulțumiri și, înainte, pe traseu, către un puț ce li se indicase. Sosesc. Coboară să se răcorească și să îmbuce un sandviș. Pearl își caută geanta. Geantă, ioc. Golesc toată mașina în nisip. Nici urmă de geantă, cu pașapoartele și cu toți banii de drum. Să le vie rău! Ce să facă? Mai trag o găleată din puț să se răcorească. Apare un targhi cu cămila — zic cu cămila, nu pe cămilă, că tuaregii sunt mai adesea pe jos, lângă cămilă, să n-o obosească, că ea duce desagii. Omul știa o boabă franceză. Americanii, disperați, îi spun pățania lor cu tuaregii, de la ultimul popas. El, indignat: cum să facă frații lui o asemenea fărădelege împotriva unor călători dezarmați și nevinovați! Zice: „Hai cu mine înapoi!“ Dar ce să facă cu cămila? Păi, s-o lase în paza cuconei, și îi dă lui Pearl frânghia, pe când cămila bea din jgheab. Şi pleacă Cy cu targhiul. Pearl, rămasă singură în pustiu, terorizată de bestia de la capătul frânghiei. Când se satură de apă cămila, ridică gâtul lung și începe să tragă de funie. Trage și Pearl, speriată. De ce trăgea Pearl, de ce trăgea cămila mai abitir și zbiera înfricoșat. Pearl panicată: ce se face dacă scapă cămila? N-o mai spală nici apele Iordanului. Îngână pe nerăsuflate toate rugăciunile pe care o învățase, copilă, hahamul de la Brooklyn... Şi atunci apare o fetiță de vreo zece ani. Așa e în pustiu: ies câte un om, câte un animal, nu știi de unde. Fetița vine cu ochi mari către sărmana *anassara* de la capătul frânghiei cămilei, ia frânghia, spune cămilei două vorbe pre limba lor. Măgăoaia încetează a zbiera, pleacă blajin capul și le zâmbește. Pearl se stropește cu apă din jgheab și se lasă în jos, că i se muiaseră picioarele.

După vreo două ceasuri, apare mașina cu Cy, targhiul și geanta. Nu lipsea un ban. Îl răsplătesc cu vârf pe targhiul salvator, îi dau un ban și fetiței și iar la drum către nord. La Tamanrasset i-a lăsat mașina de tot. Au lăsat-o și ei de tot. Şi, cu întreg calabalâcul lor, au luat „cursa“ de Alger. E și nebuni pe care-i ocrotește Dumnezeu!

Expediția noastră nu prezenta nici pe departe asemenea riscuri. Erau trei mari camioane Mercedes de opt tone, nou-nouțe, dăruite de guvernul german. Călătoria era programată de armată, orice întârziere la o etapă ar fi fost semnalată. Mi-am dat seama însă, pe drum, că peripețiile nu erau excluse.

Din timiditate, din prostie, nu mai știu de ce, nu făcusem cererea la președinție din vreme, ca să mi se acorde favoarea de a-i însoți pe tinerii VSN. Învoirea mi s-a dat, bineînțeles, îndată, dar tinerii se organizaseră deja, toate proviziile erau cumpărate; eu, acum, care veneam ca un al patruzeci și șaselea participant, când totul era socotit în cincisprezece porții pentru câte trei, puneam probleme. Apoi, s-or fi gândit ei, ce caută moșul ăsta printre noi? Am avut impresia că mingea mea pica prost între popice. Le-am adus și eu provizii de

același soi, în porții ba de unul, ba de doi, ba de trei, ba de altă marcă. Clar că eram pentru junele intendent un încurcă-lume. La rândul meu, intrasem în panică: voi putea, la vârsta mea, să îndur eu aceste șaisprezece zile de viață cazonă, cu căldură ziua, frig noaptea, ore de scuturătură a mațelor, pe banca de lemn a camionului? Nu cumva mă voi face de rușine, cerând mai des oprirea camionului pentru vreo nevoie imperioasă? N-o să mă doară burta, capul, ochii, gâtul?... Ei, aflați că au avut mai toți și gâlci, și puroi la ochi, și migrene, și diaree, de trebuia să oprească mașina la un sfert de oră o dată, numai eu nimic. Dumnezeu e mare.

Am plecat în primele zile ale lui ianuarie 1984, luna când pe acolo e mai răcoare. Erau deci trei camioane militare, unul în frunte, numai cu soldatul șofer și sergentul care comanda mica echipă, iar camionul plin numai cu proviziile de hrană și apă; apoi, două camioane cu șoferii și noi toți — afară de șase motocicliști care ne urmau și din care numai trei vor ajunge la porțile Saharei, ceilalți trei având probleme mecanice chiar de pe parcursul pe șoselele carosabile.

Partea interesantă a început după Agadès, oraș vechi, unde se află o moschee renumită prin forma ei ciudată. Se zice că e din veacul al XVI-lea, restaurată anual, fiind de paiantă. Turnul piramidal e străbătut de zeci de grinzi orizontale care ies în afară și servește muezinului pentru chemarea la rugăciune, moscheea propriu-zisă fiind numai la sol, foarte joasă și întunecoasă. La Agadès mai domnește un sultan, a cărui dinastie pretinde că descinde dintr-un pașă turc — turcului acolo i se zice *tuku*. Sultanul, de când cu regimul francez, nu mai are adevărate puteri administrative, dar păstrează, zice-se, o mare autoritate morală în întreaga regiune care făcea odinioară parte din sultanat. La vreo opt sute de kilometri nord-est de Agadès, se afla și o mică localitate — n-am vizitat-o — numită Seghedin. M-am tot întrebat dacă numele nu i-o fi fost dat de vreun pașă otoman surghiunit acolo ca pedeapsă, după ce va fi fost stăpân în Ungaria, la Szeged, căreia noi (și sârbii, cred) îi zicem Seghedin, după cum, pe vremea lui Țepeș, Budei i se zicea și Budin. Ar fi interesant de lămurit. M-a urmărit adesea, fiind prin țările acelea, gândul că împărăția turcească s-a putut întinde odinioară de la noi până la ei! Ştiți cum se numește lampa în djerma? Fitil. Mai sunt, desigur și cuvintele din toată fosta lume otomană care, la origine, sunt arabe sau persane.

La Agadès, grupul nostru a angajat o călăuză, un targhi presupus a cunoaște cărările din munții Aïr, un vast masiv de piatră neagră, cu piscuri până la 1 900 de metri. Era un om vârstnic, îmbrăcat maiestuos în portul tradițional al tuaregilor. Fost ostaș în armata franceză, vorbea binișor limba. Se așază lângă șofer, în camionul cu provizii care o ia înainte și pornim. Urcușuri vertiginoase, fără nici un drum, în viteza întâi, un camion după altul. Era impresionant. Mă

uitam în spate, plin de admirație, la cei trei motocicliști care șerpuiau după noi printre stânci și pietroaie. Adaug că în fiecare seară, la popas, pe când noi toți ne spălam, mâncam, ne odihneam, ei și așa mult mai osteniți, stăteau cu orele să curețe motorul pe dinafară și pe dinăuntru — de fapt, ca și cavaleriștii odinioară. Îmi aminteam de versul lui Horațiu — *Post equitem sedet atra cura* „în spatele călărețului șade grija cea neagră“.

După vreo două ceasuri, se oprește convoiul. Vine la noi călăuza să ne spună că s-a înșelat de drum. Trebuia să facem cale lungă îndărăt, s-o luăm pe altă vale. Parc-ar fi făcut dinadins ca să ne „pună în atmosferă“. Am scoborât, am urcat, iar am scoborât, până când, tocmai când se roșise orizontul spre apus, am ajuns la șes, într-un fel de lungă vale de nisip, între două parapete abrupte de ardezie neagră. Pe peretele celui din răsărit, umbra ștergea treptat spre vârf lumina soarelui în amurg. În acel „câmpulung“ am poposit de noapte. Cina trebuia luată repede, că noaptea venea îndată după apusul soarelui. Un mic foc de bivuac, cu vreascuri adunate de nu știu unde, focuri „artificiale“ sub cratițe, sticle de vin destupate. Câțiva, puțini, aveau corturi. De pildă, cele cinci-șase perechi, ori tineri însurăței ori din cele cărora nu li se cerea certificatul de căsătorie. Mai toți dormeam pe pământ, în saci de dormit. Mie-mi dăduse o prietenă franțuzoaică un fel de pătură subțire dintr-un material metalic — cică te ferea de frig și pe Himalaya. Eu n-am putut-o suporta nici o noapte. La cea mai mică mișcare, făcea un zgomot de parc-aș fi fost eu însumi de tinichea. Am strâns-o și a rămas la fund de rucsac, dar am tremurat de frig. Nopțile, termometrul scădea la –2°, –3° C. Ai crede că nu-i moarte de om, dar să dormi sub zero, doar cu un sac și cu o pătură militară, suferi. Diminețile, ne trezeam încremeniți de frig, iar spălatul și bărbieritul nu erau o bucurie. Așteptam ceaiul fierbinte ca pe o binecuvântare și cam două ceasuri după deșteptare se urnea coloana, toți cu pături pe noi. Abia pe la 10.00–11.00 începea să ne fie iarăși cald.

Au urmat trei zile în deșertul plat de nisip, în direcția platoului Djado, care domină granița Republicii Niger cu Algeria și Libia. Cu totul alt spectacol. Nisip, nisip și iar nisip, dealuri de nisip, îngrămădite de vânt și care, pare-se, se schimbă, se mută din an în an, înșelând și călăuzele cele mai experimentate. Impresia de straniu, de copleșitor era și mai sensibilă decât în munți. Nu m-am putut reține de o teamă lăuntrică nemărturisită. Ești în ocean, ești la capătul lumii. Singurele viețuitoare pe care le-am întâlnit au fost doi struți care au alergat paralel cu noi și tot atât de iute, la vreo 200 de metri, timp de mai mulți kilometri. N-am înțeles dacă alergau de frică sau dacă chiar acela era itinerarul lor și nici nu le păsa de noi. Optez mai curând pentru prima ipoteză, struțul neavând reputația, în regnul animal, de

a avea o inteligență sclipitoare. Comparam cu găinile nostre, în stare să alerge în fața unui biciclist sute de metri...

O distracție neprevăzută ne furnizau cei trei motocicliști: cu mașinile lor, atât de ușoare față de camioanele noastre, parcă se jucau, se urcau pe dealuri abrupte, coborau cu viteză nebună ca la concursuri de schi. Noi, în schimb, într-una din zile, am avut nenumărate întreruperi, în așa măsură, încât, la un moment dat, m-am întrebat dacă mai puteam ieși din zona nisipoasă. Camioanele se împotmoleau tot timpul și aici a apărut singura mare lipsă în organizarea tehnică a expediției: militarii nu înzestraseră fiecare camion cu câte două „covoare“ de tablă, de pus sub roți, în caz de împotmolire, ci doar pe unul dintre ele. Tehnica era deci următoarea: când roțile camionului începeau să patineze și, vădit, începeau să scurme nisipul în loc să înainteze, acesta trebuia grabnic oprit, ca nu cumva scobirea nisipului de sub roți să meargă până la astuparea șasiului. Dar, de îndată ce camionul încetinea nejustificat și simțeam cum patinează roțile, știam că nu se putea să nu fi scobit barem puțin nisipul. Stop. Toată lumea sărea jos, se coborau cele două „covoare“ sau șine late de tablă ondulată și se strecurau sub roți, ba în față, ba în spate și, dacă roțile scobiseră mai mult de câțiva centimetri, trebuia mai întâi curățit nisipul cu lopețile. Dacă demararea pe acele șine avea succes, mașina musai să continue încet și noi toți, cu greutatea celor două șine, fuga după camion, să arunci înăuntru șinele și să te cațeri tu însuți — și eram vreo douăzeci de fiecare dată. Să fi avut fiecare camion cele două șine trebuincioase, mai treacă-meargă, dar v-am spus că nu era decât o pereche pentru cele trei camioane, așa încât, atunci când se înfunda unul care nu avea șinele la el, cel cu șinele trebuia să vină lângă el și deci să riște, la rândul lui, oprind, să se înfunde când pornește din nou. A fost o zi istovitoare și aproape îngrijorătoare. Nu știu dacă în cele treisprezece-paisprezece ore, cât au rulat motoarele, am făcut mai mult de câțiva kilometri.

Noaptea însă, a fost minunată. Cu toate că eram frânți de oboseală, țin minte, după cina frugală și nelipsitul pahar de vin, când m-am întins pe spate în sacul de dormit, când s-au stins toate focurile, că au încetat toate glasurile și toate zgomotele, spectacolul cerului mi s-a părut atât de nemaivăzut, că era aproape ireal. Aveam impresia că bolta cerului era mai aproape și vedeam cum se închide în jurul nostru. Un albastru atât de închis nu văzusem... decât în mozaicul mausoleului Gallei Placidia de la Ravenna! Vai, cum mi-a putut veni o asemenea comparație? Omul prea citit, care a văzut prea multe — cu alte cuvinte, omul de cultură — nu mai poate avea o senzație pură, nu mai poate percepe provocările din afară, vederile ce-i apar, cu un suflet virgin. Senzația momentului nu se mai imprimă pe o ceară albă. Totuși, stele atât de multe și de strălucitoare nu mai văzusem pe nici

un cer în viața mea și nu mi-a mers gândul la filozofie. Cred că am fost, o clipă, omul primitiv în extaz, descoperind cu o teamă confuză cât de mic și de neputincios era el.

Pe drumul de întoarcere, am străbătut iar o parte din masivul Aïrului, însă mai la nord și la altitudine mai mică. Într-o noapte, am poposit într-o oază. Nu era o oază mare și nici una bogată, cum văzusem uneori în poze. Totul mi-a părut oarecum mărunt și sărăcăcios. Puțini palmieri, iar la pământ diverse culturi alimentare printre care curgeau firișoare de apă — o irigație pornită de la un singur puț. Vădit, micul sat de tuaregi și de negri era atât de econom de apă, că abia am îndrăznit să le cerem apă... pentru spălat tacâmurile, curățate mai mult în nisip. Apă de băut n-am luat decât din provizia noastră din canistre. Am lăsat ceva bani. Ce puteau face cu bani acolo? Ce puteau face cu viața lor acolo? Mă întrebam: în sutele, poate în miile de ani de când neamul lor trăia în acea cumplită izolare și sărăcie, de ce au stăruit pe acel loc? Poate fiindcă, față de nemărginitul pustiu din jur, locul li se părea o bucată de Rai. Am văzut câțiva copii, câteva cămile, câteva capre, câteva găini. Ne apropiam de ultima etapă din zona de deșert: târgul Iferouane. La marginea târgului, pe seară, înainte de a lua masa cu tovarășii mei, am căutat mormântul unei prietene...

> Inginerul Graille, de la Lucrările Publice din Niamey, nu bărbat frumos, dar fizionomie interesantă și om de cultură, îmi fusese câțiva ani de-a rândul coleg în micul grup de teatru amator. Soția lui, frumușică, rotunjoară, inteligentă, îmi părea că face cu el o pereche foarte echilibrată. Îi clasam printre (rarele) perechi fericite. Aflu că divorțează. În vremea aceea, mai era Béatrice la Niamey, care le știa pe toate și care mi-a dezvăluit secretul: ei se iubeau și doreau cu tot dinadinsul să aibă copii, dar de ani de zile nu venea nimic. Acea străduință, ajunsă obsesivă, avusese deodată efectul că bărbatul devenise impotent în fața soției. După un timp, au hotărât să se despartă și să divorțeze, pentru a încerca să-și regăsească, fiecare, echilibrul. Vreo doi ani mai târziu, ea a vrut să vină din nou să-l vadă la Niamey, mai cu seamă că era atât de îndrăgostită de Sahara, că ceruse cu limbă de moarte să fie înmormântată în deșert. A plecat de la Dakar într-un Land-Rover, cu tânăra soție a unui medic în post la Niamey. Urmau să străbată o parte de deșert și mai multe mii de kilometri de Sahel în Senegal, Mali, Volta Superioară (Burkina Faso) și Niger. În apropierea graniței dintre aceste două țări, mașina, mergând probabil prea iute pe șoseaua de „tablă ondulată“, s-a răsturnat. Soția lui Graille a murit pe loc. El, ca să-i respecte ultima dorință, a înmormântat-o la Iferouane, la vreo o mie două sute de kilometri nord-est de Niamey, în fundul lumii. Acolo am văzut, în deșert, lespedea singuratică, a cărei prezență va fi, în curând, pentru toți, un mister. Inginerul Graille a părăsit Nigerul cu o tânără targhi pe care a înfiat-o.

Ultimul popas înainte de Agadès l-am făcut în curtea vastă a unei școli pe care un fel de apostol — mi se pare că era alsacian, ca doctorul Schweitzer — izbutise s-o înființeze acolo pentru școlirea tinerilor tuaregi, cu sprijinul unei organizații nonguvernamentale. Nu mai țin bine minte cum putea funcționa acea școală — cred prin convingerea câte unui grup nomad de a încredința școlii copiii pentru câteva săptămâni sau luni, până se întorcea caravana din nomadismul său pendular. Învățătorul, care trăia acolo cu soția și copiii, ne-a

mărturisit, discret, nedumerirea lui aflând că guvernul hotărâse să-l înlocuiască în anul următor cu un învățător autohton. Citeam în ochii lui tristețea, dezorientarea la gândul de a se afla curând rupt de acel apostolat, de extraordinara realizare pe care o simțea ca fiind a lui. Ce avea să facă el și cum avea să dăinuiască opera sa fără el?... Ar fi trebuit să știe, din Istorie, că e soarta mai tuturor marilor inovatori. N-a fost oare Cristofor Columb readus în Spania în fiare?

> Târziu în noapte, în bivuacul nostru improvizat în curtea școlii, un tânăr targhi ne-a pregătit, după ritualul lor, ceaiul de mentă — de fapt, amestec de mentă și de ceai indian. Mă uitam cum prindea cu degetele lui subțiri mănunchiul de ceai, cum „aerisea" apa făcând să curgă de mai multe ori de sus. Ceainicul era mic pentru câți eram adunați în jurul lui, vreo zece-doisprezece, dar el făcea, neîntrerupt, ceainice pline, cu aceeași migală și gravitate. Fiecare dintre noi — făceam cerc în jurul lui și în jurul focului — a avut dreptul la trei cești, de fapt ceșcuțe, abia mai mari decât o ceașcă de cafea turcească. Și ceea ce mi-a părut ciudat, mie, care sunt mare amator de ceai cum îl fac englezii — și, când beau mai multe cești, le iau din ce în ce mai puțin dulci — era că la ei, dimpotrivă, ceșcuțele de ceai erau din ce în ce mai zaharisite, a treia aproape un sirop!

Am părăsit această „fundație", la început, neîndoielnic, fapta unui singur om pasionat, îndârjit, obsedat de un singur scop, cu impresia că va fi nevoie încă multă vreme de multe inițiative de acestea generoase până ca proiectul alfabetizării acestor nomazi să fie o realitate... Dar probabil că până atunci nu vor mai fi tuaregi.

Tuaregii nu erau, de altfel, singurii care să reziste, mai mult pasiv, la alfabetizare. Era cazul la multe etnii, de pildă la fulani. Guy Georgy, fostul guvernator, în cartea din care am mai citat un pasaj, scrie următoarele: „Chiar șefii fulani cei mai înțelepți se codeau să-și trimite moștenitorii la școală: «Am fost întotdeauna loial față de francezi — îmi spuneau — plătesc impozitele fără să crâcnesc, de ce vrei acum să-mi iei și copiii? Rugăciunea și cuvântul lui Dumnezeu le ajung.» Când le dădeam a înțelege că va veni ziua când își vor pierde comandamentul în folosul altora, mai școliți, îmi răspundeau că soarta lor, ca și a mea, era în mâinile lui Allah." Şi mie această atitudine mi-a fost confirmată de Maitouraré Gadjo, directorul adjunct de cabinet al președintelui Diori Hamani, de care v-am mai vorbit. Mi-a povestit cum, atunci când ajunsese la vârsta de a fi luat la școală franțuzească, tatăl său, un șef *peuhl* din extremul est al Nigerului, prin părțile lacului Ciad, îl trimisese departe de reședința lui, cu un servitor credincios, într-un sătuc lângă un puț. Acolo l-au dibuit jandarmii francezi și l-au luat cu forța de l-au dus la școală. Acum, ajuns „cineva" în noul sistem social și politic, zâmbea, relatându-mi faptul.

> Ca mulți africani, Maitouraré avea o memorie uimitoare. Într-o zi, văd pe masa lui cartea scrisă de fiul mareșalului Paulus în amintirea tatălui său, nefericitul erou al încercuirii Stalingradului. Băgasem de seamă, în convorbiri anterioare, că avea oarecare simpatie pentru nemți, probabil din antipatie pentru francezi. Îi zic:
>
> — Știi că soția mareșalului Paulus era româncă!...
>
> Îmi zice:
>
> — Da, născută Rosetti-Solescu...

Am rămas gură-cască să-l văd pe acest african dintre lacul Ciad și fluviul Niger, care, dintr-o singură lectură, ținea minte cu precizie și excelentă pronunțare numele unei familii de boieri moldovalahi! De necrezut.

Ultimele șase luni la Niamey, din februarie în iulie 1984, au trecut fără să lase în amintirea mea vreo urmă, afară de îngrijorarea pentru viitorul fratelui meu și de preocuparea privitoare la publicarea cărții mele despre țările române între 1800 și 1848. Nu eram bine hotărât nici asupra titlului acestei cărți. La început, mă gândisem că și-ar găsi poate locul în seria deja bine lansată de câteva zeci de ani, „Viața cotidiană la...“ — serie care începuse, cred, cu cartea ilustrului meu profesor de istorie antică de la Sorbona, Jérôme Carcopino, *Viața cotidiană la Roma în vremea lui August*. De curând, apăruse și cartea lui Georges Castellan *Viața cotidiană în Serbia în ajunul independenței, 1815–1839* și mă gândeam că perioada contemporană în Principatele române putea, de asemenea, interesa. În realitate, spectrul lucrării mele depășea cu mult aspectul vieții cotidiene în Principate, așa că, după ce editura care scotea această serie îmi va fi refuzat manuscrisul (ori că se considera proastă cartea, ori că se estima că o istorie a românilor n-avea șanse comerciale pe piața franceză!) am hotărât să schimb titlul cărții[49].

În orice caz, convingerea că voi avea mai multe șanse de a găsi un editor fiind în persoană la Paris atârnase mult în hotărârea mea de a pune capăt lungii mele aventuri africane.

Am păstrat o amintire dureroasă din vremea când căutam cu atâta îngrijorare calea cea mai bună de a-mi publica lucrarea: prietenul Theodor Cazaban îmi scrisese la un moment dat că, aflându-se la un congres alături de renumitul istoric francez P.C., venise vorba despre cartea mea de filozofie a istoriei, pe care zisul profesor o cunoștea; mi-am spus atunci că pot îndrăzni să-i cer un sfat privitor la publicarea noii mele cărți. I-am scris deci la Sorbona, unde-și avea catedra. N-am primit nici un răspuns. Gândind că poate nu-i parvenise scrisoarea, când am făcut un popas de o săptămână la Paris cu prilejul tipăririi la Bruxelles a *Repertoriului angajamentelor internaționale ale Republicii Niger*, m-am dus să depun o scrisoare la domiciliul profesorului, scrisoare în care îl întrebam dacă în scurta mea ședere la Paris mi-ar fi putut acorda câteva minute. Văzând, trei zile mai târziu, că nici de data asta nu reacționa, nu știu ce nebunească mi-a venit de m-am dus la Sorbona în ziua și la ora când avea un curs. Prin ușa crăpată, am constatat că își făcea cursul, dar n-am vrut să împing îndrăzneala până la a-l pândi la ieșire. Am lăsat doar, alături, la secretariat, o carte de vizită, reiterând cererea mea și reamintind că plecam peste trei zile. N-am primit nici un răspuns.

În Statele Unite, un senator care se prezenta pentru a doua oară la alegeri a căzut, fiindcă dintre sutele sau miile de scrisori pe care le primise a omis să răspundă uneia singure, trimisă de o bătrână doamnă. Aceasta s-a plâns la un ziar și a fost de ajuns ca omul politic să fie distrus. În Franța — și, din păcate, și în România — ne-răspunsul la scrisori e lucru curent. În cazul acela, m-a întristat pentru imaginea pe care mi-o făcusem despre acest savant, foarte prezent, pe un ton moralizator, în mass-media franceze.

În ultimele săptămâni, am trăit iar apăsarea, tristețea unei mutări cu toată casa — a câta din viața mea, că au fost zeci? Am vândut câteva tablouri, am dăruit toată discoteca drăguței compatrioate Ella, i-am lăsat lui Răzvan cele trebuincioase în casă, că se muta într-un mic studio, într-un bloc. Iar la 1 august 1984, după câteva recepții la

minister și pe la prieteni, luam avionul de Paris totuși cu o strângere de inimă — se închidea încă un lung capitol din viața mea — ce avea să urmeze?

Note

47. O, rahat, rahat divin/Numai tu ești de huzur/Trandafirul e cu spini/Rahatul, fără cusur!

48. Scris în 2001. În 2005, e ambasador la Paris.

49. Care va fi în cele din urmă, în ediția franceză, *Le pays roumain entre Orient et Occident. Les Principautés Danubiennes au début du XIXe siècle*, Paris, Publications Orientalistes de France, 1989; iar ulterior, în traducerea română, *Între Orient și Occident. Țările române la începutul epocii moderne*, Humanitas, București, 1995.

Partea a treia

Intermezzo la Paris (1984–1989)

Trei ani înainte de revenirea mea la Paris, murise soacra mea, într-un spital la periferia Parisului. Venisem de la Niamey îndată ce aflasem de gravitatea stării sale, iar întâmplarea a făcut ca, în schimbul pe care-l făceam pe lângă muribundă — soția mea, fiica mea și eu —, în ultima ei noapte să-i fiu eu la căpătâi. Era prima dată când privegheam pe cineva. (Experiență pe care o voi avea din nou, cincisprezece ani mai târziu, încă și mai dureroasă, când voi sta la căpătâiul fratelui meu, lovit de un cancer.)

Am mai spus că mă înțelegeam foarte bine cu dânsa. Splendidul ei apartament din rue de l'Université devenise, de treizeci de ani, căminul meu, casa mea. Soția mea s-a grăbit să-l vândă, cu toate că o sfătuisem insistent să n-o facă. Argumentul economic era valabil: aveam amândoi pensii prea modeste pentru întreținerea unei asemenea locuințe datând din veacul al XVII-lea, deci cu dese reparații, iar soluțiile pe care i le-am propus, de închiriere sau de vânzare parțială, nu le-a luat în seamă. Avem caractere diferite: eu sunt extrem, poate chiar excesiv de atașat de locuri și de case, ea nu. S-a despărțit fără oftat și părere de rău de acea casă care era a familiei ei de o sută cincizeci de ani. De asemenea, în 1964, după moartea tatălui ei — revenit la Paris din Indochina, care era în plină revoluție —, a vândut micul lui apartament și a cumpărat o căsuță țărănească în Normandia, din care, cu talentul ei de decoratoare, făcuse în douăzeci de ani o mică bijuterie. A vândut-o, ca să cumpere alta, în Bretania, la mare. Şi aici exista o rațiune — dar a părăsit fără regret mica operă care-i ceruse atâta trudă. Acum, după alți cincisprezece ani, a vândut și casa din Bretania… La Paris, a cumpărat, la vreo trei sute de metri de fosta locuință, care avea șapte camere și tot atâtea dependințe, un apartament de două camere, iar eu m-am mutat într-un mic apartament, proprietate a unei prietene de-ale ei, puțin în afara Parisului, la Boulogne. Casa, modernă, nu era urâtă și aveam în acel colțișor al meu mobile frumoase, stil, de la soacra mea. Dar această mutare la periferie, din centrul Parisului și din cartierul care mi-era cel mai drag, mă afecta profund. Mi se spunea, ca o mângâiere, că aveam metroul la colțul imobilului… Mersi. Până la fiica mea sau până la sediul Casei Românești, făceam o oră — pe sub pământ.

„Casa Românească"

Am luat contact îndată, bineînțeles, cu „Casa Românească". Cum am mai spus, „Casa Românească" reînființa o instituție închipuită înainte de război de Elena Văcărescu și de colonelul Petre A. Ghika. Renăscuse recent, din inițiativa a două persoane „de origine socială

nesănătoasă“, Cristina Sturdza și Alexandru Ghika. Cristina Sturdza era o femeie energică, inventivă și animată de un puternic simț patriotic — cu toate că n-avea pic de sânge românesc în vine! Tatăl ei, colonelul Tileman, era un refugiat rus de origine baltică, iar mama ei aparținea unei familii de armeni bogați din Bucovina, Pruncul, făcuți baroni de austrieci la sfârșitul secolului al XVIII-lea — numele ei de fată era deci Tileman-Pruncul și capriciul genelor ereditare făcea să tragă mai mult de partea armenească decât de cea germano-rusă, și totuși, din acest amestec, să pară româncă get-beget. Soțul ei, Grigore Sturdza, era strănepotul lui Mihai vodă Sturdza al Moldovei și nepot de fiu al beizadelei Grigore Sturdza, poreclit „Vițelul“, din cauza forței sale herculeene — el clădise, la sfârșitul secolului al XIX-lea, palatul de stil rococo unde a funcționat Ministerul de Externe până în anii când am intrat eu la minister și a fost dărâmat (cum dărâmăm noi, sistematic, tot trecutul) când s-a mutat ministerul în noua clădire adiacentă, azi sediul Guvernului din Piața Victoriei. Grigore, soțul Cristinei, avusese ceva talent literar. Când am revenit însă la Paris, era de-acum „cam obosit“ și s-a stins în anul următor.

Colegul meu Alexandru Ghika — pe care l-am mai pomenit aici — era fiul colonelului Petre Ghika (din Ghiculeștii din Moldova, ramura „Brigadier“). Acesta din urmă înființase, cum am spus, „Casa Românească“, pentru a face mai cunoscută România în Franța. Izbucnirea războiului în 1939 pusese capăt activității acestei asociații și acum se făcea o nouă încercare, cu aceeași denumire.

Cristina Sturdza, introdusă pe lângă doamna Chirac când Jacques Chirac era primar al Parisului, obținuse pentru „Casa Românească“ un apartament din dotarea Primăriei, situat nu departe de Gara de Nord, pe rue de Flandre. Era la etajul 4 dintr-un imobil vechi, aflat probabil de pe atunci pe lista dărâmărilor proiectate în vederea lărgirii străzii. Calul de dar nu se caută la dinți, astfel încât asociația se instalase acolo cu birouri, cu salon de conferințe în care puteau să se înghesuie șaptezeci-optzeci de persoane și, mai cu seamă, să încapă în rafturi și, în dulapuri, toată prețioasa bibliotecă a Fundației „Carol“ (unde fusesem — cum ați văzut — secretar general din ’58 până în ’61); căci fundația, din lipsă de fonduri și după scandalul procesului Veniamin, își încetase activitatea, fără însă a se fi dizolvat oficial. Astfel, „Casa Românească“ păstra deocamdată în depozit această bibliotecă de câteva mii de volume disponibile zilnic publicului, mai toate cărți de istorie sau de literatură română ori cărți străine despre România.

Secretariatul era asigurat zilnic de câțiva voluntari devotați, dintre care cea mai asiduă era Ruxandra Pelazza, fiica profesorului politehnician Alexandru Guțu, căsătorită cu un simpatic inginer italian, filoromân. Mai cu seamă, asociația primise de curând cel mai prețios recrut în persoana profesorului Cicerone Poghirc, renumitul

romanist și indo-europenist, fost profesor la Universitatea din București și director al învățământului superior care, și el, „alesese libertatea“ de curând. Avusese șansa să găsească un post de profesor de limbi romanice la Universitatea din Bochum, în Germania de Vest, care-i îngăduia să grupeze însă orele de curs în câteva zile la două săptămâni o dată, astfel încât se stabilise cu soția și cu fiul la Paris. C. Poghirc aducea „Casei Românești“ nu numai prestigiu științific și dinamismul său la festivitățile noastre românești, dar, de asemenea, acces permanent la sălile și amfiteatrele Sorbonei pentru manifestări academice mai solemne.

Principala activitate consta deci în organizarea unor conferințe destinate unui public românesc ori, mai ambițioase, destinate, cu diverse ocazii, și străinilor. Un timp, am avut niște prelegeri de istorie a românilor ale istoricului Matei Cazacu, destinate copiilor. Aveau un farmec deosebit și le urmăreau mai asiduu adulții decât copiii, pe care nu prea mulți părinți s-au obosit să-i aducă regulat. Mare succes aveau serbările din ajunul Crăciunului, ținute de obicei în saloanele mai spațioase ale bisericii greco-catolice din rue Ribera. Erau pe jumătate improvizații și, câțiva ani, au avut asistența unui mic cor de foarte bună calitate, animat de perechea Ion Ilie Brie. Îmi bătea inima și-mi veneau lacrimi când începeau unele colinde ca: *O, ce veste minunată*… care mă ducea, ca în vis, în dulcea mea copilărie.

În primul an — în iarna 1984–1985 —, am organizat o seară de citire din manuscrisul meu *Țările române între Orient și Occident*, pe când nu găsisem încă editor. A venit multă lume, de nu încăpea toată în salonul de conferință. În rândul întâi, luase loc Mircea Eliade, aflat din întâmplare la Paris. Era deja grav bolnav și m-am simțit vinovat de a fi pricina unei așa mari oboseli pentru el. L-am întrebat de ce își lăsase barbă (găseam că nu-i ședea bine și că-l îmbătrânea grozav) — mi-a răspuns că artrita pe care o avea la mâini nu-i mai permitea să se bărbierească. Am greșit citind prea mult, aproape două ceasuri, și vedeam pe fața soției sale, Cristinel, îngrijorarea privindu-l și pândind semnele de oboseală. Când ne-am despărțit, mi-a spus o frază neașteptată:

— Nu știam că ai așa talent literar!…

Mi-a mers la inimă. Se afla în sală și Constantin Tacu, care înființase prestigioasa editură *Les Cahiers de l’Herne*. A venit să-mi spună că voia să-mi publice cartea. Mi-am pus îndată mari speranțe în oferta lui, căreia nu i-a dat curs.

Nici cartierul, nici imobilul în care se afla „Casa Românească“ nu-mi plăceau. Ca un făcut, pentru a-mi adăuga încă un motiv de antipatie, stația de metrou cea mai apropiată, unde musai trebuia mers, se numea Stalingrad! Iar cartierul de lângă stație, purtând frumosul nume *La Goutte d’or* „picătura de aur“, era populat în majoritate de negri.

Într-o zi, la ora prânzului, așteptam metroul în stație — stație aeriană. Pe amândouă cheiurile, din mai multe zeci de călători care așteptau trenul în ambele direcții, eram

singurul alb și nu se putea ghici că nici eu nu eram franțuz. Era desigur un caz-limită. Dar, pe toate liniile metroului parizian și în toate vagoanele, pasagerii indo-europeni sunt de-acum minoritari. Îmi veți zice că francezii sunt cei bogați care umblă cu mașina, la suprafață. Poate. Pentru mine însă, acest metrou, cel mai comod și mai civilizat din lume, e, în același timp, locul care-mi prefigurează cu o neliniște pe care n-o pot stăpâni, sfârșitul dominației indo-europene. Desigur, metroul din Paris nu-i tot Parisul. Nici Franța. Nici Europa. E metroul parizian, ceva *sui-generis*, Turnul Vavilonului de-a-ndoaselea, adică sub pământ, cu capul în jos. Vezi de toate!

Negri-negri
Negri tamuli
cenușii
cafenii
cafea-cu-lapte
galbeni
și chiar câțiva albi.
Apoi cei cu barbă care umblă în șort.
Cei ce zbiară într-o limbă pe care n-o înțelegi.
Cei ce-și pun picioarele pe bancheta din față.
Cei cu perciuni
Cei roși în cap
Cele cu cățelușul în paner…
Din când în când, și un domn bătrân cu cravată, cu fața trasă, trădând o tragică tristețe. Probabil un fost aristocrat local…

Pe lângă aceste impresii, sunt și statisticile. S-a publicat în 2000 o statistică privitoare la copiii școlilor primare din cele patru departamente din jurul Parisului, inima Franței: 45% dintre copiii de școală erau copii de imigranți. Cifra e impresionantă — și e totuși incompletă! Căci nu ne dă cifra copiilor ai căror bunici au fost imigranți. Or, un copil de șapte ani poate avea un bunic între cincizeci și șaizeci de ani, el însuși imigrat în Franța după al doilea război mondial; astfel încât numărul copiilor de școală de origine străină să treacă mult peste 50%. Nu-i nevoie să fii Oracolul din Delfi ori Mafalda, nici chiar specialist în demografie ca să poți prevedea că, dacă se mențin actualii parametri, populația Franței, peste trei generații, adică în mai puțin de 100 de ani, va fi 50% metisă sau originară, la două-trei generații, din lumea a treia. Tinerii din generația nepoatei mele nu par îngrijorați sau întristați de această perspectivă și perechile bicolore li se par firești. De altfel, nepoata mea are deja două verișoare, din marea burghezie și chiar din aristocrația franceză, care sunt căsătorite cu negri!

Nu e vorba aici să ne speriem și să vrem să ne împotrivim în stilul lui Le Pen — care, dacă-i adevărată învinuirea ce i s-a adus că a participat la torturi în timpul războiului din Algeria, e un tip odios; și s-a lăsat și prostit de a venit să-l sprijine la noi pe Vadim Tudor, închipuindu-și că un „național-comunist din fostul lagăr socialist“ ar putea fi asimilat cu un naționalist occidental. A fost probabil indus în eroare de un cunoscut „agent de influență“ român, care, fiindcă are mamă unguroaică și soție evreică, se crede obligat să facă pe ultranaționalistul cu gură mare.

E doar vorba să fim conștienți de momentul istoric pe care-l trăim, să fim lucizi, să știm că asistăm la primele faze ale unei schimbări radicale a civilizației noastre. Avea dreptate Berdiaev, chiar din anii ’20, să vorbească de „Un nou Ev Mediu“.

Veți zice: e Franța, nu ne privește. Înseamnă a uita că Franța a fost, de la începutul civilizației noastre europene, dacă nu totdeauna un model, în orice caz totdeauna un

prototip; acolo s-a făcut prima sinteză dintre romanici și germanici; acolo s-a născut sistemul feudal care s-a întins apoi în mai toată Europa; acolo a apărut prima artă tipică a noului ciclu de civilizație, stilul romanic, apoi gotic; de-acolo au pornit cruciadele; acolo s-a maturizat sistemul monarhiei absolute și prima mare republică europeană. Mai grav: acolo a început scăderea demografică, azi întinsă dramatic în toată Europa. E deci firesc să ne așteptăm ca actualul prototip francez să se răspândească ineluctabil „de la Atlantic la Ural"…

Azi, în toată Europa rata nașterilor e departe de a mai acoperi rata deceselor. E deci clar de-acum că rasa noastră „caucaziană" vrea să se stingă. Dar, dacă acesta e planul voit de Dumnezeu, atunci trebuie să ne încredem că, peste câteva sute de ani, viitoarea civilizație cafenie va fi superioară civilizației noastre de care suntem atât de mândri, pe care am crezut-o nemuritoare, ale cărei prime spasme de agonie le surprindem azi cu ochii noștri, atunci când avem ochi ca să vedem.

*

De ce ți-e frică nu scapi! Ca la un an de la sosirea mea la „Casa Românească", primeam de la Primărie înștiințarea scrisă de evacuare, imobilul urmând a fi dărâmat. Etaj după etaj, casa se golea și, încet-încet, ușile și ferestrele erau astupate cu cărămizi cimentate pentru a evita „squaterizarea". Aspect din ce în ce mai sinistru când urcam spre etajul 4. Noi, până să găsim o nouă locuință, trăgeam de timp, mai câștigam o lună-două, speram chiar un an-doi. Într-o dimineață, găsim ușa spartă, apartamentul răvășit tot, sertarele deschise, frigiderul golit și — mai grav — câteva lumânări care, vădit, arseseră noaptea cu ceasurile. Din fericire, hoții n-au avut ce face cu cărțile, tablouri de preț nu erau, nici bani prin sertare. Dar hotărârea noastră a fost luată pe moment: trebuia puse toată biblioteca și cele câteva mobile într-o magazie de mobilă. Am ales-o pe cea mai cunoscută pe piața pariziană, Casa Bailly, și am asigurat biblioteca pe trei luni, la cât ne permitea punga, anume, cred să-mi amintesc, 300 000 de franci. În ultima noapte din cele trei luni ale asigurării, un incendiu monstru a consumat tot imobilul Bailly, șase etaje, din pivniță până-n pod. Pagube de sute de milioane de franci francezi, punând această mare întreprindere în pragul falimentului. Așa a pierit frumoasa bibliotecă a Fundației „Carol" de la Paris.

În momentul când veniseră lucrătorii de la Bailly cu cartoanele lor,

îi spusesem Cristinei Sturdza că nu mă lăsa inima să văd îngrămădite în aceste lăzi anonime și cărțile mai rare pe care le aveam. În grabă, am ales vreo zece-douăsprezece volume vechi, legate frumos, printre care cele două ale Istoriei imperiului otoman de Dimitrie Cantemir, ediția franceză de prin 1740, și le-am pus într-un mare geamantan pe care l-am dus în mansarda în care locuia Cristina. Sunt singurele cărți care au scăpat de prăpăd.

La câteva zile după dezastru, a venit la noi un comisar al Serviciului Francez de Apărare Internă (DST), ca să ne întrebe dacă aveam vreo suspiciune, vreo bănuială că incendiul ar fi putut fi provocat. Francezii nu uitaseră „afacerea Caraman“ și alte isprăvi ale Securității române, nici cadavrul aruncat de curând pe geam la ambasada română din Paris… Noi am răspuns cinstit că nu aveam nici un indiciu care să ne dea de bănuit că ar fi putut fi o mână criminală.

Această calamitate, adăugându-se la moartea soțului și la pierderea sediului asociației noastre, a avut probabil un efect dramatic asupra sănătății Cristinei Sturdza. După câteva săptămâni, a început să sufere de amețeli. S-a diagnosticat apoi o hemoragie cerebrală. A zăcut câteva zile într-un spital și a murit. I-a succedat la președinția „Casei Românești“ Alexandru Ghika.

De la Primăria Parisului, nu venea nici un răspuns la cererea noastră de a căpăta alt sediu, cu toate că noi făcuserăm o „revenire“. La insistențele noastre prin telefon, eram duși cu vorba de funcționarii competenți. Mi-aduceam aminte de gluma veche de la noi: „Mai fă o petiție și treci din când în când“…

Mi-am luat inima în dinți și am cerut o audiență la doamna Chirac, care avea o funcție și deci un birou la Primărie (*Hôtel de Ville*). Mă împrietenisem la Niamey cu sora ei, Catherine de Monclin, care șezuse pe acolo vreo trei ani cu bărbatul ei, inginer geolog. Ne mai vedeam din când în când la Paris, mai cu seamă prin mijlocirea prietenilor noștri comuni, d'Hausen. Am crezut deci mai sigur să înaintez cererea prin Catherine. Am fost primit cu multă amabilitate, am discutat verzi și uscate și, după puține zile, am putut vedea, tot la Primărie, rezoluția pozitivă pusă de Jacques Chirac pe cererea noastră. Curând după aceea, intram în noul nostru sediu. Clădire nouă, încă nelocuită, din păcate însă mai neîncăpătoare decât în rue de Flandre…, dar e drept că nu mai aveam bibliotecă! Alt cusur: era și mai departe, în arondismentul al XX-lea, lângă Porte de Montreuil. Ce să-i facem? Încă o dată: „calul de dar nu se caută la dinți“… Şi iar așa, ca o mângâiere, mi se vântura că era pe linia mea de metrou! Dar la celălalt capăt. Un ceas dus, un ceas întors, sub pământ. Fiind, și într-un cap, și în celălalt, la două stații de Terminus, găseam în general un loc așezat, puteam citi sau scrie, sau chiar dormi — o dată, m-a trezit conductorul la capătul liniei. Bine că n-am pățit ca acel prinț iranian

de origine afgană, căruia mă prezentase doctorul Pidoux, fiindcă se zicea înrudit cu Cantemir… deci am fi fost rude! Avea un post important la UNESCO, la Paris. Într-o noapte, controlorul metroului a vrut să-l trezească la capătul liniei, dar era mort.

Altă trăsnaie: iarăși pe băncile școlii!

În anii când lucram la cartea de istorie românească, ba chiar înainte, pe când o pregăteam în gând, mă obseda ideea de a scrie și o scurtă istorie a popoarelor balcanice sau, mai precis, din tot sud-estul european, încredințat fiind că propria noastră istorie era de neînțeles dacă nu era cuprinsă în întreaga istorie a acelei zone. Plănuiam, pentru a cunoaște istoria vecinilor noștri slavi, să învăț una dintre limbile lor. Am ezitat între bulgară și sârbocroată. Bulgara prezenta interesul că istoria noastră era mult mai intens legată de istoria bulgarilor și că slavismele din limba noastră proveneau din aceeași ramură slavă ca limba bulgară. În schimb, studierea sârbocroatei îmi dădea prilejul de a pătrunde în lumea mult mai deosebită, mai pestriță, a Iugoslaviei, cu o mare varietate de limbi, de dialecte, de religii și de trecut istoric. Am optat deci pentru sârbocroată și am hotărât să urmez cursurile acestei limbi la vestita școală a limbilor orientale — prescurtat Langues'O, care-și schimbase de curând statutul universitar și denumirea în Institut National des Langues et Civilisations Orientales — INALCO.

Iată-mă, la șaizeci și opt de ani, pe băncile școlii din rue de Lille nr. 2, alături de vreo douăzeci de tineri, mulți dintre ei de origine iugoslavă, copii de refugiați politici sau de imigranți, care se uitau cu mirare sau ironie la moșul student, mai cu seamă că, spre desfătarea ochilor mei, majoritatea erau fete! Iarăși graba de dimineață și alergarea către autobuz sau metrou pentru a fi la oră în clasă. Apoi, ce concentrare, ce efort pentru a înțelege o nouă limbă, pentru a reține un nou vocabular în care regăseam prea puține cuvinte din masa cuvintelor noastre slave. Îmi dădeam seama, pe pielea mea, de deosebirea față de o memorie tânără. Examenele le-am trecut, de fiecare dată, la sfârșit de an, cum trece boul înot o gârlă adâncă, doar cu coarnele și nările afară din apă... Am isprăvit școala fără să fiu în stare să leg o singură propoziție corectă în sârbocroată. În schimb, am tradus în franțuzește un capitol superb dintr-o carte a lui Miroslav Krleža, traducere care a fost publicată într-o revistă iugoslavă de la Paris. M-a pasionat truda ce mi-o dădusem și sunt foarte mândru de rezultat! Ar trebui să-l transcriu și în românește, că textul lui Krleža e o capodoperă.

De fapt, cum am sugerat mai sus, interesul era altul: descopeream marea varietate a limbilor și dialectelor; splendoarea cântecelor bătrânești, ciclul de la Kosovo, ciclul lui Marko Kraljević; mari autori

contemporani ca Miroslav Krleža și Ivo Andrić[50]; specificitatea Muntenegrului și *Cununa muntelui* a lui Petar Petrović Njegoš, ultimul poem epic al Europei; incertitudinea etnică a Macedoniei și ciudata pătrundere a islamului în Bosnia și Albania. Toată istoria Balcanilor îmi apărea în altă lumină.

Cea mai neașteptată consecință a fost însă alta: inițierea unei cărți despre aromâni! Şi aceasta, ca de atâtea ori în viața mea, dintr-o pură întâmplare. În anul II, aveam un curs de etnografie, făcut de tânăra Danielle Masson, bună cunoscătoare a moravurilor și folclorului din sud-estul Europei — petrecuse un an și în Maramureș. Ca examen final, a cerut fiecărui student să facă o comunicare orală de douăzeci de minute despre un subiect ales de el însuși, din afara cursului ei și care, eventual, să aducă ceva nou colegilor (unul a ales să ne vorbească despre bucătăria ucraineană!). Eu am ales să le vorbesc despre aromâni, fiindcă fusesem neplăcut surprins că nici în cursul de etnografie, nici în cel de istorie al profesorului Georges Castellan nu se spunea o vorbă despre romanitatea sud-dunăreană sau, dacă era evocată în două cuvinte, era numai pentru a critica intervenția României, pasămite abuzivă, în această problemă balcanică. Cum să înghesui însă eu, în douăzeci de minute, noțiuni esențiale despre un subiect atât de vast? În ziua când mi-a venit rândul, domnișoara Masson, generoasă, nu m-a întrerupt decât după un ceas și jumătate!... Proba cuprindea și rezumarea în scris a comunicării. Pe a mea, am comprimat-o în șaisprezece pagini de text bătut la mașină. Apoi, am avut ideea „genială“ de a trimite o copie a acestor pagini profesorului Castellan, îndrăzneală pe care am socotit că și-o putea permite un student mai vârstnic decât profesorii! Altă dibăcie a mea a fost de a povesti mai prelung în ultimele pagini ale rezumatului „aventura culturală“ a baronului Gheorghe Bellu (în Franța, Georges de Bellio) — coborâtor din celnici aromâni ajunși bancheri la Viena, apoi mari boieri în Țara Românească — care a fost, la Paris, primul și cel mai generos mecena al pictorilor impresioniști în vremea dificilelor începuturi ale acestei mari școli franceze de pictură. Ştiam că pe francuji, în general, nu-i interesează istoria altor popoare, decât dacă mai are și ceva legătură cu istoria Franței! Dibăciile mele au prins din plin. Câteva zile mai târziu, se ținea un mare colocviu organizat de INALCO, în colaborare cu *Society for Romanian Studies* (USA), *L'Association Internationale des Études Roumaines* (Amsterdam) și *L'Institut du Monde Soviétique, d'Europe Centrale et Orientale* (IMSECO-CNRS, Paris), consacrat istoriei și culturii române. Eram și eu înscris cu o comunicare despre o recentă descoperire, *Memoriile inedite ale lui Ion Bălăceanu*, diplomat din primele timpuri ale independenței noastre, adevăratul „inventator“ al candidaturii lui Carol de Hohenzollern-Sigmaringen la tronul României.[51] La începutul

congresului, în curtea de onoare a școlii, îl văd pe profesorul Castellan venind spre mine vioi și spunându-mi:

— Domnule Djuvara! Foarte interesant ce ai scris despre aromâni! Nu vrei să ne faci pe această chestiune un număr întreg al revistei noastre anuale?

Surprins și totodată încântat de această ocazie neașteptată, i-am răspuns pe loc afirmativ, adăugând însă că va trebui negreșit să găsesc și alți colaboratori, mai competenți decât mine — m-am gândit îndată la romanistul Cicerone Poghirc și la bizantinistul Petre Năsturel. După o consfătuire cu ei doi, l-am mai recrutat pe orientalistul Matei Cazacu, pe profesorul austriac Max Demeter Peyfuss, autor al unor importante lucrări despre Moscopole și despre chestiunea aromână în secolul al XIX-lea, în fine, pe tânăra sociolog Mihaela Bacu — fiica unui fârșerot imigrat în România și fost deținut politic sub comuniști. La specialiști aflători în țară nu îndrăzneam să apelăm, din cauza dificultății de corespondență și de teama unor interferențe politice.

Timp de trei ani, am lucrat paralel, întrunindu-ne din când în când pentru a ne coordona lucrările, fiecare autor fiind liber să-și expună punctul său de vedere. Singura chestiune care a provocat oarecare nedumerire și lungi discuții între Poghirc, Năsturel și mine a fost marea întrebare: sunt oare aromânii băștinași în locurile unde se află majoritar (Munții Pindului, Tesalia, Epir), sau sunt coborâți de la nord, din apropierea Dunării? Poghirc și eu însumi pledam categoric pentru prima ipoteză, Năsturel era partizan al tezei imigrării. În cele din urmă, dezbaterile dintre noi avură drept urmare să-i inspire lui Năsturel o nouă și originală soluție a problemei (inspirată din asemănarea cazului cu acel al Bretaniei franceze, unde se pare că e dovedită persistența unui vechi strat celtic neromanizat, dar și imigrarea unor populații fugite din insula britanică). Aromânii ar putea fi și ei un amalgam de același fel, între, pe de o parte, romani și localnici romanizați — care au păstrat, de pildă, mai multe toponime antice de-a lungul *Viei Egnatia* (Durazzo–Salonic–Constantinopole) — și, pe de altă parte, daco-romani împinși, mai târziu, de valul slav, de la Dunăre, către sud.[52]

Astfel apărea, în 1989, nr. 8 al *Caietelor Centrului de Studii al Civilizațiilor din Europa Centrală și de Sud-Est*, „Publications Langues'O", cu titlul *Les Aroumains* și o bună prefață a profesorului Georges Castellan. Poghirc trata despre cucerirea și colonizarea romană în Peninsula Balcanică, Năsturel despre aromâni în epoca bizantină, iar Cazacu în epoca otomană. Eu încercam să dau de urma celor mai cunoscute dintre familiile aromâne care s-au distins în diaspora; Peyfuss ne vorbea despre situația aromânimii în veacul al XIX-lea, veacul revoltelor naționale. Micaela Bacu, în sfârșit, prezenta un tablou destul de sumbru al perspectivei actuale de supraviețuire a

acestei îndărătnice rămășițe a unei romanități bimilenare. Fără falsă modestie, consider că acest mic volum reprezintă nu numai prima sinteză completă a problemei aromânești într-o limbă de circulație internațională, dar și rezumatul cel mai obiectiv al problemei, chiar pentru cititorul român[53].

Printr-o altă fericită întâmplare (mă aflam pesemne, momentan, sub o constelație favorabilă!), pe când mă căzneam cu fiori și scrâșniri din dinți să-mi bat, pentru prima oară, la un computer studiul din *Les Aroumains* și să fac corectura întregului volum, găseam și soluția publicării la o mică, dar foarte serioasă editură, „Publications Orientalistes de France“, a volumului meu de istorie despre procesul de occidentalizare a Principatelor române la începutul veacului al XIX-lea. Soluția fusese găsită prin lansarea unei subscripții. Cartea apărea în vara anului 1989, cu o frumoasă copertă, reproducerea în culori a portretului din 1836 a unui strămoș matern, marele vornic Grigore Grădișteanu, ultima generație care mai purta straniile, dar somptuoasele veșminte din epoca turco-fanariotă.[54]

Noua configurație a emigrației în anii ’80

După o lipsă de douăzeci și trei de ani din Europa, întretăiată de scurte șederi în vacanță, mă aflam iarăși în mijlocul grupului de refugiați români din Franța, cu impresia, la început, că acea lungă absență nu fusese decât o paranteză, viața mea reluându-și cursul acolo unde fusese întrerupt. Curând, aveam să-mi dau seama însă că emigrația română era de-acum de altă componență, cu și mai multe nuanțe și deosebiri în țesutul ei decât în primele timpuri de după război. Cele dintâi grupuri fugite înainte de consolidarea — îmi vine sub pană chiar cuvântul „eternizarea“ — regimului comunist în țară se spărseseră, se răzlețiseră. Unii emigraseră peste ocean, alții își găsiseră un rost în Europa, întemeiaseră o familie, de cele mai multe ori mixtă, se integraseră în societatea țării-gazdă, marea majoritate mergând până la naturalizare. În unele țări, ca Franța, această consacrare oficială a „integrării“ era chiar indispensabilă pentru a-ți face un loc în „câmpul muncii“, cum s-ar fi zis la noi. În Franța, ideea că ar putea exista o naționalitate cu două fețe, una trecută, păstrată în suflet, cealaltă prezentă și oficială, era de neconceput. Întrebarea, aparent nevinovată, pe care anchetatorul o punea câteodată candidatului la naturalizare: „Ce limbă vorbiți acasă?“ era o capcană. În Statele Unite, puteai fi româno-american, italo-american sau polono-american, în Franța nu puteai fi româno-francez, italo-francez, polono-francez. Vedeam cu întristare cum unii compatrioți, unii prieteni, unii foști colegi de minister, dacă făceau cerere de naturalizare, încetau să se mai arate printre români — mai cu seamă la întruniri publice —, de parcă le-ar fi fost teamă să nu se raporteze unde nu trebuia că nu-s

încă destul de franțuji, nu s-au lepădat încă de tot de pielea din născare. Așa s-a retras din rândurile noastre Mihai Romniceanu (fiul acelui ministru liberal impus scurtă vreme de Aliați în guvernul Groza). Extrem de inteligent, fusese primul la concursul de intrare la Externe în promoția mea. Căsătorit cu o franțuzoaică coborâtoare dintr-un mareșal al lui Ludovic al XIV-lea, s-a naturalizat francez și a făcut o carieră rapidă, ca director de bancă în America de Sud. A murit tânăr. Unii, la naturalizare, își schimbau și numele. Simpaticul meu coleg, brașoveanul Nicolae Oancea, devenise monsieur Anceau (pronunțare aproximativă Ănsô!) — e drept că, să-i zici pe franțuzește Ouantcha, prea arăta venetic!

Stratul vechilor refugiați se subțiase, așadar, de tot. În schimb, începuse să apară în anii ’70 un nou val de refugiați, cu un mental diferit; motivația fugii din țară nu mai era teama de arestare, de schingiuire sau de persecuție, cu speranța de a se întoarce curând, o dată cu răsturnarea situației. Acum, nădejdea unei schimbări a regimului, a unei surpări a ansamblului sovietic și a unei eliberări a tuturor „țărilor captive“ din lagărul socialist pierise cu totul. Cine evada acum din țară pleca fără gând de întoarcere, pleca într-adevăr ca emigrant, nu cu iluziile noastre, a celor din anii ’40–’50. Evreii plecau în masă către Israel. Şvabii și sașii părăseau, și ei, locurile lor ancestrale, când puteau fi „cumpărați“ de Germania. „Moldovalahii“ noștri, sărmanii, numai așa, câte unul-câte unul, ori dezertând în cursul unei misiuni în Occident, ori fiind ceruți insistent de un guvern apusean, ori fiind și ei „cumpărați“, pe filiere mai mult sau mai puțin oficiale.

O dată cu încetarea activității Comitetului Național, parcă dispăruse și această ultimă iluzie că „România adevărată“ s-ar fi aflat undeva, în afara țării, relativ omogenă, adică purtătoare a unui trecut comun și a aceluiași vis de viitor. Nu mai erau de-acum decât fărâme, fărâmături de românime răspândite pe cele cinci continente, în neputință de a menține legătura între ele și o oarecare coeziune în sânul acestei prime mari emigrări a poporului român de când se închegase ca națiune. Îmi dau seama, de pildă, că, înșirând eu aici atâtea amănunte din trăirea mea a acestei emigrări, nu dau decât o vedere foarte limitată și parțială — în ambele înțelesuri ale cuvântului. Zeci sau sute de alte mărturii ale altora dintre băjenarii noștri vor da poate un alt aspect, o cu totul altă imagine acestei mari aventuri care va mai avea poate și de-acum înainte urmări neprevăzute.

Perceperea situației interne din România era, bineînțeles, diferită la nou-veniți, care trăiseră „în sistem“ zece, douăzeci sau treizeci de ani. Şi guvernanții, și mass-media apuseană, cu acești neorefugiați încercau acum să înțeleagă și să influențeze eventual situația din țările lagărului socialist. Fenomenul era clar, vizibil și în componența

personalului român de la Radio Europa Liberă. Cei vechi ori ieșiseră la pensie, ori fuseseră îndepărtați, ori muriseră. Ciudată apăruse însă moartea prematură, unul după altul, a șefilor Biroului român: a lui Noël Bernard, apoi a distinsului istoric Vlad Georgescu, acesta neorefugiat.

La Biroul RFE de la Paris, Monica Lovinescu și Virgil Ierunca erau prezenți în continuare și, în contrast cu cea mai mare parte a vechilor refugiați, ei căutau contactul cu cei nou-veniți și, de asemenea, cu vizitatorii ocazionali din țară, despre care era greu să știi în ce măsură erau „curați", adică nu agenți vicleni ai regimului. „Ieruncii", cum îi numeam eu în gând, se preocupau întâi și-ntâi de valoarea literară a nou-venitului sau a vizitatorului.

Aceeași atitudine o adoptase și Leonid Mămăligă (L.M. Arcade, în literatură). Foarte priceput în ale comerțului și muncitor neobosit, acest basarabean de obediență politică țărănistă izbutise să-și facă o situație materială excepțional de bună pentru un refugiat și, cum era pasionat de literatură și rămăsese legat de țară, o dată ieșit la pensie, avusese ambiția de a fi animatorul unui cenaclu literar românesc. În casa elegantă din periferia cea mai „șic" a Parisului, Neuilly, în care avea un apartament spațios la ultimul etaj, achiziționase și fosta „lojă" a portarului, la parter, pe care o transformase într-un confortabil salon de conferințe. O dată pe lună, se țineau acolo o conferință sau două, la care participau și francezi sau alți străini interesați de problemele românești sau de vreun autor român în particular, ca Eliade, Ionescu sau Cioran. Sala era de fiecare dată plină, cu atât mai vârtos cu cât ritualul mai cuprindea, după baia de literatură, filozofie sau politică, și o invitație mai intimă la etajul șase, unde te aștepta un bufet cu cârnăciori calzi, telemea și un pahar de vin roșu. Uneori — țin minte —, toată ședința se ținea sus, în special când era consacrată unui scriitor ieșit de curând din țară, ca Pavel Chihaia, sau unora dintre cei care ieșeau și se întorceau, cum era cazul, cred, al lui Breban. Veneau și din alții, mai vechi, ca Vintilă Horia sau Horia Stamatu. Țin minte o ședință în care acest foarte talentat poet ne-a citit și analizat o traducere pe care o făcuse după un poem al lui Federico García Lorca.

Mămăligă — ale cărui scrieri spun cinstit că nu le prea apreciam — se ținea la curent cu tot ce mișca în domeniul cultural în țară, în Europa, în lume. El deschidea ședințele (câteodată, cam lung). Monica Lovinescu și Virgil Ierunca erau, și ei, nelipsiți la discuții. Mărturisesc că mă simțeam adesea cam depășit în acest mediu literar prea sofisticat pentru mine.

Centre culturale românești se dezvoltaseră în mai toate marile țări de emigrare: Canada, Statele Unite, Brazilia, Argentina, Australia... Eu, afară de Franța, n-am păstrat legătura decât cu românii din Germania. La Freiburg, funcționau în continuare institutul și biblioteca, inițiate

cu zeci de ani înainte, cum am pomenit, de Virgil Mihăilescu. Din nefericire, între el, atins subit de bătrânețe, și tânărul director pe care-l recrutase, Iancu Bidian, s-a iscat curând o gâlceavă care, ațâțată și de alții, a dus la trista consecință că autoritățile germane — și ale statului, și ale landului — au încetat să mai verse subsidiile care asigurau viața instituției. Totuși, în fiecare toamnă, avea loc un congres, la care intelectuali români din mai multe țări apusene se întâlneau cu plăcere. Acolo l-am întâlnit întâi pe Pavel Chihaia, începând o prietenie „de vârsta a treia“ destul de rară. Caracterul vetust al vechiului centru universitar Freiburg, ilustrat de filozoful Heidegger și oarecum ferit de marile distrugeri ale războiului, ca și de industrializarea și modernizarea excesive, dădea întrunirilor de acolo un farmec aparte.

O altă celulă românească activa în regiunea marelui centru industrial Frankfurt-am-Main, cu caracter mai mult politic decât cultural. Animat de Ion Solacolu, de formație științifică, va naște acolo micul grup al revistei *Dialog*, care avea ambiția de a deveni o adevărată școală de democrație liberală printre românii ori deformați de zeci de ani de comunism, ori rămași — ca unii vechi refugiați — sclerozați în concepții totalitare de dreapta. Vor apărea astfel lungi discuții, politice ori istorice, care nu sunt lipsite de interes teoretic.[55]

Fărâmițarea diasporei favoriza infiltrarea „agenților de influență“ și a securiștilor deghizați în vajnici patrioți români. Astfel, apăruse la New York o fițuică virulent „naționalistă“ a unuia Andronescu, pretins neorefugiat și, mai sigur, securist, care izbutise să-i prostească pe câțiva extremiști americani de dreapta. Totul numai în scopul de a semăna zâzanie în diaspora română. Pe la sfârșitul anilor ’80, când începuseră o campanie insidioasă de defăimare a regelui Mihai și de reabilitare a mareșalului Antonescu, mi-au scris pentru a-mi cere o copie a raportului pe care-l înmânasem ministrului Nanu la Stockholm, la 24 august 1944. Am avut slăbiciunea să le trimit o fotocopie după exemplarul pe care-l păstrasem. Au avut îndrăzneala să insinueze că-mi falsificasem raportul, când, de fapt, ar fi putut verifica autenticitatea lui prin exemplarul care se află la fondul românesc de la Universitatea Stanford (exemplarul lui Nanu, sau al lui Gheorghe Duca?). Ar fi mai cuminte să nu accepți să dialoghezi cu asemenea lichele.

Mai grav e că în Europa și câțiva vechi refugiați a căror cinste intelectuală nu putea fi pusă la îndoială căzuseră în mrejele întinse diabolic de Securitate. A fost, probabil, cazul lui Ion Emilian, erou al războiului din răsărit și autentic luptător în exil, care, timp de zeci de ani, scosese în Germania o publicație de nuanță antonesciană, *Stindardul*, al cărei nivel cultural rămăsese ridicat datorită colaborării foarte eruditului Eugen Lozovan de la Copenhaga — care, pe

deasupra, avea și un strașnic talent de polemist. Dar, pe la mijlocul deceniului ’80, a început să ni se pară că *Stindardul* o cam cârmea înspre înțelegere a „ceaușismului“ fals-patriotard. S-a zvonit chiar că Emilian — care dăduse, cu cartea *Cavalerii Apocalipsei*, o impresionantă evocare a participării sale la războiul din răsărit —, acum atins de vârstă și în dorința îndărătnică de a menține în viață, în ciuda greutăților financiare, draga lui publicație *Stindardul*, acceptase să primească niște subvenții nu se știa de unde — sau se ghicea prea bine de unde. I-am scris lui Lozovan, rugându-l insistent să-și înceteze colaborarea la revistă, ceea ce a și făcut, ori din acest îndemn al meu, ori din proprie inițiativă.

La Copenhaga, întâmplător, sosise și un nou refugiat de o valoare excepțională, Victor Frunză, fost comunist activ, acum luminat și care, cu energie și inteligență, scotea reviste și cărți cu meritul unei viziuni „interioare“ a partidului, de neînlocuit. (Întors acum în țară, are o editură cu care-și duce lupta mai departe.)

Parisul rămânea însă centrul unde cei mai mulți dintre umaniștii noștri își desfășurau activitatea și unde romancierii, eseiștii și poeții își încercau norocul. Basil Munteanu era în continuare redactor-șef al unei prestigioase reviste franceze de literatură comparată; Nicoară Beldiceanu, ajuns director de studii la Centrul Național de Cercetări Ştiințifice (CNRS), își publica noile descifrări din istoria otomană, în Franța, Turcia, Marea Britanie; Petre Năsturel publica la Roma o carte despre relațiile românilor cu Muntele Athos[56]; Matei Cazacu, și el neorefugiat, prezenta la Sorbona un doctorat original despre „cazul“ Vlad Țepeș; Mihai Dimitri Sturdza, în așteptarea unor posibile lucrări de genealogie românească, publica un impunător și luxos *Dicționar al nobilimii din Grecia, de la Constantinopol și din Albania*, cu care să-și facă un nume în mediul internațional de specialitate; Lucian Bădescu, specializat în literatura franceză din secolul al XIX-lea, ajungea profesor la Sorbona — caz, cred, până atunci unic —, dar ieșea cu totul din cercul românesc. Un alt caz și mai excepțional era succesul cărților lui Dionisie (Denis) Buican — ajuns de reputație mondială —, dar autorul, cel puțin din câte știu, nu întreținea nici o legătură cu exilul românesc. Un alt neorefugiat, care începea să-și facă un nume în mediile filozofice franceze, era Basarab Nicolescu. Lingvistul Sever Pop, specialist în dialectologia română, oficiase „mai la periferie“, la Universitatea din Louvain (înainte ca aceasta să fi fost tăiată în două de criza politică dintre flamanzi și walloni).

Emil Turdeanu, ajuns și el director de studii la CNRS (ceea ce, în ierarhia universitară franceză, era de-acum echivalent cu profesor universitar), era mai departe redactor-șef al *Revistei de studii slave* și se îngrijise, cât mai fuseseră bani de la *Free Europe Committee*, și de revista Fundației „Carol“, *Revue des études roumaines*. O făcuse cu mare

competență; în schimb, o carte de istorie pe care i-o comandase Cretzianu — care mi se adresase întâi mie și eu i-l recomandasem pe Turdeanu —, carte de istorie a românilor destinată publicului francofon și anglofon, a fost, pentru mine, o mare dezamăgire. I-au trebuit ani de zile de cercetări și deplasări în străinătate, pentru care cerea mereu subsidii de la Cretzianu, ca să iasă în cele din urmă o cărticică consacrată doar epocii contemporane, scrisă pe un ton patriotard, cu totul nepotrivit scopului urmărit. Am regretat recomandarea pe care o făcusem, dar, la vremea aceea (sfârșitul anilor '50), nu ieșise din țară nici unul dintre istoricii din mai tânăra generație, ca Matei Cazacu, Vlad Georgescu, Mihnea Berindei sau Dinu Giurescu, care ar fi fost mai potriviți pentru o lucrare cum o dorise Cretzianu.

În domeniul artelor plastice, aveam mai mulți pictori și sculptori care-și făcuseră un nume prin lumea largă. Mai greu au răzbit romancierii noștri. Nici Paul Goma, nici Țepeneag, nici Petru Dumitriu, nici Virgil Tănase (acesta, în plus, cu un mare — foarte mare — semn de întrebare privitor la năstrușnica poveste, cu care a fost prostit și președintele Mitterrand, cum că Securitatea ar fi vrut să-l otrăvească sau, dacă era cumva adevărată, însemna că ieșise cu o misiune a Securității și, ajuns în străinătate, se derobase), nici unul nu a ajuns la celebritate în Occident. C.Virgil Gheorghiu și Vintilă Horia n-au mai avut succes cu cărțile apărute după prima carte reușită. Theodor Cazaban a publicat la prestigioasa Editură Gallimard un roman, *Parages*, de o mare subtilitate psihologică — mă minunam citindu-l cum de prietenia mea cu el îmi ascunsese unele fațete ale inteligenței sale! Cred însă că a greșit adoptând metoda lui James Joyce a scrierii continue ca fluxul conștiinței — unul a fost Joyce, și epigonii lui nu mai pot fi citiți.

În cele din urmă, când văd marile reușite la unii dintre vecinii noștri: Sienkiewicz, Gombrowicz la polonezi, Ivo Andrić, Miroslav Krleža la croați, Milan Kundera la cehi, până și albanezul Ismail Kadare și când constat că nici romancierii noștri mai vechi, ca Slavici, Duiliu Zamfirescu sau Rebreanu, nu s-au „exportat", mă întreb deodată, fiind noi atât de înzestrați în muzică, poezie, teatru, artă plastică, filozofie, eseu etc., dacă nu cumva, în schimb, am fi lipsiți de „vâna romanescă", după cum n-am avut, la vremea ei, nici mare poezie epică. Poate, în secolul al XXI-lea, să răzbească un Mircea Cărtărescu? Eu însă n-am să mai apuc.

Cât despre poezia modernă, chiar că nu mă pot pronunța, fiindcă nu mă pricep. Împărtășesc cu totul opinia exprimată într-un lung articol din *Le Monde*, prin anul 1970, de Gombrowicz (care nu poate fi considerat un autor arhaizant!), anume că avem de a face în poezia actuală — postmodernă? — cu un straniu fenomen de ocultism: poeții

vorbesc o limbă din ce în ce mai criptică, înțeleasă numai de ei. Eu, neposedând cheile trebuincioase acestei decriptări, mă abțin de la orice comentariu. Ştiu doar de câțiva dintre compatrioții noștri din diaspora, care au scris acum poezie în franceză, ca Daniel Boc (soțul Antoniei Constantinescu), Sanda Stolojan, Radu Portocală. Consacrarea nu poate veni decât mai târziu și în cerc restrâns. Cred însă că se merge către un impas, o fundătură, și nu numai în poezia românească, ci în toată literatura poetică din sfera civilizației noastre.

*

Cu tot pesimismul generalizat, agitația politică nu încetase cu totul în sânul diasporei. Tocmai când mă întorceam eu din Africa, în 1984, avea loc tentativa lui Ion Rațiu de a înjgheba o nouă organizație politică, pe alte baze decât vechiul Comitet Național, cu ambiția de a cuprinde toate tendințele politice din comunitatea românească împrăștiată pe cele cinci continente. Ambițioasă încercare, primită însă cu scepticism, fiindcă Rațiu, cu tot numele lui care avea răsunet, mai cu seamă în Ardeal (era nepotul figurii dominante din Procesul Memorandiștilor din 1892–1894), personalitatea lui de vechi emigrat îmbogățit în Anglia prin comerț și armament maritim nu apărea majorității dintre noi ca susceptibilă să reprezinte cu destul prestigiu cauza românească în exil. El însuși căutase o acoperire sub forma unei copreședinții cu Brutus Coste, fostul diplomat stabilit în America și fost, ani de-a rândul, la New York, secretar general al Adunării Națiunilor Captive. Din nefericire, Coste era grav bolnav și se stingea înainte ca Rațiu să fi putut ajunge la constituirea unei organizații. Şi mie, imediat după întoarcerea din Africa, mi-a făcut Rațiu „avansuri“, rugându-mă să mă asociez tentativei sale. Țin minte seara petrecută în frumosul său apartament parizian, într-unul dintre marile blocuri noi din cartierul, numit de unii, „japonez“, de pe malurile Senei, în arondismentul al XV-lea. Aveam simpatie

pentru el din vremea când o găzduise, timp de doi ani și jumătate, pe fiica Miei Prodan, pe când aceasta din urmă era la Niamey — dar nici eu n-am vrut să mă angajez. Nu-l credeam în măsură să-i adune pe români. N-am luat însă atitudine agresiv-ostilă inițiativei sale, cum a făcut Radu Câmpeanu, care nu putea admite vreo formațiune politică a exilului unde să nu fie el marele șef. Uniunea Mondială a Românilor Liberi s-a constituit, în cele din urmă, oficial, cu filiale în multe țări occidentale, dar n-a reușit niciodată să adune în fruntea ei un mănunchi cu adevărat reprezentativ al opoziției române din exil. Au continuat paralel și alte organizații sau grupări.

Cea la care am participat la Paris era mult mai puțin ambițioasă și nici nu era structurată în vreun fel. Își zicea doar „Românii liberi“; era formată dintr-un grup de intelectuali cu preocupări politice, grup care se constituise, cu vremea, prin cooptare. Secretar activ (care făcea, din fonduri proprii, și toate cheltuielile de birou) era Mihai Korne — fiul generalului Radu Korne, erou al războiului din Rusia, mort în închisoare. Mihai Korne, fugit din țară la vârsta de șaptesprezece ani, în 1948, făcuse la Paris o școală de înalte studii comerciale și, cu vremea, reușise să înființeze o firmă de produse farmaceutice relativ prosperă și-și cheltuia beneficiile aproape exclusiv în scopul luptei noastre naționale. Când Radu Câmpeanu a pus mâna pe vechea foaie a emigrației, BIRE (*Buletin de Informație a Românilor din Exil*), fondat de la începuturile exilului nostru de un ziarist de meserie, de origine greacă, Arsenie; Korne a scos o altă revistă, bilunară, *Lupta*, mai frumos editată, a cărei excelentă redactoare a fost, timp de douăzeci de ani, până la moartea ei prematură, Antonia Constantinescu, model de competență și devotament. Cred că cei convocați la întrunirile noastre lunare, care se țineau la biserica greco-catolică, rue Ribera, erau vreo douăzeci, dar mărturisesc că nu-i am pe toți în memorie. Mai asidui, pe lângă Korne, erau Câmpeanu, Vintilică Brătianu și Ioana Brătianu (fiica lui Gheorghe Brătianu), Dinu Zamfirescu, Vlad Stolojan (văr primar cu Vintilică și soț al Sandei Stolojan, care-i nepoată de fiu a lui Duiliu Zamfirescu), Mihai Mărculescu (nepot al lui Tătărăscu și fost coleg cu mine la Externe — trăise zeci de ani în Argentina), Gheorghe Barbul, fost diplomat și, în timpul războiului, omul de legătură dintre mareșalul Antonescu și Ministerul de Externe; în exil, scosese în limba franceză o carte de apologie a mareșalului, cu un titlu atrăgător, *Al treilea om al Axei*; jucase un rol și în încercările de contact cu Aliații pentru ieșirea din război. E un om inteligent și de

mare rectitudine morală, de aceea, cu toate că ne situăm — privitor la „cazul Antonescu“ — pe poziții adverse, am păstrat legături de prietenie și de stimă reciprocă.[57] Mai târziu a apărut parcă și Mihnea Berindei. La întrunirile noastre, venea nelipsit și Marcel Shapira, pe atunci Mare-Maestru al francmasoneriei de rit scoțian în România (să-mi fie iertat dacă dau cumva greșit titulatura lui, n-am fost în stare să reținniciodată corect numele complicatelor ierarhii masonice). Cum se deplasa din când în când în America și se bucura, în orice caz, de legături mai vaste decât ale noastre, avea totdeauna ceva de povestit și-i și plăcea să ia cuvântul.

Se urmărea de aproape politica internă din România, dar și evoluția internațională și, de câte ori credeam că era cazul, trimiteam scrisori către mass-media sau către guvernanții occidentali — scrisori care mergeau probabil direct la coș, chiar la nivelul secretariatelor zișilor guvernanți.

În iunie 1987, grupul a organizat un mare colocviu la Paris pentru studierea, pe teme, a problemei proprietății în viitoarea Românie postmarxistă — căci începuseră să apară crăpături în blocul de gheață comunist, mai cu seamă de când cu marea mișcare sindicală *Solidarnosc* din Polonia. Personal, nu m-am implicat în organizarea acestui colocviu, fiindcă mi se părea prematur. Poate mă înșelam. Au fost prezentate trei rapoarte, după o introducere juridică a lui Mihai Mărculescu, unul despre proprietatea agricolă (Radu Câmpeanu), altul despre proprietatea industrială (Mihai Korne), al treilea despre proprietatea construită (Dinu Zamfirescu). Am fost totuși prezent și am scandalizat asistența când am luat cuvântul la discuții, spunând că, în ce privește proprietatea agricolă, eram de părere să se renunțe la restituirea proprietăților celor care nu lucraseră direct pământul, considerând că, după cincizeci de ani, cei care au rămas agricultori vor admite greu ca proprietarii din afara satului, orășenii proprietari, să reia pământ. Aveam în gând precedentul istoric, chestiunea „miliardului emigraților“, de după Revoluția Franceză, adică despăgubirea, prin anii 1820, a foștilor proprietari emigrați, măsură care avusese în Franța efecte politice negative. Nici unul dintre participanți nu a fost de părerea mea — și probabil că și aici mă înșelam.

O altă grupare, în care Mihai Korne juca același rol activ de secretar și animator, era cea care-și zicea *Le groupe de Paris* și care urmărea să ia atitudine, de câte ori se putea, în numele tuturor popoarelor de dincolo de Cortina de Fier. Nu mai țin minte ce determinase apariția acestui grup în afara Adunării Națiunilor Captive de la New York — poate faptul că în grupul de la Paris erau reprezentați și rușii, și naționalitățile constitutive ale Iugoslaviei, ba și Georgia. Aici nu era vorba de o organizație structurată și alimentată de ceva subsidii. Era

un fel de club internațional, unde ne întruneam la două-trei luni o dată, când un nou eveniment sau o nouă orientare politică — în Apus sau în Răsărit — justifica un schimb de păreri și, eventual, o luare de poziție care ar fi putut impresiona cumva guvernele sau mass-media occidentale, prin faptul că reprezenta un ansamblu de națiuni atât de vast. Președintele ales al grupului era un om de mare prestanță, Arkadi Stolâpin, fiul lui Piotr Arkadievici Stolâpin, primul-ministru rus care ar fi putut salva Rusia, de n-ar fi fost asasinat (1911) tocmai de cei pe care voia să-i salveze.

La un moment dat — în 1988 — micul post de radio *Solidarnošć*, montat de un grup de exilați polonezi într-un minuscul apartament din Montmartre, m-a contactat la „Casa Românească“, propunând să emitem și noi un ceas pe săptămână în românește la postul lor. Am convocat în grabă un grup de compatrioți dintre cei pe care-i consideram susceptibili să se înhame la o asemenea treabă; cred să-mi amintesc că erau de față, între alții, Dinu Zamfirescu, Mihai Korne, Radu Portocală, precum și Ion Ghika, din partea uniunii lui Ion Rațiu. Constituirea unui mic grup permanent a fost cu neputință — am ajuns chiar la un penibil incident cu Ion Ghika, fiindcă el ținea morțiș ca această emisiune românească să poarte hramul Uniunii Mondiale a Românilor Liberi, ceea ce nici unul dintre ceilalți colaboratori eventuali nu accepta. În cele din urmă, singurul meu colaborator permanent și de nădejde a fost Radu Portocală. Avea și el experiență de radio, că fusese, ani de zile, angajat la „Vocea Americii“. Îmi venea în fiecare săptămână cu un buletin de știri bine închegat și bătut la mașină în două exemplare, pentru a fi citit în alternanță de o voce bărbătească și de o voce femeiască — de cele mai multe ori, a fiicei mele, Domnica, și ea cu veche experiență de la „Vocea Americii“. Apoi, încercam să avem de fiecare dată câte un nou invitat, în special dintre cei nou-refugiați. Emisiunea se făcea în franțuzește, scopul fiind de a aduce vești despre România unui evantai cât mai larg de ascultători — postul, de slabă putere, nu acoperea decât Parisul și o rază de cincizeci de kilometri împrejur. A fost o experiență excitantă, datorită permanentei improvizări și bunelor raporturi cu tinerii organizatori polonezi, dar îmi dădeam seama de interesul ei limitat. Experiența a sfârșit o dată cu cascada de prăbușiri de dincolo de Cortina de Fier.

Mai utilă, cred, a fost altă experiență, tot din 1988. A venit să mă vadă la Paris Cristian Mititelu, directorul Serviciului român de la BBC, pentru a mă întreba dacă credeam că puteam întreprinde o serie de conferințe și de mese rotunde pe tema regimului parlamentar în România dinaintea erei comuniste. Ideea era de a rectifica pe cât se putea imaginea pe care istoriografia oficială din țară o dădea despre începuturile vieții parlamentare în România. Sarcina m-a cam speriat

la început, fiindcă bibliografie solidă în materie nu prea aveam. Am hotărât, cu Mititelu, că forma cea mai vie și care cerea mai puțină etalare de documentare era masa rotundă. L-am luat îndată, drept colaborator permanent, pe mai tânărul istoric Matei Cazacu, bun cunoscător al istoriei românilor și, pe deasupra, metodic și înzestrat cu calități de bun vorbitor. El a fost deci coautor permanent al acestei serii de emisiuni. Era omul organizat, cu dosare, cu fișe…

> Eu, trebuie s-o mărturisesc, sunt incapabil să țin fișiere… De vreo patru ori, am încercat, am cumpărat cutii, ba metalice, ba de lemn și sute de cartoane. Am făcut pe ele notări, toate rămase la începutul începuturilor, apoi părăsite. Cutiile zac prin colțuri de biblioteci și prin pivnițe. Adevăratele mele fișe sunt fițuici mâzgălite pe bucățele de hârtie, pe foi de agendă, pe dosuri de plicuri, în metrou, în tren, la bucătărie, în pat noaptea — apoi, adunate în plicuri uriașe din care, scoțându-le, îmi trebuie zile, și nopți, și săptămâni până le orânduiesc cât de cât. E o metodă de o primitivitate medievală… antică… preistorică! Și e minune că, după câțiva ani de asemenea bâjbâială în această învălmășeală, în cele din urmă iese totuși câte o carte. (Îi rog pe tinerii cercetători care, din întâmplare, ar citi aceste rânduri să nu ia drept model această mărturisire!) Îmi amintesc de o butadă a generalului Weigand, cel care va fi la „ora 25“, în 1940, comandantul suprem al armatei franceze. Unor compatrioți care-i spuneau ceva de felul „N-are a face că suntem mai murdari decât nemții, tot i-am bătut în 1914–1918!“, le-a răspuns: „I-am bătut, cu toate că eram murdari, nu fiindcă eram murdari!“ Așa și eu: scot câte o carte, după ani de trudă, nu fiindcă sunt dezordonat, ci cu toate că sunt dezordonat.

Au ieșit douăsprezece emisiuni despre evoluția democrației și regimului parlamentar la noi, la fiecare dintre ele, în plus față de Cazacu și de mine, asistând unul sau mai mulți interlocutori care puteau aduce cunoștințe mai speciale asupra cutărei epoci sau cutărei chestiuni. Emisiunea cea mai deosebită a fost probabil ultima: o masă rotundă privitoare la scurta perioadă 1944–1947, când partidele „istorice“ au crezut un moment că va putea fi restabilită democrația parlamentară în România. Țineam să avem barem un reprezentant calificat din fiecare partid istoric și se dovedea imposibil să-i întrunim la Paris în aceeași zi. Atunci, s-a realizat o legătură simultană între patru orașe: eram doi (sau trei, nu mai țin minte) la Paris, unul la Londra, unul la Geneva, unul la Roma — dar pentru ascultătorul din țară se crease iluzia că eram toți în jurul unei „mese rotunde“!

Seria a avut probabil succes în țară, și BBC a fost informat despre aceasta, căci, lucru rar, seria s-a mai difuzat de două ori. Mie, în orice caz, mi-a adus o neprevăzută publicitate în țară, care mă va servi după evenimentele din decembrie 1989. Vorba românului: „unde dai și unde crapă!“

*

Mai mulți ani de-a rândul m-am dus vara în Grecia, mai întâi ca să dau de urma aromânilor noștri, câți au mai rămas; apoi, ca să mai descopăr Grecia antică și medievală în splendoarea priveliștilor pe care a

hărăzit-o Dumnezeu acelor locuri. Am fost în jurul Atenei, la Delfi, la Epidavron, în Argolida, la Nauplia, la Mistra, prin insule, la Santorini, în Creta… O încântare peste tot. Şedeam la Atena la fosta soție a lui Radu Portocală, drăguța Roxana Docsan, deșteaptă și cultă, cu care mă înțelegeam de minune — lucra de ani de zile, și mai lucrează și acum, ca desenatoare a descoperirilor arheologice ale echipelor germane și americane din Grecia.

Un moment de neuitat a fost șederea mea de opt zile la muntele Athos, în vara anului 1989. Am mers sfios, probabil influențat inconștient de o întreagă literatură a vizitatorilor occidentali care n-au putut percepe decât aspectele negative sau anecdotice. Am rămas adânc impresionat de strania spiritualitate care parcă plutește în tot Sfântul Munte. Un singur lucru șocant: ura pe care clericii greci o nutresc împotriva românilor de când cu „secularizarea averilor mănăstirești“ pe vremea lui Cuza. Supărarea lor a mers atât de departe — și mai continuă —, încât tot binele pe care ai noștri l-au făcut Sfântului Munte timp de veacuri e ignorat, e ocultat, e șters. Într-o mănăstire, au văruit fresca reprezentânt un voievod român, ctitor al acelui lăcaș. În alta, am descoperit chiar eu că fresca reprezentând un voievod român era ascunsă sub o perdea! Răutatea popească poate fi și mai afurisită decât a mireanului de rând!

Cum m-am naturalizat francez

Popasurile mele în Grecia nu erau numai turistice. Am stat luni de zile prin biblioteci — în special, la minunata Fundație „Gennadion“ din Atena —, ca să adun material pentru o lucrare pe care o aveam în gând despre etnogeneza diverselor națiuni din sud-estul european, fără de care nici istoria neamului nostru nu mi se părea inteligibilă. Urmărirea acestui vis (neîmplinit nici azi) a avut o consecință cu totul neprevăzută: trebuia să pot călători și în Albania, și în Bulgaria, și în Iugoslavia; or, în Albania nu mă primeau cu al meu titlu de călătorie de refugiat, iar în Iugoslavia nu îndrăzneam eu să intru cu zisul titlu de călătorie, de teamă să nu fi rămas vreo însemnare prin fișierele „Securității“ lor în urma declarațiilor parașutistului meu, Ilie Rada, când fusese închis acolo în 1953! Atunci, îndemnat și de ruda mea prin alianță, deputatul francez Xavier Deniau (de felul: „Neagu! Fii rezonabil, ce rost mai are să fii «refugiat» după patruzeci și unu de ani?“), călcându-mi pe inimă — căci aveam ambiția, ca prostu', să mor român —, am făcut, în primăvara 1988, o cerere de naturalizare… Şi, la împlinirea acestui eveniment din viața mea, am o

mică anecdotă să vă spun.

> Din anii ’70 — n-am reținut referința —, apăruse în Franța o importantă modificare în procedura de naturalizare: procesul de încetățenire a soțului (sau soației) unui cetățean francez nu se mai chema „naturalizare“, ci „recunoaștere de cetățenie“. Am crezut că formalitățile ar fi mult simplificate. De unde! A trebuit să alerg și după un certificat de domiciliu din 1937! Culmea e că l-am căpătat. În sfârșit, după mai multe interviuri la diverse oficialități, primesc, în primăvara 1989, o convocare la un înalt funcționar al Ministerului Populației. Prieteni competenți îmi spun că e vorba de ultima etapă, de etapa decisivă. (Am aflat ulterior că acel ultim interviu, calificat drept decisiv, era doar ca să se asigure zisul funcționar că o rup pe franțuzește — omu n-avea de un’ să știe că vorbesc franțuzește de o sută cincizeci de ani). Mă întâlnesc cu France — țin minte — într-o luni și ne dăm întâlnire pe miercuri la ora 10, la un colț de stradă, în apropierea Ministerului Populației, convocarea fiind pentru ora 10.30. Miercuri, la 10.30, pe când citeam în pat, mă cheamă disperată nevastă-mea dintr-o cabină, că mă aștepta de o jumătate de ceas. Uitasem. Mărturisesc că mi s-a urcat sângele la cap, mi s-au tăiat picioarele. Mi-am zis că e semn grav de zaharisire precoce. Am trimis grabnic o scrisoare recomandată la minister, cu niște scuze — nu mai țin minte care, că am fost bolnav cu 40° C temperatură sau că mi-a murit soacra, nu mai știu, și am cerut o nouă întâlnire. Am primit o nouă convocare — care a fost într-adevăr ultima — peste vreo lună.
>
> Cât despre fantastica uitare a unei întâlniri pe care solicitanții, în general, o așteaptă cu sufletul la gură, i-am găsit mai târziu o explicație de domeniul psihanalizei: subconștientul meu nu voia naturalizarea! În vara aceea, voi fi înregistrat la Muntele Athos ca vizitator francez.

Iar în decembrie, la televiziunea franceză, au izbucnit — nu găsesc alt termen — veștile din România. Evenimentele din țară au fost excepțional de bine acoperite de mai multe canale de televiziune franceze. Mi-e greu să redau acum emoția, excitarea, entuziasmul care ne-a cuprins pe toți, zile de-a rândul, nemișcați cu orele în fața televizorului în așteptarea unor noi știri, unor noi imagini din țară — iar sentimentul care domnea atunci în sufletul meu, cred, încercând să retrăiesc momentul, era mândria. Viziunea mulțimilor de manifestanți, luptelor de stradă, apoi și admirația străinilor din jurul nostru pentru această trezire eroică a românilor parcă mă vindecau îndată de ani de umilire. Dar, vai! Când a apărut vestea cu cadavrele de la morgă sau dezgropate, pentru a înșela opinia publică din întreaga lume, când a apărut pe ecran sinistra parodie de proces a perechii Ceaușescu — ce dezamăgire! Ce durere! Cădeam parcă și mai jos ca înainte! Se dezvăluia un nivel de ticăloșie încă nebănuit. Am trecut prin clipe lungi de descumpănire. Ce să mai cred? Care e realitatea? Un lucru pozitiv rămânea însă: deschiseseră granițele țării. Trebuia să mă duc să văd, dar cum? M-am dus mai întâi la un medic pe care-l cunoșteam și care era printre conducătorii organizației franceze *Médecins du monde*, ca să-l întreb dacă nu puteam fi de folos vreunei echipe de-ale lor care ar merge cu ajutoare în România. Am fost respins, politicos, dar categoric — în gândul lor, ce să facă cu un septuagenar, cu un moșneag? Atunci, mi-a venit ideea să organizez în numele „Casei Românești“ un convoi cu ajutoare. Ne-am zbătut cu toții să găsim mașini, voluntari care să le conducă și, mai cu seamă, să colectăm

ajutoare, dar ne-am gândit că era mai potrivit să nu ducem și noi — ca mai toate organizațiile occidentale care mergeau acum în România ca după un cutremur sau un potop — alimente, pături, medicamente, ci materiale de birou pentru sediile partidelor „istorice“ reînviate și pentru universități: mașini de scris, computere, hârtie. La 1 februarie 1990, aveam destul material pentru a umple un mic camion și patru mașini. Români eram numai Ruxandra Guțu-Pelazza și cu mine. Ceilalți, francezi — și am pornit la drum, cu o emoție, mărturisesc, aproape paralizantă! N-am vrut să conduc personal nici una dintre mașini.

Note

50. Ivo Andrić — autorul a două capodopere ale literaturii europene din secolul al XX-lea, *Podul peste Drina* și *Cronica de la Travnik*, Premiul Nobel pentru Literatură în 1961 (o stradă din București, în zona Pieței Rosetti, îi poartă numele. Atrag atenția edililor municipiului că placa străzii poartă inscripția greșită: „scriitor sârb“. Andrici, diplomat iugoslav credincios regelui Alexandru de origine sârbă, era bosniac catolic, deci de origine croată, nu sârbă. Mai simplu și corect, ar fi de scris: „scriitor iugoslav“).

51. Textul comunicării a apărut în *Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg*, vol. XIV (XVIII), serie nouă 1987/88, pp. 171–199, sub titlul: *Les souvenirs politiques et diplomatiques de Jean Bălăceanu. Une autre version de la «découverte» de la candidature Hohenzollern au trône de Roumanie en 1866*.

52. Întors în România în 1990, am publicat în anul următor, în revista de limbă franceză a Institutului de istorie „Nicolae Iorga“, *Revue roumaine d'histoire*, tom XXX, ianuarie–iunie 1991, nr. 1–2, pp. 23–66, un articol intitulat *Sur un passage controversé de Kekauménos. 1) De l'origine des Valaques de Grèce. 2) L'auteur n'est pas Katakalôn Kekauménos*, în care cred că am dovedit că nu se poate pune nici un temei pe așa-zisa mărturie (din veacul al XI-lea!), care e, de mai bine de un secol, primul argument în favoarea tezei imigrării aromânilor de la nord către sud. Articolul meu n-a fost luat în seamă de istoriografia noastră decât după ce s-a descoperit că, un an mai târziu, un distins istoric rus a susținut, fără vreo legătură cu articolul meu, exact aceeași teză!

53. Cartea a apărut acum în traducere română la Editura Fundației Culturale Române, sub titlul „Aromânii. Istorie, limbă, destin“, București, 1996, 200 pagini, cu un adaus final datorat celei mai bune cunoscătoare a limbii aromâne, profesoara Matilda Caragiu-Marioțeanu.

54. Mama încredințase tabloul unei verișoare de-ale noastre — Mona Mavrocordat Condeescu —, care-l ținea ascuns în spatele unui dulap; un văr al ei, belgian, baronul Grégoire Guillaume, în treacăt prin România, făcuse un frumos diapozitiv pe care mi-l adusese la Paris.

55. O colecție integrală a revistei *Dialog* se află depusă acum la Biblioteca Facultății de Litere din București.

56. Petre Ş. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654* (nr. 227 din colecția *Orientalia Christiana Analecta*, Roma, 1988, 375 p. — editat de Institutul Pontifical de Studii Orientale).

57. A murit la Paris în 2004 [notă în ediția a 2-a].

Partea a patra

Şocul întoarcerii în țară

Februarie 1990

După trei zile de drum — cu mici incidente pe parcurs, cum e și firesc cu o echipă improvizată, cu tovarăși, mai toți, cunoscuți abia în ajun —, am sosit la granița ungaro-română, pe drumul Budapesta–Cluj. Grănicerii români îmi păreau destul de dezorientați față de convoiul nostru cu etichete de asistență umanitară, ei înșiși dându-ne impresia că nu erau încă bine dezmeticiți după evenimentele din decembrie — nu știau încă dacă de acum s-a schimbat ceva în viața lor.

Pe înserate, în convoi, înaintam acum în țara mea pentru prima oară după patruzeci și cinci de ani! Şoseaua era mai proastă ca în Ungaria și n-avea dungă albă pe margine, pentru a-l îndruma pe șofer. Satele — parcă mai sărăcăcioase, casele nevăruite de ani. La Cluj, am găsit loc pentru toți într-un hotel mare, dar vetust. Cum fostul sediu al partidului era chiar peste drum și devenise acum un fel de club al presei, am fost repede înconjurați de tineri ziariști simpatici și entuziaști. Prima întrebare a mea a fost dacă o pot găsi pe Doina Cornea. Nu răspundea la telefon. Unul dintre tineri, care știa că din anumite motive nu mai răspundea la telefon, mi-a făgăduit că va încerca să o prevină direct. Într-adevăr, a doua zi, dânsa a venit să mă întâmpine la hotel. Ne-am îmbrățișat de parcă ne-am fi cunoscut dintotdeauna. Mi-a zis un lucru, pentru mine uluitor, anume că ea, profesor universitar, de la mine învățase istoria românilor! Aluzie la seria de emisiuni de la BBC… Am mers la dânsa acasă. Era foarte deprimată. Mi se părea că abia își reținea lacrimile față de neașteptata dezlănțuire de ură orchestrată împotriva ei. Mi-a arătat maldărul de scrisori de insulte provenite de la diverse unități muncitorești, cu sute de semnături… Diabolicul mecanism al Securității își începuse contraofensiva.

Alt incident minor ne-a relevat, în aceeași dimineață, adevărata realitate postdecembristă: un geam al uneia dintre mașinile noastre, tocmai cea a ziaristei de la *Figaro Magazine*, fusese spart chiar în fața hotelului și tot conținutul mașinii golit — în care conținut se afla și un mare carton cu fel de fel de bunătăți adunate de soția și de fiica mea pentru dragul Camil Demetrescu, eroul a șaisprezece ani de temniță comunistă. Nu am intuit atunci că era un incident simbolic.

A doua zi, am reluat drumul spre București. Odată trecuți Carpații, luându-ne după hărți, ne-am zis că pe autostrada Pitești–București putem goni mai repede. Când colo, tocmai pe acea arteră a trebuit să încetinim de câte hârtoape întâlneai — și chiar de termenul de „autostradă“ parcă mă rușinam, când vedeam zâmbetul tovarășilor francezi, care știau de zeci de ani ce se numește autostradă în

Occident.

Ne grăbeam să ajungem, tot convoiul odată, la București. Aveam două adrese, prieteni ai fratelui meu, unde să tragem prima noapte. Unele dintre mașinile noastre trebuia însă să mai ia benzină, că erau la limită.

Ne oprim deci la o pompă de benzină zărită la marginea șoselei, chiar la intrarea în capitală. Când veneai din Occident — chiar și din Ungaria — cu stații de benzină strălucind de lumini, cu mai multe pompe strălucind de curățenie, cu magazine luminate în jur, cu restaurante — acea pompă singuratică, ruginită, pe un pământ bătătorit și grețos de pete de ulei, avea un aspect de mizerie inimaginabil. Mă simțeam umilit că asemenea mizerie și delăsare erau cu putință în țara mea. O nevoie omenească mă îndeamnă să caut undeva fatidicele inițiale „WC“ — o găsesc, scrisă manual, cu vopsea albă pe o scândură agățată de un gard. Mă iau după săgeată, ca să dau de o sârmă ghimpată: închis. Tinerii francezi care conduceau camionul cer puțină apă pentru radiatorul lor, care curgea. Li se indică o chiuvetă neagră de jeg, unde nu mai curgea apa, dar, fiind plină de apă murdară, căci era astupată, curgea dedesubt, prin canalul de scurgere stricat, cu picătura. Au pus o cutie de conserve goală sub chiuvetă și, după vreo zece minute, au putut reaproviziona radiatorul lor cu o apă cenușie.

Așa a fost intrarea franțujilor mei în Bucureștiul glorios al lui Ceaușescu.

*

La Cluj, cu una dintre mașini, Ruxandra Guțu-Pelazza și soțul ei se despărțiseră de grup și o luaseră prin nordul Transilvaniei și Maramureș, drept către Iași. Duceau, și ei, o parte din material pentru universitatea de acolo.

La București, chiar de a doua zi, am procedat la o distribuție de computere, mașini de scris și articole de birou la sediile partidelor „istorice“, unde am fost primit cu bucurie de Corneliu Coposu, de Radu Câmpeanu, de Sergiu Cunescu. La sediul Partidului Liberal, ne-a primit îndată Câmpeanu, cu toată gloata care se înghesuia prin culoare și birouri. Mi-a făcut pe scurt o expunere a situației politice și am rămas destul de nedumerit să constat că de pe atunci considera că trebuia lucrat mână în mână cu Iliescu. Văzându-l apoi la televizor alături de Iliescu zi de zi în ședințele acelui erzat de Parlament „emanat“ din revoluție și numit FSN, am adulmecat o oarecare tacită complicitate. Nu puteam intui consecințele — catastrofale pentru partidul lui — ale acestei opțiuni.

A treia zi, am plecat să redescopăr orașul. Afară de cele câteva imobile dărâmate, incendiate sau ciuruite de gloanțe în zilele din

decembrie, centrul era neschimbat, mă regăseam acasă, doar că imobilele păreau nezugrăvite de zeci de ani. Cartierele noi dădeau însă Bucureștilor o cu totul altă fizionomie, lungi bulevarde cu case aproape identice, cu arhitectură deloc dizgrațioasă, de n-ar fi fost materialul de atât de proastă calitate. Ploaia lăsase pe toate fațadele lungi dâre cenușii; case de cincisprezece-douăzeci de ani păreau vechi de o sută. Pe ușile de metal ordinar, inscripții sau zgârieturi; în interior, strâmtoare, beznă și miros greu. La ascensoare, de un model încă neîntâlnit, cu uși brăzdate de zgârieturi sălbatice, abia îndrăzneam să mă strecor. Aveam o strângere de inimă să descopăr că o mare capitală europeană putea ține milioane de oameni la un nivel urban atât de primitiv. Ce să zic de impresia pe care mi-o făceau vitrinele magazinelor, chiar de pe arterele centrale? Nu-mi puteam închipui că în Europa putea exista atunci un nivel calitativ și estetic atât de grosolan. Fațada nevopsită de ani, lumini palide, stofe spălăcite și de prost gust — iar în „alimentare“ numai șiruri de conserve cu aspect învechit, cu etichete decolorate. Jalnic. În noua sa înfățișare, noua sa tușă de inspirație sovietică, Bucureștiul îmi apărea acum mai apropiat de Alma Ata sau de Ulan Bator decât de Viena sau chiar de Budapesta. Eram doborât. Îmi ziceam: Ce cauți, Neagule, aici?

Ducându-mă, chiar a doua zi, să-l caut pe Camil Demetrescu în Şoseaua Iancului, descopeream și noul sistem de numerotare a caselor în București, chiar original — chiar bezmetic de original, cel cu număr de bloc în plus de numărul casei: în cazul acela concret, numerele caselor creșteau de la vest spre est, iar numerele blocurilor de la est spre vest! (Mi s-a explicat ulterior că numerele blocurilor s-au dat pe măsură ce se clădeau, deci indiferent de progresiunea numerelor vechi ale caselor, dar pe urmă? Nu se putea oare unifica numerotarea imobilelor? Așa cum a fost lăsată, s-ar zice că intenționat e făcută pentru a-l deruta pe creștin. Voi reveni asupra acestei constatări a darului nostru de a încurca lucrurile parcă dinadins.)

În contrast cu starea mizerabilă a noilor cartiere periferice, clădirile nou-nouțe din uriașul cartier din fața și din jurul „Casei Poporului“ mi-au părut a fi solide și ostentativ luxoase. Palatul, el însuși, m-a speriat — prea masiv, cu două etaje sus, mai joase, absolut nejustificate în echilibrul ansamblului — apoi lungimea nemaivăzută a coloanelor fațadei… Am găsit ansamblul copleșitor și urât: un uriaș tort cu frișcă pentru nuntă la mahala. Mi s-a spus că cele două etaje superioare — inutile — fuseseră impuse de Ceaușescu pentru a fi sigur că acest monument, așezat în vale, deoarece era pe malul Dâmboviței, era mai înalt decât oricare altă clădire, mai la deal din București, inclusiv Casa Scânteii! Iar lungimea și lățimea Căii Victoriei Socialismului era calculată pentru a fi mai mare decât a faimoasei

Avenue des Champs-Élysées de la Paris. Să ferească Dumnezeu neamurile de nebuni și de trepăduții care-i lingușesc, că Ceaușescu n-a fost singur! A avut în jurul lui o gloată întreagă de lingușitori și profitori — el n-a fost decât capul unei comete malefice, cu o coadă lungă, lungă și stufoasă și care se va mai vedea pe cerul nostru multă vreme.

Apoi, de asemenea palate avea nevoie România din anii ’80? — România, singura țară din Europa care figura pe lista de ajutorare a Națiunilor Unite pentru țările subdezvoltate? Câte școli, câte orfelinate, câte spitale, câte șosele s-ar fi putut face cu miliardele care au fost irosite pentru dărâmarea unei cincimi din centrul Bucureștilor și clădirea acelor sute (sau mii?) de blocuri luxoase? Luxoase oare pentru cine? Pentru muncitori? Sau pentru noua aristocrație a profitorilor regimului?

Umblam îngândurat pe această copie după *Champs-Élysées*… Totul prea larg, prea lung, prea înalt. Va putea oare deveni acesta centrul viu al Bucureștilor de mâine? Blocurile, luate în parte, nu găseam să fie de o arhitectură inelegantă. Ceea ce-mi părea supărător era nesfârșita monotonie, copleșitoare. Mai făceam, în gândul meu, o observație: nu am fost niciodată un admirator al vechiului București, căruia să-i pară rău că se distrug cartiere cu case vetuste, adesea urâte sau prea modeste ori de proastă calitate. Dar necesara împrospătare a orașului se făcuse într-un chip faraonic și, după părerea mea, nepotrivit. Dacă tot se crea, la sfârșitul secolului al XX-lea, un oraș nou, ar fi trebuit să se îndrăznească o arhitectură de veacul al XXI-lea, cum s-a făcut în Brazilia, nu ceea ce au făcut oamenii lui Ceaușescu, o arhitectură de secolul al XIX-lea! Dar ce se putea aștepta de la „gustul“ lui Ceaușescu?!

> Imaginam un scenariu apocaliptic: se întâmplă peste o mie de ani un cataclism continental, cutremur, potop, pârjol, de pier toate monumentele artei europene — și, în loc să rămână ca dovadă a splendorilor trecute palatul de la Versailles sau signoria de la Siena, rămâne, singur în picioare, în Europa, palatul lui Ceaușescu! Oamenii din mileniul al IV-lea îl iau drept modelul artistic din secolul al XX-lea! Pericol, dom’le! Cu asta să se laude românii peste veacuri? Am fost disperat când am descoperit că în noile dicționare *Larousse*, la termenul *Bucarest*, vechea poză, care arăta Dealul Mitropoliei, cu clopotnița din vremea lui Brâncoveanu, dosul bisericii și un colț al Parlamentului, era înlocuită cu palatul lui Ceaușescu! De acum, asta era emblema capitalei noastre istorice. Jale!

Mai grav, adică mai surprinzător pentru mine — stafie revenită pe locurile tinereții — era aspectul străzii, fizionomia trecătorilor. Să nu mi se spună că eram pesemne victima deformării în memorie a imaginilor copilăriei, că eram un adult de douăzeci și opt de ani când am părăsit accidental țara. Nu. Oamenii pe stradă arătau altfel, erau alții. Aveam simțământul că s-ar fi schimbat profilul etnic al românului. Fețele îmi păreau mai umflate, mai întunecate, ca de oameni băuți. Nimeni nu zâmbea pe stradă. Pe scările imobilelor,

oamenii care se încrucișau nu se mai salutau, de parcă se generalizase vechea teamă „bună ziua ți-am dat, belea mi-am căpătat“. Până și anumite forme noi de politețe mi-au apărut ciudate, suspecte. Pe vremuri, dacă opreai pe cineva în stradă ca să-l întrebi de o adresă, era de ajuns să spui: „Îmi puteți spune, vă rog, unde e strada cutare?“ Acum se spunea: „Scuzați, vă rog, nu vă supărați, puteți să-mi spuneți…“ O triplă formulă de politețe, parcă de teamă că, de nu, celălalt o să te sictirească.

În exil, când vedeam prin ziare sau la televizor capul lui Ceaușescu, resimțeam un fel de silă, de umilire, de rușine, că așa ceva putea reprezenta neamul românesc în ochii străinilor. Mie îmi aducea aminte numai de geambașul de cai de la bâlciul din Cornățelu unde mă duceam, copil — din satul Cojasca. Crezusem, în naivitatea mea, că Ceaușescu reprezenta un tip rar, rarisim și că, el o dată dispărut, asemenea specimene vor dispărea. Acum îmi apăreau ceaușești la fiecare colț de stradă, ori că se ridicase la oraș o categorie odinioară neștiută, de pe la periferia satelor, ori că avusese un efect magic televiziunea, prin mimetism, după apariția zilnică — și silnică — timp de un sfert de veac, a unei aceleași mutre. Eram întristat și îngrijorat. „Ce mai cauți, Neagule, pe aici?“

Am vrut să mă duc la țară, pe Bărăganul Brăilei, unde avuseserăm moșie, partea mea, optzeci de hectare. M-a dus cineva cu mașina. Arhitectura caselor din sate era pe cale de a se schimba — din punctul de vedere al solidității, spre bine, adică de cărămidă în loc de chirpici, dar linia elegantă a casei tradiționale era părăsită în favoarea unor fațade cu zorzoane destul de mitocănești. Când am spus tovarășului meu că un progres totuși se făcuse, că vedeam ici-colo vechiul gard de lemn înlocuit cu un gard de fier, a râs: „Toate barele astea de fier sunt furate de prin fabrici, de muncitorii «navetiști» sau care se întorc duminica la părinți!“…

În raporturile umane, găseam, de asemenea, schimbare! Românul, de unde era odinioară prea blajin, acum avea atitudini adesea agresive, la cea mai mică supărare, gata, urlete, înjurături, pumnul.

Dar deosebirea cea mai izbitoare — față de aspectul satelor din tinerețea mea — era în portul oamenilor de la țară. Haina albă de cânepă, in sau dimie, totdeauna discret împodobită, era acum universal înlocuită cu haina orășenească cea mai tristă, constituită, de cele mai multe ori, în partea de sus, dintr-o flanelă sau un tricou cenușiu, uneori jerpelit. Desigur, în toată Europa se trecuse de la portul național la haine de confecție standardizate, dar tranziția se făcuse în o sută de ani, la noi în douăzeci-treizeci, și dădea impresia unei improvizații stângace, a unei schimbări neisprăvite. În tot cazul, estetic, era o prăbușire totală. Lăsasem o sărăcie oarecum smerită și decentă, regăsisem o mizerie pretențioasă și cu arțag. Oricum,

imaginea satului, cum l-au văzut, l-au trăit, l-au intuit un Blaga sau un Coșbuc, era de-acum o imagine dintr-un trecut îndepărtat…

În satul meu — îndrăznesc să zic satul meu, fiindcă toți sătenii coborau dintr-un grup de munteni aduși pe moșia lui de bunicul meu, de la nord de Râmnicul Sărat, la o vreme când Bărăganul Brăilei era încă foarte puțin populat —, am fost bine primit de toți bătrânii. Am înnoptat la un fin al bunicului, toți din jur plini de atenție și de drăgălășenie. Un vecin mi-a adus un album de fotografii dinainte de primul război mondial… salvat de el din ce rămăsese de la unchiul meu. Dar când m-am dus a doua zi dimineață să văd ce rămăsese din conac, din acareturi, din plantații, ce jale! Din aleea de vreo o sută de metri de plopi canadieni care ducea la conac, nu rămăsese un pom, iar din șapte hectare de nuci, poate două sau trei tulpini uscate... Din conac, nici o cărămidă, nici o țiglă, nici un lemn, doar un mic maldăr de moloz. Din toate acareturile, rămăsese în picioare o magazie pentru cereale, dinainte de marea expropriere din 1918–1922. Când s-a văzut în lunile următoare că reveneam cu un inginer și s-a aflat că plănuisem să instalez acolo o moară, că satul n-are moară, în noaptea de Crăciun 1990 au venit cu camioanele și cu buldozerul, au dărâmat-o și cărat-o toată până la ultima cărămidă. Cine au…? Cine putea să aibă sculele și îndrăzneala să vină ziua namiaza mare să fure? Cine? Desigur, cei de la vreo IAS sau SMT vecine, cu fantastică neobrăzare și cu siguranța impunității. Țara devenise un cuib de tâlhari la drumul mare. Şi mă uitam cu infinită tristețe la aceste locuri pe unde, copil, stătusem în extaz în fața priveliștilor de amurg în Bărăgan, unde vrusesem pe urmă să aduc puțină modernitate, puțină eleganță, puțină civilizație și care arătau acum ca-n palmă, ca atunci când am redobândit raiaua Brăilei de la turci... Îmi ziceam iar: „Ce mai cauți, Neagule, pe-aici?“...

Totuși, când, în anul următor, s-a votat, în sfârșit, o lege restituind foștilor proprietari până la zece hectare, m-am hotărât să fac și eu cerere, căci a stărui pe poziția pe care o adoptasem la reuniunea de la Paris ar fi fost gest de pur donchihotism. Legea îmi părea, bineînțeles, intenționat prost ticluită, căci ce puteau face oamenii cu câteva hectare, restituite unde voiau cei care țineau mai departe pâinea și cuțitul prin comune, și fără mijloace de lucru, fără scule, fără vite? Vădit, legea era făcută ca să apară inaplicabilă și să se revină curând la vreo formă de colhoz sau de sovhoz. Dar surprinderea mi-a fost și mai mare când am constatat că de la arhivele din Brăila pierise orice urmă de cadastru, orice probă a vechii mele proprietăți! M-a salvat un funcționar de la Arhive, mai bine intenționat, care îmi observa de ore întregi zadarnicele cercetări prin toate dosarele, unde logic ar fi trebuit să se afle dovada; mi-a suflat la ureche c-o voi găsi poate în dosarele cu ordinele de însămânțare pe 1948, în raionul Ianca (de

care, originar, nu depindea moșia noastră)! Pe acea listă de însămânțări, apărea, într-adevăr, numele meu, alături de numele fratelui și al unchiului meu și, pe acea bază, am obținut un certificat... Dar pe care tribunalul nu l-a găsit suficient. A cerut, pentru audiența următoare, peste mai multe luni, să vin și cu doi martori! Constatam, încă o dată, pe pielea mea, cum furtul, minciuna, reaua-credință fuseseră ridicate la rangul de metodă de guvernământ, acum bine împământenită.

Alegerile din 20 mai 1990

O experiență usturătoare a fost și felul cum au decurs alegerile din 20 mai 1990. Deputatul francez Xavier Deniau (căsătorit cu o strănepoată a lui Ion Ghica), desemnat ca observator la aceste alegeri de către partidul „gaullist“, m-a rugat să-l însoțesc ca tălmaci în tot periplul lui, în zilele premergătoare și în timpul scrutinului. Cu o zi sau două înainte de duminică 20 mai, mă aflam cu el la Corneliu Coposu, la sediul Partidului Național-Țărănesc. Coposu îi explica lui Deniau totala inferioritate în care se aflau partidele „istorice“, lipsite de mijloace și insuficient structurate. Insista asupra terorii care fusese dezlănțuită împotriva țărăniștilor în provincie („în teritoriu“, se zicea acum), arătându-i un album cu fotografii de oameni bătuți, răniți, mi se pare că fuseseră și morți. Coposu era grăbit să plece chiar atunci la o ultimă consfătuire cu Câmpeanu și Cunescu. Deniau îl întreabă:

— În aceste condiții, nu considerați preferabil ca cele trei partide istorice să se retragă, să nu participe la scrutin?

Coposu i-a răspuns:

— Este și părerea mea, dar unul dintre noi trei se opune.

Ați ghicit care din cei trei era!

Vizitând, la 20 mai, cu patru deputați francezi, zeci de secții de vot, de la Sibiu, apoi pe Valea Oltului până la București, mi-am dat seama ce parodie de „alegeri libere“ a fost această primă consultare populară. O populație, în imensa ei majoritate, neinformată sau dezinformată, o proliferare de partide mici, născute peste noapte, ca niște paravane în jurul marelui partid format de „eșalonul II“ al fostei nomenclaturi comuniste, rezultatul era — chiar de n-ar fi fost și unele fraude destul de însemnate — scris dinainte. Abătut, a doua zi, privind rezultatele catastrofale ale acestor alegeri (un fost președinte al studențimii străine din URSS, ales acum președinte al României cu peste 80% din voturi!!!), încercam cu disperare să înțeleg ce se putea petrece în mintea acelor milioane de nefericiți care ieșeau dintr-un lung coșmar și făceau acum această alegere care, pentru un spirit neprevenit, venit din afară, apărea drept ceva ireal, suprarealist, de neînțeles.

Îmi închipuiam un basm, ca un vis urât: niște captivi ținuți în lanțuri zeci de ani în

beznă, într-un beci adânc, sunt deodată salvați de o ceată de tineri luptători care, cu prețul vieții lor, au spart ușile, le-au rupt lanțurile și i-au scos din puț la lumină. Sus, orbiți de soarele cu care nu mai erau învățați, în loc să urmeze chemarea veselă și gălăgioasă a tinerilor care îi salvaseră, se iau, docili, plecați, supuși, după chemarea foștilor temniceri, fiind învățați cu ei, că ei le aduceau zilnic blidul de fasole și codrul de mămăligă, iar de-acum, cu șira spinării frântă, lor mai mult nu le trebuia...

Asist la mineriada din 13–15 iunie '90

Mirat și nedumerit să văd că distinsul istoric Răzvan Theodorescu putea conduce Televiziunea Română într-un chip atât de partizan în favoarea lui Iliescu, am căutat să-l întâlnesc, prin mijlocirea prietenului comun Manole Filitti, ca să încerc să înțeleg. M-a primit chiar a doua zi, cu mare amabilitate, ca între oameni din aceeași breaslă — fiecare citise din lucrările celuilalt și cred că ne respectam reciproc, dar motivațiile lui politice nu le-am înțeles. Neașteptat, mi-a propus ca un redactor al televiziunii să-mi ia un interviu despre cartea mea Între Orient și Occident, existentă atunci doar în versiune franceză. Am acceptat, cu condiția de a avea asigurarea că-mi pot exprima părerea și despre momentul prezent — asigurare ce mi s-a dat. Două zile mai târziu, un simpatic și inteligent redactor de la televiziune îmi lua, acasă la prietenii unde ședeam, un interviu de vreun ceas, în care-mi permiteam câteva critici destul de acide împotriva regimului. Era, cred, într-o marți, și emisiunea trebuia să fie difuzată sâmbăta următoare. În ajun, adică vineri, aveam bilet de avion spre Paris, dar nu-mi păsa dacă scăpam emisiunea. N-am văzut-o atunci nici eu, nici alții, căci, între timp, la 13 iunie, au coborât — sau tăbărât — zece mii de mineri din Valea Jiului, ca să facă ordine la București.

De mai multe săptămâni, Piața Universității era ocupată — și practic interzisă circulației — de câteva sute de manifestanți și „greviști ai foamei" care nu găseau altă cale de a protesta vehement împotriva confiscării și devierii Revoluției din decembrie 1989. În fiecare seară, li se alăturau câteva zeci de mii de bucureșteni care, cu voie bună, manifestau, cântau și se defulau acolo de neputința lor pe plan politic. Era clar că situația era din ce în ce mai intolerabilă pentru normalitatea circulației în capitala țării și că ordinea trebuia restabilită. Se putea realiza într-o noapte, cu doar câteva sute de polițiști. Dar regimul la putere dorea un exemplu biciuitor, pentru ca douăzeci și trei de milioane de cetățeni să se simtă iar sub amenințarea terorii. Scene de bătaie cumplite, scene de vandalism de neînchipuit, aparatură din universități distrusă cu sălbăticie, cu ură (nu se vântura, oare, incredibila lozincă „Noi muncim, nu gândim!"?). Tot ce adusesem de la Paris sediilor partidelor zburase pe fereastră.

Am văzut cu ochii mei, neîncrezător, bandele de mineri în ținuta lor de fund de mină, fața încă neagră de cărbune și în mâini cu rângi de

fier. Pe cheiurile Dâmboviței, prin parcul Cișmigiu, îi opreau pe tinerii cu „mutră de student“, îi legitimau (!), pe unii îi târau spre dube. O viziune de coșmar, de neînchipuit în Europa de după prăbușirea colosului sovietic. Ne întorseserăm înainte de decembrie ’89. A doua zi, șeful statului îi felicita pe vajnicii ortaci pentru isprava lor — e drept că nu făcuseră decât șapte morți, un fleac pe lângă cei o mie de morți din pricina „teroriștilor lui Ceaușescu“, cea mai neobrăzată, fantastică, enormă cacealma politică din toată istoria neamului românesc, de care nici nu se mai pomenea; nația înghițise hapul, de parcă nici n-ar fi fost! Ce jale! În ce hal de nesimțire am ajuns! Oricum, interviul meu, era clar, nu mai putea să apară.

O dată cu minerii, satisfăcuți și mândri de isprava lor, plecam și eu pentru câteva luni din București, abătut și chiar deznădăjduit. „Ce mai cauți, Neagule, pe-aici?“ Să mă mai întorc? Iată că m-am întors. Între timp, aflasem, prin scrisori discrete de la prieteni din București, că interviul fusese totuși difuzat după câteva săptămâni. Până la șase luni mai târziu au mai apărut aluzii furibunde la acel interviu în presa guvernamentală.

Voi avea curajul să rămân în țară?

Fusesem invitat la universitățile din Iași și din Cluj, să fac o serie de prelegeri despre marele teoretician al democrației, francezul Alexis de Tocqueville, care, prin 1830, tânăr încă, descrisese cu o pertinență genială mecanismul democrației americane și intuise că ea va trebui să servească drept model și în bătrânele monarhii europene. Am avut multă plăcere în evocarea acestui aristocrat-democrat, a cărui operă fusese ocultată un veac întreg și fusese, subit, redescoperită și comentată, în special de maestrul meu Raymond Aron — dar și mai multă plăcere în descoperirea unui tineret universitar prietenos, deschis, avid de un discurs altul decât obișnuita „limbă de lemn“, ținut de „un fost“ „cu origine socială nesănătoasă“.

Apoi, în toamna aceluiași an, mi s-a întâmplat o aventură care va avea pentru mine importante urmări: am devenit, septuagenar, profesor universitar! Cu toate că era un vis al meu dintotdeauna, acum aproape uitat, felul cum am făcut acest nou pas s-a datorat, în întregime, întâmplării, hazardului, ca toate lucrurile mai importante care mi s-au întâmplat în viață. Să vă spun cum a început.

Eram într-o seară la un pahar de vin la prietenul Manole Filitti de care v-am mai vorbit. Soția lui, mai tânără decât el cu vreo treizeci de ani — a treia la rând, după obiceiul din „familiile bune“ (după cum observa deja, în 1836, călătorul francez Saint-Marc Girardin!) —, e o distinsă istorică, specialistă în istoria economică și socială în țările române în veacul al XVIII-lea. Se miră că n-am fost chemat să predau cursuri la Universitatea din București. Îi spun că nici nu m-am gândit.

A luat atunci dânsa inițiativa de a mă recomanda colegului ei, istoricul Constantin Bușe, prorector al Universității. Acesta m-a primit foarte amabil, mi-a dat două cărți de-ale lui cu dedicație și m-a recomandat, la rându-i — cu autoritatea postului său —, doamnei profesor Zoe Petre, decan a Facultății de Istorie. Aceasta n-a stat o clipă la îndoială ca să mă „tocmească“ să fac un curs, în semestrul următor, în calitate de profesor-asociat, termen rezervat profesorilor străini invitați să facă, excepțional, cursuri la o universitate românească. Şi iată cum se nasc „carierele“!

Am discutat cu doamna decan despre subiectele pe care eram în măsură să le predau. Date fiind cercetările pe care le făcusem de ani de zile despre trecutul popoarelor din Balcani, am propus un curs despre „Etnogeneza popoarelor din Balcani“ (azi, îmi dau seama că titlul conținea un pleonasm, căci *etno-geneză*, etimologic, înseamnă „geneza poporului“ — ar trebui deci altfel formulat titlul). M-am dus grabnic la Paris, ca să-mi adun toate notele și am mai lucrat trei luni prin bibliotecile pariziene de specialitate. În ianuarie, m-am întors, din fericire cu câteva săptămâni înainte de începerea cursului. Când m-am dus s-o văd pe doamna decan, să-i spun că eram gata, o văd că-mi zice, ridicând brațele:

— Domnule Djuvara, când le-am spus studenților că veniți să faceți un curs despre etnogeneza popoarelor din Balcani, mi-au spus că nu vor asta, că sunt sătui de etnogeneză... Vor să le faceți un curs de istorie a boierimii române...

Am rămas descumpănit. Desigur, cu vreo câțiva ani înainte, publicasem în marea revistă germană de istorie *Südost-Forschungen* un lung articol — cu idei, cred, noi — despre categoria „marilor boieri“; apoi, aveam și un întreg capitol despre originea și evoluția acestei clase în cartea *Între Orient și Occident*... Dar chestiunea era surprinzătoare și cu totul neprevăzută. Dovedea, în orice caz, că mulți studenți, aproape toți ieșiți din pături sociale populare, erau conștienți de necinstea istoriei oficiale care li se oferise până atunci și dornici să mai audă și „alt sunet de clopot“, cum zice francuzul. A trebuit să improvizez în grabă o expunere cât mai succintă și, pe cât se poate, obiectivă despre o categorie socială căreia nu trebuia să-i fac apologia, dar nici să ocultez faptul indubitabil că monopolizase puterea politică în Principate timp de șase sute de ani — deci făcuse Istorie, și trebuia să încercăm să înțelegem cum și de ce. La primul curs, a trebuit să ne mutăm dintr-o sală de clasă într-una mai mare, iar la al doilea curs, în amfiteatrul „Iorga“. Până la sfârșitul anului, amfiteatrul a fost totdeauna plin cu studenți din mai toți anii.

În al doilea an, m-am încăpățânat să fac cursul pregătit, de istorie a națiunilor balcanice, că tocmai începuse războiul interetnic din Iugoslavia și mi se părea că trebuie să fie de mare interes pentru

studentul român la Istorie. Am avut tot anul șase studenți. Istoria vecinilor noștri nu interesează. În anii următori, atât la Facultatea de Istorie, cât și la cea de Științe Politice și Administrative, am predat elemente de filozofie a istoriei. Am avut din nou sală plină și chiar (erau cei mai interesați) studenți de la Facultatea de Filozofie[58].

Contactul cu studenții era pentru mine un subiect de îmbărbătare, un balon de oxigen, dar viața de fiecare zi în București îmi dădea, la fiecare pas, prilej de întristare și de exasperare. Primul lucru care-mi devenise ca o „fixație" obsesivă: trotuarele din București! În nici un oraș european nu găsești așa ceva. Dacă nu te uiți unde calci, la fiecare zece pași ori o groapă, ori niște ondulații produse de mașini pe asfaltul proaspăt, ori asfaltul vechi ridicat de o îndărătnică rădăcină de copac, ori lucrări la canalizări grosolan reastupate mai jos sau mai sus decât restul nivelului... Şoseaua se mai repară că, de, gropile și hârtoapele riscă să spargă mașinile, dar gropile de pe trotuar care sparg oasele bătrânelor doamne — asta nu importă. Acest dispreț pentru pieton îmi apărea caracteristic pentru disprețul față de om, în regimul comunist. Repet: trotuare ca la București n-am văzut pe patru continente! Nici „la mine" la Niamey — că acolo nu era asfaltată decât șoseaua, alături era nisip și puteai umbla pe el fără să ai ochii țintiți la picioare… Făceam „fixație" psihologică. De cum ieșeam din casă și vedeam trotuarul, mi se făcea nod la stomac. Apoi, indisciplina cetățenilor: cutii, cartoane, sticle goale, totul aruncat afară — ce are a face? Primăria să curăță. A rămas undeva un teren viran? Bravo — un chilipir: devine loc unde-și aruncă vecinii gunoaie, cârpe, lături. Plimbatul meu prin oraș, uneori chiar în zone centrale, mi-era un prilej de scârbă și de indignare zilnică.

Culmea o reprezentau closetele publice… dacă mai găseai! Într-o seară, împins de nevoie, nimeresc la closetul public din Grădina Icoanei. Mă rog, inima Bucureștilor — alături o piațetă elegantă, trei grădini, un teatru, cea mai renumită fostă școală de fete, apoi Strada Polonă și bulevardul Dacia, numai „palate" — azi, din fericire, ambasade, că numai ele le pot întreține — și dau să cobor, pe întunericul străzilor capitalei, treptele către locașul salvator. Când colo, la jumătatea drumului pe scară, îmi intră picioarele într-un lac fetid. Dau îndărăt cu groază și cu greață… Murdăria lichidă și pestilențială urca, de la toate cabinele, până la jumătatea scărilor. Când urc, mă ciocnesc de vărul Bani Ghica! Explodez:

— Cum se poate, măi, asemenea sălbăticie?!

El dă din umeri — s-a învățat. Venea de la Manole Filitti: plănuiau împreună renașterea clubului select *Jockey Club*… *Jockey Club* ne trebuia nouă? Mai întâi, zeci, sute, mii de closete curate, și apoi *Jockey Club*-uri. Cum putea primăria unei capitale europene să tolereze, cu anii, o asemenea infecție, o asemenea incredibilă porcărie în inima orașului? De fapt — și constatarea asta nu făcea decât să-mi crească indignarea și disperarea —, cazul WC-ului din Grădina Icoanei nu era decât un caz-limită pentru o caracteristică a acestor colțuri publice, în toată țara, o scârboșenie generalizată — parcă se zicea: cum să curețe acolo, că-i spurcat!

Acum, răbdați-mă să deschid o paranteză istorică: timp de veacuri, multe veacuri, europenii au fost murdari — în special, neolatinii — francezii, care ne-au fost model, fiind probabil campioni în materie (am citit undeva că, acum vreo cincizeci de ani, Parisul era metropola europeană cu cel mai mic număr de băi pe cap de locuitor! — și pot adăuga un amănunt picant: când făcea fratele meu Medicina la Paris, mergând o

dată să lucreze cu un coleg, la el acasă, a constatat că, în camera lui de baie, cada era plină cu… rezerva de cartofi pentru iarnă — deci acest viitor medic nu intenționa, având cadă!, să facă nici o baie toată iarna). Dar iată că, de la al doilea război mondial, a intervenit o adevărată revoluție în acest domeniu, sub influența dominantă a englezilor, americanilor, germanilor și scandinavilor. Azi, când intri în casa omului, nu mai judeci gradul lui de civilizație după eleganța mobilierului și bogăția bibliotecii, judeci după curățenia camerei de baie și a closetului. Nu emit nici o judecată de valoare că e mai bun criteriul actual decât cel din secolele al XVIII-lea sau al XIX-lea, constat doar că acesta e criteriul actual de civilizație și ar fi bine să-l urmăm — că multă mobilă frumoasă și biblioteci bogate tot n-are bietul român, barem „veceul“ să-l aibă curat. Iarăși și iarăși mă întrebam: „Ce mai cauți, Neagule, pe-aici“?

La sfârșitul unei conferințe pe care am ținut-o o dată, a venit un domn și mi-a spus, cu un aer îngrijorat:

— Nu-i așa, domnule profesor, că noi nu suntem în Balcani?… Peninsula Balcanică se oprește la Dunăre…

L-am întrerupt:

— Balcanic, în sensul peiorativ, nu e un termen geografic, e un termen moral. Nu importă să știm dacă barem o parte din România (Muntenia și Dobrogea) face parte sau nu din Peninsula Balcanică pe hartă... Un apusean care vine la București vede trotuarele, și gunoaiele, și câinii vagabonzi, vede că doi bărbați din trei sunt nebărbieriți și că toți scuipă pe jos. N-are nevoie de alte criterii ca să știe că se află în Balcani…

Voi merge aici și mai departe. La sfârșitul veacului al XIX-lea, când venea un călător de la Istanbul la București, trecând prin alte orașe balcanice, putea exclama că Bucureștii sunt „micul Paris“. Azi — am vizitat aproape toate orașele din Peninsula Balcanică! —, am dramatica impresie că Bucureștiul a ajuns cel mai balcanic dintre ele… Până și orașelor albaneze le-am găsit mai mult farmec. Acolo, dacă sărăcia e și mai prezentă, barem au păstrat cartiere întregi cu clădiri vechi, cu ziduri albe și acoperișuri de țiglă roșie, cetăți turcești sau venețiene, un parfum de antichitate și frumusețe… La noi, fiecare generație dărâmă ce a clădit precedenta. Bucureștii și Iașii din secolul al XVIII-lea aveau câteva case mari boierești, pe care străini ca prințul de Ligne le admiră. De la 1800 încolo, le-am dărâmat ca să construim „palate“ ca la Viena. După vreo cincizeci-șaizeci de ani, le-am dărâmat pe alea, ca să construim palate ca la Paris (cărora li se zice acolo *hôtel particulier*); în perioada interbelică, am dărâmat multe dintre acestea, pentru a clădi blocuri cu ceva influență italiană… ca pe vremea lui Constantin Vodă Brâncoveanu. În fine, sub Nicolae „Vodă“ Ceaușescu, am clădit din piatră tare uriașul tort cu frișcă zis „Casa Poporului“, pentru ca să rămână fală a numelui de român și peste o mie de ani, când bisericile de la Curtea de Argeș și Mănăstirea dintr-un lemn, și Voronețul, și Dragomirna, și turlele avântate spre cer ale bisericuțelor din Maramureș, și coloana lui Brâncuși vor fi pierit toate, fără urmă...

Vai! Avea dreptate Dinu Noica zicând că-i un blestem să fi ales noi Bucureștii drept capitală, în această câmpie mlăștinoasă și atât de aproape… de Balcani, în loc s-o alegem undeva în munții noștri cei frumoși. Să nu credeți că urăsc acum capitala, fiindcă aș fi venit de aiurea — ca un moldovean, un ardelean, un bănățean. Nu. Sunt

bucureștean get-beget. M-am născut la București, am copilărit la București, Giuvăreștii mei, la puțină vreme după ce au venit din Pind (pe la 1770), aveau case în București — am dovezi din primii ani după 1800 (chiar dacă au mers apoi două generații să-și încerce norocul și la Brăila). Iar dinspre mamă, sunt aici nu de două sute de ani, ci de cel puțin trei sute cincizeci (dovadă, un zapis al lui Constantin Şerban Basarab, unde se vede că Bunea Vistierul Grădișteanu avea case în București în 1657!). Dar iată că, văzând halul în care a ajuns această metropolă, mă apuc să visez: ce bine ar fi fost să aibă îndrăzneala unioniștii noștri din 1859 să zidească o capitală nouă la Focșani! Să fi fost greu? Dar de la 1830, în puține zeci de ani, nu se născuseră, din nimic, și Brăila, și Alexandria? Ce frumos ar fi fost și dacă ne-am fi întors la Curtea de Argeș!…

Dar, evocând această fostă mândră Cetate de Scaun, trebuie să mai evoc o amintire urâtă. Ca la doi ani de la întoarcerea mea în țară, hotărâse Gabriel Liiceanu să publice la editura lui — Humanitas — care era pe cale de a deveni cea mai importantă editură din țară, o traducere a cărții mele de istorie *Între Orient și Occident*. La tradus se căznea excelenta traducătoare de la Iași Maria Carpov, care, după ce-l tradusese pe Saint-Simon, putea să-l traducă și pe Neagu Djuvara. Dar Liiceanu îmi impusese un exercițiu care-i totdeauna un chin pentru un autor: să-mi automutilez lucrarea cu o cincime. La această caznă mă supuneam, ascuns la Curtea de Argeș, la un nou prieten, fiul unui preot care fusese o figură a Argeșului, părintele Olteanu, cu care se împrietenise fratele meu pe când era chirurg acolo. Într-o seară, îmi telefonează de la București fostul meu coleg de la Externe, Romulus (Dudu) Cordescu — nu mai știu cum de a dat de numărul de telefon al ascunzătoarei mele —, ca să-mi spună că murise, de pe urma unei operații, dragul Camil Demetrescu și că înmormântarea avea loc la Bellu chiar a doua zi dimineață.

Cu doar o boccea în mână, m-am îndreptat, pe la patru și jumătate dimineața, către gară. Era pe la sfârșitul lui august și era încă întuneric. Când am intrat în holul gării, m-a trăsnit un miros greu, ca pe vremuri când intram noaptea în dormitor la cazarmă. Câțiva — bărbați și femei — mai dormeau înghesuiți pe băncile de lemn. La ghișeul de bilete, numai două persoane se așezaseră la rând. Făcui la fel. Printr-o crăpătură a cartonului obosit care ascundea ferestruica, am putut zări două impiegate la taifas, cu o cafeluță. Desigur, nu vor deschide decât cu câteva minute înainte de plecarea trenului, ca să fie înghesuială, și nervi, și țipete, și înjurături. S-a deschis, în fine, ghișeul și am cerut bilet de clasa I, că eram de acum fericitul beneficiar al unei legitimații de veteran de război. Am căpătat bilet de clasa I, dar trenul n-avea decât vagoane de clasa a II-a. Mă urc, intru la întâmplare în primul compartiment gol și iau loc la fereastră. Puțin înainte de a se urni trenul, intră în compartiment și doi vlăjgani, de o statură deasupra mediei, cu cizme și niște salopete cenușii, căciuli muscălești pe cap — disting cu greu în penumbră — parcă-s ieșiți din *Goana după aur* a lui Charlie Chaplin. Au, fiecare, un sac uriaș pe care-l lasă la pământ lângă ei — n-am înțeles îndată că era echipament de pescuit. Se așază față în față, pe locurile de lângă culoar. Începe dialogul:

— De unde, pula, are Troacă undița aia, pula mea?

— Pula — a cumpărat-o din Germania.

— Din Germania? Pula… Şi cât a dat, mă, pe ea, pula mea?

— [o cifră]

— Pula mea! Păi cum să te miri, pula, că prinde pește, pula mea… Şi cât e marca acum, mă? Pula mea!

— [o cifră]

— Ptiu! Futu-i! De unde pula a găsit Troacă banii ăștia, pula mea? Ta-ta-ta pula, ta-ta-ta pula mea, ta-ta-ta pula, ta-ta-ta pula mea…

Am de-a face, fără îndoială, cu alfabetizați de-ai lui Ceaușescu. Vocabularul lor nu depășește două-trei sute de cuvinte, în schimb discursul e punctat la fiecare două-trei

cuvinte cu un *phallus* valah eructat greu, vânjos, cu furie și satisfacție în același timp. Eu stau chitic în colțul meu; ei nu mă văd, nu mă știu. Niciodată în tinerețea mea nu întâlnisem asemenea nesimțire într-un loc public. Scot o carte din buzunar și, la palida lumină a zilei care începea, încerc să citesc. Cu neputință. *Phallusul* valah mă agresează, umple în continuare compartimentul, aerul, văzduhul. Mă gândesc să-mi iau bocceaua și să trec în alt compartiment, dar parcă-s paralizat. Mă simt ca victima în fața șarpelui cu ochelari. Tac și mă uit la priveliștea tristă de început de toamnă prin geamul nespălat de nu se știe când. La stânga mea, eructația troglodiților mei continuă în același ritm. Afară apare o apă mare, desigur un lac de acumulare. Roțile scârțâie, trenul încetinește, intră în stația Merișani. Vlăjganii s-au sculat și au ieșit pe culoar, de unde-mi mai parvine în urechi cascada verbală de *phallusuri*, apoi mai depărtată, pe peron, până se pierde în ceața dimineții — dar mă prind că de-abia după ce-și vor fi zvârlit undița în apă vor fi încetat gealații exploziile lor falice, de teamă să nu sperie peștii — că teama de a-i speria cumva pe oameni nu-i mai încerca desigur de mult.

Trenul a sosit la București la vreme ca să mă reped la Bellu. În capela cimitirului, vreo cincisprezece-douăzeci de persoane, în jurul sicriului de lemn alb; câțiva cunoscuți, puțini, prietenul Grigore Ionescu, Dudu Cordescu, Alecu Paleologu. Slujba e făcută de doi preoți uniți — căci Camil alesese în detenție Biserica prigonită; lângă ei, cântă câteva femei, într-un stil vechi, care nouă nu ne mai e familiar; coșciugul a fost pus apoi pe un cărucior șubred cu două roți, ca de cărat mere la piață — l-au tras doi tineri. O groapă foarte departe, în partea de nord a cimitirului și o cruce de lemn alb, cu numele și datele. O prietenă ne distribuie colivă. Câțiva cerșetori pândesc să aibă și ei partea lor. Atât.

Totul era tristețe. Dacă mă uitam la televizor, la prietenii unde ședeam, îmi apăreau mereu acele false scene de muzică populară, curată caricatură a folclorului nostru, cum îl cunoscusem odinioară pe la sate. La jocuri, toți flăcăii îmbrăcați la fel — ce la fel? — identic, model sovietic. Cine a văzut vreodată la o horă, în oricare colț al țării, să fie doi băieți îmbrăcați chiar la fel? Fiecare-și făcea un punct de onoare să fie ceva mai altfel decât ceilalți din sat, chiar dacă portul regional era respectat. Apoi, fetele care-i însoțeau — adesea, de altfel, nu fete, ci deja matroane —, dichisite, fardate, împopoțonate ca de nuntă și, în loc de cizmulițe sau opinci, cu pantofi subțiri ca de trotuar parizian! Un kitsch oribil, iar muzica accelerând ritmul demențial, ca și când dexteritatea și istericalele ar fi reflectat adevăratul sens al ariilor populare. Şi mai accentuau și un anumit gen, parcă pentru a justifica acea calificare, în Occident, de *musique tzigane*... Eram întristat peste măsură.

Iar dacă emisiunea avea ca temă scena politică, ce fizionomii caragialești! Îmi ziceam că unul dintre dramaticele rezultate ale zecilor de ani de comunism era că eroii lui Caragiale, care vor fi reprezentat la vremea lui doar un strat la periferie și, pe deasupra, erau niște caraghioși simpatici și, în subconștientul nostru, reprezentau un tip trecător, acum erau puzderie, nu mai erau simpatici deloc, ba chiar negri în cerul gurii și, *last but not least*, erau la putere!

Îmi aminteam de acel incident de care aflasem în medii politice franceze, anume că membrii delegației române care-l însoțiseră pe Ceaușescu în vizita lui oficială în Franța furaseră la plecare bibelourile de prin palatele unde fuseseră găzduiți, astfel încât, în grabă,

președintele Giscard d'Estaing prevenise Curtea Angliei, care era următoarea etapă! Așa că acolo se făcuse gol pe etajere și prin vitrine. Să-ți crape obrazul de rușine! Dar toți nechemații ăștia care ne-au făcut neamul de râs erau aici, în continuare — și mă întrebam deodată, înfiorat, dacă nu cumva perechea Nicolae și Elena Ceaușescu și ceata de lipitori care-i însoțea nu erau ei adevărata Românie, România profundă... Cei pe care-i știam din cărți, cei care făcuseră România în o sută de ani, un Ion Câmpineanu, un Ion Ghica, un Nicolae Bălcescu, Vasile Alecsandri, Mihail Kogălniceanu, Ion și Ionel Brătianu, Titu Maiorescu, Take Ionescu, Titulescu, Gafencu — toți aceștia și atâția alții fuseseră ca o spumă de suprafață, o spumă inconsistentă împrăștiată de vântul Istoriei. Ceilalți sunt și au să fie de-acum, în veci, adevărata Românie. Mă cutremuram. „Ce mai cauți aici, Neagule? Ești ca o luntre dintr-o scorbură bătrână, ai să fii cuprins de valuri și izbit de stânci — întoarce-te la limanul liniștit al nepăsării și uitării! Fă cum au făcut ceilalți care au părăsit corabia care se scufundă!"... Mă gândeam la miile de compatrioți, zeci de mii, acum sute de mii pierduți pentru țară, împrăștiați prin Europa, America, Africa, Australia... Ce i-am făcut lui Dumnezeu pentru a primi această pedeapsă? Pe cei care se miră de mirarea mea — și chiar se bucură poate, îi vezi satisfăcuți, îmbuibați, grași, obraznici, vulgari, îi vezi, pe la sărbători, bătându-se cu pumnii în piept și gargarisindu-se cu numele eroilor neamului, cu Ştefan cel Mare, cu Vlad Țepeș, ca și când ar fi urmașii lor drepți, când aceștia, de s-ar putea scula din mormânt, pe toți i-ar trage în țeapă!

Nedumeririle îmi erau nenumărate; bineînțeles, multe nu mai erau nedumeriri pentru cei de la fața locului, pentru cei învățați. De aceea, cititorul se va întreba poate de ce am fost mirat de felul cum a decurs achiziționarea unei mașini la București!

În al doilea an, făcând un împrumut la banca mea din Paris, hotărăsc să-mi cumpăr o mașină, o Dacie, că-i jumătate preț ca una mică în Franța. Vreau o mașină să mai pot colinda prin țară. Niște prieteni îmi spun că cel mai simplu ar fi să mă duc la Budapesta, că funcționează acolo un sistem bine rodat de vânzare de mașini de ocazie, inclusiv Dacia noastră; în 48 de ore pleci cu mașina și cu toate hârtiile în mână, nu te doare capul. Eu, patriotul, zic: cum să-mi cumpăr o Dacie la unguri, când am uzina în țară? Nonsens! Caut în cartea de telefon sediul companiei Dacia. Găsesc: bulevardul Magheru nr. ... Mă aștept să văd vitrine la stradă, cu mașini expuse. Când colo, o intrare de bloc, strâmtă și, cum venise gerul peste noapte, portarul se înghesuia într-o cămăruță, încălzită cu un reșou. Crap ușa. Întreb:

— Aici e reprezentanța Dacia?

Mormăie:— Etajul VI.

Urc la VI; culoare goale, birouri goale. Într-unul totuși, două cucoane la o cafeluță. Întreb, timid (după noul șablon):

— Scuzați, vă rog, fiți amabile, nu vă supărați, vreau să cumpăr un autoturism Dacia...

Răspuns sec:

— Nu sunt. Totul la export — și îndărăt la cafea.

M-am întors acasă tare dezamăgit. Deci nu pot cumpăra o Dacie în țară. Mă urc la proprietăreasa mea, Ileana Popa, că mă mutasem de curând într-o mică garsonieră, și-i

spun nedumerirea mea. Ea exclamă:

— Cum, nu se mai vinde Dacia în țară? În fiecare zi sunt anunțuri în ziar! și-mi întinde *România liberă* la rubrica „Mica publicitate“.

Iau primul anunț cu „vând Dacie nouă...“ și telefonez. La capătul firului, un bărbat foarte amabil, cu accent puțin periferic, îmi dă răspuns afirmativ, mă așteaptă a doua zi la 11 și-mi explică foarte amănunțit cum să ajung la el, în Bucureștii Noi: autobuzul nr. ..., până la..., apoi tramvaiul nr. ..., până la..., apoi trei sute de metri pe Calea cutare, apoi prima stradă la dreapta, a doua la stânga...

În cursul nopții, a căzut prima zăpadă, bună. Cu circulația mai înceată, cu pantofii mei în zăpadă, mă rog, sosesc cu o jumătate de ceas întârziere la locul de pe acea străduță cu case joase, ca la țară, dar casa e singura spoită proaspăt. Îmi deschide un băiețaș, cam bronzat, foarte amabil, să intru la căldură, tata a plecat, dar se întoarce curând — îmi pregătește chiar o cafea, apoi își reia locul pe divanul din față, lângă surioara — așezați turcește, privesc la televizor un film indian. Totul mi se pare suprarealist — sigur că n-am înțeles, că am greșit adresa, ar trebui să plec — și totuși, stau să văd. Vine stăpânul, după o jumătate de oră, cu un coleg, și imediat îmi scoate hârtii în regulă; are patalama la mână, autorizație de la Societatea de Automobile Dacia de la Pitești de a vinde mașini Dacia. Mă crucesc (în gând). Care va să zică, oficial, vânzarea producției uzinelor Dacia era rezervată exclusiv exportului, reprezentanța în capitală nu deținea nimic, dar un modest cetățean de la periferie, cu acte în regulă, era autorizat să vândă mașini Dacia în țară, bucată cu bucată. Eram neîncrezător. Nu se poate, sigur e vreun matrapazlâc la mijloc, am de a face cu niște escroci. Interlocutorul meu, ghicindu-mi pe față îngrijorarea, se grăbește să-mi spună că ei sunt din credința... (mi-a scăpat termenul, trebuia să fie ceva ca adventist, sau penticostal, sau martori ai lui Iehova), ei nu mint, nu fură, nu avortează... De altfel, după cum văd, „frații din America“, l-au ajutat să zugrăvească toată casa... Recapăt încrederea. De altfel, vrea să-mi arate mașina îndată și mă duce în curte, deschide garajul: înăuntru o Dacie nou-nouță. Insistă:

— O puteți lua imediat!

Am revenit totuși, a doua zi, cu un șofer, mecanic de meserie, care lucra la o întreprindere în care se aventurau niște prieteni. S-a uitat sub capotă, a scotocit, s-a culcat sub mașină, totul în regulă. Am plătit pe loc și am plecat cu mașina. Dar abia acum începea bătălia cu administrația, care m-a făcut să-mi pară rău că nu m-am dus la Budapesta; acolo stăteam două zile la hotel, trudea vânzătorul pentru mine și mă întorceam cu hârtiile gata. Aici, a trebuit coada la administrația financiară, înghesuiala, lipsa de informații, chiulangiii, scandalagiii — după o jumătate de zi de adevărată luptă corp la corp, am ieșit, nădușit, hainele mototolite, cu chitanța providențială de dus la comisariatul de poliție specializat. Alte cozi, altă înghesuială, alte zbierete — după altă jumătate de zi, aveam o nouă hârtie. Credeam că era cea bună. Mi se spune:

— Cu asta, mergeți la administrația financiară...

— Păi, viu de-acolo!...

— Nu, asta-i altceva.

Mi-au trebuit deci trei zile de alergături istovitoare, de două ori la administrația financiară, de trei ori la poliție, apoi la un garaj, cu plăcuța de înmatriculare. Mă întrebam: ce fel de organizare-i asta?, că doar am avut mașină și în Suedia, și în Franța, și în Germania, și în Niger, dar nicăieri n-am fost chinuit de administrație în halul ăsta. Apoi, reflectând și la straniul sistem de comercializare a mașinii, toate astea la un loc mi-au adus deodată în minte niște fapte din trecut... Mai întâi, teribila frază, biciuitoare, a generalului Berthelot (trimis de Franța în iarna 1916–1917, ca să ne ajute la reorganizarea armatei), frază cică din primul său raport către Paris: *Ils sont admirablement désorganisés*[59]...

Mi-am amintit apoi de organizarea „guvernului“ în Principate, la

sfârșitul epocii fanariote: pentru a putea satisface poftele tuturor marilor boieri, de-acum prea numeroși, se stabilise sistemul ca dregătorii să nu stea în funcție decât un an, să facă loc altuia să se căpătuiască — dar, dacă neamul său avea mai mare greutate, același putea veni iar în pâine după câțiva ani. (Am socotit astfel, de pildă, că Dimitrie Ghica — fratele lui Grigore Vodă cel sugrumat de turci, fiindcă a protestat după răpirea Bucovinei —, numit popular Dumitrache Banul Bătrânul, a fost mare-ban al Craiovei de șase ori! Bineînțeles, doar un an de fiecare dată.) Străinilor nu le venea să creadă.

Dar poate cea mai extraordinară, aproape incredibilă poveste e următoarea (parcă aș vrea să nu fie adevărată!): după primul război mondial, un ministru primește vizita unui bun prieten. Acesta îl roagă să-l ia ca portar la ministerul lui pe un invalid de război, protejat al său. Ministrul îi răspunde că nu poate, are deja un portar, tot invalid de război. Prietenul nu s-a lăsat, a venit iar și iar, cu atâta insistență, încât amicul ministru a găsit, în cele din urmă, soluția ca să-i facă hatârul: a spart zidul din spate al ministerului, ca să existe o a doua intrare, unde să fie portar protejatul amicului!...

Tot cugetând la acestea și la altele de același soi, am avut, subit, o revelație, o revelație care m-a speriat: nu cumva ar avea românul un dar aparte, un dar cu totul special — ce dar? un adevărat geniu: geniul de a organiza dezorganizarea! Şi m-a apucat un fel de spaimă, de disperare: dacă — Doamne, ferește! — e corectă analiza mea, suntem pierduți în societatea modernă, în epoca globalizării. Înainte vreme, te puteai închide în țărișoara ta, să te mulțumești cu roadele pământului, mai schimbai câțiva drobi de sare cu turcul, pentru niște ibrice, ceva vite cu brașoveanul, pentru niște coase sau pentru o pălărie mai acătării și, în rest, să trăiești în plăcuta ta dezorganizare; că lapte, mălai, ceapă și miere tot se găseau, dacă nu dădeau seceta sau lăcustele. Dar azi, nu se mai putea. Vrând-nevrând, am fost târâți în economia mondială și, dacă nu ții pasul — cum aveam întotdeauna în plutonul meu doi-trei care târșâiau picioarele, de rămâneau din ce în ce mai departe de coloană și trebuia să le strigi mereu: „Ține aproape!!!“ —, atunci sigur că vom rămâne codași în Europa și în lume.

Gândul ăsta mă frământa la culme. „Am intrat la idee“, vorba lui Caragiale. Chiar așa să fie? Am încercat o privire retrospectivă, un fel de anchetă în trecutul nostru — să fie oare ceva atavic, ireversibil? Căci la popoare, ca la indivizi, se pot distinge caractere înnăscute, adică străvechi în așa măsură, încât le poți considera intrate în gene; și caractere căpătate la un moment dat și de care, cu vremea, cu strădanie, cu educație, te poți eventual dezbăra. Cum o fi cu românul? Îmi ziceam că cele mai vechi așezări sătești, ale moșnenilor și

răzeșilor, erau foarte înțelept orânduite și bine chibzuite. Acolo era o ordine nestrămutată; se ținea socoteala pe neamuri, se trăgeau sfori de împărțeală după rânduieli străvechi. De asemenea, datinile de năștie, de cununie, de moștenire erau păstrate cu sfințenie. Până și orânduiala plecării fiecărui fiu din casa părintească la fiecare însurătoare mi se părea mai cuminte, mai civilizată, decât obiceiul de la vecinii noștri slavi; iar faptul că-i cădea lui prâslea sarcina de a avea grijă de bătrâni, îmi părea înțeleaptă și lui îi rămânea casa părintească. Care va să zică, cele mai vechi organizații neaoș românești nu erau deloc „admirabil dezorganizate“, după cumplita expresie a lui Berthelot. Atunci de unde ne-o fi venit meteahna care ne caracterizează și ne nenorocește acum? Sutele de ani de vremuri grele sub turcocrație, culminând cu epoca fanariotă — când omul a trebuit să găsească orice formă de supraviețuire și să se deprindă să-și apere drepturile numai cu bacșișuri și peșcheșuri în așa măsură, încât „șmecheria“ a devenit o regulă de viață, o a doua natură? De când cu adoptarea formelor politice occidentale, s-au făcut, încet-încet, progrese, puteam spera, cu vremea și cu dezvoltarea legăturilor internaționale, că vom pierde aceste năravuri. Dar a venit cataclismul comunist, care a răsturnat toată construcția. Oamenii s-au întors la mentalitatea că orice mijloc e bun ca să-ți atingi scopul personal. Cred că confuzia care domnește în întreaga funcționare a aparatului de stat provine din dorința subconștientă de a avea o aparatură cât mai încurcată, că numai profitând de această ceață deasă poate șmecherul să trăiască și să prospere. Am dedus totuși din această privire retrospectivă că ne-am putea vindeca — cu vremea — și cu voință. Atunci, Neagule, ce faci? Te lași cuprins de disperare sau stărui, stai?

Ce ciudat e neamul ăsta al nostru! Plin de contraste nemaipomenite. Pe lângă tot ce mă scârbea și mă exaspera la București, vedeam realizări artistice uimitoare. Viața culturală a capitalei era într-adevăr a unui „mic Paris“. Expoziții, conferințe, simpozioane, concerte, teatre — nu știai unde să dai cu capul. Cum putea coexista atâta sclipire alături de atâta murdărie — fizică și morală? Suntem pesemne dintr-o țărână cu prea mult bălegar — dar poate tocmai de aceea cresc ici-colo flori minunate. N-am să uit niciodată realizarea lui Andrei Şerban la Teatrul Național, cu piesa lui din tragedia antică. Ceva unic ca inteligență și intensitate dramatică. Dar iată că și acesta ne-a părăsit, după atâția alții.

Erau apoi colegii mei istorici, mai tineri. Mă minunam de cum putuseră, în condițiile materiale și morale în care trăiseră, să fie atât de bine pregătiți, atât de deschiși către cultura universală, atât de „civilizați“ în înțelesul cel mai larg al cuvântului — în puțini ani mă simțeam apropiat sufletește de un Ştefan Gorovei, de Sergiu Iosipescu, de Magda Székely, de Mihai Răzvan Ungureanu ca de vechi prieteni.

Şi cum să-i părăsesc pe studenții mei, unii atât de însuflețiți? Nu era seară, când ieșeam de la curs, să nu mă urmeze trei-patru până acasă, ca să vorbească cu mine de toate, liber, deschis, ca niște prieteni.

Drept să spun, Bucureștiul mai avea încă ceva atrăgător: dintre toate orașele în care trăisem sau pe care le străbătusem în șapte decenii pe patru continente, aici descopeream cea mai mare densitate de fete frumoase la km^2. Şi asta contează, ca să-ți păstrezi moralul!

Iar pentru a uita de caldarâmul bucureștean, aveam mănăstirile! De trei ori am mers pe la cele de pe Valea Oltului și din Oltenia, de trei ori în Moldova și în Bucovina. Preferata mea era Sucevița — nu numai din cauza măreției ansamblului și a cadrului idilic, ci și pentru primirea pe care mi-o făceau maicile.

A treia oară, am mers cu Sandra, nepoată-mea. Pe jumătate americancă, pe sfert franțuzoaică, crescută în America, în Franța, în Africa; unde puteam găsi sfertișorul ei românesc, că n-avusese nici prilejul, până la douăzeci și cinci de ani, să învețe puțin limba? Îi pândeam cu grijă reacțiile. Din tată protestant, crescută catolică după maică-sa, ce o să resimtă ea în această atmosferă medievală, atât de străină? Spre seară, din foișorul aripii de la răsărit, o zăresc că se îndreaptă către paraclis; cobor și grăbesc pasul după ea, fără să mă vadă. S-a dus în fund, la stânga. Înăuntru, aproape întuneric, abia vedeai icoanele tremurând la licărirea câtorva lumânări. La un mic amvon, două maici citeau din cărți sfinte, alternativ, cu voci slabe, dulci. Chiar eu, care cunosc limba, nu deslușeam totul. Ea a stat nemișcată un ceas. Poate fiindcă în acea penumbră plutea ca o adiere a Duhului Sfânt.

A doua zi, când am plecat, afară, lângă poarta mănăstirii, o fetiță vindea buchețele de flori. Era atât de frumoasă, atât de extraordinar de frumoasă, că, de s-ar fi născut la Florența acum cinci sute de ani, pe ea ar fi luat-o Fra Angelico drept model pentru îngerii lui — fără a mai ține seama de disputa bizantină despre sexul îngerilor. Nu. N-am să plec din această țară a mea!

Fusese mai cu seamă acea noapte, Noaptea de Înviere 1990. Prietenii la care ședeam voiau să mergem la biserica din cartier. Eu am vrut să merg, de unul singur, la slujba de la Patriarhie. Îmi ziceam că va fi cea mai solemnă, cu corul cel mai frumos — apoi (de ce să ascund?) mă îndemna și ceva tainic, nemărturisit, poate trufie, poate doar dragostea de ai mei: strămoșul mamei, Bunea Grădișteanu, era ctitor al Mitropoliei, alături de Vodă Constantin Şerban și era îngropat acolo și, după el, mulți din neamul lui, timp de două veacuri. Era locul în care voiam să mă regăsesc o clipă, cufundat în mulțime. Urcând dealul Mitropoliei, eram îngrijorat, drumul era atât de slab luminat și nu urca nimeni alături de mine. Am înțeles de ce, când am ajuns sus, în fața bisericii; lume multă afară, în tăcere, încercând să asculte slujba. Venisem prea târziu. Mi-era rușine, și totuși am făcut ce nu îndrăznesc să fac de obicei, încet-încet, dând binișor din coate, m-am strecurat în naos cam până la o treime. Altarul era luminat puternic. Descopăr că erau reflectoarele televiziunii. Preoți mulți în fața altarului — nu vedeam decât vârful unei mitre — și era mai bine așa. Corul cânta cu o însuflețire impresionantă, sutele de lumânări creau o atmosferă de miraj în depărtare. Simțeam o tensiune a credincioșilor, a tuturor, atât de evidentă, încât parcă trecuse de la om la om, de era acolo o singură suflare, un singur gând și mi-am dat seama, vai, că era poate un gând păgân, că noi toți acolo, necunoscuți unii de alții, dar parcă o singură ființă, noi nu prăznuiam în noaptea aceea numai Învierea lui Cristos, noi serbam în același timp în inimile noastre învierea neamului. Iar când, în liniștea de mormânt, s-au auzit, sus, cuvintele lui Iisus: *Luați, mâncați, acesta este trupul mieu, carele pentru voi se frânge...* am văzut pe tânăra femeie de lângă mine — era modest îmbrăcată, dar figură fină de intelectuală, ochii noștri nu se întâlniseră — acum nu știu cum izbutise să se

ghemuiască jos, în acea înghesuială, găsise loc să-şi pună şi fruntea, şi palmele la pământ — am simţit atunci un fior în spinare şi, în faţa acestei dovezi de adâncă smerenie, deodată mi-au venit lacrimile şi lumânările păreau mii de stele; nu mai erau însă lacrimi de întristare şi de deznădejde, erau lacrimi de speranţă, căci căpătasem într-o clipită — cu acea intuiţie care n-are nevoie de justificare, că izvorăşte din adâncul inconştient — certitudinea că ţara asta a mea nu se va mai putea pierde.

*

Îmi apare din nou în faţa ochilor, ca-n vis, chipul angelic al fetiţei de la Sucevița, cu buchețelul ei de flori. Şi vin acum şi eu, urâtul, să vă vând buchetul meu de flori, cu spini cu tot...

BUCUREŞTI, aprilie 1995, TESCANI, mai 2001

Note

58. Vă scutesc de amănunte asupra vicleniei celor sau celui de la sectorul administrativ al universităţii. Primul an, nu m-au plătit deloc, sub pretextul că cererea fusese făcută prea târziu. În al doilea an, s-a făcut pierdut dosarul, de a trebuit intervenţia personală a rectorului Emil Constantinescu, pentru a lămuri lucrurile. După ce s-au văzut constrânşi să mă includă totuşi pe statele de plată, m-au trecut la cel mai modest rang de simbrie, doar-doar mi-aş pierde răbdarea şi aş pleca. Dar eu n-am plecat, că nu m-am întors în ţară să fac bani, ci să fac ceva.

59. Sunt admirabil de dezorganizaţi (*lb.fr.*)

Fotografii

Constantin Noica, într-o călătorie pe care a făcut-o în provinciile franceze împreună cu fratele meu, doctorul Răzvan Djuvara, în micul autoturism DKW al acestuia (iarna 1938–1939).

Eu cu Wendy Muston, prima soție a lui Constantin Noica, la sosirea ei la Paris, la mijlocul anilor 1950, cu cei doi copii ai lor; la dreapta, fiul Răzvan — azi părintele Rafail, sihastru într-un schit din Munții Apuseni. A fost tuns în monahism, în 1965, într-o mânăstire ortodoxă din Anglia.

Eu, sublocotenent instructor de recruți la „6 Dorobanți de Gardă «Mihai Viteazul»“, la întoarcerea regimentului, decimat, de la Odessa (1942).

France Djuvara, la douăzeci și șase de ani (București, 1942).

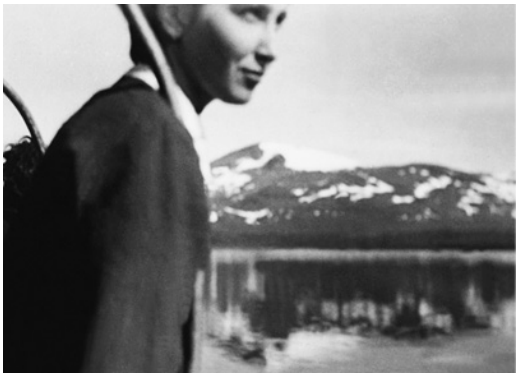

Mia Prodan, la douăzeci și șapte de ani, fotografiată de mine în timpul unei plimbări cu vaporașul pe un lac suedez, la nord de Cercul Polar, în ziua solstițiului de vară (Sânziene), când se vedea „soarele de la miezul nopții“ (iunie 1945).

Mia Prodan cu fetița ei, Maria Björnson, care va deveni o celebră scenografă, apreciată pe plan mondial (1953 sau 1954).

Un colț din grădina casei de la Paris, Faubourg Saint-Germain, proprietate a familiei materne a lui France Djuvara. Nu se vede decât un colț din aripa dreaptă, parter, cu terasa primului etaj. Poza e luată chiar de unde era odaia mea, la primul etaj. Pe clădire, este trecută data construcției: 1639. În grădină, se zărește un îngeraș de marmură, operă a marelui sculptor francez Étienne Falconet (căruia i se datorează, între altele, monumentala statuie ecvestră a lui Petru cel Mare de la Sankt Petersburg).

Statuia monumentală a lui Petru cel Mare de la Sankt Petersburg, operă a lui Étienne Falconet (1716–1791).

August 1975: admirând, de pe terasa castelului medieval Penne (situat pe Valea Aveyronului, la câțiva kilometri de proprietatea soției lui Ştefan Lupașcu), renumitele cheiuri ale râului. De la stânga la dreapta: Ştefan Lupașcu, eu, Alde Lupasco-Massot, fiica lui, Domnica (pe jumătate ascunsă).

Domnica Djuvara la cincisprezece ani. Fotografie apărută într-o gazetă unde e prezentată drept... model de liceană franțuzoaică (Athis-Mons, lângă Paris, 1953).

France Djuvara (rândul al doilea, stânga), în uniformă a Crucii Roșii Franceze, la o cină dată după salvarea ei miraculoasă din accidentul petrecut cu un avion militar în noaptea de Anul Nou 1956.

Niamey, la o sărbătoare națională, călăreți în ținută tradițională, cu cai mascați.

La o sărbătoare națională, garda prezidențială pe *mehari* (dromaderi).

Boi „zébu“ duși la târg.

În mijlocul delegației nigeriene la o conferință interafricană la Antananarivo.
La extrema dreaptă (în spatele servitorului cu tava cu băuturi), soția primului președinte al Republicii Madagascar de după obținerea independenței, Philibert Tsiranana.

Tinere *peuhl-bororo* gătite de sărbătoare.

Căsătoria religioasă a Domnicăi Djuvara cu Harry Roberts Melone jr, în vechea catedrală catolică de la Niamey, la 20 martie 1964, în fața episcopului mgr. Hippolyte Berlier.

Niamey, 20 martie 1964, la ieșirea de la căsătoria civilă a Domnicăi Djuvara cu consilierul Ambasadei S.U.A., Harry Roberts Melone jr (Bob). Eu, în spatele ei, soția mea, France, în spatele lui. În planul al treilea, între France și Bob, ambasadorul S.U.A., Mercer Cook.

Domnica de braț cu mine la intrarea în bisericuța de *banco*, ce servea de catedrală catolică, la căsătoria ei religioasă (20 martie 1964).

La 4 iulie 1964, la sărbătoarea națională a S.U.A., Domnica, împreună cu soțul ei, pe atunci însărcinat cu afaceri — deci șeful misiunii — îl primesc pe Mouddour Zakara, ministrul afacerilor sahariene și nomade.

La o ceremonie oficială, Domnica dansând cu un deputat nigerian (1964).

Mama mea, alături de unchiul meu, ambasadorul Radu Djuvara, și prietena acestuia, Izabela Sachelarescu, lângă Palatul Regal din București, în anul 1967.

La Ministerul de Externe, Niamey (sfârșitul anilor 1970), la pauza de cafea, doi dintre tinerii directori: la dreapta, Adamoou Seydou, la stânga, doamna Gaby Diaroumey.

Colegul și prietenul Adamou Seydou, ajuns, în anii 2000, ambasador al Nigerului la Paris.

Oumarou Youssoufou (născut în Nigeria ex-britanică, de religie baptist), viitor ambasador, cu soția și copiii.

Eu, împreună cu doamna Loutou, secretară la Ministerul de Externe, Niamey (începutul anilor 1970).

Copii nigerieni vopsiți cu alb și deghizați ca un fel de „colindători“ – la o sărbătoare, desigur, de origine animistă.

În fața biroului meu la Niamey, în anii 1970. În spatele meu, un covor indochinez din veacul al XVII-lea, adus de soacra mea de la Hanoi, în anii 1920. A trebuit să-l las, la plecare – prea deteriorat de climă.

Eu la Clubul de călărie, pe calul meu Casino.

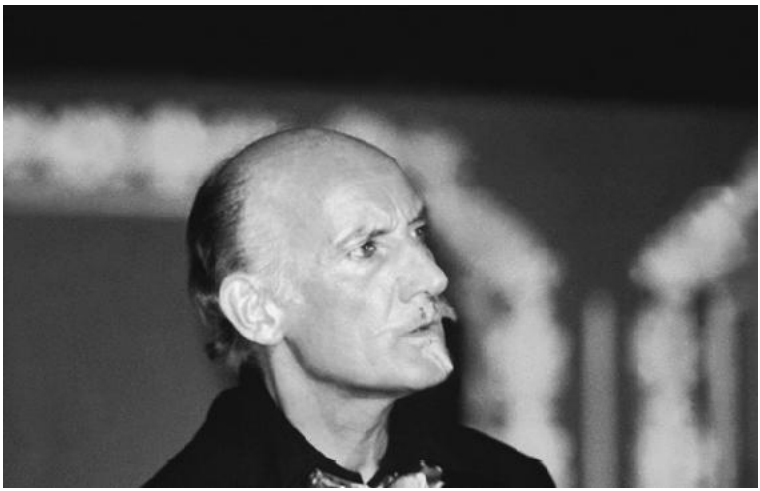

În rolul lui Orgon, din *Tartuffe* de Molière.

În rolul Profesorului, în *La leçon* de Eugen Ionescu (sfârșitul anilor ’70).

În rolul Viceregelui Perului, în piesa *Le Carrosse du Saint-Sacrement* de Prosper Mérimée.

De la stânga la dreapta: eu, nepoata mea Sandra Djuvara Melone, ginerele meu și Domnica (Washington, 1972).

Eu, înfășurat la cap cu un turban, la primul popas către Sahara (ianuarie 1984).

Moscheea de la Agadès (secolul al XVI-lea). La Agadès, la porțile Saharei, domnește un sultan dintr-o dinasti de origine turcă, de pe vremea imperiului otoman (fotografie făcută de mine în ianuarie 1984).

Stânci în munţii Aïr, Sahara (ianuarie 1984).

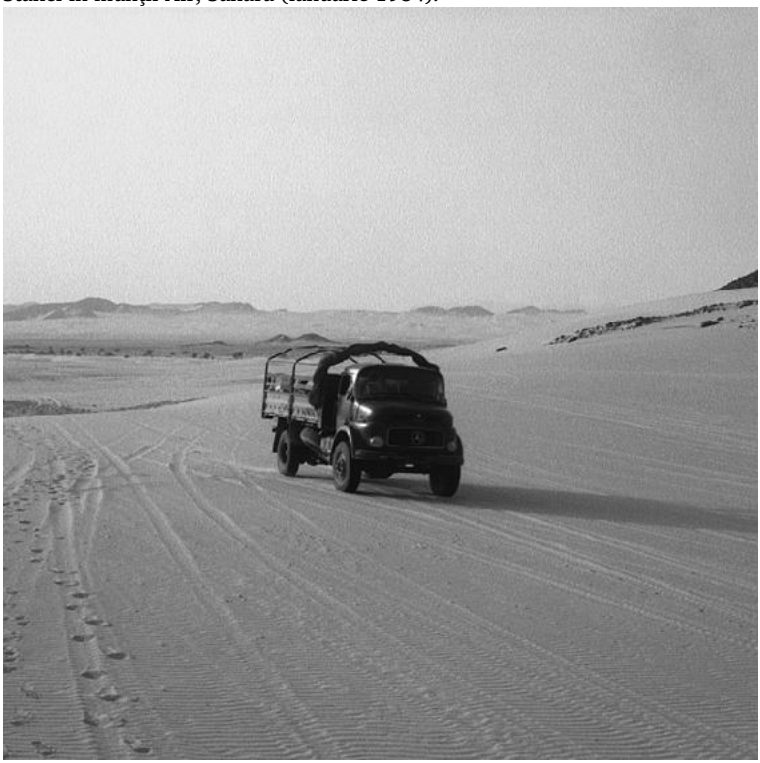

În nisipurile Saharei – ultimul dintre cele trei camioane, fotografiat de mine din al doilea camion (ianuarie 1984).

Nepoata mea, Sandra Djuvara Melone, la Bruxelles, în casa baronului Grégoire Guillaume, sub portretul strămoșului lor comun, marele-vornic Grigore Emanuel Grădișteanu (portret din anii 1830).

Table of Contents

Despre autor
Amintiri din pribegie (1948–1990)
Prefață
Partea întâi. Refugiat politic în apus (1948–1961)
De la Stockholm la Paris
Începuturile la Paris
Structura diasporei române
Formarea Comitetului Național
Comitetul Român de Asistență (Comité d'Assistance aux Roumains — Caroman)
Încercăm să emigrăm...
Câteva cazuri
Povești triste
Veleități intelectuale
Dintre compatrioți: câteva „cinstite obraze" și câteva mai puțin cinstite
Note
Anii cei mai grei din viața mea
Sunt iarăși burghez!
Note
La Radio Europa Liberă
Note
La Fundația „Carol" din Paris (Institutul Universitar „Carol I al României")
Centenarul Unirii Principatelor
Vintilă Horia și Premiul Goncourt
Cazul Constantin Virgil Gheorghiu
Fundația „Carol" și nuvelele lui Mircea Eliade
Alte două povești triste
Partea a doua. În Africa subsahariană (1961–1984)
Cum m-am trezit consilier diplomatic în Africa
Primul contact cu continentul negru
Începuturile la minister
Intermezzo etnografic: fulanii
Câteva date despre Republica Niger. Principalele etnii
Iarăși despre primii ani în meserie
Chestiunea insulei Lété
O instituție nelipsită: boy-ul
Contactul cu „societatea" europeană

Ceilalți consilieri diplomatici
Ambasadorii străini
O trăsnaie și o veste tristă
Călătorie oficială în Nigeria ex-britanică
Mă aflu, nevinovat, printre organizatorii primei „Sărbători Naționale“
La Niamey n-am fost totdeauna singur!
Fiica mea se mărită cu un diplomat american, și eu o revăd pe mama după douăzeci de ani
Mia Prodan
Particip la înființarea Comisiei Fluviului Niger
Note
Noi călătorii, noi întâmplări, noi impresii
Scene de la conferința constitutivă a Organizației Unității Africane
Cazul Sékou Touré
Abatele Fulbert Youlou
Prima întrunire a OUA
Lucrez cu sârg la teza mea de doctorat
„Fenomenul“ Tafanelli
Miniștrii mei
Vizita de stat în SUA
Cum particip la Adunarea Generală a Națiunilor Unite
În Canada
Note
Războiul de secesiune din Nigeria
Îl aduc la Niamey pe fratele meu, doctorul Răzvan Djuvara
O „fotografie“ a spitalului din Niamey ne dezvăluie câte ceva despre viața în Niger
Câteva remarci ale unui străin neștiutor
Starea femeii. Poligamia
Cutuma clitoridectomiei
O nuntă în Niger
Mirifica nucă de cola
Cum se împăcau co-nevestele?
Portul femeilor
Copilașii cărați în spinare
Copiii cerșetori în numele unui marabut

Secretarele de la minister și alte fete
Câteva fete „și așa, și așa“
Ceva despre căsătorii mixte și despre metiși
O înmormântare la Niamey
Portul bărbaților
Cine era fratele mai mare?
Cinstea și evlavia la bătrâni
Povești despre vraci, vrăjitori și superstiții
Două atitudini față de „zgomotele indecente“
Am făcut și teatru în Africa!
Note
În aprilie 1974, un puci îl răstoarnă pe președintele Diori
De ce a fost răsturnat Diori Hamani
Răzvan e trimis un timp în est, la Zinder
Răzvan devine profesor la Şcoala de Medicină
Nigerul devine mare producător de uraniu
Povestea înscrierii mele la Securitatea Socială Franceză
Câte ceva despre economia Republicii Niger
Despre câteva ambiguități ale procesului de dezvoltare
Alți români pripășiți prin Niger
Podul peste Niger
Note
Slăbănogul de la poșta veche
Un moment de deprimare și „demonul de la miezul zilei“. Scriu un roman erotic
Îmi apare cartea de filozofie a istoriei și capăt un premiu de la Academia Franceză
Note
Clubul de călărie de la Niamey
Nu de puține ori, în clima nigeriană, femeile albe își pierdeau mințile

O vorbă despre fauna nigeriană
Rezervația „W“
Îmi fac griji pentru sănătatea Domnicăi
Note
Ultimii ani la Niamey
Călătoria în Sahara
Note
Partea a treia. Intermezzo la Paris (1984–1989)
Un nou cadru intim
„Casa Românească“
Altă trăsnaie: iarăși pe băncile școlii!
Noua configurație a emigrației în anii ’80
Cum m-am naturalizat francez
Note
Partea a patra. Şocul întoarcerii în țară
Februarie 1990
Alegerile din 20 mai 1990
Asist la mineriada din 13–15 iunie ’90
Voi avea curajul să rămân în țară?
Note
Amintiri ilustrate